

2024 / 3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Nemzetképek

Románok magyarságképe a dualizmusban
Iuliu Maniu és Petru Groza
Székelyföldi románok

Nemzetközi kisebbségvédelem – ankét

Beneš emigráció tervei

Holokausztemlékezet

Berlini Magyar Kultúra Háza

Politikai munkatársak magyarságképei

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNICA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu
32. évf. (2024) 3. szám

NEMZETKÉPEK

HEGEDŰS NICOLETTA	
Az erdélyi románok dualizmuskori magyarságképe (tematika, sztereotípiák, jellegzetességek)	5
MARCHUT RÉKA	
A miniszterelnök Iuliu Maniu és a magyarok	26
L. BALOGH BÉNI	
A „lázadó dák”. Petru Groza magyarság- és Erdély-képe az 1920-as évek végéig	48
ZAHORÁN CSABA	
Kisebbség a saját országában? A székelyföldi románság önreprezentációi	75

NEMZETKÖZI KISEBBSÉGVÉDELEM – ANKÉT VIZI BALÁZS MUNKÁIRÓL

VIZI BALÁZS	
Változó paradigmák, változatlan normák	111
JESZENSZKY GÉZA	
Példaszerű kisebbségvédelem	120
Komac, Miran – Vizi, Balázs (szerk.): <i>Bilaterális kisebbségvédelem: A magyar-szlovén kisebbségvédelmi egyezmény háttere és gyakorlata.</i> Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2019. 348 oldal	
TABAJDI CSABA	
Az alapszerződések szerepe a magyarságpolitikában	129
Vizi Balázs (szerk.): <i>Magyarország és szomszédai. A kisebbségvédelem kérdései a kétoldalú szerződésekben.</i> Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2021. 249 oldal	

TÓTH JUDIT	
Az elvesztett illúziók nyomában	145
Vizi Balázs: <i>Európai kaleidoszkóp. Az Európai Unió és a kisebbségek.</i> Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013. 187 oldal	

SALAT LEVENTE	
Kutatási kézikönyv – arról, ami nincs?	150
Tove H. Malloy – Vizi Balázs (Eds.): <i>Research Handbook on Minority Politics in the European Union.</i> Cheltenham, Glos: Elgar, 2022. 450 oldal	

MŰHELY

ANGYAL BÉLA	
A londoni Beneš vezette emigráció tervei a csehszlovákiai német és magyar kisebbség fölszámolására (1940–1945) II.	161

JABLONCZAY TIEA	
Lau tiskoch (Ne felejts!) és Soha többé fasizmust! Zsidó és antifasiszta holokausztmemlekezet a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában	181

TÓTH ÁGNES	
A Berliini Magyar Kultúra Háza tevékenysége (1970–1973)	228

KOVÁCS BEÁTA	
„nem biztos, hogy lennél ő, de azért örülsz, hogy ismered” Eltérő magyarságképek a parlamenti pártok aktivistáinak körében	243

KRITIKA

VÖLGYESI ORSOLYA	
Egy kultusz nélküli klasszikus a 19. századból – Kemény Zsigmond recepciója	281

Takáts József (szerk.): *Kemény Zsigmond emlékezete.*
Budapest: Osiris Kiadó, 2023. 487 oldal [Osiris Irodalomtörténet]

DÉVAVÁRI ZOLTÁN	
A Muravidék sorsdöntő hónapjai	292

Göncz László: *A Muravidék útja a délszláv királyságba. A tájegység története az első világháború végétől a jugoszláv megszállásig (1918 ősze – 1919 augusztusa).* Szombathely–Ljubjana–Lendva: Magyar Nyugat Könyvkiadó – Inštitut za narodnostna vprašanja – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2024. 563 oldal

VÉGSŐ ISTVÁN	
Jogos könyv a holokausztról	297
Bárd Károly: <i>Számonkérés a holokausztért: tettesek, áldozatok, bírák.</i> Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2022. 269. oldal	
SZABÓ A. TÖHÖTÖM:	
Elitek, mindennapi emberek és átmenetek.	
Sűrű otthonosság és olvasatai	308
Borbély Sándor: <i>Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában.</i> Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023. 330 oldal	
SÜTŐ ZSUZSA	
Amit már tudunk a közép-európai kisebbségi magyar fiatalokról	317
Vita Emese – Veres Valér (szerk.): <i>Változó ifjúság a Kárpát-medence országaiban: szociológiai tanulmányok a magyar fiatalok két évtizedéről.</i> Kolozsvár: Editura ISPMN, 2023. 320 oldal	
Contents	323

Az erdélyi románok dualizmus kori magyarságképe (tematika, sztereotípiák, jellegzetességek)

The Image of Hungarians among the Transylvanian Romanians during the Dualist Period (Themes, Stereotypes, Characteristics)

ABSTRACT: The paper provides an overview of the image of Hungarians as formulated by Transylvanian Romanians in the second half of the 19th century through historical and political writings, literature, memoirs, correspondence, journalism, etc. The aim of the paper is to highlight the most widespread stereotypes and the characteristics of this distinctly subjective portrayal. The study focuses on three aspects: Hungarians in history, in everyday life, and in politics. The components of the national image are categorized within these main groups, as these are the contexts in which the characterizations occurred.

KEYWORDS: historical imagology, Transylvania, Hungarians, Romanians, stereotype, 19th century

Az idegen, a „másság” reprezentációja sokáig főleg az összehasonlító irodalom és a szociálpszichológia érdeklődési körébe tartozott, de az 1985-ös stuttgarti történettudományi kongresszus hivatalosan is befogadta az imagológiát a történelemkutatás területei közé. A nemzetképek történelmi perspektívából való megközelítése azért fontos, mert ezek képesek attitűdöket formálni és viselkedéseket befolyásolni, így aktív tényezőként működtek a múlt eseményeinek alakulásában. Ugyanakkor az, ahogyan egy adott etnikai csoport az idegent, a másik etnikumot

* A szerző történész, tudományos munkatárs a Román Akadémia kolozsvári George Barițiu Történeti Intézetében. E-mail: h.nicoleta@yahoo.com

érezkelte, a saját mentális univerzumának része, és az imagológiai tanulmányok hozzájárulnak, túl a politikai és társadalmi eseményeken, az előző évszázadok emberének alaposabb megismeréséhez.

Az erdélyi románok magyarságképe¹ több százados együttélés során alakult ki, azaz olyan nemzetkép, amelyet nagymértékben befolyásolt a két fél szociális és gazdasági helyzete, valamint az erdélyi és magyarországi politikai háttér, ugyanis a két nép között többnyire konfliktusos volt a kapcsolat. A feudális rendek korából származnak (vagy arra a korra vetítődnek vissza) azok a klisék, amelyeket a jobbagy használt a földesúr leírásában vagy a paraszt a nemes jellemzésében. A nemzeti öntudat ébredése után a szociális ellentétek kiegészülnek az egyre élesedő politikai súrlódásokkal, és a magyarságkép olyan elemekkel bővül, melyeket általában egy magát elnyomottnak érző nemzeti kisebbség alkot a nemzetállamról álmodozó, politikai hatalommal bíró többségről. A magyarság kiegyezés utáni képe magába öleli az előző időszakban megfogalmazott elemeket, a kor jellegzetessége abban mutatkozik, hogy milyen sztereotípiák kerülnek előtérbe.

Arra a kérdésre, hogy milyen a magyar, nagy mennyiségű és változatos írásos forrásban kereshetjük a választ, a feladat nehézsége abban rejlik, hogy megtaláljuk a vélemények sokaságában azokat a nemzeti jellegzetességeket, amelyek a leggyakrabban tűnnek fel, és a legjobban tükrözik a magyarokról alkotott képet. A nemzetkép ebben az esetben is két alapfolyamat terméke: először az emberi tulajdonságok tágas tárából kiválasztották azt a pár vonást, amelyek bizonyos magyar egyénekre jellemzőnek tűntek, és utána azt a néhány attribútumot általánosították az egész magyar nemzetre. Fontos megérteni, hogy miért alakult ki egy bizonyos kép, milyen külső tényezők erősítették meg ezeket a vonásokat, és milyen szándékot rejt a megrajzolásuk.

A jelen dolgozat vázlatos áttekintést nyújt arról a magyarságképről, amelyet az erdélyi románok a 19. század második felében fogalmaztak meg történelmi tárgyú és politikai írásokban, szépirodalomban, emlékiratokban, levelezésben, publicisztikában stb. Mindezt azzal a szándékkal, hogy kiemelve a legelterjedtebb sztereotípiákat, és hangsúlyozza e kimondottan szubjektív arckép jellegzetességeit. A kutatás három területre terjedt ki: magyarok a történelemben, a politikában és a mindennapokban, ebből terjedelmi okokból az előbbi kettőről lesz szó ebben a dolgozatban. Azért soroltuk be ezeket a fősoportokba a nemzetkép komponenseit, mert ezek azok a kontextusok, amelyekben a jellemzés történt, tudomásul véve azt, hogy

¹ Az utóbbi évtizedek román történetírásában több mű tárgyalta a magyar–román viszonyt a történeti imagológia szempontjából: Mitu, Melinda – Mitu, Sorin: *Româniile văzuți de maghiari. Imagini și clișee culturale din secolul al XIX-lea*. Cluj-Napoca: Ed. Fundației pentru Studii Europene, 1998; Mitu, Melinda: *Problema românească reflectată în cultura maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea*. Cluj-Napoca: P.U.C., 2000; Rus, Valer: *Imaginea românilor în cultura maghiară transilvăneană între 1850–1890*. Doktori disszertáció (BBTE Kolozsvár), 2008; Hegedűs, Nicoleta: *Imaginea maghiarilor în cultura românească din Transilvania (1867–1918)*. I–II. Kolozsvár: Argonaut, 2012; Mitu, Melinda – Mitu, Sorin: *Ungurii despre români: nașterea unei imagini etnice*. Iași: Polirom, 2014.

bizonyos általánosított tulajdonságok megtalálhatók attól függetlenül, hogy a honfoglaló, államalkotó és a török ellen harcoló magyarról, kortárs szomszédokról vagy politikusról, nemesről vagy parasztról van szó, jelezvén a kép kontinuitását.

Magyarok a történelemben

A 19. század második felében az erdélyi románok történetírása a romantikus és pozitivisták irányzatokat reprezentálta, miután az előző században az Erdélyi Iskola mint a felvilágosodás képviselője megfogalmazta azokat a történelmi elméleteket, amelyek a román nemzeti identitás alapját képezik. A múlt iránt való különös érdeklődés a román felvilágosodás egyik jellegzetességévé vált, és a historiográfia fölvette igazoló és harcias vonásait,² mert neki jutott az a feladat, hogy bizonyítékokat hozzon a román nemzeti mozgalom jogosságára, amely a történelemben kereste az érveket a politikai jogok követelésére, abból kiindulva, hogy a románok mint Erdély legrégibb lakosai annak idején részt vehettek a közügyek rendezésében, és jogtalanul lettek azokból fokozatosan kizárva.

A későbbi történetírók³ is feladatuknak tartották a nemzettudat erősítését és a történelmi érvek továbbvitelét, melyek a politikai írásokban is gyakoriak, jelen vannak a császárnak címzett felterjesztésekben is (az 1791-es *Supplex Libellus Valachorum*-tól az 1892-es *Memorandumig*), és a románok dákoktól és rómaiaktól való származását, Erdélyt mint a román nép szülőhelyét, a kontinuitáselméletet, a lélekszámfölényt, jogaik elvesztését az unio trium nationum életbe léptetésétől kezdve stb. hangsúlyozzák. Az erdélyi románság múltjának leírásában a magyaroknak is fontos szerep jutott, hiszen Erdély történetének ők is szerves része, és nagymértékű befolyást gyakoroltak a velük együtt élő nemzetiségekre, főleg, hogy kezükben volt a közös haza kormányzása. Ezért a románok történelme a magyaroktól elszenvedett elnyomásról is szól, attól kezdve, hogy az utóbbiak elfoglalták Erdélyt a 9–10. században. Ahogy a közös nyelv és múlt, a hagyományok és a hasonló lelki beállítottság, úgy a törekvés a közös ellenség leküzdésére is a nemzetet összekötő kapcsok közé tartozik. Az erdélyi román nemzeti identitás definiálásában fontos szerepet játszott a magyarokhoz való viszonyulás, mert amikor az értelmiség arra törekedett, hogy meghatározza, milyenek is a románok, gyakran arról beszéltek, hogy nem vagyunk olyanok, mint amilyennek a magyarok leírnak minket, vagy mint amilyennek a magyarokat véljük.⁴

² Cornea, Paul: *Originea romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780–1840*. București: Minerva, 1972. 485–487; Zub, Alexandru: *În orizontul istoriei*. Iași: Institutul European, 1994. 33–34.

³ A legtöbbjük nem hivatalos történész, hanem publicista, egyházi méltóság, hivatalnok stb.

⁴ Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. București: Humanitas, 1997. 26–84.

A romantikus historiográfia jeles képviselője, Alexandru Papiu Ilarian (1827–1877) közvetlenül 1848–49 után ambiciózus tervet fogalmazott meg: a forradalom történetének leírását nyolc kötetben. Ebből csak kettő látott napvilágot, és egy harmadiknak a vázlata kéziratban maradt.⁵ Papiu Ilarian hosszú bevezetéssel nyitja meg művét, amely az erdélyi románok történetét tárgyalja a kezdetektől 1848-ig, felelevenítve a korábbi igazoló és követelőző diskurzust, így a román nemzet jogaiért folytatott küzdelem vonalába illeszkedve. Annak ellenére, hogy műve politikai nézeteket tartalmaz, Papiu Ilarian kritikusan viszonyul a forrásokhoz, ezzel illusztrálva az átmenetet a pozitívista történetírás felé.⁶

„Megkésett romantikus”⁷ George Barițiu (1812–1893) is, akiben Wass Sámuel gróf „a román nemzet legkitünőbbjét” látta, értékelve a publicista és történész nemzete fejlődése érdekében végzett sokoldalú és hasznos munkáját mind politikai, mind kulturális téren. 1838-ban megalapította az első román nyelvű napilapot, a *Gazeta Transilvaniei*t, majd aktívan részt vett a 48-as forradalomban, ott volt az Astra művelődési egyesület alapítói között, és 1868-ban egy *Transilvania* című történelmi és irodalmi folyóiratot hozott létre. Mint politikus Papiu Ilarianhoz hasonlóan szenvedélyesen harcolt Erdély autonómiájáért, elítélte a 67-es kiegyezést és az Uniót, és a passzív ellenállás híve volt.⁸ Tevékenysége a történetírás területén gazdag, így Barițiu számos cikk szerzője, amelyek a várnai csatával, Hunyadi Jánossal, a reformációval, az 1437-es parasztfelkeléssel, a Horea vezette felkeléssel stb. foglalkoznak. A *Părți alese din istoria Transilvaniei* egy háromkötetes, átfogó munka, amely Erdély történetét 1683-tól tárgyalja. A gondosan és rendkívül gazdagon dokumentált mű bővelkedik kitérőkben és részletekben, amelyek a dolgozat szerkezetének hátrányára válnak. De éppen ezek a részletek teszik a munkát annál hasznosabbá a magyarokról alkotott kép rekonstruálása szempontjából.

A kritikai iskola egyik képviselője Ioan Lupaș (1880–1967), aki 1918 előtt elősorban az egyházatörténelemnek szentelte munkásságát, de az erdélyi románok nemzeti jogokért folytatott harcával is foglalkozott. Az *Istoria bisericească a românilor ardeleni* (1918) természetesen a magyarok felekezettörténetének elemeit és a román–magyar kapcsolatok vallási aspektusait is bemutatja. Lupaș egy elismerő művel hódolt gróf Széchenyi István előtt, amelyben a „legnagyobb magyar” tevékenységét és főbb eszméit vizsgálta. Bár nem mondott le a történelem militáns szemléletéről, igyekezett megfelelni a tudományos történetírás követelményeinek.⁹

⁵ 1943-ban lett kiadva, Ștefan Pascu szerkesztésében.

⁶ Teodor, Pompiliu: *Introducere în istoria istoriografiei din România*. Cluj-Napoca: Accent, 2002. 110.

⁷ Boia, Lucian: *Evoluția istoriografiei române*. București, 1976. 129.

⁸ Lupaș, Ioan: *Un capitol din istoria ziaristiceii românești ardeleni – Gheorghe Barițiu*. Sibiu, 1906. 23–26.

⁹ Teodor, 2002. 198.

Neves történészek írásai mellett a nemzetképkutatás hasznát veheti a tudomány követelményeinek kevésbé megfelelő műveknek is,¹⁰ s úgyszintén értékes információt tartalmaznak az 1867 után megjelent román nyelvű történelemtankönyvek, melyek eseménytörténetre és életrajzokra épülnek. Érdekes a „haza” fogalmának körülírása. Ha a kiegészést követő években az erdélyi románok számára a haza története Erdély történetét jelentette (például Zacharia Boiu¹¹ és Ioan Micu Moldovan¹² esetében), akkor egy 1878-ban Balázsfalván megjelent történelemtankönyv¹³ már azt mondja, hogy Magyarország az „ország, ahol mi élünk”, és Silvestru Moldovan 1887-es tankönyve¹⁴ Magyarország történetét írja le, azzal az értelmezéssel, hogy az erdélyiek hazája Magyarország. Zacharia Boiu és Ioan Micu Moldovan művei azok, amelyek a legnyilvánvalóbb módon mutatnak politikai vonatkozásokat, hangsúlyozva Erdély autonóm státuszát a kezdetektől 1867-ig, és ezzel sugallva a dualista paktum történelmi megalapozottságának hiányát.

A magyarok története a hunokkal kezdődik, hiszen a románok átvették a romantikus magyar historiográfia hun ősökre vonatkozó téziseit. Mint általában a barbárnak jellemzett népek, úgy a hunok is a vadság, kegyetlenség és pusztítási hajlam jegyében vannak megjelenítve. Papiu Ilarian leírásában olyan barbárok, „akiknek eredetét Iordanes a tisztátalan szellemektől származtatja, akik már csak az arcuk látványával is rettegést keltettek és menekülésre késztették ellenségeiket, mert alig volt emberi arcuk, két lábon járó fenevadak, kik lelkükben sem voltak kevésbé rondák, mint testükben”.¹⁵ Azután hozzáteszi, hogy egy ilyen félelmetes nép elől még a kemény gótok is visszavonultak, csak a rómaiak maradtak bátran helyükön Daciában!¹⁶ A történelemtankönyvek ennél több részletet adnak, például Zacharia Boiu művében a hunok „kicsi termetűek, borzos fekete hajjal, ferde szemmel, csúnya sárga arccal, széles vállal. Amíg világ a világ, ők mindig lóháton voltak, ott ittak, ettek és aludtak. Eledelük gyökerek és nyers hús. Asszonyaikat és gyerekeiket szekerekben hordták maguk után”.¹⁷ Ioan Micu Moldovan szerint a hunok arca „inkább hasonlított a vadállathoz, mint az emberhez”. A nyers húst, hogy megpuhítsák, nyereg alá tették, és állatbőrből készített viseletet hordtak.¹⁸

¹⁰ Popescu, Nicolau: *Tratat istoric asupra originii, continuității și petrecerii românilor în Dacia lui Traian până la anul 1300*. Blaj, 1879; Bălan, Iosif: *Iancu de Hunyad. Cercetare istorică*. Caransebeș, 1897.

¹¹ Boiu, Zacharia: *Elemente de istoria patriotică și universală pentru școalele populare române greco-orientale*. Sibiu, 1869.

¹² Micu Moldovan, Ioan: *Istoria Patriei pentru școalele populare române din Ardeal*. Blaj, 1875.

¹³ Sz. n.: *Istoria Ungariei pentru școalele populare*. Blaj, 1878.

¹⁴ Moldovan, Silvestru: *Istoria Ungariei în legătură cu istoria universală pentru școalele populare*. Brașov: Ed. lui H. Zeidner, 1887.

¹⁵ Papiu Ilarian, Alexandru: *Istoria românilor în Dacia Superioară*. I. Viena, 1852. 4.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Boiu, 1869. 327.

¹⁸ Micu Moldovan, 1875. 17.

Amit a románok leírnak, megfelel a hunokról alkotott általános, jól ismert képnek, az övék az a vándorló nép, amelyik benyomult Pannóniába, és egy ideig rettegésben tartotta „európai” szomszédjait. A hun eredet azonban sokatmondó sztereotípiává válik, amikor azt a 19. századi magyarok jellemzésében említik, hogy kiemelik a románokkal való konfliktusok során tanúsított „barbár” viselkedést. Az 1848-as forradalom román emlékirói például nemegyszer utalnak a „hun vadságra”, amikor a magyar forradalmárok tetteit írják le, olyan kifejezésekkel, hogy „barbárabb a szívük, mint őseiké, a hunoké volt”,¹⁹ vagy „megmutatták a magyarok Szeged városában is, hogy valóban Attila leszármazottjai, mint ahogy mondani szokták [...] Ázsiai jövevények, kiknek nem nagy ügy más nemzet vérért szívni”.²⁰

Papiu Ilarian számára a magyarok „újfajta ázsiai barbárok”²¹ voltak, akik a 9. század végén letelepedtek Pannónia földjére, és hamarosan elfoglalták a románlakta Erdélyt. Ioan Slavici a szkíta népek egyik frakciójának tekinti őket, és úgy véli, hogy a honfoglaláskor viselt szokásaik, vallásuk és a sok perzsa eredetű magyar szó azt mutatja, hogy valamikor a magyarok a perzsák szomszédságában éltek.²² George Barițiu a *Părți alese din istoria Transilvaniei* című művében gyermekkorának emlékeit idézi fel, és meglepetten szögezi le, hogy a magyarok szkíta eredetének gondolata annyira mélyen gyökerezik a közvéleményben, hogy még az egyszerű erdélyi románok is, amikor nézeteltérésük támad magyar szomszédjaikkal, akikkel egyébként békésen élnek együtt, azt mondják nekik, hogy térjenek vissza Szkítiába, ahonnan jöttek.²³

A magyarok mint nomád nép jelenítettnek meg, sajátos szokásokkal. Ioan Micu Moldovan véleménye szerint érkezésükkor „nem voltak szelídebbek, mint Attila emberei”. Sátrakban laktak, állattenyésztéssel és vadászattal foglalkoztak. Ruházatuk állatbőrökből készült, amelyeket „felcicomáztak”, mert „a cicomázás mindig nagyon tetszett nekik”.²⁴ Íme néhány vonás, amely jellemezte a magyarokat Európába érkezésüktől a 19. századig!

Erdély elfoglalásánál a magyarok nagyobb ellenállást csak a románok részéről tapasztaltak, kiket nem tudtak olyan könnyen legyőzni, mint a szlávokat. Hősies és bátor viselkedésükről éppen a magyar krónikák tesznek vallomást, melyek „olyan

¹⁹ Popovici Săvoiu, Sava: Memorii. In Nicolae Bocșan – Valeriu Leu (szerk.): *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*. Cluj-Napoca: Dacia, 1988. 173–268.

²⁰ Sandor, Atanasie: Studiu asupra evenimentelor de peste munți din anii 1848–49, cu nararea celor întâmplare în părțile Aradului. In: Bocșan – Leu, 1988. 99.

²¹ Papiu Ilarian, 1852. I. 7.

²² Slavici, Ioan: Studii asupra maghiarilor. Punctul de purcedere. *Convorbiri literare*, 1871. augusztus 15. 196. Slavici tanulmányának elemzését lásd Köpeczi Béla: *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. 161–203.

²³ Barițiu, George: *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pe două sute de ani în urmă*. III. Sibiu, 1891. 23.

²⁴ Micu Moldovan, 1875. 20.

elfoglaltak a magyarok mellett, hogy többek között azt állítják, a magyarok hódító expedícióit a Szentlélek vezérelte, még akkor is, ha pogányok voltak”.²⁵

Az nem kérdéses, hogy bejövételükkor a magyarok ott találták Erdélyben a románokat. Lehet, hogy Anonymus gyakran talál ki neveket és történeteket, össze is téveszt dolgokat, de amikor Ultrasilvania területén az oláhok vezérét említi, csak igazat mondhat. Milyen jellemvonások segítették a magyarokat abban, hogy sikeresen letelepedjenek Pannóniában, és államot alkossanak? Slavici úgy véli, hogy a magyar állam létrejötte főleg az Európa területén uralkodó politikai rendezetlenségnek és instabilitásnak a következménye.²⁶ Micu Moldovan szerint az okosság és ravaszság játszott döntő szerepet a harci sikerekben, hiszen a magyarok „ahogy csak lehetett, kerültek a tisztességes harcot”, és nem voltak kevésbé vadak, mint őseik, a hunok.²⁷ A magyar állam alapítása nem érdekelte különösebben Nyugat-Európát, írja Slavici, mert az el volt foglalva saját határai rendezésével, amúgy is „a magyar nemzet soha nem volt fontos tényező Európa életében, a művelt világ alig érdeklődik története iránt”.²⁸ A magyarok pannóniai letelepedése igazából csak azokra a népekre hatott, amelyekre ráerőszakolták magukat, és főleg a románokra, ahogy Papiu Ilarian vélekedett: „A középkor barbárjai közül egyedül a magyarok maradtak [meg] s telepedtek ide. És azóta a románok nyögnek a hosszú és egyre durvább magyar iga alatt.”²⁹

Szent István királyt, az államalapítót kedvező módon jelenítik meg, a román történetírók értékelik munkáját a közigazgatás és a jog terén, és csodálják politikai értékét, hiszen megértette, ahhoz, hogy az európai hatalmak elfogadják az új államot, a magyar népnek kereszténnyé kell válnia. Ahogy Lupaș is hangsúlyozta, István király „politikai megfontolásból” térítette át népét a nyugati keresztény hitre.³⁰ Viszont amit nagy előszeretettel említenek a románok, Istvánnak az a bölcs belátása, hogy az egynyelvű királyság gyenge és törékeny, abban az értelemben, hogy Magyarország csak más nyelvű lakosai közreműködésével lehet nagy és erős. István ismerte legjobban „fegyelmetlen”, „heves és erőszakos temperamentumú” magyarjait, és hitte azt, hogy „a magyar elem csak más elemekkel összefonódva lesz politikailag tartós. Kár, hogy a magyarok soha nem értették meg a legbölcsőbb királyukat”.³¹

Az Árpád-házi királyok sora vázlatosan szerepel a történelemtankönyvekben, de az Erdély múltját elemző művek általában csak azokat említik meg, akik különleges érdemeket szereztek vagy Erdély sorsával kapcsolatos intézkedéseket

²⁵ Papiu Ilarian, 1852. I. 8.

²⁶ Slavici: Studie asupra maghiarilor... *Convorbiri literare*, 1871. augusztus 15. 196–199.

²⁷ Micu Moldovan, 1875. 20.

²⁸ Slavici: Studie asupra maghiarilor... *Convorbiri literare*, 1871. augusztus 1. 181–183.

²⁹ Papiu Ilarian, 1852. I. 13.

³⁰ Lupaș, Ioan: *Istoria bisericească a românilor ardeleni*. Sibiu, 1918. 12.

³¹ Cristea, Nicolae: *La țintă. Meditațiune politică*. Sibiu, 1895. 17–18.

hoztak. II. András (1205–1235), a „gyengeelméjű”,³² „debilis és pazarló”³³ király volt az, aki 1222-ben oly mértékű előjogokat adományozott a nemeseknek, hogy azok „kisebb királyok lettek a birtokaikon, és az uralkodó ezután nehezen parancsolhatott nekik. Ezek a privilégiumok érvényben maradtak 1848-ig, és nagyon visszahúzták az országot”.³⁴ Ezért az 1241–1242-es tatárjárás óriási károkat okozott, viszont Augustin Bunea ebben is talál pozitívumot: a tatár invázió megakadályozta a magyarokat abban, hogy uralmukat kiterjesszék a Kárpátoktól keletre és délre, mert országuk rekonstruálásával voltak elfoglalva. Miután Magyarország újjáépült, a magyar királyok megértették, hogy szükséges együttműködni a határ menti autonóm román fejedelemségekkel Magyarország védelme érdekében a tatár betörésekkel szemben.³⁵

Az Árpád-ház kihalása és a mohácsi vész közötti időszakból az egyik gyakran tárgyalt konfliktus a Károly Róbert magyar király és Basarab havasalföldi vajda közötti harc, hiszen ez tökéletes alkalmat ad a román íróknak arra, hogy kiemeljék a nagy jellemkülönbséget a két vezér között. Károly Róbertet, még ha nem magyar származású is, a magyar arisztokrácia két legfőbb vonása jellemzi: a határtalan gőg és a románok megvetése. Vele szemben a román vajda szerény, tisztelettudó, de ugyanakkor egészséges büszkeséggel bír, és nem bocsátja meg a gúnyszavakat, melyekkel a magyar király illette őt. Végül a harcban a magyarok szégyenteljes vereséget szenvednek, mert Basarab cselhez folyamodik, becsalja őket egy szorosba, a hegyek közé, ahol a magyar hadsereg kegyetlenül felszámoltatott, így a „magyar gőg” megkapja méltó büntetését.³⁶

A török ellen folytatott harcok időszakából kiemelkednek a Hunyadiak, akiknek származása vitatott téma lett egyidejűleg a nemzettudat ébredésével.³⁷ Hunyadi János román eredete nem kérdéses a román történetírók számára, ahogyan a téma fontossága sem, hiszen „a nagy férfiak nemzetük büszkeségei”.³⁸ Igazuk bizonyításában gyakran magyar írásokra hivatkoztak, mert ahogy George Bariț mondta, a románok „még a mai napig is” abban a helyzetben vannak, hogy „amíg másnak meg van engedve, hogy valamit egy közönséges tanú segítségével állítson, tőlünk legalább 3-4 tanút követelnek – és azok is jobb, ha idegenek és nem románok – ahhoz, hogy a történelmi igazságot napvilágra hozzassuk”.³⁹ Maga Bariț is a *Transilvania* című folyóiratban Hunyadi Jánosról megjelent cikkében többek között

³² Dregheciu, Metelie: *Istoria Ungariei în compendiu*. Timișoara, 1871. 13.

³³ Popescu, 1879. 87.

³⁴ Micu Moldovan, 1875. 22.

³⁵ Bunea, Augustin: *Încercare de istoria românilor până la 1382*. București: Editiunea Academiei Române, 1912. 136–142.

³⁶ Bunea, 1912. 150–151.; Micu Moldovan, 1875. 32. Ezt a történetet hasonló tanulsággal írja le George Coșbuc, az elismert román költő, *Carol Robert* című versében.

³⁷ Köpeczi, 1995. 72–100.

³⁸ Bălan, 1897. 6.

³⁹ Barițiu, 1891. I. 73.

Thuróczi és Bonfinire hivatkozik, amikor kétséget kizáróan megállapítja, hogy Hunyadi román volt. Ha a legtöbb magyar történész nem fogadja el ezt az egyértelmű tény, az a „hiúságnak” és a „nemzeti nagyzásnak” tulajdonítható, amelyek miatt néha torzító prizmán keresztül szemléljük a történelmet. Így volt lehetséges például, hogy Teleki József felsorolta azokat a dokumentumokat, amelyek Hunyadi román származását bizonyítják, mégis arra a következtetésre jutott, hogy magyar volt, vélekedik Bariț.⁴⁰ Amúgy is, maga a tény, hogy egy román vezette a magyar hadsereget, sokat mond a 15. századi magyar nemesekről, akik „nem szerettek a törökkel harcolni”.⁴¹ A román Hunyadi János „nemzetünk minden jó tulajdonságát magában viselte”, bátor, cselekvő, szerény, nagylelkű, áldozatkész volt.⁴²

Papiu Ilarian szerint a Hunyadiak „azok a nagy románok, kik zord időkben a legnagyobb dicsőséget vívták ki az egész kereszténység szemében a török elleni harcban, olyan férfiak, amilyenekhez hasonló nincs más a magyar történelemben, kik alatt Magyarország aranykorát élte...”⁴³ A magyar mágnások utálták Hunyadit és családját, a várnai vereség után „zsarnoknak” nevezték, de mi lenne jobb bizonyíték a valódi nemes értékek hiányára a magyar arisztokrácia körében, mint az, hogy 1445-ben mégis kinevezték Hunyadit kormányzónak: még akkor is, ha ki nem állhatták románsága miatt, nem volt közöttük senki, aki alkalmasabb vagy legalább olyan alkalmas legyen, mint ő e tisztség betöltésére.⁴⁴

Hunyadi fia, Mátyás úgy szerepel a tankönyvekben, mint az egyik legnagyobb magyar király (nem vitatott az eredete), mint „Mátyás, az igazságos”. Papiu Ilarian, vegyítve Bonfini jellemzését saját nézeteivel, így írja le: „Hozzá hasonló királya nem volt a magyarnak. Az ő uralma olyan előkelő helyzetbe hozta Magyarországot, mint amilyenben sohasem volt még azelőtt. Mátyás király sokszor hallotta szüleitől gyerekként, hogy a román népből született, és mikor felnőtt, büszke volt erre [...] A magyar mágnások, főleg az erdélyiek, el nem tudták viselni, és azt kiabálták, hogy egyáltalán nem szeretik a román királyt, mert féltették előjogaikat, fel is lázadtak ellene, és más királyt választottak, de ellenszegülésükért kegyetlenül megbüntette őket Mátyás; a magyarok mindenütt azt hangoztatták, hogy halála után semmiképp nem fognak hozzá hasonló királyt elfogadni, kit ne tudjanak irányítani [...] Megtisztította Magyarországot a faragatlanságtól [...] megfinomította a szkíta szokásokat, véget vetett a barbár gögnek, és Attila után az első volt, akinek sikerült szófogadásra bírni a makacs magyart.”⁴⁵

⁴⁰ Barițiu, George: Ioanu Corvinu de Hunedoara, originea, genealogia, faptele sale imortali. *Transilvania*, 1873. március 1. 49–52.

⁴¹ Bălan, 1897. 47.

⁴² Uo. 45–46.

⁴³ Papiu Ilarian, 1852. I. 34.

⁴⁴ Uo. 35.

⁴⁵ Uo. 36.

Slavici, aki azt állítja a magyarokról szóló tanulmányában, hogy Szent Istvántól kezdve a Magyar Királyság fejlődése főleg az idegeneknek köszönhető, kiket a királyok betelepítettek Magyarországra, mert a magyar nép köztudott makacsságával ellenállt a király által tervezett változtatásoknak, úgy véli, hogy Mátyás volt az első olyan uralkodó, akit a nép választott, és aki élvezte a „magyar nemzet” támogatását. Mátyásnak sikerült egy időre eltávolítania a külföldi befolyást, és naggyá tenni Magyarországot kizárólag a magyar nép erejéből.⁴⁶

Olyan kérdéseket, mint azt, hogy lehet-e Hunyadi Jánost, még ha román származású is, valójában a románság képviselőjének tekinteni, vagy hogy miért nem tettek a Hunyadiak semmit a román nép érdekében, miért tért át Hunyadi János a katolikus vallásra, miért indított Mátyás hadjáratot Nagy István moldvai román vajda ellen, csak mellékesen tárgyalnak, a román történétírók számára az a fontos, hogy elkönnyvelhető legyen a nagy szolgálat, amit a román nép tett a közös haza felvirágoztatása érdekében azzal, hogy belőle származnak a Hunyadiak.

A mohácsi vész és az utána következő harc a Habsburg hódítás ellen újabb alkalom arra, hogy előtérbe kerüljenek azok a magyar jellemvonások, amelyek miatt a Magyar Királyság ilyen hálátlan helyzetbe jutott. Elsősorban a magyar arisztokrácia tehető felelőssé a „mohácsi katasztrófáért”, véli Bariț, hisz akkora privilégiumoknak voltak birtokában, hogy „királyocskáknak” érezték magukat, és nem akarták teljesíteni a honvédelmi köteleységüket, mikor királyuk hadba hívta őket.⁴⁷ Egy másik ok a parasztság elleni megtorlás a Dózsa György-féle felkelés után, így sem érezte a motivációt, hogy a haza védelmére siessen.⁴⁸ Ioan Lupaș szerint a mohácsi vereség „Isten haragja és büntetése volt, amit az országra küldött vezetői gonoszsága miatt.”⁴⁹

Magyarországot darabokra szakították, délkeleti része török tartománnyá vált, az észak-nyugati fele pedig Habsburg fennhatóság alá került. Egyes magyar nemek török segítséget kerestek az osztrákok elűzésére, ami a románok szerint megint sokat mond a nemesség erkölcsiségéről. Bariț mégis talál magyarázatot erre a viselkedésre: ez a magyarok utálata a német iránt, vagyis helyesebben „az évszázados gyűlölet [...] a két gőgös és öntelt arisztokrácia között”.⁵⁰

Bariț azért nyitotta Erdély történelméről szóló művét az 1683-as évvel, mert akkor kezdődtek azok az események, melyek következtében az erdélyi románok a bécsi császár „védelme” alá kerültek. I. Lipót törökökkel vívott hosszú háborúja alatt Apafi erdélyi fejedelem igyekezett mindkét féllel jó kapcsolatot ápolni, politikai opportunizmusa felszínességét, illetve elvtelen voltát mutatta ki. A dokumentumok szerint Apafi fejedelem azt tervezte, hogy nagy hadsereget gyűjt, amellyel Budára

⁴⁶ Slavici: Studii asupra maghiarilor... *Convorbiri literare*, 1871. augusztus 15. 196–199.

⁴⁷ Barițiu, 1891. I. 70–120.

⁴⁸ Papiu Ilarian, 1852. 38–41.

⁴⁹ Lupaș, 1918. 51.

⁵⁰ Barițiu, 1891. I. 29.

vonulna, hogy harcoljon a törökök ellen. Azonban „a nemesség, amely a törvények erejénél fogva köteles volt fegyverben szolgálni, amiért cserébe mentesült az ország minden terhétől, és fizetés helyett a jobbágyok szolgálatát élvezte száz-ezrével, úgy menekült a fegyverektől, mint azok az ijedős asszonyok, akik mindenféle kifogást kerestek, hogy elkerüljék a szolgálatot; menekültek, és még szigorú büntetésekkel sem lehetett rávenni őket, hogy fegyvert fogjanak, vagy ahogy a törvényekben mondták, hogy talpra álljanak és lóra üljenek”.⁵¹ Végül Apafi fejedelem megtagadta az Erdély feletti Habsburg protekciót, és a törökök segítségét kérte, akik bár „keleti göggel” megígérték, hogy megvédik Erdélyt, ezt nem tették meg. Buda felszabadítása után a császári hadsereg Lotaringiai Károly vezetésével átvonult az elpusztított és elhagyott magyar falvakon, behatolt Erdélybe, és Kolozsvár kapuihoz érkezve követelte a város feladását. „A nagyfejű kolozsváriak, önteltek, mint mindig, nem akartak kaput nyitni, de Károly támadóállásba helyezte az ágyúkat, és akkor mindjárt nyíltak is a kapuk.” Brassó kivételével minden várat harc nélkül adtak föl, ami nem meglepő Bariț számára, hisz „a harci szellem teljesen elapadt szinte az összes kisebb és nagyobb nemességben, a székelyek vitézségével, kik maguk is ki voltak szolgáltatva feudális uraiknak, csak hasztalanul parádéztak, ahogy még ma is szokásuk ezt csinálni az öndicsérettel”.⁵²

A 16–17. századi magyar társadalom egyik fontos eseménye a reformáció volt, annak lefolyása foglalkoztatta a román gondolkodókat is. Grigore Moldovan véleménye szerint a reformáció azért aratott akkora sikert a magyarok körében, mert ők nyitottak az újra és fogékonyak, ellentétben a hagyományaikhoz ragaszkodó románokkal.⁵³ A kálvinizmus az erdélyi románok szemében „magyar vallássá”, „magyar törvénnyé”⁵⁴ vált, a kálvini hitvallást a magyar nemzetiséggel azonosították.⁵⁵ Ioan Lupaș megjegyezte, hogy az egyszerű román a reformátust pogánynak tartotta. Ugyanakkor azt is állította, hogy a magyarországi és erdélyi reformátusok „nagyon sovíniszták”, iskoláikban „még a vallást sem lehet a gyerekek anyanyelvén oktatni, noha ezt az állami iskolákban a törvény engedi”.⁵⁶ Bariț azt írja, hogy a magyarok megsértették a kálvinizmus egyik alapelvét, a lelkiismereti szabadságét azzal, hogy erőszakosan próbálták e vallásra áttéríteni a románokat, és arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi, bánági és magyarországi protestánsok „ugyanolyan intoleránsak és fanatikusok, mint a katolikusok”.⁵⁷ Annak ellenére, hogy a reformáció nagy sikereket ért el Magyarországon, a „regnum Marianum” államvallása

⁵¹ Uo. 51.

⁵² Uo. 54–67.

⁵³ Moldován Gergely: *Magyarok, Románok. (A nemzetiségi ügy kritikája)*. Kolozsvár, 1894. 33.

⁵⁴ „lege ungurească”

⁵⁵ Barițiu, 1891. I. 11.

⁵⁶ Lupaș, 1918. 259–260.

⁵⁷ Barițiu, George: Biserica românească în luptă cu reformațiunea. In George Barițiu: *Studii și articole* (Ioan Lupaș szerkesztésében). Sibiu, 1912. 63–67.

továbbra is a katolikus maradt, és Bariț kiemelte a katolikus felső papság hatalmas gazdagságát és „arisztokratikus” szokásait.⁵⁸

A vallási aspektusokon túl az erdélyi történetírók a 17–18. századi magyar társadalom jellemzése során előtérbe helyezték az elmaradottságot, melyet a gögös és önelégült arisztokrácia okozott, mert mindenáron meg akarta tartani azokat a feudális struktúrákat, amelyekre kiváltságos helyzete épült. A 18. század végén a magyar nemesség még nem ismerte a demokratikus eszméket, a sajtó gyerekipőben járt, az iskolarendszer nem volt kiforrott, minden erőfeszítés ellenére, amelyet a „felvilágosult Habsburg despoták” tettek, a pusztai utak járhatatlanok voltak, a városok egészségtelenek, de ami egy olyan romantikus nacionalistát, mint Bariț leginkább felháborított, az az volt, hogy sok magyar nemes lenézte saját anyanyelvét, amelyet barbárnak, „nagyon nehezen tanulhatónak és undorítóknak” tartott.⁵⁹

A nemzeti öntudat ébredésével a magyar nyelv efféle megvetése megszűnt az arisztokrácia köreiben. Ahogy Slavici kifejezte, a magyarok hajlamosak voltak a szélsőségekre, így a nacionalizmust is a végletekig vitték, és amint elismerték a nyelv értékét mint a magyar identitás alapvető ismervét, annak művelése és terjesztése elsődleges fontosságúvá vált számukra. A 19. század végére a magyarok létrehoztak egy kompetens oktatási rendszert, amely általánosította az alapvető ismereteket, így még a pusztai magyar paraszt is ismerte történelmét Attilától Kossuthig.⁶⁰

Több román író is beszél II. József császár reformszándékáról, annak központosító és germanizáló hajlamáról mint a magyar nemzeti öntudat ébredésének a romantikus ideológia hatása mellett egyik fő kiváltójáról. A 19. század első évtizedei figyelemre méltó kulturális fejlődést hoztak, amit a történelemkönyvek is megemlítenek. Nicolau Pop beszámol azokról a költőkről és „tanult férfiakról”, mint Arany János, Petőfi, Vörösmarty és „több lelkes hazafiról, akik nagy hatást gyakoroltak az országra, és akiktől mindenki megtanulhatja, hogyan kell szeretnie a hazáját és a nemzetét”.⁶¹ Silvestru Moldovan rámutatott, hogy „a 18. század végén és a 19. század elején Magyarországon is fejlődött a tanulás és a kultúra. A magyar nép nemzeti érzése az irodalmi művek révén kezdett ébredni. Jelentős költők tűntek fel a magyarok között, mint Kazinczy, Kisfaludy, Csokonai, Berzsenyi stb., akik művelték a nyelvet, és lelkesítették a népet minden jó és szép iránt”,⁶² V. Ferdinánd király alatt „[...] a magyarok között több lelkes hazafi is megjelent, akiknek tetteiből bárki megtanulhatja, hogyan kell szeretni a nemzetét, és hogyan

⁵⁸ Barițiu, 1891. I. 180–181.

⁵⁹ Uő: Limbi universale. Limbi destinate la moarte. Limba română. In Barițiu: *Studii și articole*. 41–58.

⁶⁰ Slavici: *Studie asupra maghiarilor... Convorbiri literare*, 1871. november 15. 292–295.

⁶¹ Pop, Nicolau: *Istoria Ungariei și elemente din istoria generală pentru școalele populare*. Brașov, 1897. 49.

⁶² Moldovan, S. 1875. 56.

kell áldozatokat hozni a közjóért. Ilyen férfiak voltak Deák Ferenc, Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Széchenyi István stb.”⁶³

E nagy magyar személyiségek a hazafiság példaképei még a román ajkú gyerekek számára is. Az irodalmárok mellett néhány tág látókörű politikai személyiség is fontos szerepet játszott a nemzeti öntudat ébredésében és a nemzeti érzés ápolásában, akik bár arisztokraták, nyitottak voltak arra, hogy a „haza” érdekében korlátozzák kiváltságaikat. Ilyen személy Széchenyi István,⁶⁴ azon kevés magyar politikus egyike, akiket az erdélyi románok pozitívan ítélnek meg, mind a történetírásban, mind a politikai diszkurzusban. Ioan Lupaș hangsúlyozta reformatori és politikai látnoki szerepét: „Széchenyit méltán tartják Magyarország legnagyobb reformátorának. Neve elválaszthatatlanul kapcsolódik a magyar nép szellemi és erkölcsi újjászületéséhez. Először is a lelki és anyagi élet reformját akarta, amelyből az ország természetes, biztos és megrázkódtatások nélküli fejlődése fakad. Könyörtelen ellensége volt a természetellenes ugrásoknak és a siettetett fejlődésnek, és különösen az ország számos belső hátrányára, a kulturális és gazdasági elmaradottságra, valamint az elviselhetetlen feudális igazságtalanságokra összpontosított.” Meggyőződése volt, hogy „Magyarország és a magyar nép jövője csak az osztrák monarchiával való szilárd kapcsolatok és a többi néppel való jó baráti viszony révén biztosítható”. Volt bátorsága, hogy bírálja honfitársait „hajlamukért, hogy elpusztítsanak mindent, ami nem magyar ebben az országban”, amely tendencia „inkább szégyent, mint dicsőséget hoz a nemzetükre”.⁶⁵

Alexandru Papiu Ilarian Széchenyit a „hungarizmus” (románul: *ungurism*) első „teoretikusának” tekintette. A „hungarizmus” a pánszlávizmus és a dákoromanizmus válaszaként született, mindhárom irányzat a nagy erővel ébredő „nemzeti érzés” eredménye volt. Amikor a magyar értelmiségiek elkezdtek mélyen kutatni múltjukban, rátaláltak Magyarország régi dicsőségére, és összehasonlították azt a jelen szerénységével és a fenyegetéssel, amit a román és szláv nemzeti fejlődés magában rejtett, és elkezdtek „komolyan gondolkodni nemcsak a magyar nemzet védelmezésén, hanem a régi dicsőség restaurálásán is”.⁶⁶ Ez csak úgy történhetett meg, ha a magyarországi szlávok és románok magyarrá válnak. Széchenyi európai gondolkozású politikus volt, és megértette, hogy a magyarosítást nem lehet erőszakkal elérni, először megfelelő gazdasági és kulturális háttérrel kell biztosítani a nemzetiségeknek, és akkor azok maguktól fogják befogadni a magyar nyelvet és kultúrát. Neki „csak szíve volt magyar, mint senki másé, de egyénisége,

⁶³ Uo.

⁶⁴ Széchenyi István képeről a román kultúrában lásd Munteanu, Bogdan: *Româniile despre „cel mai mare maghiar”*. Imaginea contelui Széchenyi István în cultura română (1830–1940). In: Sorin Mitu (szerk.): *Raporturi și imagini româno-maghiare*. Cluj-Napoca: Argonaut-Mega, 2023. 44–115.

⁶⁵ Lupaș, Ioan: *Contele Ștefan Széchenyi și politica de maghiarizare*. Sibiu, 1910. 4–13.

⁶⁶ Papiu Ilarian, 1852. II. XIX–XXII.

bölcsessége és kifinomult politikája idegen a magyar jellem számára”.⁶⁷ „Hol van a ti Széchenyitek, románok és szlávok?!”⁶⁸ Honfitársai viszont nem értették meg gondolatmenetének lényegét, egész politikai teóriájából csak a „hungarizmus” maradt meg, melyet kiegészítettek „a magyar keleti tüzével”, és eltúlozták a magyarosítást; ennek az irányvonalnak legfőbb képviselője Kossuth Lajos volt, „magyarrá lett szlovák, fanatikus és meggondolatlan”.⁶⁹

Kossuthot a magyarok „bálványozni” kezdték, politikai sikerének titka „részben rátermettsége és szóbeli tehetsége, részben rendkívüli sovinizmusa”.⁷⁰ A magyarosítási vágy olyan mértéket öltött, hogy Kossuth és elvbarátai nem riadtak vissza az erőszak használatától sem, elkezdtek a románokat „oláh ajkú magyarnak” vagy „magyar-románknak” nevezni, és teljesen elfelejtették Széchenyi bölcs szavait, hogy „aki magyarul beszél, akármilyen ékes szóval is, még messze áll attól, hogy magyarrá váljon. Nagy hibát követnek el azok, kik mindent magyar kalap alá helyeznek, gyanakvóan tekintve bárkire, aki nem atillát hord”.⁷¹

Ha a román nyelvű történelemtankönyvek Széchenyit és Kossuthot azonos szinten kezelik, mindkettőjük nagy államférfi és példamutató hazafi, a történelmi írások hangsúlyozzák a két személyiség közötti lényeges különbséget: Széchenyi a megfontolt, bölcs, „európai”, Kossuth a radikális, meggondolatlan, „sovinszta magyar”. Míg Széchenyi tetteivel nyűgözte le a nemzetet, addig Kossuth inkább a szavak embere volt, legfőbb erénye a szóbeli tehetség, ami a populizmussal együtt politikai sikerének kulcsát jelentette.

A 48-as forradalom román emlékirói és történészei Kossuthot tekintik főszereplőnek.⁷² Mind Papiu Ilarian,⁷³ mind Bariț aktív résztvevői voltak a forradalomnak, és a véres román–magyar konfliktus mélyen befolyásolta írásaikat, számukra a magyar forradalom nem volt más, mint „rebellió”, a Habsburg-ellenesség leghevesebb megnyilvánulása, a nagy eszmék (szabadság, egyenlőség, testvériség) eltorzítása és vérbe fojtása, Kossuth és társai nem voltak jobbak, mint Robespierre és a többi jakobinus,⁷⁴ és a „magyar szabadság” félelmetes lett a románok számára.

Ebből a vázlatos és szelektív áttekintésből is tisztán észlelhető a korabeli nacionalizmustól fűtött és politikailag elkötelezett világnézet alkalmazása a múlt értékelésében. A magyarok története román szemmel nézve olyan jellemvonásokat hoz

⁶⁷ Uo. XXXVII.

⁶⁸ Uo. XXVIII–XXIX.

⁶⁹ Papiu Ilarian, 1852. II. 46–47.

⁷⁰ Păcățian, Teodor V.: *Cartea de aur sau luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*. Sibiu, 1901. I. 186.

⁷¹ Lupaș, 1910. 23.

⁷² Șandor, Atanasie, 1988. 80–90. Emlékeit Kossuth életrajzával kezdi, azt szuggérálva ezzel, hogy az egész forradalmi mozgalom tőle indult.

⁷³ Papiu Ilarian magyarságképéről lásd Köpeczi, 1995. 101–130.

⁷⁴ Barițiu, 1891. II. 54. 263.

felszínre, amelyek látszólag túléltek az idő múlását, és hűen leírják a 19. századi magyart is.

Magyarok a politikában

A nemzetiségi kérdés komoly próbatételt jelentett a homogén nemzetállam kiépítésére törekedő kiegyezés kori magyar kormányok számára. Az 1868-as nemzetiségi törvény leszögezte a magyar politikai nemzet egységes és oszthatatlan jellegét, kimondta az összes állampolgár jogi egyenlőségét, és kijelölte a magyart mint az ország hivatalos nyelvét, ugyanakkor garantálta a nemzetiségek számára anyanyelvük használatát az elemi iskolákban, az egyházi életben és az alsó szintű közigazgatásban. Habár a nemzetiségek nem kaptak kollektív jogokat, a történészek általában elismerik, hogy a törvény korához képest liberális jellegű volt. Az elkövetkező évtizedekben azonban a liberalizmus átalakult, a törvényt gyakran megszegték, a szabadelvű gondolkodást hatalmába kerítette a nemzeti eszme, és a 19. század végére a legtöbb magyar politikus már nem kérdőjelezte meg a nemzetiségek (legalább nyelvi) asszimilációjának szükségességét.⁷⁵

A politikai tehetség gyakran emlegetett klisé a magyarokkal kapcsolatosan, viszont az erdélyi románok véleménye a kérdésben megosztott. Nem vitatott, hogy a középkortól a 19. századig a magyar nemes csak bizonyos foglalkozásokat tartott magához méltónak: „a nyájas magyar még ma is undorral fordul a tanári pálya felé. Kedvenc tudománya a jog, ami a legtöbb kaput nyitja a karrier és jólét felé, hiszen a hivatalok egyfolytában szaporodnak, mint a tenger homokja”,⁷⁶ írja Vale-riu Braniște. A politikai élet vonzereje miatt a reáltudományok és bizonyos szakmák háttérbe szorulnak, és ez a hajlam Slavici szerint a nemzeti jellemből fakad: „A magyar viharos természete, arroganciája és az európai szellemmel szembeni ellenszenv miatt a nemzet minden ereje politikai téren összpontosult; a tudományok terén a magyar járatlan; számára a járásbíró tiszteletreméltóbb, mint az egyetemi professzor. Újságírókat, képviselőket, minisztereket és főispánokat találunk a magyaroknál, de professzorokat máshonnan kell kérniük.”⁷⁷

A politika iránti különös érdeklődés árnyoldala tehát a tudományok elhanyagolása, de a magyarok úgy tudnak harcolni a sikerekért a közélet terén, mint senki más: „Láthatjuk, hogy küzdenek a magyarok pozíciójuk megőrzéséért és annak megerősítéséért, és gyakran csodálkozva állunk a határozottság előtt, amellyel céljaikat követik, és az erő előtt, amit a politikai harcokban kifejtenek. Olyan nép, amely tudja, hogyan érvényesítse magát, akit senki sem hagyhat figyelmen kívül,

⁷⁵ Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikai gyakorlat Észak-Erdélyben 1940–1944 között. A román kisebbség helyzete*. Doktori disszertáció (ELTE Budapest), 2022. 21–25.

⁷⁶ Braniște, 2002. 85.

⁷⁷ Slavici, Ioan: *Individualitatea maghiară. Convorbiri literare*, 1871. december 1. 299–308.

és amely nem hátrál meg, ha arról van szó, hogy boldoguljon vagy elfojtsa mások lendületét, ha sértve érzi magát. Mindig szorosan összetartanak, folyamatosan megfeszítve minden erejüket, gyakran még túlzásokba is esnek hazafias törekvéseikben. A magyarok valóban a legösszetartóbb hatalom a Monarchiában, és bőségesen bebizonyították, hogy képesek meghatározni egész politikai életünk menetét.”⁷⁸

Létezik viszont egy olyan politikai terület, amelyen a románok szerint a magyarok csúfosan elbuktak, és ez a nemzetiségi kérdés. Mint minden öntudatos és hatalommal bíró nemzetnek, a magyaroknak is a nemzetállam volt az ideáljuk, csak hogy Magyarország több nemzet hazája volt, és a magyar politikusok, akármi-lyen rátermettek voltak is, nem riadtak vissza attól, hogy egy délibáb kergetésével veszélyeztessék a közös haza jövőjét. Több román publicista éppen emiatt kérdőjelezi meg a sokat emlegetett politikai tehetséget, de ez nem az egyedüli ok, például Nicolae Cristea rámutatott arra, hogy a magyar nem képes tanulni saját hibáiból, hiszen a nemesség gögje okozta mind a mohácsi vészt, mind a Világosnál beteljesedő vereséget, ugyanez a gög akadályozza most meg abban, hogy megelégedjen a kiegyezéssel kapott tág jogkörrel, és hogy hálát mutasson a császár-király felé.⁷⁹ A nemzetiségi politika mellett a Habsburg-ellenesség egy másik bizonyíték a megfelelő politikai belátás hiányára.

A nemzetiségi kérdés kezelése ürügy arra is, hogy a románok kétségbe vonják a magyar liberalizmus valóságát. De jó ok erre maga a politikai rendszer is, mert korlátozott választójogon alapszik, a kormány maga alá rendeli a parlamentet, és befolyásolja a választást. Rengeteg újságcikk foglalkozik a rendszer kritikájával, körülírva, hogy Magyarország miért nem igazi alkotmányos jogállam. Más „alkotmányos államban” parlamenten az ember „olyan gyűlést ért, amely komoly, őszülő férfiakból áll, akik az ország jóléte iránti aggodalomtól terhelve tanácskoznak és mérlegelnek, hogy jó törvényeket hozzanak az állam közössége számára, kielégítsék a polgárok minden szükségletét, és biztosítsák az országnak a belső és külső méltóságot és erőt”.⁸⁰ Azon túl, hogy cinikus mosolyt vált ki a hajdani és a mai olvasóból, a cikkíró célja az volt, hogy hangsúlyozza, milyen óriási a szakadék az ideális parlamentarizmus és a magyar országgyűlés között, hiszen az utóbbiban a képviselők nem képesek civilizáltan vitázni, a nemzetiségek nincsenek megfelelően reprezentálva, és a sok házon belüli botrány nem jó reklám az országnak a külföldiek körében.⁸¹

Ennek ellenére nem vehető minden magyar politikus egy kalap alá. A választási korrupció, a törvényhozás alárendelése a kormánynak, a parlamenti obstrukció olyan szokások, amelyeket a „Tisza-korszak” tett honossá. A századvégi cikkírók különbséget tesznek régi és új politikusok között. Deák Ferenc és Eötvös József

⁷⁸ Sz. n.: [Vezércikk.] *Tribuna*, 1885. június 23. 1.

⁷⁹ Cristea, 1895. 7–9.

⁸⁰ Sz. n.: [Vezércikk.] *Tribuna*, 1889. november 15. 1.

⁸¹ Uo.

generációja az igazi liberalizmust képviseli, Deákot az erdélyi románok is a „nemzet bölcsének” tartják, „igazságos és felvilágosult” embernek, „tisztességes politikusnak”,⁸² mert le tudott mondani nemesi előjogairól, a nemzeti kérdést méltányosan kezelte, a dinasztiaival ki tudott egyezni úgy, hogy az a magyaroknak kedvező legyen, de be is tartotta a császárnak tett ígéreteit, kiegyezett a horvátokkal is, ellenezte az erőszakos magyarosítást, igazi „államférfi” volt. Eötvös is „a magyarok legfelvilágosultabb vezéreinek egyike”,⁸³ liberalizmusának valódi értékei az 1868-as nemzetiségi törvényben villannak meg.

Az „új nemzedék” vezéregyénisége Tisza Kálmán, és beletartozik Kossuth fia, Andrássy fia, Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Tisza István stb., akik mind az elődök epigonjai, „egy teljesen alacsonyabb rendű fiatal nemzedék”,⁸⁴ amelynek fő bűne természetesen az erőszakos magyarosítás, a nemzetiségi kérdés igazságtalan kezelése.

A „Tisza-dinasztia” gyakran visszatérő téma a fő román lapokban. Tisza Kálmán, annak ellenére, hogy rossz szokásokat honosított meg a magyar politikai életben, „elsőrangú államférfi, dialektikus szónok és kiváló debatteur”⁸⁵ volt, megvolt tehát benne a sikeres politikus összes attribútuma, és vitathatatlanul hozzájárult a modern Magyarország építéséhez. De a románok emlékezetében úgy marad meg, mint a „nemzetiségek eltiprója”, mint az, aki egyszer felkiáltott az országgyűlésben, hogy „a nemzetiségeket tönkre kell tenni”, és „kiemelkedett a nem magyar nemzetiségek kíméletlen üldözésében”.⁸⁶ Ereje teljében a *Tribuna* így jellemezi: „[...] bár csupán szűk látókörű politikus volt, mégis volt benne valami, ami emlékeztet az egyik legnagyobb államférfira, Bismarck hercegre: merész és erőszakos volt kijelentéseiben, ökölrel csapott az asztalra, és a legsúlyosabb kérdéseket fenygetésekkel oldotta meg”.⁸⁷

Tisza István főleg az ellene elkövetett 1912-es parlamenti merényletről és a Román Nemzeti Párttal folytatott egyezkedési próbálkozásokról híres a román sajtóban. Esetében a románok különbséget tesznek személyes tulajdonságai és politikusi mivolta között. Tisza István „nyájas magyar és nemes, nyájasabb, mint annyi kétes származású magyar sovíniszta, és hazaszeretében nemesebb, mint sok más rangon belüli, aki gondolkodásban nem tudott olyan magasra fejlődni, mint ő”.⁸⁸ Tisza „fanatikus volt elveiben, miattuk akármikor feláldozta volna magát”. Pont ez az oka annak, hogy egy ilyen „becsületes ember”, mint Tisza gróf, a politikában

⁸² Sz. n.: Deák și naționalitățile. *Telegraful român*, 1911. szeptember 20. 419.

⁸³ Sz. n.: Naționalitățile. *Telegraful Român*, 1902. február 14. 71.

⁸⁴ Sz. n.: Fără prietenii. *Tribuna*, 1909. augusztus 2. 1.

⁸⁵ †Tisza Kálmán. *Telegraful Român*, 1902. március 12. 114.

⁸⁶ Uo.; Sz. n.: Vii și morți. *Tribuna*, 1911. május 6. 4.; Sz. n.: Despre Tisza Kálmán. *Tribuna Poporului*, 1902. március 12. 1.

⁸⁷ Sz. n.: [Vezércikk.] *Tribuna*, 1889. szeptember 24. 1.

⁸⁸ Sz. n.: Maghiarii și Tisza. *Telegraful Român*, 1914. november 6. 1.

„terméketlen, sőt veszélyes [...] rövidlátó államférfi, aki nem értette meg kellőképpen az időt, az embereket és azokat a helyzeteket, amelyek között élnie és érvényesülnie kellett”.⁸⁹ Természetesen a *Gazeta Transilvaniei* itt a „sovinizmusra” utal, ami mindenesetre a fiatal Tiszánál messze nem öltött oly faragatlan formát, mint apjánál, de mégis megakadályozta abban, hogy például az általános választójog bevezetését támogassa, vélekedik a *Telegraful Român*.⁹⁰

Habár az 1868-as nemzetiségi törvény politikai nemzetről beszélt, a román publicisták úgy fogták fel a magyar nemzetállam fogalmát,⁹¹ mint fenyegetést a román nemzetiségre, és azzal vádolták a magyar politikusokat, hogy azt a más nyelvűek asszimilációjával akarják megvalósítani. Egyébként a román sajtó szemrehányóan beszél arról, hogy a magyar nyelvből hiányzik az a szó, amely különbséget tesz a magyar etnikum és a több nemzetiséget magába ölelő ország között, hiszen minden magyar „ungar”, de nem minden „ungar” magyar.⁹² A *Telegraful român* elmagyarázza, hogy „Ungaria” az ország, amelyben több más-más nyelvű nemzetiség él, a magyar pedig a nemzet, amely magyarul beszél, tehát úgy mondjuk, hogy „ungar állam”, „ungar haza”, „ungar kormány”, „ungar országgyűlés”, mert mindez az összes állampolgár tulajdona. Továbbá úgy mondjuk, hogy magyar sajtó, magyar színház, magyar tudományos akadémia, magyar nyelv, mert mindez csak a magyaroké, „világos, mint a nap, és furcsa, hogy a magyarok között van, aki nem hajlandó ezt megérteni!”⁹³

Összefoglalás

Ebben a sztereotipizált portréban olyan elemeket találunk, amelyek mind a magyar önarcképben, mind más nemzetek magyarokról alkotott nemzetképében szerepelnek.⁹⁴ Az erdélyi román értelmiség ismerte a magyar irodalmat, de sokan a magyarokra vonatkozó német írásokat is. A jellemző hangneme erősen függ a tollforgató személyiségétől és politikai beállítottságától, a mérsékeltabb Ioan Slavici

⁸⁹ Sz. n.: Contele Ștefan Tisza. *Gazeta Transilvaniei*, 1912. június 8. 1.

⁹⁰ Sz. n.: Cu mână tare... *Telegraful Român*, 1912. május 12. 205.

⁹¹ Szarka László szerint a politikai nemzet fogalmát különböző módon értelmezték a magyarok és Magyarország nem magyar polgárai: míg a magyar politikai elit nagy része úgy látta azt, mint a „magyar etnikai nemzet kiteljesedésének [...] terrénját”, a nem magyar ellenzéki politikusok kimondottan föderatív szerkezetűnek képelték el. Szarka László: Nemzetiségi egyenjogúság és a politikai nemzet egysége (Az 1868. évi nemzetiségi törvény előzményei és létrejötte). In: Kovács Kálmán Árpád (szerk.): *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*. Budapest: Országház Könyvkiadó, 2019. 77.

⁹² Sz. n.: Caracterul maghiar. *Tribuna*, 1907. április 20. 2–3.

⁹³ Sz. n.: O teorie veche. *Telegraful Român*, 1911. augusztus 6. 351.

⁹⁴ Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939. 87–97.

vagy George Bariț és a szélsőségesebb Octavian Goga vagy Papiu Ilarian között az a különbség, hogy az előbbieknél helyet kapnak a pozitívumok is és a kritika is, bár fő elemei ugyanazok, kevésbé zord és indulatteljes modoruk. Ugyanakkor nem hiányoznak a magyarpárti románok véleménynyilvánításai sem, mint például Moldován Gergelyé (Grigore Moldovan), amelyek a magyarságkép előnyös oldalát helyezték előtérbe, viszont a román nemzeti sajtó az ilyeneket kegyetlenül ostromozta és renegátnak kiáltotta ki, mert a román nemzeti mozgalom hivatalos álláspontja a magyarellenesség volt.

A magyarok románságképéről szóló tanulmányok kimutatták, hogy a magyar írásokban a román nem foglalt el kulcsszerepet, az iránta való érdeklődés mérsékelte, és általában a saját kulturális fölényéről meggyőződött fél szempontjából van feltüntetve.⁹⁵ A magyar viszont nagyon fontos szerepet tölt be a kiegyezés kori erdélyi román írásokban, főleg a publicisztikában, a politikai témákat elemző művekben, de jelen van a történelemben, az emlékiratokban, a szépirodalomban, a személyes levelezésekben is. A nemzetképeket kétféle nacionalizmus ütközése modellálta: a magyar nacionalizmus a kormányzással felruházott többségé, a román viszont egy magát elnyomottnak érző kisebbségé, egy ellenzéki nacionalizmus. A románok számára a magyar nem csak egy olyan idegen, akinek, bár mellettük él, más a nyelve, a vallása és talán az életszemlélete is. A magyar olyan idegen, akinek a politikai magatartásától az erdélyi románok jóléte és jövője függ, de aki az idők során nem mutatott túl sok jóindulatot a román iránt. A 19. század második felére már megérett a román nemzeti tudatot tükröző diszkurzus, és az azt megalapozó nemzeti mitológia úgy tüntette fel a magyart, mint hagyományos ellenséget.

Az írott források az értelmiség gondolatvilágába engednek betekintést, a magyar nemesről alkotott képet vetítik ki az egész magyarságra, és gyakran nem hangsúlyozzák a nemes és köznép közötti különbséget, máskor a nép úgy van feltüntetve, mint amely alapvetően jó és toleráns, és ha nála is megmutatkozik a hiúság, az önteltség, a „nemzeti egoizmus”, az csak az elit bűne, amely ilyen értelemben befolyásolta őt.

Annak ellenére, hogy az írások többsége politikai szándékot mutat, és a „magyar jellem” úgy van feltüntetve, mint egy újabb indok az erdélyi románok elutasító és kompromisszumkerülő magatartására, nem hiányoznak a magyarságképből a pozitív elemek sem, még ha azok ritkábban is kerülnek előtérbe. Akár általános vagy kontextuális, akár szociális pozíciótól vagy közéleti szerepléstől függő, a sztereotípiák mindig torzképet szül, mert önkényesen egyszerűsít és általánosít. Soha nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a nemzetképek olyan történelemformáló tényezők, amelyek elfogultságon és előítéleten épülnek fel.

⁹⁵ Mitu, 2000.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barițiu, George: Ioanu Corvinu de Hunedoara, originea, genealogia, faptele sale imortali. *Transilvania*, 1873. március 1.
- Barițiu, George: *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pe două sute de ani în urmă*. I–III. Sibiu, 1891.
- Barițiu, George: Biserica românească în luptă cu reformatiunea. In: uő: *Studii și articole* (Ioan Lupaș szerkesztésében), Sibiu, 1912.
- Barițiu, George: Limbi universale. Limbi destinate la moarte. Limba română. In: uő: *Studii și articole*. Sibiu, 1912.
- Bălan, Iosif: *Iancu de Hunyad. Cercetare istorică*. Caransebeș, 1897.
- Bocșan, Nicolae – Leu, Valeriu (ed.): *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*. Cluj-Napoca: Dacia, 1988.
- Boiu, Zacharia: *Elemente de istoria patriotică și universală pentru școalele populare române greco-orientali*. Sibiu, 1869.
- Braniște, Valeriu: *Amintiri din închisoare. Însemnări contemporane și autobiografice*. București: Tritonic, 2002.
- Bunea, Augustin: *Încercare de istoria românilor până la 1382*. București: Edițiunea Academiei Române, 1912.
- Calendariu*. Sibiu, 1884. 109–114.
- Calendar pe anul dela Hristos 1910*. Arad: Editura și tiparul tipografiei diecezane greco-orientale române, 1909.
- Cristea, Nicolae: *La țintă. Meditațiune politică*. Sibiu, 1895.
- Dreghiciu, Meteliu: *Istoria Ungariei în compendiu*. Timișoara, 1871.
- Eckhardt, Sándor: A magyarság külföldi arképe. In: Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939. 87–136.
- Goga, Octavian: Generația nouă. *Tribuna*, 1908. március 16. 1–3.
- Hegedűs, Nicoleta: *Imaginea maghiarilor în cultura românească din Transilvania (1867–1918)*. I–II. Kolozsvár: Argonaut, 2012.
- Iacob, Luminița: *Etnopsihologie și imagologie. Sinteze și cercetări*. Iași: Polirom, 2003.
- Köpeczi, Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Lupaș, Ioan: *Un capitol din istoria ziaristiceii românești ardelene – Gheorghe Barițiu*. Sibiu, 1906.
- Lupaș, Ioan: *Contele Ștefan Széchenyi și politica de maghiarizare*. Sibiu, 1910.
- Lupaș, Ioan: *Istoria bisericească a românilor ardeleni*. Sibiu, 1918.
- Marin, Ilie: Un tovarăș de drum. *Tribuna*, 1907. április 12. 1–2.
- Moldovan, Micu Ioan: *Istoria Patriei pentru școalele poporale române din Ardeal*. Blaj, 1875.
- Moldován Gergely: *Magyarok, Románok. (A nemzetiségi ügy kritikája)*. Kolozsvár, 1894.

- Moldovan, Silvestru: *Istoria Ungariei în legătură cu istoria universală pentru școalele populare*. Brașov: Ed. lui H. Zeidner, 1887.
- Mitu, Melinda: *Problema românească reflectată în cultura maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea*. Cluj-Napoca: P.U.C., 2000.
- Mitu, Melinda – Mitu, Sorin: *Ungurii despre români: nașterea unei imagini etnice*. Iași: Polirom, 2014.
- Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. București: Humanitas, 1997.
- Munteanu, Bogdan: Românii despre „cel mai mare maghiar”. Imaginea contelui Széchenyi István în cultura română (1830–1940). In: Sorin Mitu (ed.): *Raporturi și imagini româno-maghiare*. Cluj-Napoca: Argonaut-Mega, 2023. 44–115.
- Papiu Ilarian, Alexandru: *Istoria românilor în Dacia Superioară*. I–II. Viena, 1852.
- Păcățian, T. V.: *Cartea de aur sau luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*. I. Sibiu, 1901.
- Pop, Nicolau: *Istoria Ungariei și elemente din istoria generală pentru școalele populare*. Brașov, 1897.
- Pop-Reteganul, Ioan: *Amintirile unui școlar de altădată*. Cluj-Napoca: Ed. Eikon, 2006.
- Popescu, Nicolau: *Tractat istoric asupra originii, continuității și petrecerii românilor în Dacia lui Traian până la anul 1300*. Blaj, 1879.
- Slavici, Ioan: Studii asupra maghiarilor. *Convorbiri literare*, 1871–1873.
- Slavici, Ioan: Înfrăurirea maghiară. *Tribuna*, 1884. július 10. – 1884. július 12.
- Slavici, Ioan: Budulea taichii. In Ioan Slavici: *Novele*. I. București: Ed. Socec&-COMP, 1892.
- Smith, Anthony: *Naționalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Chișinău: Epigraf, 2002.
- Sz. n.: *Istoria Ungariei pentru școalele populare*. Blaj, 1878.
- Sz. n.: Deák și naționalitățile. *Telegraful român*, 1911. szeptember 20. 419.
- Sz. n.: Naționalitățile. *Telegraful Român*, 1902. februar 14. 71.
- Sz. n.: Fără prieteni. *Tribuna*, 1909. augusztus 2. 1.
- Sz. n.: Vii și morți. *Tribuna*, 1911. május 6. 4.
- Sz. n.: Despre Tisza Kálmán. *Tribuna Poporului*, 1902. március 12. 1.
- Sz. n.: Maghiarii și Tisza. *Telegraful Român*, 1914. november 6. 1.
- Sz. n.: Contele Ștefan Tisza. *Gazeta Transilvaniei*, 1912. június 8. 1.
- Sz. n.: Cu mână tare... *Telegraful Român*, 1912. május 12. 205.
- Sz. n.: Caracterul maghiar. *Tribuna*, 1907. április 20. 2–3.
- Sz. n.: O teorie veche. *Telegraful Român*, 1911. augusztus 6. 351.
- Sz. n.: [Vezércikk.] *Tribuna*, 1885. június 23. 1.
- Sz. n.: [Vezércikk.] *Tribuna*, 1889. szeptember 24. 1.
- Sz. n.: [Vezércikk.] *Tribuna*, 1889. november 15. 1.
- Teodor, Pompiliu: *Introducere în istoria istoriografiei din România*. Cluj-Napoca: Accent, 2002.

MARCHUT RÉKA*

A miniszterelnök Iuliu Maniu és a magyarok**

Iuliu Maniu, the prime minister and the Hungarians

ABSTRACT: The pinnacle of a politician's political career is usually seen as the position of head of state or head of government. Iuliu Maniu was prime minister of Romania three times between 1928 and 1933, yet both Hungarian and Romanian historical memory regard him as the architect of the unification of Transylvania with Romania, and his role as prime minister receives only secondary attention. The paper focuses on his years as prime minister and shows what the relationship between him and the Hungarians was like at that time. It is conventional knowledge about Maniu that he strongly separated his private life and politics. I therefore see it appropriate to discuss separately Maniu's private and political relations with the Hungarians. His relationship with Hungarian individuals and with Hungarians as a community must also be distinguished. These two distinctions serve as the organizing principle of the paper. Finally, the paper also discusses Maniu's role in issues (e.g., the optants case) that took place before a wider international forum.

KEYWORDS: Iuliu Maniu, Transylvanian Hungarians, nationality problem, imagery, interwar period

Iuliu Maniut a badacsonyi szfinxként is emlegetik, utalva egyrészt arra, hogy Szilágybadacsonyan volt a Maniu család otthona, ahonnan kiindulva és ahova vissza-visszatérve Maniu szfinxként őrizte a román nemzeti érdekeket az Osztrák–Magyar Monarchián belül, majd az impériumváltás után Romániában is. Maniu szfinx karakterének létében a magyar és a román történetírás és közgondolkodás is egyetért. Míg azonban magyar részről sokan a haza elárulóját látták és látják benne, sokszor magyargyűlölőnek is bélyegezve őt, addig a jelenlegi román közgondolkodás személyi kultuszt épített a Nagy Egyesülés építómérnökének,¹ ahogy azt a szilágyosmlyói Iuliu Maniu-szobron is olvashatjuk, ahol az építőmester a jelenlegi

* A szerző történész, a HUN-REN Kisebbségkutató Intézet munkatársa.
E-mail: Marchut.Reka@tk.hu

** A tanulmány az NKFIH 143767 sz. projekt keretében íródott.

Románia határain belül az ország közepén ül, miközben a somlyói Báthory-várat szemléli. Személyének szakralizálása mutatkozik meg abban, hogy tiszteletére évente zárandoklatot szerveznek a badacsonyi háztól a máramaros-szigeti börtönig, az élettől a halálig. Láthatjuk, az inga kileng mindkét oldalra, de vajon hol az igazság? Vajon van-e törekvés arra, hogy személyét a maga valóságában megismerjük? Minden bizonnyal ez lehetne az út, ami leginkább méltó volna Maniu emlékéhez. És bár a múlt valóságát a maga teljességében nem, hanem csak töredékesen ismerhetjük meg, mégis minden törekvésünk erre kell irányuljon.

Iuliu Maniu szobra Szilágysomlyón. A szerző felvétele.

Ebből is láthatóan a mai közgondolkodás elsősorban Iuliu Maniura mint Erdély Romániával való egyesülésének aktív szereplőjére gondol, és nem mint arra a politikusra, aki három ízben is Románia miniszterelnöke volt. Jelen tanulmány Maniura mint miniszterelnökre fókuszál. Azt vizsgálom, hogy az 1928–1932 közötti időszakban² milyen volt a magyarokkal való viszonya, és az életének korábbi állomásai során kialakult magyarságképe hogyan befolyásolta miniszterelnöki tevékenységét.

A tanulmány és a megfogalmazott kutatási kérdés abba a nagyobb kérdésbe illeszkedik, hogy vajon az egyén nemzetképe hogyan alakítja politikai tevékenységét, egyáltalán mennyire meghatározó a nemzetkép a különböző politikai döntéseknél, és természetesen a kérdésnek a másik ága az is, hogy a nemzetkép mennyiben alakul át, változik az aktív politizálás ideje alatt. Ezért fontos megvizsgálunk Iuliu Maniu miniszterelnöki tevékenységét magyar viszonylatban.

Az imagológia kutatásának komoly történeti előzményei vannak.³ A magyar–román képek kapcsán meg kell említenünk Köpeczi Béla 1995-ben megjelent

¹ Veress Emőd: *Iuliu Maniu, a badacsonyi szifx*. In: uő (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogászportrék II*. Kolozsvár: Forum Iuris Könyvkiadó, 2022. 30–47.

² Iuliu Maniu Románia miniszterelnöke volt 1928. november 10. – 1930. június 7., 1930. június 13. – október 10. és 1932. október 20. – 1933. január 13. között.

³ A magyar történetírásban Eckhardt Sándor 1939-ben megjelent fontos tanulmánya úttörőnek mondható (Eckhardt Sándor: *A magyarság külföldi arcképe*. In: Szekfü Gyula [szerk.]: *Mi a*

monográfiáját,⁴ melyben a nemzetképkutatások addigi elméleti eredményeit összegezte és a román irodalom 19. századi magyarságképét vizsgálta. A szerző ebben felvázolta mások mellett Ioan Slavici erdélyi román író magyarsággal kapcsolatos nézeteit, majd ismertette a szintén erdélyi születésű költő, Octavian Goga viszonyát a 20. század eleji magyar kultúrához, valamint 1913-as vitáját Ady Endrével és a budapesti polgári radikális körökkel. Az imagológianak román–magyar viszonylatban a kolozsvári Sorin Mitu és Melinda Mitu a jeles képviselői, akik 2014-ben jelentették meg monográfiájukat a magyarok románságképének alakulásáról, mely mind ez ideig a legrészletesebben és a legszélesebb kronológiai spektrumban tárgyalja a témát.⁵ A fentinek mintegy „fordítottját”, a dualizmus kori román kultúra magyarságképét taglalja 2012-ben publikált kétkötetes román nyelvű munkájában a szintén kolozsvári Nicoleta Hegedüs.⁶ Izgalmas kérdés az is, hogy milyen képet alkotott a magyarokról néhány jelentős 20. századi román politikus és diplomata. E téren már születtek rész tanulmányok Nicolae Titulescuról,⁷ Raoul Bossyról,⁸ Alexandru Vaida-Voevodról és Petru Grozáról,⁹ valamint Iuliu Maniuról.¹⁰

magyar? Budapest: Magyar Szemle Társaság 1939. 87–139.), de jó ideig nem volt folytatása. Az áttörést a Magyar Tudományos Akadémia által 1997-ben szervezett, a *Magyarságkép és történeti változásai* című konferencia hozta meg. Ezen neves magyar történészek, irodalmárok, etnográfusok, pszichológusok vizsgálták a magyarságról alkotott külföldi kép alakulását a történelem folyamán (Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond [szerk.]: *Magyarságkép és történeti változásai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1999.), a magyarságkép történeti változásait elemezték a *Limes* című tudományos szemle 2008-ban megjelent tematikus számai. Egry Gábor és Novák Csaba Zoltán vizsgálták a román külpolitikai gondolkodás magyarságképét (Egry Gábor: Sérelmek, félelmek, kisállami szuverenitás-dogma. A román külpolitikai gondolkodás magyarságképe 1918–1945. *Limes*, 2008/2. 87–98.; Novák Csaba Zoltán: A román külpolitikai gondolkodás 1956 után a hetvenes évek közepéig. *Limes*, 2008/2. 99–114.).

⁴ Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.

⁵ Mitu, Melinda–Mitu, Sorin: *Ungurii despre români. Nașterea unei imagini etnice*. Iasi: Polirom 2014.

⁶ Hegedüs, Nicoleta: *Imaginea maghiarilor în cultura românească din Transilvania (1867–1918)*. Cluj Napoca: Argonaut – Mega, 2012.

⁷ Lásd Egry Gábor 3. sz. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányát.

⁸ Marchut Réka: Raoul Bossy naplójának magyar vonatkozásai (1941–1943). *Múltunk*, 2017/1. 48–72.

⁹ L. Balogh Béni: Biografii paralele: Atitudinea lui Petru Groza și a lui Alexandru Vaida-Voevod față de maghiari – copilăria și adolescența. *Erdélyi Krónika*, <https://erdelyikronika.net/2022/03/18/atitudinea-lui-petru-groza-si-a-lui-alexandru-vaide-voevod-fata-de-maghiari/> (Utolsó letöltés: 2024. július 29.), Uő.: Alexandru Vaida-Voevod és a magyar–román együttélés. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2012. 60–80.

¹⁰ Bárdi Nándor – Weber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes*, 1998/4. 243–256.; Marchut Réka: Locuri din viața lui Iuliu Maniu în perioada Monarhiei Austro-Ungare. In: Pop, Marin (szerk.): *Familia Maniu în istoria românilor*. Cluj-Napoca: Editura Mega 2024. 53–64.

Ezen történetírói előzményekhez kapcsolódik jelen írásunk, hogy Iuliu Maniu magyarságképéről és a magyarokhoz való viszonyáról még pontosabb képpel rendelkezünk.

Ha azt mondjuk, hogy Maniu és a magyarok viszonyát vizsgáljuk, ez így túl általános, ezért különböző „síkokra” osztottuk ezt a vizsgálatot, amit Maniu személyisége is indokol. Egyéniségének alapvonása szerint meg kell néznünk, hogyan viszonyult magánemberként és hogyan politikusként a magyarokhoz. Ő ezt a benne lévő két identitáselemet nagyon élesen és tudatosan elkülönítette. Erre utal az újságírókkal való kapcsolata is, mindig előre tisztázta velük, hogy magánemberként vagy politikusként akarnak-e vele interjút készíteni. Ez utóbbi nagyon nehéz újságírói feladat volt, éppen ezért nem is készült vele sok politikai interjú. Olyan újságíróknak sem nyilatkozott, akiket már személyesen jól ismert, mint a Somlyói Eller Gizellát: „Maniu Gyula szemben ül velem és amikor megtudja, hogy látogatásunk célja politikai interjú, kedvesen tiltakozik. – Nem, nem, ne beszéljünk politikáról. Én most nem vagyok politikus, én most itt csak egy vakációzó boldog diák vagyok. – És szeretettel csókolja meg édesanyja kezét, aki lobogó büszke szemmel nézi az ő nagy fiát. Maniu Gyula finoman kitér az újságíró összes kérdése elől. Valóban egy boldog ünnepi vakációt élvező diák most. Tizedik napja, hogy itt van a családi tusculanumban, nem csoda, ha nem akar politizálni, és ha nem szívesen gondol a távozásra. – Szeretem az újságírókat, nagyon jó pajtásaim voltak Pesten, amikor diákoskodtam s később is, amikor ugyanott ügyvéd és képviselő voltam. Szeretem őket, de interjút nem szoktam adni, ez olyan önreklámozás, aminek nem vagyok híve. Csak akkor nyilatkozom az újságokban, ha valamit összebogozni vagy kioldani akarok – mondja kedves tréfával és nevetve – vagy amikor erre nagy szükség van.”¹¹ Maniu nagyon következetes volt, ezt más újságírók tapasztalatai is alátámasztják: „Azzal már előre tisztában vagyok, hogy nehéz lesz Maniu Gyulától interjút kapni. Maniu közismert szófukarságáról, »szfínx-i« visszavonultságáról és zárkózottságáról és a legnehezebb újságírói feladatnak számít tőle nyilatkozatot kapni. Ezért óvatosságból inkább Maniu Gyula környezetéhez fordulok...” – fogalmazott Benczel Béla.¹² Magyar újságíróval mindig magyarul beszélt, állítólag szilágysági magyar akcentussal.¹³

Magyarságképe vizsgálatának egy másik „síkjá” kell legyen az a körülmény, hogy ki volt a kapcsolódási partner: az egyes emberhez és konkrét helyzethez vagy a magyarsághoz mint politikai közösséghez viszonyult. Ezek a „síkok” képezik vizsgálatunk rendezőelvét. Természetesen, mint látni fogjuk, ezek nem mindig különülnek el vegytisztán egymástól, de mégis, amikor megállapításokat teszünk, ezeket a szempontokat figyelembe kell vennünk.

¹¹ Somlyói Eller Gizella: Látogatás Maniu Gyulánál a badacsonyi családi kastélyban. *Brassói Lapok*, 1927. május 7., 4.

¹² Benczel Béla: Reggeltől estig Maniu Gyula nyomában. *Ellenzék*, 1935. szeptember 11., 2.

¹³ Berey Géza: Maniu Gyula: Kiábrándultam. *Délmagyarország*, 1933. szeptember 1., 4.

Iuliu Maniu és az Országos Magyar Párt

Az 1926-os parlamenti választások¹⁴ alkalmával Maniu felvetette az OMP-nek egy erdélyi blokk létrehozását a regáti fanariótákkal szemben, meglebegtetve a távoli jövőre Erdély autonómiájának a kérdését is. Ezt a blokkot a magyarok, románok, németek és zsidók alkották volna Maniu elképzelése szerint.¹⁵ Az erdélyi magyar politikai elit vezetői, élükön Bethlen Györggyel, azonban a választásokra készülve éppen a néhány hónappal azelőtt csorbát kapott 1923-as, az Alexandru Averescu-féle Néppárttal kötött csucsai paktum helyrehozatalán tevékenykedtek.¹⁶ Így Maniu felvetését az OMP elvetette.

Az 1927-es választásokon a két világháború közötti időszakban egyedülálló módon megvalósult a romániai magyarok és a németek közötti kisebbségi blokk.¹⁷ Az erdélyi magyar politikai elit külön ágát képezték az ún. disszidensek (a régi kalotaszegi Magyar Néppárt vezetői: Kecskeméthy István, Kós Károly, Tabéry Géza, Tarnóczy Lajos, Deutschek Géza), akik „elmentek előszobázni Maniuhoz”.¹⁸ Maniu azonban elutasító volt velük szemben, nyilván nem akart az OMP vezetőségével szembemenni. Gyárfás Elemér szenátor a választások után memorandumban elmélkedett arról, hogy vajon jó lett volna-e a Maniuvall kötött paktum: „Pusztán érzelmeinkre hallgatva, bizonyára igen soknak közölünk nagyon könnyű lett volna Maniuvall együtt haladni. Kérdés, hogy Maniunak használtunk volna-e ezzel s nem zúdítottuk volna[-e] rá az »ellenességgel való cimborálás« vádjainak özönét, melyekkel nyíltan szembenállni talán ma még ő sem tartja elég erősnek magát?”¹⁹ Gyárfás

¹⁴ A választási adatokhoz lásd: Bárdi Nándor: Választások a két világháború közti romániai magyar kisebbségpolitikában. *Magyar Kisebbség*, 2000/4. <https://www.jakabffy.ro/magyarki-sebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000405.html> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok (továbbiakban: K 64) 19. cs. 27/a. t. 219. res. pol. báró Villani Frigyes bukaresti követ jelentése a Külügyminisztériumnak, 1926. április 19.

¹⁶ 1923-ban az OMP és Alexandru Averescu Néppártja választási paktumot kötött, ez volt az ún. csucsai paktum. Az 1926-os helyhatósági választásokon azonban az OMP a liberálisokkal tárgyalta, s bár paktum nem jött létre, de kitűdött az egyezkedés. Ez az OMP-n belül is feszültséghez vezetett, az addigi elnök, Ugron István lemondott, és helyére Bethlen György került. Erről részletesen lásd: György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Csíkszereda: Pro Print, 2017., valamint Marchut Réka: Hans Otto Roth feljegyzése a romániai németek és magyarok kapcsolatáról (1926). *Lybmus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2017. 451–467.

¹⁷ Marchut Réka: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években. *Kisebbségkutatás*, 2018/4. 137–168.

¹⁸ Gyárfás Elemér választásokról szóló memoranduma. Lásd: MNL OL K 64 24. cs. 350. res. pol. Villani Frigyes követ jelentése Walko Lajos külügyminiszternek, Bukarest, 1927. július 26. – Közli: Marchut Réka: *Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931)*. Pécs – Budapest: Kronosz Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2022. 488.

¹⁹ Uo. 485.

ebben a két mondatban a témánk szempontjából is fontos megállapításokat tesz. Azzal, hogy leírja, érzelmileg könnyű lett volna a Maniuvall való kooperálás, azt mondja, hogy az erdélyi magyarok körében megvolt a szimpátia Maniu iránt, és jó, bizalmi kapcsolatra utalt Maniu és az erdélyi magyarok között. A másik mondata viszont nagyon tömören kifejezi azt a belpolitikai helyzetet, amelyben Maniunak a liberálisokkal szemben kellett pozicionálnia magát, azokkal a liberálisokkal, akik 1922 és 1926 között meghozták azokat az alapvető törvényeket, jogszabályokat, melyek a romániai magyar közösséget diszkriminatívan érintették. Maniu keresztény, konzervatív világnézete, ami azért korántsem jellemezte egységesen pártjának beállítódását, nehezen fért össze a liberális világgéppel. Mind Maniu, mind Brătianu nacionalisták és demokraták voltak, de kettejük szembenállását a népi-urbánus ellentét határozta meg. Maniu mozgásterét tehát ez a politikai helyzet igen erősen korlátozta: a magyaroknak tett bármiféle engedmény a liberálisok szemében nemzetárulás lett volna. A Maniuvall való választási paktum lehetőségét maga Bethlen István sem zárta ki, de csakis arra az esetre, ha a németekkel való kooperálás nem jönne össze, és „csakis választásra vonatkozó taktikai megállapodás”-ban gondolkodott.²⁰

Az 1928-as parlamenti választások alkalmával, amikor a Maniu vezette Parasztpárt győzelmet aratott és kormányra jutott, már nem jött létre a magyar–német kisebbségi blokk, és Maniu ezt saját győzelmének könyvelte el,²¹ a németeket sikerült maga mellé állítania. Ugyanakkor az OMP-re leadott 172 699 szavazat²² mellett a magyarok 40 000 szavazatot Maniu pártjára adtak le.²³ A magyarok szimpátiájáról tanúskodik az az 1927-es levél is, melyet egy dicsőszentmártoni asszony írt Maniu édeanyjának, Clara Maniunak „Édes Klári néni” megszólítással, és a levélben ekképpen fogalmazott: „Mind várom, és sokan, de sokan várják, hogy jöjjön már egyszer hatalomra Gyuluka.”²⁴ Öste-reggel első kérésem, Uram tégy csudát, add már nekünk meg, hogy jöjjön hatalomra Mánium Gyula. Hátha már a jóságos Isten annyi százezer embernek a kérése az Isten trónusa elé jut, és meghallgattatást

²⁰ Bethlen István miniszterelnök 67. számjeltávirata a bukaresti román követségnek, Budapest, 1927. június 15. MNL OL K64 24. cs. 259. res.pol. – Közli: Marchut, 2022. 475.

²¹ Jancsó Benedek: *Az erdélyi németek: szászok és svábok*. [...] politikai helyzete 1929. április. MNL OL K63 Politikai Osztály iratai 236. cs. 251–262. – Közli: Marchut, 2022. 533.

²² György, 2017. 171.

²³ Albrecht Ferenc: Maniu kormányon. *Magyar Külpolitika*, 1929/2. 1–2.

²⁴ A Gyula/Gyuluka megszólítás általános volt az erdélyi magyarok körében, de források alapján tudjuk, hogy a családban is használták a Gyuluka megnevezést. Édesapjának és Cornelia (Cecilia nővér) testvérének a levelei is ezt tanúsítják. Ioan Maniu levelezését lásd: Direcția Județeană Arhivele Naționale Cluj (továbbiakban: DJANC) Fond Biblioteca Centrală Blaj, XII. Corespondență, acte personale. [Levelezés, személyes iratok] Pachet nr. 280. Ioan Micu Moldovan – Scrisori de la Ioan Maniu [Levelek Ioan Maniutól], 1856–1894. Cecilia nővér Maniuhoz címzett végrendeleteit pedig közli: Pop, Marin: *Iuliu Maniu. Sfinxul de la Bădăcin*. Cluj Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2023. 61–82.

nyerünk.”²⁵ Azután az 1930-as parlamenti választásokon is sok szavazatot kapott Maniu pártja magyar és sváb emberektől.²⁶ Az 1931-es választások során pedig a budapesti kormány úgy instruálta az OMP vezetőségét, hogy a helyi vezetőségek paktumot köthetnek Maniu pártjával, de a központi vezetőség ezt ne tegye; mutas-
sanak be nyilvános programot, amiben követelik Erdély autonómiáját, különben Budapest nem fogja fizetni a költségeiket.²⁷

Maniu kormányra kerülése

1928-ban a régenstanács Iuliu Maniut nevezte ki kormányfővé, aki azonnal fel-függesztette az 1922 óta érvényben lévő ostromállapotot és cenzúrát, és általános választásokat írt ki, célul tűzve ki azok tisztaságát.²⁸ Mindkettő a romániai magya-
rok érdekét is szolgálta.

Mind az erdélyi magyar, mind a magyarországi sajtó rokonszenvvel írt Iuliu Ma-
niu kormányra kerüléséről. Maniu a „béke, munka és rend jegyében” lépett kormány-
ra, olvashatjuk a *Szamos* hasábjain, és ugyanott a Magyar Néppárt üdvözlő levelét
is. Az új kormányfő Bukarestben a Calea Victoriei sugárúton lévő pártszékház előtt
összegyűlt tömegnek többek között azt mondta: „A kisebbségi kérdésben követke-
zetesen valljuk régi programunkat és amit hirdettünk ellenzéki sorban, hangoztatjuk
most is: sziklaszilárdan kitartunk a gyulafehérvári pontok mellett és mindent elköve-
tünk azoknak maradéktalan teljesítése érdekében.”²⁹ A *Maros* beszámolt arról, hogy
milyen lelkesedéssel fogadták Bukarestben az új kormány hírét, és Marosvásárhe-
lyen, valamint Kolozsváron is szimpátiatüntetéseket tartottak.³⁰ Az új kormányt az
egész ország ünnepelte, írta a *Brassói Lapok*.³¹ A *Nemzeti Újság* üdvözölte, hogy
a Maniu-kabinetben hét erdélyi származású miniszter is helyet foglalt, és ez az er-
délyi magyarokat nagy reményekkel töltötte el.³² Reményt keltő volt az is, hogy

²⁵ özv. Kozma Jánosné levele Clara Maniunak, Dicsőszentmárton, 1927. december 22. DJANC
Fond Iuliu Maniu, Pachet 8. Scrisori și documente personale ale Clarei Maniu [Clara Maniu
levelei és személyes iratai].

²⁶ Apor Gábor jelentése a Külügyminisztériumnak, Budapest, 1930. december 13. MNL OL K64
40. cs. 27. t. 887. res pol. – Közli: Marchut, 2022. 518.

²⁷ Károlyi Gyula külügyminiszter szigorúan titkos válasza Magyar Antal bukaresti magyar kö-
vetnek, Budapest, 1931. május 9. MNL OL K64 46. cs. 27. t. 427. res. pol. – Közli: Marchut,
2022. 634.

²⁸ Bárdi Nándor: *Otthon és haza*. Csíkszereda: Pro Print, 2013. 515.

²⁹ Maniu Gyula a béke, a munka és a rend jegyében lép kormányra. *Szamos*, 1928. november 11.
5–6.

³⁰ Határtalan lelkesedéssel vette tudomásul Bukarest népe Maniu kinevezését. *Maros*, 1928. no-
vember 10. 3.

³¹ Maniu miniszterelnök. *Brassói Lapok*, 1928. november 11. 1.

³² Hét erdélyi származású miniszter van a Maniu-kabinetben. *Nemzeti Újság*, 1928. november
11. 1–2.

a kormányprogram jogtiszteletet és gazdasági szabadságot hirdetett: „Maniu Gyula kormányának többsége, hét miniszter és egy államtitkár, erdélyi emberekől áll, akik Magyarországon nevelkedtek, a magyar nyugat-európai kultúra légkörében szívták magukba azt a szellemet, amely merőben ellentétes a bizantinus balkánisággal.”³³

A *Kis Újság* beszámolt arról, hogy az angol *The Times* is arról cikkezett, Maniu külpolitikája elsősorban a magyar–román viszony barátságosabbá tételére fog irányulni.³⁴ Nemcsak az országos, hanem a vidéki magyarországi lapok is foglalkoztak Maniu kormányra kerülésével. A *Nyírvidék* újságírója azért helyezte bizalmát Maniuba, mert „egy mélyebben járó és felsőbbrendű kultúrának a neveltje és hogy a magyarsághoz egykor szorosabb kapcsolatok fűzték”.³⁵

Ez a lelkes és reményteli fogadtatás a frissen kinevezett miniszterelnököket meglepte és meghatotta.³⁶ A bukaresti magyar követen keresztül azt üzenté a magyar kormánynak, hogy ő a két nép és a két ország jó barátságának a híve, jól ismeri a kisebbségi panaszokat, és elismeri jogosultságukat, de türelmet és lojalitást kért az erdélyi magyarságtól. „Dolgozzunk kitartással és tervszerűen. Óvakodjunk minden visszaeséstől, ezért kérem Méltóságodat, hozzon tudomásomra minden kérdést, még látszólag jelentéktelen ügyeket is, ha azt hiszi, hogy ezek a viszonyt köztünk elmérgesíthetnék. Méltóságodnak hozzám mindig szabad bejárata van” – bátorította Maniu Vest Fedor követet.³⁷ A követ azt is feljegyezte, hogy a kormányfőnek két személyi titkára van, és mindketten tudnak és szívesen is beszélnek magyarul. A gépirókisasszonya egy Clara nevű hölgy volt, aki állítólag nagyon nem szerette a magyarokat, és egy alkalommal szomorúan mondta az őt kérdező újságírónak, hogy sajnos nem tudja Maniut úgy befolyásolni, hogy az ne tegyen annyi jót a magyaroknak.³⁸ Maniu többször is kifejtette, hogy rendszerszinten nem tudja megoldani a problémákat, mert a megelőző 10 évben olyan kormányzás volt, ami az ő elveivel ellentétesen alkotta a jogszabályokat. A magyarok a gyulafehérvári határozatokon nyugvó kisebbségi törvényt várták az új miniszterelnöktől.

„Minket, magyar nemzetiségűeket megnyugtat az, hogy a miniszterelnök maga erdélyi ember, aki egy nemzeti kisebbségekkel bíró állam kormányzati szükségletét mégis csak jobban megérti, mint a liberális kormány érthette. S bizonyos az is, hogy a magyar kisebbség Maniu elébe akadályokat nem fog gördíteni”

³³ Maniu programja gazdasági szabadságot és jogtiszteletet hirdet. *Nemzeti Újság*, 1928. november 13. 5.

³⁴ Elkobzott jogainak visszaadását várja Maniutól az erdélyi magyarság. *Kis Újság*, 1928. november 13. 3.

³⁵ Maniutól várják az erdélyi magyar kisebbségek javulását. *Nyírvidék*, 1928. november 14. 1.

³⁶ Vest Fedor levele Walko Lajos külügyminiszternek. Bukarest, 1928. november 26. MNL OL K63 235. cs. 2929/1928 37–40. – Közli: Marchut, 2022. 530.

³⁷ Uo. 531.

³⁸ Jávor Béla: Hogyan látja Maniu miniszterelnököket a gépirókisasszonya? *Keleti Újság*, 1929. december 23. 9.

– olvashatjuk a *Szilágyság* című hetilapban.³⁹

A szilágysági magyarok reményét és lelkesedését fejezte ki az alábbi idézet is:

„Valamikor az egykori Mán Gyuluka sok-sok jó magyar barát szeretetét élvezte, akik tiszta, jó szívvel szerették, nem bántották, sőt. Ma a hatalmas nagy Maniu Gyula, miniszterelnök úrnak játékszerűen könnyű volna a Szilágyság magyarjainak szívét is meghódítani. A Szilágyság pompásan állotta és állja a próbát, reméljük, Maniu Gyulának nemcsak tudásában, de nemességében sem fogunk csalódní, úgy legyen!”⁴⁰

Nem csak a szilágyságiak, hanem a székelyek is reménykedve tekintettek Maniu kormányzása elé. *Mit vár a székelység Maniutól?* címmel jelent meg vezércikk a *Székely Nép* című lapban, melyben a cikk írója a gyulafehérvári határozatok és a párizsi kisebbségi egyezmény végrehajtásának igényét fogalmazta meg.⁴¹ Többek között az 1925-ös közigazgatási törvény hiányosságaira hívta fel a figyelmet, mely erősen centralizált. Maniutól decentralizációt vártak volna, de az 1929-es újabb közigazgatási törvény dekoncentrációt valósított meg, ami azt jelentette, hogy bár működhetek igen szűk körű önkormányzatok, de erős állami felügyelet alatt.⁴² Az állam feloszlathatta a helyi tanácsokat, és helyükre ún. interimár (átmeneti) bizottságokat hozhatott létre, így került jelentős önkormányzati vagyron román állami ellenőrzés alá.⁴³ Kisebbségi szempontból sérelmes volt, hogy sem az 1925-ös, sem az 1929-es törvény nem foglalkozott a községi tanácsok nyelvhasználatával, azt a helyi végrehajtó hatalom szabályozta, aminek az összetétele sok esetben a kisebbségekre nézve nem volt kedvező (nem volt elég román nyelvet tudó magyar közigazgatási szakember sem). Maniu arra hivatkozva nem foglalkozott a közigazgatási törvény szövegében a nyelvkérdéssel, hogy azt majd a kisebbségi törvény fogja szabályozni, de az nem született meg... Ezt a joghézagot kihasználva a kolozsvári tartományi igazgatóság Aurel Dobrescu vezetésével egy rendeletet adott ki, mely szerint a közigazgatási testületeknek a tanácskozásai csak románul tartathatóak, és a hivatalos jegyzőkönyveket is csak románul írhatják meg.⁴⁴ Nyilván sokakban ez is csalódást kelthetett.

³⁹ A Maniu-kormány. *Szilágyság*, 1928. november 16. 2.

⁴⁰ Maniu és a Szilágyság. *Szilágyság*, 1928. november 30. 2.

⁴¹ Hivatkozta: Tóth Szabolcs Barnabás: A közigazgatási törvények fogadtatása Háromszéken a helyi sajtó tükrében 1925–1930. *Korunk*, 2023/5. 35.

⁴² Filep Tamás Gusztáv: *Mindennek van „azonban”-ja. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2023. 96.; Ábrahám Barna: A dualista Magyarország román parlamenti képviselői a Román Királyságban. In: *Nemzetiségi parlamenti képviselőlet. Nemzetiségi képviselőlet Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben (1869–1918 / 1920–1990)*. Szerk. Bárdi Nándor – Gyurcsik Iván. Budapest: Országház Könyvkiadó, 2022. 255–269.

⁴³ Bárdi, 2013. 253.

⁴⁴ Jakabffy Elemér: Dobrescu rendeletéhez. *Magyar Kisebbség*, 1930/8. 273–275.

Mondhatjuk azt, hogy az erdélyi magyarok körében sokan lelkesedéssel fogadták Iuliu Maniu hatalomra kerülését. Biztonságot, reményt jelentett számukra, hogy egy olyan ember került kormányra, aki közülük való, aki közöttük szocializálódott, abból a kultúrkörből származik. Ez nem egyoldalú szimpátia volt, mert ő is többször kifejezte a szándékát a magyarság jogos kisebbségi törekvései kielégítésére, és őszintén mondta a magyar követtel folytatott beszélgetése során is, hogy ő a két nép kapcsolatának rendbehozatalán akar munkálkodni. Nem volt álságos, de a körülmények hatása alól ő sem tudta kivonni magát. Erre hozunk példákat az alábbiakban.

A „forró” 1929-es év

Világpolitikai szinten 1929 a nagy gazdasági világválság kezdete, tehát talán ilyen szempontból is lehetne „forró”-nak nevezni, de ez esetben ez a jelző a magyar–román kapcsolatok heves voltára utal. Ahhoz, hogy kontextusba tudjuk helyezni az eseményeket, mindenképpen el kell mondanunk, hogy 1927-ben Magyarország az Olaszországgal kötött szerződéssel kitört a Trianon óta fojtogató külpolitikai elszigeteltségből, feloldották az ország nemzetközi katonai ellenőrzését is, a magyar külpolitika nyíltan kezdte feszegetni a trianoni kereteket, és nyílt revíziós politikát kezdett folytatni. Ennek egyik megnyilvánulása volt a Magyar Revíziós Liga ugyanebben az évben való megalakítása, s ezt táplálta Lord Rothermere 1927. június 21-én a *Daily Mail*-ben megjelenő cikke is, melyben a trianoni béke revízióját követelte.

Ilyen magyar belpolitikai hangulatban közelgett 1928. december 1., a Nagy Egyesülés 10. évfordulójának napja. A november 10-én kinevezett Maniu-kormánynak nagyon kevés ideje lett volna arra, hogy az évforduló ünnepségeit méltó módon megrendezze, ezért úgy döntött, hogy az ünneplést elhalasztják 1929 májusára, és egybekötik a Román Királyság napjával, így 1929. május 10-én Bukarestben, május 20-án pedig Gyulafehérváron ünnepeltek.⁴⁵ Több százezres tömeg vonult fel a demonstratív ünnepségeken. Maniu édesanyja viszont éppen akkor nagyon rosszul volt, ezért fia Gyulafehérvár után hazasietett Szilágybadacsonyba, miután azonban édesanyja jobban lett, visszatért Bukarestbe.⁴⁶

Az akkor már nyíltan revíziós külpolitikát folytató Bethlen István kormányának a szemében vörös posztó volt az ünnepség. Minden bizonnyal erre felelt Bethlen 1929. május 26-án a Városligetben, a Hősök Emlékkövének avatásán tartott beszédében, melyben kifejezte nemtetszését a trianoni békeművel szemben: „Mert mi megvizsgáltuk saját lelkiismeretünket, és amíg egy magyar él e földön,

⁴⁵ Pop, 2023. 147.

⁴⁶ Jobban van Maniu édesanyja. Maros, 1929. május 23. 2.

a meghozott ítéletre csak egy válaszunk lehet, az, hogy azt igazságosnak »Nem, nem, soha« sem fogadhatjuk el.”⁴⁷ Beszéde megütközést keltett a kisantant államaiban. Bethlen beszéde után Csehszlovákia és Jugoszlávia megelégedett Walko Lajos külügyminiszter szóbeli nyilatkozatával, Románia azonban jegyzéket írt, és írásban kért választ. Mind a román sajtó, mind a parlament hevesen reagált az esetre. A magyar miniszterelnök válaszával azt sugallta, hogy sajnálja az esetet, és hozzáfűzte, hogy Romániában rosszul értelmezték az elhangzottakat.⁴⁸

Maniu sem maradt adós a válasszal. Június 25-én, Take Ionescu⁴⁹ halálának évfordulóján elmondott emlékbeszédében arról szólt, hogy Románia soha nem követel semmit senkitől.⁵⁰ Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy az *Ellenzék* egyik munkatársa a román parlament folyosóján megszólította Gheorghe Mironescu külügyminisztert, aki azt nyilatkozta, hogy Magyarország és Románia között a kapcsolat jobb, mint valaha. Ezzel szemben a bukaresti sajtó teljesen mást mutatott: a Tisza vonalát emlegették és fenyegettek. Az egykori liberális igazságügyi miniszter, Stelian Popescu, és a liberális párthoz kötődő Traian Moşoiu generális, aki 1920-ban hadügyminiszter is volt, egyenesen a Magyarország elleni háborúra szólítottak fel, előbbi az *Universul*, utóbbi a *Curentul* hasábjain.⁵¹ Mironescu külügyminiszter bírálta azokat a szélsőségeseket, akik a közvéleményt Magyarország ellen heccelték. A demarsra vonatkozóan azt nyilatkozta az újságírónak, hogy Magyarország június 22-én adta át Vasile Grigorcea budapesti román követnek a válaszjegyzékét a román jegyzékre. Ebben az állt, hogy a magyar miniszterelnök semmi mást nem mondott, mint amit Magyarország hivatalos körei a háború óta hangoztatnak, hogy a békeszerződés nem elégíti ki Magyarországot. De a válaszjegyzékben a magyar fél hangsúlyozza, hogy Magyarország barátságos viszonyt akar Romániával.⁵²

Ekkortájt a bukaresti követek is érzékelték Maniu magyarellenese hangulatát, amit addig nem tapasztaltak nála.⁵³ A feszült helyzetet tovább élezte a magyar

⁴⁷ Bethlen István gróf beszédei és írásai. 2. kötet. Budapest: Genius Könyvkiadó, 1933. 219–222, itt 220.

⁴⁸ Vasile Grigorcea román követ jelentése a román Külügyminisztériumnak. Budapest, 1929. június 22. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (továbbiakban: AMAE) Fond 71. Ungaria Vol. 1. 200–205. f. – Közli: Marchut, 2022. 547–555.

⁴⁹ Take Ionescu (1858–1922) román politikus, aki 1908-ban megalapította a Konzervatív-demokrata Pártot, melynek haláláig elnöke volt. Több alkalommal több miniszteri pozíciót is betöltött, 1921–1922-ben pedig Románia miniszterelnöke volt.

⁵⁰ Iuliu Maniu emlékbeszéde Take Ionescu halálának 7. évfordulóján Sinaiában 1929. június 25-én. *Ellenzék*, 1929. június 26. 8.

⁵¹ A bukaresti német követség (Gerhard von Mutius) politikai jelentése a német Külügyi Hivatalnak a magyar–román kapcsolatokról. Bukarest, 1929. június 28. Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (továbbiakban: PA AA) RAV Bukarest 19.

⁵² „Magyarországgal ma jobb szomszédi viszonyban vagyunk, mint valaha” – mondja Mironescu külügyminiszter. *Ellenzék*, 1929. június 26. 1.

⁵³ A bukaresti német követség jelentése a német Külügyminisztériumnak. Bukarest, 1929. július 31. PA AA RAV Bukarest 19 – Közli: Marchut, 2022. 557–558.

államiság szempontjából legfontosabb ünnep, augusztus 20-a megünneplése. A román sajtó a két világháború közötti időszakban csupán 1927–1931 között foglalkozott vele, de legintenzívebben 1929-ben.⁵⁴ Nemcsak Romániában, hanem a kivant többi államában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában is érzékenyen reagáltak a budapesti ünnepekre és a körük szerveződő propagandára. Pozsonyban ellentüntetéseket tartottak, Jugoszláviában nem adták ki az útlevelet a magyar lakosoknak, hogy ne utazhassanak a magyar fővárosba.⁵⁵ Romániában pedig a Maniu-kormány belügyminisztere, Alexandru Vaida-Voevod „sziguranca-rendeletet” adott ki a Magyarországra utazók „zaklatására”.⁵⁶ A Szent István-i ünnepséggel egy időben zajlott a Magyarok Világkongresszusa is, amely során revizionista, irredenta szövegekkel tűzdelt beszédek hangzottak el.⁵⁷ Mindez természetesen ösztönző volt a tüzre. Bár a Maniu-kormány igyekezett az erdélyi magyarság körében fékezni a magyar irredenta megnyilvánulásokkal való azonosulást, Maniu mégis a román liberális sajtó keresztútjába került: vélt magyarbarátsága miatt támadták. Olyan nyilatkozatokat is tettek, hogy ha Tisza István élne, valószínűleg köszönő táviratot küldene Maniunak; és ha nem lettek volna a liberálisok, ő még a trianoni határok megváltoztatásáról is tárgyalt volna a magyarokkal.⁵⁸ Tehát egyáltalán nem volt könnyű az a belpolitikai helyzet, amelyben Maniu mozgott, és amikor a kisebbséggel szembeni hivatalos politikai megnyilvánulásait elemezzük, akkor ezt a szempontot mindenképpen figyelembe kell vennünk.

Maniu és az optánsper

A belpolitikai meghatározottságok mellett voltak külpolitikai körülmények is, melyek befolyásolták Maniu politikai tevékenységét. Az optánsper az 1920-as években a magyar és a román állam kapcsolatainak legfontosabb kérdése volt, melyet a Népszövetségben próbáltak orvosolni.⁵⁹ Ennek a pernek a végkifejlete Maniu miniszterelnökségének idejére esett, ezért fontos megnéznünk az ő szerepét ebben.

⁵⁴ Részletesen erről: Marchut Réka: „Széthullottak Szent István koronájának gyöngyei” Szent István-i gondolat – augusztus 20. Erdélyben Budapest és Bukarest között. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Kalligram 2018. 33–64.

⁵⁵ Elzárták a jugoszláv határt a Szent István hétre érkező magyarok elől. *Pesti Napló*, 1929. augusztus 18. 2.

⁵⁶ Kétszáz ezer vendég érkezett a szent István napra. 8 *Órai Újság*, 1929. augusztus 20. 1–2.

⁵⁷ Krisztics Sándor (szerk.): *A Magyarok Világkongresszusának tárgyalásai Budapesten, 1929. augusztus 22–24*. Budapest: Magyarok Világkongresszusa Központi Irodája, 1930.

⁵⁸ Guvern filomaghiar. *Viitorul*, 1929. augusztus 17. 1.

⁵⁹ Az optánsperről legátfogóbban: Berkes Antal: *L'affaire des optants: les enjeux nationaux et internationaux d'un différend roumano-hongrois*. Doktori disszertáció. Budapest – Párizs: ELTE BTK – Sorbonne, 2023.

1929-ben Abbáziában kezdődtek újra a tárgyalások, amelyekhez báró Szerényi József volt miniszter is nagy reményeket fűzött. Ebben szerepe volt annak is, hogy a magyar politikusok bíztak Iuliu Maniu miniszterelnökben, hogy ő majd a magyar kisebbség sérelmeit orvosolni fogja. Vest Fedor bukaresti magyar követ említett 1928. novemberi jelentésében olvashatjuk azt is, hogy a román kormányfővel való megbeszélésen az optánskérdést is tárgyalták. Maniu arról biztosította a követet, hogy ő a legőszintébben akarja a megegyezést, tanulmányozza az ügyet, sürgetni fogja a megoldást, és a döntést magának tartja fenn. A miniszterelnök értékelte a magyar kormány gesztusát, hogy levetette a kérdést a Népszövetségi Tanács decemberi ülésének napirendjéről.⁶⁰ A frissen kinevezett Maniu-kormánynak nyilvánvalóan nem lett volna ideje addig érdemben semmit sem tenni.

Walko Lajos úgy gondolta, hogy Maniu hajlana a megegyezésre, de Nicolae Titulescunak – aki 1921-től kezdődően Románia állandó megbízottja volt a Népszövetségben – az intrikái ebben megakadályozzák.⁶¹ 1929 áprilisában a magyar külügyminiszter csalódottan mondta a budapesti német követnek, hogy a bécsi tárgyalások nem vezettek eredményre. A fő bűnbaknak megintcsak Titulescut tette meg.⁶² A nézeteltérés abból adódott, hogy a román fél azt szerette volna, ha az optánsok kártérítését összekötötték volna a magyar jóvátételi kötelezettséggel, de ez a magyaroknak elfogadhatatlan volt. A budapesti német követ, Hans Schoen úgy vélte, hogy Maniu őszintén akarja a megegyezést, de túl gyenge a pozíciója a Nemzetek Szövetségében.⁶³ A bukaresti német követ, Gerhard von Mutius a helyi lapokat olvasva azonban úgy gondolta, hogy jelentést kell írnia a magyar–román tárgyalások állásáról.⁶⁴ Bár úgy tűnt, hogy az optánskérdésben közel van a megoldás, a magyarok bizalmatlanok a románokkal szemben, és ezért a Népszövetségtől várnak garanciát arra, hogy a románok teljesíteni fogják a kifizetéseket. Magyar Antal bukaresti magyar követ továbbra is azon az állásponton volt, hogy Maniu nem engesztelhetetlen Magyarországgal szemben. De nemcsak a követ, hanem a magyar politikai vezetés is úgy gondolta, hogy „a Maniu-kabinet Magyarországgal szemben igyekszik viszonylag mérsékeltnek és tisztességesnek mutatkozni”.⁶⁵ Magyar Antal és a magyar politikai vezetés is teljesen jól látta ezt, azt viszont

⁶⁰ Vest Fedor levele Walko Lajos külügyminiszternek. Lásd 34. j.

⁶¹ A budapesti német követség (Hans Schoen) jelentése a német Külügyi Hivatalnak a magyar–román optánstárgyalásokról. Budapest, 1929. január 8. PA AA RAV Bukarest 19.

⁶² A budapesti német követség (Hans Schoen) jelentése a német Külügyi Hivatalnak a magyar–román optánstárgyalásokról. Budapest, 1929. április 16. PA AA RAV Bukarest 19.

⁶³ A budapesti német követség (Hans Schoen) jelentése a német Külügyminisztériumnak. Budapest, 1929. június 25. PA AA RAV Bukarest 19 – Közli: Marchut, 2022. 555–556.

⁶⁴ A bukaresti német követség (Gerhard von Mutius) politikai jelentése a német Külügyi Hivatalnak a magyar–román kapcsolatokról. Bukarest, 1929. június 28. PA AA RAV Bukarest 19.

⁶⁵ A bukaresti német követség (Gerhard von Mutius) politikai jelentése a német Külügyi Hivatalnak a magyar–román kapcsolatokról, 1929. július 31. PA AA RAV Bukarest 19 – Közli: Marchut, 2022. 557–558.

nem, amit Hans Schoen helyesen értelmezett: Maniu nemzetközi pozíciója gyenge ahhoz, hogy a Népszövetségben érdemben tudja az ügyet befolyásolni.

1929-ben az első hágai konferencián nem született döntés, hanem csak 1930 januárjában, a második hágai konferencián. A román közvélemény nagy sikerként könyvelte el a román–magyar optánsperben hozott határozatokat. Nemcsak Titulescu és Mironescu külügyminiszter, hanem maga a miniszterelnök, Maniu is így nyilatkozott, saját sikereként is ünnepelte a döntést, a diákok pedig szimpátiatüntetések szerveztek a francia és az angol követség elé.⁶⁶

Úgy vélem, hogy Maniunak döntő befolyása nem volt az optánsper határozatának meghozatalára, hiszen nemzetközileg nem volt úgy beágyazva, mint Titulescu, de ahhoz, hogy ez a per lezáruljon, ahhoz szükség volt az ő személyére; ha közvetlenül befolyásolni nem is tudta a folyamatot, de szándékában állt az ügy rendezése. Mindemellett rámutat a közte és a magyarok közötti viszonyra is, ami ellenségesnek nem volt mondható, a támogató szándéka megvolt, a mozgástere viszont elég szűk volt.

Miniszterelnöksége idején rendszerszintű javulások az erdélyi magyarok gazdasági, oktatási, kulturális, egyházi, politikai helyzetében nem következtek be, de konkrét ügyekben történtek pozitív elmozdulások. Az alábbiakban ezeket mutatom be.

Maniu és a helyi, regionális közösségek/ügyek, magánkapcsolatok

Amint azt már fentebb említettem, a szilágysági magyarok reménykedve, lelkesedéssel fogadták a szilágybadacsonyi Maniu Gyula, a „Kegyelmes úr” mint szűkebb szülőföldjük szülötte kormányfővé való kinevezését. Esélyt láttak ezzel arra, hogy a romániai magyar kisebbségre oly sok sérelmet hozó diszkriminatív liberális politika, amit elsősorban a Regátból származók irányítottak, végre véget érhet, és egy olyan erdélyi ember került a miniszterelnöki székbe, aki ismeri a kisebbségi léthelyzet minden nehézségét, és a szilágyságiak közül nyilván sokan személyesen is ismerték őt és a családot.

Amikor Maniu miniszterelnök lett, a badacsonyi házban állandó jelleggel ketten laktak, az édesanyja és a ferences rendi apácává vált Kornélia (Cecilia nővér) nevű húga. A környéken ismert és szeretett személyek voltak, Cecilia nővér gyógynövényekkel is foglalkozott, különböző betegségekre teákat állított elő belőlük, és azokat ingyen osztogatta a környékbelieknek. A szilágysági Eller Gizella újságíró-nő egy cikkében ekképp írt a badacsonyi miliőről: „Az első, akivel a kastélyban

⁶⁶ Nicolae Titulescu a Rador sajtóügynökségnek adott interjújában azt nyilatkozta, hogy semmilyen megoldás nem lehetett eléggé jó, de a körülmények között a legjobb megoldás született. Románia aláírta a Young-tervet is. Az interjú az *Universul* című lapban jelent meg 1930. január 24-én. Az interjú teljes szövege olvasható még Titulescu, Nicolae: *Documente diplomatice*. București: Editura Politică 1967. 322–327.

találkozom, végtelen kedves, szelíd és fájdalmas mosolyú hölgy, Maniu Cornelia, Maniu Gyula húga... Ma már Cecilia nővér, mert három évvel ezelőtt felesküdt Szent Ferenc-rendi apácának és a kedves nővérek ismert egyszerű sötét ruhájában, fejkötővel, nyakában nagy ezüstkerezzel fogad. És azután egy drága ezüsthajú kis öregasszony olyan forró szeretettel ölel meg, mintha csak rég nem látott ismerős lennék. Kedves, magas homlokú, derűs tekintetű matróna, Maniu Gyula édesanyja. Mikor elárulom, hogy egy kicsit elfáradtam a hosszú úton, tréfásan rögtön vigasztalni kezd: – Jaj, édes leányom, néha én is úgy érzem, mintha fáradt lennék egy kicsit, pedig csak nyolcvannégy éves vagyok” – viccelődött az idős édesanya.⁶⁷

Azt, hogy mennyire jó volt a badacsonyi házban vendégeskedni, mutatja Maniu iskolai jó barátjának, Markovits Jakabnak az esete is. Markovits Jakab zsidó származású, magyar anyanyelvű volt, elsős korától Maniu osztálytársa, és aztán együtt is érettségiztek.⁶⁸ Jakab nagyon szeretett Badacsonyra járni Maniuekhoz nemcsak gyerekként, hanem később, a család háziorvosaként is. Úgy emlékezett vissza, hogy a „bunika”⁶⁹ mindig homlokon csókolta és haboskávával várta. Aztán ő volt ott Clara Maniu halálos ágyánál is.⁷⁰ (Egy gondolatnyi kitekintés: Markovits Jakabot 1944-ben deportálták, és haláltáborban halt meg. Maniu megdöbbenéssel fogadta a halálhírért.⁷¹)

Az egyik személyes levélből, melyet Keresztessy Ágota tasnádi iparművész írt Maniu édesanyjának, azt olvashatjuk ki, hogy ha közvetlenül nem fordultak is a „nagy” Maniu Gyulához, az édesanyján keresztül próbálták megszerezni támogatását: „Esedezve kérjük a kegyelmes úr jóindulatú támogatását, aki puritán jellemével tudja értékelni az emberekben a becsületes munkálkodást, szorgalmat, s mint nagyvonalú européer meg tudja érteni is egy tehetséges ember művész érvényesülni akarását, s mint szilágyságit közelebb is érezzük magunkhoz magas állása és nagy tekintélye dacára is.”⁷² Egy mondatban legalább két nagyon fontos megállapítás van: egyrészt az, hogy Maniu européer, másrészt hogy szilágysági, és mindkettő igaz volt.

Azonban az is előfordult, hogy átfogó kisebbségi ügyekben hivatalosan is Maniuhoz fordultak. Így 1929. január 18-án Kerekes Ernő, annak a Zilahi Református Kollégiumnak az egykori igazgatója, ahol Maniu is végzett, Makkai Sándor

⁶⁷ Somlyói Eller Gizella: Látogatás a badacsonyi Maniu-kastélyban. *Temesvári Hírlap*, 1926. április 13. 4.

⁶⁸ Lásd a Zilahi Ev. Ref. Kollégium éves értesítőit 1882–1890 között.

⁶⁹ A nagymama szó román megfelelője.

⁷⁰ Gara Ernő: A badacsonyi ravatalnál. A kis zsidófiú, akit Bunika mindig homlokon csókolt és haboskávával vendéglét — háziorvosa volt a haláloságyánál. — Mise közben, a házikápolnában halt meg Maniu édesanyja. *Ellenzék*, 1929. augusztus 2. 3.

⁷¹ Krets Sándor: Maniu szilágysági zsidó barátai. *Új Kelet*, 1955. december 9. 14.

⁷² Keresztessy Ágnes levele Clara Maniunak, Tasnád, 1932. december 26. Casa Memorială „Iuliu Maniu” Bădăcin iratai. Köszönöm szépen Cristian Borznak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a levelet.

református püspök és az OMP képviselői memorandumot nyújtottak be személyesen a kormányfőnek. Ebben a memorandumban általánosságban sorolták fel a sérelmeket: az iskolai államsegélyezés ügye, a névelmezés problémája és az iskolák nyilvánossági jogának kérdése. Maniut mint Erdély „szülöttjét és neveltjét” kérték problémáik orvoslására.⁷³ A „Kegyelmes úr” türelmet kért a maga és kormánya számára, és hangsúlyozta, hogy az előző tíz év jogszabályait nem lehet egyik napról a másikra megváltoztatni.

Külön epizódot jelent a szilágysági magyarok és Maniu kapcsolatában a Zilahi Wesselényi Református Kollégium ügye.⁷⁴ 1923-ban a román állam megvonta a nyilvánossági jogot az iskolától, és annak vezetősége éveken keresztül hiába próbálkozott a tanügyminisztériumnál, hogy állítsák vissza az iskola régi helyzetét, különböző, más és más kifogásokra hivatkozva törekvésük nem járt eredménnyel. Amikor Maniu került hatalomra, úgy vélték, elérkezett az idő, hogy végre révbe érjen az iskola ügye. Nem is kellett csalódniuk. Nemcsak mint politikus, hanem mint egykori iskolájának hálás diákja is kötelességének érezte a segítségnyújtást. Miután a fent említett memorandumot Kerekes Ernőék átadták Maniunak, még az év őszén, a tanév elején, 1929 októberében az iskola visszakapta a nyilvánossági jogot, ami a helyi magyarságnak kulcsfontosságú volt.⁷⁵ Azt, hogy Maniunak a szerepe ebben mennyire lényeges volt, mutatja, hogy elévülhetetlen érdeméről az 1940/41-es iskolai évkönyvben is megemlékeztek,⁷⁶ amikor pedig a második bécsi döntés újra élesen szembeállította egymással a szilágysági magyarokat és románokat. A László László által írt iskolatörténeti kötet hátsó borítóján pedig két személy szerepel: Ady Endre és Iuliu Maniu... Iuliu Maniu képe alatt az alábbi idézetet olvashatjuk: „Az intézet falai között oly hosszú idő után szüntelenül ápolt becsületérzés, a gondolat és vélemény szabadság és mindnyájunk saját fajszeretetének magasztos eszményei kitörölhetetlenül lelkembe vésődtek, melyek világító fáklyaként lebegtek lelki szemeim előtt.”⁷⁷

Azonban nemcsak a szűkebb szilágysági pátriájában történtek eredmények, hanem például Bukarestben is. Amikor 1916-ban a német és az osztrák–magyar közös hadsereg ellentámadásba indult Románia ellen, és 1916. december 6-ra bolgár és török segítséggel elfoglalták Bukarestet, a román kormány bezáratta

⁷³ Türellem és bizalom. *Református Szemle*, 1929. január 20. 17–19.; A magyar protestáns felekezetek és a Magyar Párt küldöttségei dr. Maniu Gyula miniszterelnöknél. Tanár és tanítvány találkozása. *Szilágyság*, 1929. január 25. 2.

⁷⁴ Az egész folyamatról részletesen lásd: László László: *A Református Kollégiumtól a Silvania Főgimnáziumig*. Zilah: Asociația Colegiul Național „Silvania”, 2014. 123–133.

⁷⁵ László, 2014. 127.

⁷⁶ *A Zilahi Református Wesselényi-Kollégium Évkönyve az 1940–41. tanévről*. Közzétette: Szász Árpád. Zilah, 1941. 12.

⁷⁷ Az idézet Iuliu Maniu az ötvenedik érettségi évfordulóra küldött leveléből származik, mely teljes terjedelmében olvasható itt: Osváth Sándor: A badacsonyi Szfinx. Maniu Gyuláról alias Iuliu Maniuról – egy érettségi találkozó kapcsán. *Általvető*, 2013. szeptember 1. 35.

a Bukarestben működő magyar katolikus és református iskolákat, templomokat, a papokat pedig internálta Moldvába.⁷⁸ A világháború után mind a katolikusok, mind a reformátusok próbálták elérni iskoláik újranyitását, de 1929-ig teljesen eredménytelen volt a próbálkozásuk.⁷⁹ 1929 őszétől azonban a református iskola újranyithatott nyilvánossági joggal.⁸⁰ Ugyanakkor, amikor a Zilahi Kollégium is visszakapta a nyilvánossági jogát. Látnunk kell ebben a már említett 1929-es januári memorandum szerepét, valamint a találkozót, amelyen a református püspök is megbeszélést folytatott Maniuvval. Ugyanezt a katolikus iskolával nem lehetett megtenni a bonyolult ingatlan-tulajdonjogi viszonyok miatt,⁸¹ azonban ugyancsak 1929-ben a bukaresti Szent Ilona-templomot is, melyet teljes egészében magyar pénzen építettek 1914-ben, újranyitották a hívek előtt.⁸²

A dicsőszentmártoni nitrogéngyár esetében is megtapasztalhatták a magyarok a kormányfő előzékenységét. A gyárra a román katonai kincstár erőszakkal rá akarta tenni a kezét. Ám miután a román bíróság megtagadta a kormány jogigényét a gyárra, a miniszterelnök, Maniu személyesen akadályozta meg a katonaság tervezett erőszakos beavatkozását, így a nitrogéngyár kisajátítása nem történt meg.⁸³

Végül egy olyan magánjellegű, személyes találkozást kell megemlítenünk, melyre az országos magyar sajtó is felkapta a fejét. 1931 augusztusában az a Jászi Oszkár ült a szilágybadaacsonyi családi ház tornácán Maniunál,⁸⁴ akivel 1918. november 13–15. között Aradon engesztelhetetlen ellenséggént álltak egymással szemben, mert Jászi konföderációs tervére Maniu a teljes elszakadás programjával felelt. Tudjuk, hogy 1929-ben Jászi egy Maniunak írt levélben felelevenítette az aradi pillanatokat:

„Mégis legyen szabad Önt emlékeztetni életeinknek egy fontos epizódjára, mely Önnek a román nép végső felszabadulását, nekem az én országom tragikus összeomlását jelentette. Az Aradon folytatott tanácskozásainkra alludálok, amikor Ön a Román Nemzeti bizottság nevében beszélt, de befejezésül hozzátette, hogy az az eszmény, mely az én

⁷⁸ Minderről bővebben: Makkai Béla: *Magyarok temetője, Ó-Románia: a regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021. 376–395.

⁷⁹ Erről lásd: Marchut Réka: A Római Katolikus Egyház helyzete Romániában az első világháborút követően. A bukaresti magyar katolikusok. *Pro Minoritate*, 2020/nyár, 51–75.

⁸⁰ Megnyílik szeptemberben a magyar tannyelvű bukaresti elemi iskola. *Ellenzék*, 1929. május 27. 2.

⁸¹ Marchut, 2020.

⁸² Horváth György plébános levele Alexander Cisar érseknek 1930. január 24. Arhiva Arhidiecezei Romano-Catolică București [a Bukaresti Római Katolikus Érsekség Levéltára], Dosar Parohia Bărația 1924–1931, 277–284.; Megnyitották a bukaresti magyarok templomát. *Az Est*, 1929. október 29. 16.

⁸³ A bukaresti német követség jelentése a német Külügyi Hivatalnak. Bukarest, 1929. július 31. PA AA RAV Bukarest 19 – Közli: Marchut, 2022. 557–558.

⁸⁴ Jászi Oszkár és Szende Pál ma Maniuvval tárgyaltak. *Maros*, 1931. augusztus 30. 1.

lelkemben él a dunai nemzetek békés szövetségéről, Önt is hevíti, de hogy addig is, míg ez a távoli esemény realizálódhatik, Ön biztosít engemet arról, hogy a román nemzet a magyar kisebbséget mindenkor és minden körülmények között mint szabad és egyenjogú népet fogja tekinteni az állami és a kulturális élet minden terén.”⁸⁵

Jászi nem egyedül ment vendégségbe, vele volt Szende Pál is, a Károlyi-kormány pénzügyminisztere, aki 1919 után Jászihoz hasonlóan bécsi emigrációban élt. Azt, hogy miről beszélgettek a szilágybadacsonyi ház tornácán, nem tudjuk. Bár a *Maros* című lap megírta, hogy a nemzetiségi kérdésekről tárgyaltak. Jászi állítólag Magyarországon már rezsimváltást vizionált, és arról beszélgettek, hogy ha ez bekövetkezik, és a szociáldemokraták fognak hatalomra jutni, akkor hogyan fogják rendezni a nemzetiségek ügyeit, és ehhez akarták partnernek megnyerni Maniut.⁸⁶ A *Nemzeti Újság* viszont arról cikkezett, hogy a Temesváron megjelenő *Déli Hírlap* munkatársa azt az információt kapta Maniutól, hogy a látogatás csupán magánjellegű volt, és „mint régi ismerősök elevenítették fel a múlt emlékeit”.⁸⁷ Jászi Oszkár politikai elképzeléseinek volt tábora a romániai magyarok körében, de emigrációja alatt Jászi először csak 1923 májusában járt Erdélyben. A románok kétségtelenül kedvezően fogadták.⁸⁸ A budapesti politika viszont hazaárulóként tekintett Jászira, és azon volt, hogy az erdélyi magyar politikai életben is távoltartsa az OMP vezetőségétől a „jászista” elemeket.⁸⁹ Bár ezt az 1931-es beszélgetést rekonstruálni nem tudjuk, annyit mondhatunk, hogy három ellenzékbe szorult,⁹⁰ kiábrándult politikus találkozójáról volt szó.

Összegzés

A fentiekből azt láthatjuk, hogy Maniu miniszterelnöki tevékenységét a magyarokkal kapcsolatban befolyásolta a magyarságképe, de a bel- és külpolitikai körülmények határozták meg. Legalább négy döntő körülmény befolyásolta a mozgásterét: egyrészt a helyzete és a szerepe a román belpolitikában, a liberálisokkal való állandó harca, akik könnyen rásütötték a „hazaárulás” bélyegét, amit ő már 1918 előtt is megkapott, csak akkor a magyaroktól a magyar parlamentben. Másrészt szavakkal és tettekkel is reagálnia kellett a Magyarország részéről egyre intenzívebbé váló nyílt revíziós törekvésekre. Számára mint kormányfőnek az ország

⁸⁵ A levelet hivatkozva Veress, 2022. 37.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Jászi és Szende elégikus hangulatban. *Nemzeti Újság*, 1931. szeptember 1. 10.

⁸⁸ György, 2017. 266.

⁸⁹ A magyar külügyminiszter válasza Hory András bukaresti ügyvivő jelentésére. Budapest, 1922. január 21. MNL OL K64 6. cs. 27/1. t. 487/res. – Közli: Marchut, 2022. 138.

⁹⁰ Ez a találkozó Maniu 2. és 3. miniszterelnöksége közötti időszakban történt.

területi integritása, a trianoni határok sérthetetlensége elsődleges szempont volt, ebben a legkisebb megalkuvást sem tűrhette. Harmadrészt utalnunk kell gyenge nemzetközi pozíciójára, ami az optánskérdésben nagyon egyértelműen megnyilvánult. Negyedrészt pedig figyelnie kellett a kisantant államokkal való szövetségi viszonyra – bizonyos helyzetekben velük közösen kellett fellépnie.

Maniu nem változtatott érdemben a romániai magyarok helyzetén. Ha ezt akarta és tudta volna, akkor is kevés lett volna a miniszterelnöki pozícióban töltött ideje arra, hogy lényegi jogszabályokat megváltoztasson. Fontos volt viszont neki a magyarokkal való jó kapcsolat, ezért helyi szintű ügyekben születtek eredmények.

A magyarság mint politikai közösség ellenfele volt Maniunak, ugyanígy a trianoni határokat el nem fogadó Magyarország is. Magyar emberekkel viszont kölcsönös tiszteleten alapuló jó, olykor baráti viszonyt is ápolt.

A bevezetőben a konkrét kérdéseket belehelyeztük abba a nagyobb kérdéskörbe is, hogy vajon a nemzetkép hogyan alakítja a politikai tevékenységet, mennyire van arra befolyással. Amit Iuliu Maniu esetéből látunk: a nemzetkép jelentősen befolyásolja a politikai döntést és a tevékenységet, s nem lehet azt kizárni és attól elvonatoztatni, de csupán a nemzetkép nem elegendő a nagyobb horderejű döntések meghozatalához. És természetesen még további kutatásokra van szükség Iuliu Maniu esetében is ahhoz, hogy erre a nagyobb kérdésre cizelláltabb választ tudjunk adni.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Arhiva Arhidiecezei Romano-Catolică București [a Bukaresti Római Katolikus Érsekség Levéltára], Dosar Parohia Bărăția 1924–1931.

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (AMAE), Fond 71. Ungaria
Casa Memorială „Iuliu Maniu” Bădăcin iratai.

Direcția Județeană Arhivele Naționale Cluj (DJANC), Fond Biblioteca Centrală Blaj, XII. Corespondență, acte personale.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K63 Politikai Osztály iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok

Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes RAV, Berlin, Bukarest 19.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A magyar protestáns felekezetek és a Magyar Párt küldöttségei dr. Maniu Gyula miniszterelnöknél. Tanár és tanítvány találkozása. *Szilágyság*, 1929. január 25. 2.

A Maniu-kormány. *Szilágyság*, 1928. november 16. 2.

- Ábrahám Barna: A dualista Magyarország román parlamenti képviselői a Román Királyságban. In: *Nemzetiségi parlamenti képviselet. Nemzetiségi képviselet Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben (1869–1918 / 1920–1990)*. Szerk. Bárdi Nándor – Gyurcsik Iván. Budapest: Országház Könyvkiadó, 2022. 255–269.
- Albrecht Ferenc: Maniu kormányon. *Magyar Külpolitika*, 1929/2. 1–2.
- L. Balogh Béni: Biografii paralele: Atitudinea lui Petru Groza și a lui Alexandru Vaida-Voevod față de maghiari – copilăria și adolescența. *Erdélyi Krónika*, <https://erdelyikronika.net/2022/03/18/atitudinea-lui-petru-groza-si-a-lui-alexandru-vaide-voevod-fata-de-maghiari/> (Utolsó letöltés: 2024. július 29.)
- L. Balogh Béni: Alexandru Vaida-Voevod és a magyar–román együttélés. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2012. 60–80.
- Bárdi Nándor – Weber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes*, 1998/4. 243–256.
- Bárdi Nándor: Választások a két világháború közti romániai magyar kisebbségpolitikában. *Magyar Kisebbség*, 2000/4. <https://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000405.html> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza*. Csíkszereda: Pro Print, 2013.
- Benczel Béla: Reggeltől estig Maniu Gyula nyomában. *Ellenzék*, 1935. szeptember 11., 2.
- Berey Géza: Maniu Gyula: Kiábrándultam. *Délmagyarország*, 1933. szeptember 1., 4.
- Berkes Antal: *L'affaire des optants: les enjeux nationaux et internationaux d'un différend roumano-hongrois*. Doktori disszertáció. Budapest – Párizs: ELTE BTK – Sorbonne 2023.
- Bethlen István gróf beszédei és írásai. 2. kötet. Budapest: Genius Könyvkiadó, 1933.
- Eckhardt Sándor: *A magyarság külföldi arcképe*. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939. 87–139.
- Egry Gábor: Sérelmek, félelmek, kisállami szuverenitás-dogma. A román külpolitikai gondolkodás magyarságképe 1918–1945. *Limes*, 2008/2. 87–98.
- Elkobzott jogainak visszaadását várja Maniutól az erdélyi magyarság. *Kis Újság*, 1928. november 13. 3.
- Elzárták a jugoszláv határt a Szent István hétre érkező magyarok elől. *Pesti Napló*, 1929. augusztus 18. 2.
- Filep Tamás Gusztáv: *Mindennek van „azonban”-ja. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2023.
- Guvern filomaghiar. *Viitorul*, 1929. augusztus 17. 1.
- György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Csíkszereda: Pro Print, 2017.

- Határtalan lelkesedéssel vette tudomásul Bukarest népe Maniu kinevezését. *Maros*, 1928. november 10. 3.
- Hegedűs, Nicoleta: *Imaginea maghiarilor în cultura românească din Transilvania (1867–1918)*. Cluj Napoca: Argonaut – Mega, 2012.
- Hét erdélyi származású miniszter van a Maniu-kabinetben. *Nemzeti Újság*, 1928. november 11. 1–2.
- Iuliu Maniu emlékbeszéde Take Ionescu halálának 7. évfordulóján Sinaiában 1929. június 25-én. *Ellenzék*, 1929. június 26. 8.
- Jakabffy Elemér: Dobrescu rendeletéhez. *Magyar Kisebbség*, 1930. 8. sz. 273–275.
- Jászi és Szende elégikus hangulatban. *Nemzeti Újság*, 1931. szeptember 1. 10.
- Jászi Oszkár és Szende Pál ma Maniuvall tárgyaltak. *Maros*, 1931. augusztus 30. 1.
- Jávor Béla: Hogyan látja Maniu miniszterelnököt a gépírókisasszonya? *Keleti Újság*, 1929. december 23. 9.
- Jobban van Maniu édesanyja. *Maros*, 1929. május 23. 2.
- Kétszázezer vendég érkezett a szent István napra. 8 *Órai Újság*, 1929. augusztus 20. 1–2.
- Krets Sándor: Maniu szilágysági zsidó barátai. *Új Kelet*, 1955. december 9. 14.
- Krisztics Sándor (szerk.): *A Magyarok Világkongresszusának tárgyalásai Budapesten, 1929. augusztus 22–24*. Budapest: Magyarok Világkongresszusa Központi Irodája, 1930.
- Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1995.
- László László: *A Református Kollégiumtól a Sylvania Főgimnáziumig*. Zilah: Asociația Colegiul Național „Silvania”, 2014. 123–133.
- „Magyarországgal ma jobb szomszédi viszonyban vagyunk, mint valaha” – mondja Mironescu külügyminiszter. *Ellenzék*, 1929. június 26. 1.
- Makkai Béla: *Magyarok temetője, Ó-Románia: a regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában*. Budapest: Magyarságkutató Intézet 2021. 376–395.
- Maniu és a Szilágyság. *Szilágyság*, 1928. november 30. 2.
- Maniu Gyula a béke, a munka és a rend jegyében lép kormányra. *Szamos*, 1928. november 11. 5–6.
- Maniu miniszterelnök. *Brassói Lapok*, 1928. november 11. 1.
- Maniu programja gazdasági szabadságot és jogtiszteletet hirdet. *Nemzeti Újság*, 1928. november 13. 5.
- Maniutól várják az erdélyi magyar kisebbségek javulását. *Nyírvidek*, 1928. november 14. 1.
- Marchut Réka: Hans Otto Roth feljegyzése a romániai németek és magyarok kapcsolatáról (1926). *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2017. 451–467.
- Marchut Réka: Raoul Bossy naplójának magyar vonatkozásai (1941–1943). *Múltunk*, 2017/1. 48–72.

- Marchut Réka: „Széthullottak Szent István koronájának gyöngyei” *Szent István-i gondolat – augusztus 20. Erdélyben Budapest és Bukarest között*. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnepek és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Budapest: Kalligram 2018. 33–64.
- Marchut Réka: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években. *Kisebbségkutatás*, 2018/4. 137–168.
- Marchut Réka: A Római Katolikus Egyház helyzete Romániában az első világháborút követően. A bukaresti magyar katolikusok. *Pro Minoritate*, 2020/nyár, 51–75.
- Marchut Réka: *Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931)*. Pécs – Budapest: Kronosz Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2022. 488.
- Marchut Réka: Locuri din viața lui Iuliu Maniu în perioada Monarhie Austro-Ungare. In: Pop, Marin (szerk.): *Familia Maniu în istoria românilor*. Cluj-Napoca: Editura Mega 2024. 53–64.
- Megnyílik szeptemberben a magyar tannyelvű bukaresti elemi iskola. *Ellenzék*, 1929. május 27. 2.
- Megnyitották a bukaresti magyarok templomát. *Az Est*, 1929. október 29. 16.
- Novák Csaba Zoltán: A román külpolitikai gondolkodás 1956 után a hetvenes évek közepéig. *Limes*, 2008/2. 99–114.
- Osváth Sándor: A badacsonyi Szfinx. Maniu Gyuláról alias Iuliu Maniuról – egy érettségi találkozó kapcsán. *Általvető*, 2013. szeptember 1. 35.
- Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Magyarságkép és történeti változásai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1999.
- Pop, Marin: *Iuliu Maniu. Sfinxul de la Bădăcin*. Cluj Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2023. 61–82.
- Somlyói Eller Gizella: Látogatás Maniu Gyulánál a badacsonyi családi kastélyban. *Brassói Lapok*, 1927. május 7. 4.
- Somlyói Eller Gizella: Látogatás a badacsonyi Maniu-kastélyban. *Temesvári Hírlap*, 1926. április 13. 4.
- Titulescu, Nicolae.: *Documente diplomatice*. București: Editura Politică, 1967. 322–327.
- Tóth Szabolcs Barnabás: A közigazgatási törvények fogadtatása Háromszéken a helyi sajtó tükrében 1925–1930. *Korunk*, 2023/5. 27–41.
- Türelem és bizalom. *Református Szemle*, 1929. január 20. 17–19.
- Veress Emőd: Iuliu Maniu, a badacsonyi szfinx. In: uő (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogásziportrék II*. Kolozsvár: Forum Iuris Könyvkiadó, 2022. 30–47.
- Zilahai Ev. Ref. Kollégium éves értesítői, 1882–1890.
- A Zilahi Református Wesselényi-Kollégium Évkönyve az 1940–41. tanévről*. Közreadta: Szász Árpád. Zilah 1941. 12.

L. BALOGH BÉNI*

A „lázadó dák”

*Petru Groza magyarság- és Erdély-képe az 1920-as évek végéig***

„Gróza Péter állítólag rendes ember, a magyarok kedvelik, és reménykednek a neve hallatán...”

Vida Gábor¹

The “Rebellious Dacian”. Petru Groza’s Image of Hungarians and Transylvania until the End of the 1920s

ABSTRACT: Petru Groza took a well-thought-out, consistent and tolerant principled position towards the Hungarians in both minority and majority situations. In addition to the fact that he was well aware that Greater Romania can only be consolidated with a correct nationality policy, his tolerance can also be explained by his upbringing and his personality traits: the inclusive spirit of the Szászváros college, and the fact that directness and generosity were the cornerstones of his character. This is primarily why he was able to rise above the religious and racial prejudices characteristic of the age, and this is why he considered the Hungarians as equal partners.

KEYWORDS: image of Hungarians, minority issue, nationality policy, Hungarian-Romanian reconciliation, Transylvanian regionalism

Petru Groza Románia 20. századi történelmének egyik meghatározó politikusa volt, aki tevékenységével Erdély és az erdélyi magyarság sorsát is nagyban befolyásolta.² Nemcsak magánemberként, hanem politikusként is egész életében követ-

* A szerző történész, a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: L.Balogh.Beni@tk.hun-ren.hu

** A tanulmány az NKFIH 143767 sz. projekt keretében készült.

¹ Vida Gábor: *Senkiháza. Erdélyi lektűr*. Budapest: Magvető, 2023. 399.

² Petru Groza (1884–1958): erdélyi román ügyvéd, üzletember, politikus. Politikusi karrierjét Nagy-Romániában kezdi. 1919-ben képviselővé választják, 1921-ben pedig Alexandru Averescu tábornok néppárti kormányában először tárca nélküli miniszter, majd ideiglenes közlekedési miniszter, végül Erdélyért felelős miniszter. 1926–1927-ben az újabb Averescu-kormányban közmunkaügyi, majd tárca nélküli miniszter. Ezt követően néhány évre visszavonul

keztesen a magyar–román történelmi megbékélés szükségességét hirdette. Ennek kapcsán az alábbi főbb kérdések merülnek fel:

– Kisebbségi helyzetben miként lehetett egyszerre magyarbarát, a magyar–román közeledés őszinte híve és a román nemzeti célok megvalósításáért elszántan küzdő nemzetépítő?

– A hatalom berkeibe kerülve, döntéshozói pozícióban változott-e a magyar-sághoz való viszonya?

– Melyek voltak magyarbarátsága magánéleti motivációi?

A fentiekkel összefüggésben a továbbiakban elsősorban azt vizsgálom vázlatosan, hogy gyermek- és ifjúkorában milyen közvetlen tapasztalatokat szerzett a magyarokról, miként viszonyult hozzájuk az 1920-as évek végéig, illetve hogyan alakult Erdély-képe, mit gondolt az erdélyi regionalizmusról.

Gyermek- és ifjúkori tapasztalatok

Petru Groza Dél-Erdélyben, egy Hunyad megyei, román többségű kis faluban, Bácsiban (Băcia) született. Apja román nemzeti érzelmű ortodox pap volt, fiatalon meghalt anyja pedig egy szintén görögkeleti pap lánya. Neveltetésére így emlékezett vissza:

„Akkoriban, mint régi román papi család sarja, dákoromán sovíniszta tradíciókkal terhelt légkörben nevelkedve, magyar nyelvismereteim nagyon kezdetlegesek voltak. Nem illett túl jól és túl sokat magyarul beszélni.”³

1895-ben került a szászvárosi református Kún Kollégium főgimnáziumába. Felmerül a kérdés: miért pont ide, a Krassó-Szörény megyei parókiájától viszonylag távol eső iskolába küldte fiát a nagykastélyi (Coștei) ortodox pap, miért nem a közeli lugosi állami főgimnáziumba? Egyrészt a családi hagyomány miatt (ő maga is oda járt), másrészt pedig azért, mert Petrut szegényletes és nyomasztó emlékek fűzték Lugoshoz: ott ugyanis elemi iskolás korában három társával együtt pénzt lopott, majd az atyai büntetéstől való félelmében öngyilkosságot kísérelt meg, amire évekkel később is emlékeztek a helybeliek.⁴

a politikai élettől, és éles baloldali fordulatot vesz. 1933-ban egy román parasztszervezet, az Ekésfront elnökévé választják. Az 1944. november 4-én megalakult második Constantin Sănătescu-kormányban, majd a december 6-án hivatalba lépő Nicolae Rădescu-kormányban miniszterelnök-helyettes. 1945. március 6-án szovjet nyomásra I. Mihály király Románia miniszterelnökévé nevezi ki, amely tisztséget 1952-ig tölti be. 1952-től haláláig a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, azaz államfő.

³ Groza, Petru: *A börtön homályában. Malmaison, 1943–1944 telén.* 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986. 170.

⁴ Groza, Petru: *Adio lumii vechi! Memorii.* București: Compania, 2003. 19–25.

A szászvárosi kollégium befogadó és toleráns szellemisége döntő hatással volt szellemi fejlődésére, az ott eltöltött nyolc év alatt kristályosodott ki őszinte magyarbarátsága.⁵ Szászvárosban tökéletesen elsajátította a magyar nyelvet: az érettségi vizsgán Arany Jánosról írt dolgozatával például ő nyerte el a magyar nyelv és irodalom első díját. A Toldi-trilógia jutalmul kapott aranyozott kötésű díszpéldányát élete végéig megőrizte, és Arany János maradt az egyik kedvenc költője, akitől gyakran és szívesen idézett. Életre szóló barátságokat kötött sok magyar származású iskola- osztálytársával, így például Nagy Vilmos későbbi magyarországi vezérezredessel, honvédelmi miniszterrel, Roth Ottóval, utóbb az 1918-as Bánsági Köztársaság polgári kormánybiztosával, Serestély Bélával, akiből vasúti tisztviselő és költő lett, vagy Tőkés Ernő majdani bukaresti református esperessel. Tanárai között volt Bartók György, a későbbi református püspök, Tankó Béla, 1936/1937-ben a debreceni egyetem rektora és Csűrös Pál, akinek hatására szerette meg Arany költészetét.

Szászvárosi diákéveire, az osztálytársaival és tanáraival való kapcsolataira emlékezve jóval később Groza ezt írta:

„A többség köztünk magyar fiú volt. Egynéhányan más nemzetiségűek; egy-két román, német, izraelita. Nyolc éven át viaskodtunk a sovinizmus szellemével. Öreg tanáraink legtöbbje külföldi egyetemeket járt, szabadelvű kálvinista volt és sokszor segített át minket a holtpontokon, mely önzetlen barátságunk kiépítését fenyegette. Sokszor adódott alkalom, hogy a magunk kezdeményezéséből is megnyilatkoztassuk összetartozásunkat fajra, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül.”⁶

Budapesti egyetemi éveit 1903 és 1907 között, közel egyéves megszakítással – bekapcsolódott az ott tanuló román fiatalok politikai mozgalmába, és a radikális nemzeti eszmék hatása alá került.⁷ Lobbanékony természete miatt a magyar egyetemistákkal való egyik vitája verekedéssé fajult, amelynek végén a túlerőben lévő magyar diákok haragja elől szociáldemokrata érzelmű pincérek menekítették ki az Egyetemi Diákasztal étkezdéjéből. Botrányos viselkedése következtében majdnem kizárták az egyetemről; ezt végül Heinrich Gusztáv irodalomtörténész, az intézmény rektora akadályozta meg, akit meglepett és elragadott a román diák kiváló magyartudása. Groza meggyőzte a rektort, hogy tiszteli és szereti a magyar

⁵ Groza gimnáziumi éveiről bővebben: L. Balogh Béni: *Petru Groza szászvárosi magyar kapcsolathálója. Osztálytársak és tanárok*. Kézirat, megjelenés előtt.

⁶ Groza, Petru: *Így indultunk... Részlet egy önéletrajzi regényből*. Kézirat, Serestély Béla jegyzetével és ajánlásával, 1960. március 15. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/a. 6–7. (A szöveg magyar nyelvű.)

⁷ Budapesti tanulmányait megszakítva, az 1905/1906-os tanévben a berlini, majd a lipcsei egyetem diákja volt. 1906 őszén újra beiratkozott a budapesti egyetemre, amit 1907-ben fejezett be, és még ugyanabban az évben doktorált.

történelem nagy alakjait, köztük II. Rákóczi Ferencet, akinek emlékét a vád szerint meggyalázta. Őszintén sajnálta indulatos viselkedését, annak kiváltó okát az étkezdeben kifüggesztett tábla feliratával magyarázta: „Itt tilos oláhul beszélni!”⁸

A korra jellemző kölcsönös nemzeti türelmetlenség, a magyar–román ellentétek kiéleződése tehát az ifjú Groza személyiségén is nyomot hagyott, de korábbi szászvárosi pozitív tapasztalatai ennél jóval erősebbeknek bizonyultak. Heinrich Gusztáv pártatlan viselkedése is hatással volt rá – emlékirataiban „nagyon rendes ember”-ként jellemezte –, és a későbbiek során is összehozta a sors olyan kifogástalan magatartású személyekkel, akik megerősítették benne a magyarok iránti szimpátiát, a magyar–román megbékélés gondolatát.

Ebbe az irányba mutattak a gróf Apponyi Alberttel való találkozásai is, amelyek szintén hatottak rá. Apponyit – valószínűleg 1905-ben – azért kereste fel budapesti egyetemistaként, hogy a segítségét kérje, mivel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem hagyta jóvá arra vonatkozó kérelmét, hogy felsőfokú tanulmányait Németországban folytathassa.⁹ Határozott és öntudatos fellépése imponált Apponyinak, aki – Heinrich Gusztávhoz hasonlóan – szintén megjegyezte, hogy milyen szépen beszél magyarul. Miután a beszélgetés során megtudta, hogy Groza apja román ortodox pap, engedélyezte kérelmét azzal a tanáccsal, hogy ne felejtse el hazáját, azaz Magyarországot, és ha visszatért külföldről, újból látogassa meg. Erre a látogatásra azonban már nem került sor, ellenben jóval több mint másfél évtizeddel később, 1923-ban véletlenül összetalálkoztak Budapest egyik utcáján. Apponyi megismerte őt, és elmondta neki, hogy mélyen beivódott emlékezetébe egykori látogatójának „lázkodó dák” arca.¹⁰ Grozának megtetszett a párhuzam, és a későbbiek során gyakran nevezte magát lázkodó dáknak. Valószínűleg büszke is volt arra, hogy a vele szemben jóindulatot tanúsító magyar gróf aggatta rá először ezt a találó jelzőt.

Az Apponyival való első találkozásától eltérően nem volt szerencséje néhány évvel később, 1910-ben az ügyvédi vizsgáján, amelyre ügyvédjelöltként hároméves lugosi gyakornoki idő után jelentkezett Budapesten. Az egyik vizsgáztatója ugyanis (valószínűleg Balogh György, akit nem sokkal korábban neveztek ki a budapesti büntető törvényszék elnökévé) megbuktatta, mivel – Groza szerint – gyűlölte

⁸ Groza, 2003: *Adio lumii vechi!...* 55–57. Az esetről lásd még Bitfoi, Dorin-Liviu: *Petru Groza, ultimul burhez. O biografie*. București: Compania, 2004. 21–22.; Ivașcu, George: Prefață. In: Dr. Petru Groza: *Articole, cuvîntări, interviuri. Texte alese*. București: Editura politică, 1973. 9–10.

⁹ Groza visszaemlékezésében, ahol leírja találkozásukat, Apponyi tévesen miniszterként szerepel, holott miniszteri funkciót csak később, 1906–1910 között töltött be. Groza viszont 1905 szeptemberében utazott el Berlinbe tanulmányai folytatása végett, így Apponyival nyilván ezt megelőzően találkozhatott. Groza, 2003. 75–77. Vö. Bitfoi, 2004. 23–24.

¹⁰ Groza, 2003. 77.

a románokat és magyar sovíniszta volt.¹¹ Másodszori próbálkozásra 1911-ben Groza már gond nélkül vette az akadályt, és Déván nyitott jól menő ügyvédi irodát.

Sikeresen megúszta a frontszolgálatot az I. világháború idején. A lugosi, majd orosházi székhelyű, többségében román nemzetiségű katonából álló 8. honvéd gyalogezredben szolgált 1914–1918 között. Alaptalan volt az 1930-as években egyes erdélyi kommunisták által terjesztett hír, miszerint együtt katonáskodott Kun Bélával, és ez idő alatt barátok voltak.¹² Groza, aki főként elegáns megjelenésével, testre szabott egyenruhájával tűnt ki társai közül, öntudatos románként kötelességének érezte a magyar hadsereg működésének szabotálását, de persze saját jól felfogott érdeke is azt kívánta, hogy minél távolabb maradjon a frontvonalától. Hírhedt lógósnak számított: kivonta magát a tartalékos tisztí képzésből, és nem egyszer engedély nélkül távozott hosszabb-rövidebb időre egységétől. Az egyik ilyen alkalommal parancsnoka, a hozzá megértően viszonyuló Réthy Zsolt ezredes közbenjárása mentette meg attól, hogy a szegedi hadbíróság elé kerüljön.¹³ Groza ekkor becsületszavát adta felettesének, hogy tudta nélkül ezentúl nem fog kimaradni. Ígéretét azonban megszegte, mivel szerinte azt Réthy fenyegetésekkel csikarta ki, és különben is: „a szerelem és a politika terén a becsületszó nem mindig érvényes”.¹⁴ A nagyszebeni görögkeleti érseki zsinat választott tagjaként, valószínűleg 1917-ben, eltávozási engedély nélkül részt vett egy zsinati ülésen. Évtizedekkel később írt visszaemlékezései szerint (amelyek gyakran pontatlanok, illetve jócskán felnagyítják szerzőjük szerepét) botrányba fullasztotta az ülést: nemzeti radikális társaival együtt – báró Petrichevich-Horváth Emil, a határszéli görögkeleti és görögkatolikus román iskolaügyek kormánybiztosának jelenlétében – a renegátnak

¹¹ Uo. 112–114. Baloghy György (1861–1931) később, 1919-ben igazságügy-miniszter volt Friedrich István kormányában.

¹² Ezt Gombó Samu, a dévai kommunista pártsejt titkára közölte 1933-ban a szintén kommunista Génád-testvérekkel. Lásd Génád, Eugen – Génád, Henrik: *Amintiri despre dr. Petru Groza, conducătorul Frontului plugarilor*. Csíki Székely Múzeum. Bányai László Hagyaték, IV. D. 14. (Köszönöm Főcze Jánosnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a dokumentumot!) Vö. Bítfoi: i. m. 61. Mint ismeretes, Kun Béla a kolozsvári 21. honvéd gyalogezredben szolgált 1914-től 1916 tavaszáig, amikor is orosz hadifogságba esett. Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. [Budapest]: Kossuth Könyvkiadó, 1979. 35–38.

¹³ Groza, 2003. 171. A székelyföldi születésű, dévai lakhelyű Réthy Zsolt, akinek apja tanfelügyelő és Groza édesapjának jó ismerőse volt, 1914 őszén a déli, majd az északi hadszíntéren harcolt, ahol megsebesült. 1915-ben kiképzési és szervezési feladatokkal kinevezték a lugosi pótzászlóalj parancsnokává, ezt követően ismét kiment a frontra, és másodszorra is megsebesült. 1916-ban került vissza a hátsószámba, Lugosra, állandó orvosi felügyelet alá. Felettesei megbízható törzstisztként és kiváló parancsnokként jellemezték. Jól beszélt románul is. Személyi anyagát lásd HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, AKVI 17476 Réthy Zsolt. Groza katonatársa, Ilie Lazár, a későbbi nemzeti parasztpárti politikus szerint Réthy „megértő ember” volt, román feleséggel. Lazár, Ilie: *Amintiri*. București: Fundația Academia Civică, 2000. 36.

¹⁴ Groza, 2003. 172–173.

tartott, mérsékelt irányvonalú Vasile Mangra erdélyi görögkeleti érsek leváltását követelte.¹⁵ Orosházára visszaérve a kaszánya engedély nélküli elhagyása miatt és felségsértés vádjával letartóztatási parancs várta.¹⁶

A román nemzeti mozgalom harcosa

Leszerelése után, 1918 őszén aktív szerepet vállalt Déván a román nemzeti mozgalom vezetőségében: tagja lett a november 7-én megalakult helyi Román Nemzeti Tanács végrehajtó bizottságának, közreműködött a román nemzetőrség (gárda) megalakításában, és a közeli falvakat járta. Fontos szerepet vállalt Déván és környékén a közbiztonság és a rend fenntartásában, így neki is köszönhető, hogy a frontról hazatérő katonaság által fellázított lakosság zavargásai, rendbontásai nem torkolltak vérontásba. Két társával együtt – a budapesti Magyar Nemzeti Tanács, az aradi Központi Román Nemzeti Tanács és a szász országgyűlési képviselők közös felhívásának szellemében¹⁷ – november 3-án nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben többek között arra kérte Hunyad megye „román népét”, hogy legyen „szelíd, szófogadó”, nemzetiségűtől függetlenül minden embert tartson tiszteletben, kímélje mások vagyonát, és akadályozza meg a szégyenteljes cselekedeteket.¹⁸

Dévai küldötként részt vett a december 1-jei gyulafehérvári román nagygyűlésen, amelynek november 30-i előkészítő tanácskozásán (legalábbis ezt írta visszaemlékezéseiben) erőteljesen követelte Erdély Romániával való feltétel nélküli és azonnali egyesítését. Ellenezte Iuliu Maniu állítólagos tervét, amely szerint Erdélynek legalább 10 évre autonómiát kellene adni Románián belül, hogy ez idő alatt az „elmaradott” régiákat felemelhessék saját szintjükre. A történelmi valóság ezzel szemben az, hogy Maniu, aki később valóban Erdély Románián belüli egyfajta autonómiájában gondolkodott, a gyulafehérvári nagygyűlésen még a feltétel nélküli

¹⁵ Uo. 172–180.; Bitfoi: 2004. 50–52.

¹⁶ Mivel a 8. honvéd gyalogezred iratanyaga nincs a Hadtörténelmi Levéltár őrizetében, ezért Groza katonaeveiről nem rendelkezünk elsődleges, megbízható forrásokkal. Mintegy negyven évvel később államelnökként, két indiai egyetemi tanárral beszélgetve Groza áldozatként állította be egykori önmagát. Azt mondta, hogy az I. világháború éve alatt a magyar hadseregben politikai tevékenysége miatt megismerte a börtönöket és a zárkákat. Lásd: Vizita profesorilor indieni dl Mohamat Habib și d-na Afzar Afzaluddin la dl președinte dr. Petru Groza. 13 mai 1955. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest, a továbbiakban: ANIC), Fond CC al PCR, Secția Căminare, nr. inv. 3296, dos. nr. 152/1955. f. 6.

¹⁷ Közli: *Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai 1918. november 3. – 1919. január 29.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni. Kolozsvár – Budapest: Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. 1. a) dokumentum, 78.

¹⁸ Lazăr, Ioachim – Morar, Nicolae Marcel: *Hunedoreni și Marea Unire din 1918.* Deva: <https://biblioteca-digitala.ro>, 2009. 55. (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

egyesülést pártolta.¹⁹ Groza utólag felnagyította saját szerepét a másnapi, december 1-jei események leírása során is, amikor elfogadták és az összegyűlt tömeg előtt kihirdették az egyesülési határozatot. December 2-a kapcsán pedig azt írta, hogy nyíltan ellenezte a Maniu által vezetett ideiglenes erdélyi kormányzati, közigazgatási és népképviselői testület, a Kormányzótanács létrejöttét, tiltakozásképpen pedig elhagyta az ülést, és hazautazott Dévára. Még ha mindez így is történt volna, az kétségtelen, hogy ellentétben azzal, amit visszaemlékezéseivel lépten-nyomon bizonyítani próbált, Grozának viszonylag szerény szerep jutott a sorsdöntő gyulafehérvári napokon.²⁰

A december 15-én Dévára bevonuló román csapatok fogadásán ő is beszédet mondott, továbbá összekötő volt köztük és a dévai román nemzetőrség között a branyicskai magyar–román katonai összecsapás során,²¹ illetve segédkezett a magyar lakosság lefegyverzésében.²² 1918. december 23-ig rendszeres résztvevője volt a helyi Román Nemzeti Tanács üléseinek, ezt követően azonban – nem tudjuk, miért – már egyetlen tanácskozáson sem vett részt.²³

Nincs biztos tudásunk arról, hogy a román csapatok dévai bevonulását követően Groza fellépett-e a magyar lakosok megfélemlítése, ártatlan polgárok inzultálása és testi fenyegetése ellen.²⁴ Erről eddig mindössze egyetlen utalást találtunk,

¹⁹ *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020, 30–32.

²⁰ Visszaemlékezéseiben Groza két fejezetet szentelt a gyulafehérvári eseményeknek és az azokban való részvételének: Groza, 2003. 181–205. Az 1980-as években Romániában több tanulmány is túlértékelte az 1918. december 1-jén betöltött szerepét. Lásd pl. Rabinovici, Herbert: *Participarea Dr. Petru Groza la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. In: Sargetia. Acta Musei Devensis*, XVI–XVII. 1982–1983. 443–455.; Lazăr, Ioachim: *Dr. Petru Groza și Marea Unire de la 1 Decembrie 1918. In: Sargetia. Acta Musei Devensis*, XVIII–XIX. 1984–1985. 315–321. Szerepét reálisan értékeli: Lazăr – Morar, 2009. 145–149.

²¹ A Déva melletti, 1918. december 14–15-i branyicskai (Brănișca) összecsapást az váltotta ki, hogy a magyar alakulatok megpróbálták megakadályozni a román csapatok átkelését a Maroson. A folyó a belgrádi katonai konvenció szerint demarkációs vonal volt, amelyet a román hadseregnek – elvileg – nem lett volna szabad átlépnie. Henri Berthelot tábornok, a Francia Dunai Hadsereg parancsnoka azonban a román hadsereg vezérkarának kérésére önhatalmúlag engedélyezte azt. A branyicskai összecsapás során a román katonáknak sikerült elfoglalniuk a vasúti állomást és a folyón átívelő hidat. Erről bővebben: Lazăr – Morar, 2009. 121–123.

²² Lazăr, 2000. 62.

²³ Decei, Aurel: *Proceseale-verbale ale ședințelor Consiliului Național din Deva și alte documente privind comitatul Hunedoara în anii 1918–1919. In: Sargetia. Acta Musei Devensis*, V. 1968. 313.

²⁴ A román megszállást követő áldatlan dévai közállapotokról és a helyi Magyar Nemzeti Tanács 1918. december 24-én kelt tiltakozásáról lásd: *Erdélyből jelentik...* 73. a) – 73. e) sz. iratok. A dévai impériumváltás kapcsán a helyi főreáliskola tanárainak dilemmáit szemlélteti Ablonczy Balázs: *Impériumváltás a dévai várhegy alatt.* <https://trianon100.hu/blog-cikk/imperiumvaltas-a-devai-varhegy-alatt> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 19.)

és pedig dr. Leitner Mihály dévai ügyvéd, az Országos Magyar Párt helyi tagozata elnökének 1925-ben kelt visszaemlékező soraiban.²⁵ Eszerint, amikor a román csapatok bevonultak Dévára, a parancsnok szuronyos őrséggel fogatta el az utcán, és ráparancsolt, hogy azonnal hagyja el a várost, mivel „sovinista magyar, lapszerkesztő, negyvennyolcas pártelnök”. Leitner ekkor kigombolta kabátját, és mellét kifeszítve ezt mondta: „Uram! Magyar voltam, az maradok továbbra is és, ha lakolnom kell, végezz velem!” Erre a parancsnok megszorította a kezét, és azt mondta: „Férfi vagy!” A jelenetnek tanúja volt Petru Groza is, aki „külön gratulált” Leitnernek a magatartásáért.²⁶ Ebből az egy esetből természetesen nem vonhatunk le mélyreható következtetéseket, de ha valóban úgy történt, ahogy Leitner több mint hat évvel később leírta, akkor Groza feltételezhetően nem viszonyult ellenségesen a helyi magyarsághoz a román megszállást követő napokban sem.²⁷

1919 és a Kun Béla-kapcsolat

A történészek számára Groza életének legfeltáratlanabb szakasza mindaddig az a több mint tíz hónap volt 1918. december 23-ától 1919. november elejéig, amelyet források hiányában nem lehetett dokumentálni. Életrajzírója szerint nemcsak a politikától vonult vissza, de „egy időre titokzatos módon a közéletből is eltűnik. Elhagyta vajon Dévát?” – tette fel a kérdést 2004-ben megjelent monográfiájában Bitfoi.²⁸ Egy újonnan feltárt román levéltári forrás segít, legalábbis részben, megválaszolni a kérdést.²⁹ A Valer Căndrea elleni, a nagyszebeni Kormányzótanácshoz felterjesztett 1919-es dévai büntetőper anyagából ugyanis többek között az derül ki, hogy Groza abban az évben a Hunyad megyei árvaszék napidíjas hivatalnoka volt Déván. Felettesével, az árvaszék elnökével, Valer Căndreával, akivel egyébként szomszédok voltak, különféle üzleti ügyekbe is belebonyolódott: így például

²⁵ Leitner Mihály (1864–?): a budapesti rabbiképző Intézetben végzett, de végül a jogi pályát választotta, és Déván lett ügyvéd. Emellett helyi lapokat szerkesztett, a Lugoson megjelenő *Magyar Kisebbség* munkatársa és az Országos Magyar Párt dévai tagozatának elnöke volt.

²⁶ Válaszok Kovács Lajos lelkész úrnak. Dr. Leitner Mihály válasza. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, 1925. május 1. 342.

²⁷ A Groza nevéhez fűződő, ellenőrizhetetlen igazságtartalmú magyar népi legendák között vannak olyanok is, amelyek az impériumváltáshoz kapcsolódnak. Az egyik szerint Groza védelmezte meg 1919-ben szülőfaluját, Bácsi magyar lakosait, amikor a környező román falvak lakói rájuk akartak törni. Egy másik történet arról szól, hogy 1919-ben helybeli hölgyek román legények meg akarták akadályozni, hogy a magyar fiatalok a bálban csárdást táncoljanak. Groza azonban rendreutasította a román támadókat, a magyaroknak pedig azt mondta: „Járják csak a csárdást bátran, énekeljenek magyarul, ha kedvük tartja.” Beke György: Groza faluja. *Hitel*, 2002/4. 84.

²⁸ Bitfoi, 2004. 61.

²⁹ *Cauza criminală contra lui Valer Căndrea*. ANIC, Fond Consiliul Dirigent, nr. inv. 1130, dos. nr. 8/1919.

Cândrea megbízásából Károly trónörökös áprilisi szászvárosi látogatása alkalmával³⁰ ő is a városba utazott, és a királyi párt ábrázoló portrékat, román dalok kottáit, valamint Románia-térképeket árusított, ezeken három nap alatt adott túl.³¹ Állítólag vasszögekkel is kereskedtek: Temesvárról például egy vagonnyi szöveget hozattak, amit egy marosillyei banknak adtak el 12 ezer korona haszonnal.³² A per anyagából az is kiderül, hogy 1919. október 24-én a dévai román csendőrség egy razzia során több tucat fiatalembert tartóztatott le, köztük Grozát. A vád ellenük az volt, hogy katonaszökevények. Cândrea közbenjárása nyomán Grozának végül Toma Vasince prefektus segítségével sikerült tisztáznia helyzetét.³³

Évekkel később Erdélyben, főleg parasztpárti körökben, elterjedt az az alaptalan hír, miszerint 1919 tavaszán és nyarán, tehát a Magyarországi Tanácsköztársaság idején Budapesten tartózkodott „az ő jó barátjánál”, Kun Bélánál. Eszerint onnan Kun húgával együtt továbbutazott Moszkvába, és megismerte Sztálint is. Ez lenne a magyarázata Groza későbbi baloldaliságának, valamint Sztálin iránta tanúsított bizalmának, ami 1945-ben, de azután is megnyilvánult.³⁴ Mindebből – a fentebb említett levéltári forrás tükrében is – valószínűleg csak annyi igaz, hogy Groza valóban ismerte és Kolozsváron gyakran meg is látogatta Kun húgát,³⁵ Irént, de a tanácsköztársaság vezetőjével nem volt „jó barát”. Jól ismerte viszont Kun Béla sógornőjét, azaz Kun Béla testvérének, Sándornak a feleségét, Erdős Annát is, akiről 1929-ben ezt írta: „Közvetlenül [a Szovjetunióba való] távozása előtt láttam, fiatal, barna, szimpatikus nő, Kolozsváron beszéltem vele. 8-9 évvel ezelőtt gyakrabban láttam Nagy Kálmán családjában, ahol a kvártélyom volt.”³⁶ Groza és Kun Béla kapcsolatát illetően az a legvalószínűbb

³⁰ A forrásban egyik helyen tévesen Ferdinánd király látogatását említik (Uo. 39. verso), egy másik helyen a román csapatok erdélyi bevonulását (Uo. 10. verso). Szászvárosba valójában Károly trónörökös látogatott erdélyi körútja során, 1919. április 11-én.

³¹ *Cauza criminală contra lui Valer Cândrea...* 10. verso, 39. verso. Cândrea Valer 1918 előtt a brádi járás szolgabírója, majd a Hunyad vármegyei árvaszék elnökhelyettese volt. A román megszállást követően megyei árvaszéki elnök, később alprefektus lett.

³² Uo. 40.

³³ Uo. 1. verso, 2.

³⁴ Bítfoi, 2004. 61–62. Liviu Groza, Petru Groza legkisebb fia Dorin Liviu-Bítfojjal való beszélgetése során cáfolta a korabeli híreszteléseket, és maga Bítfoi sem adott hitelt azoknak.

³⁵ Uo. 62.

³⁶ Groza, Petru: *O răfuială – singura – cu spiritele. 1929. Proces-Verbal.* Arhiva Petru Groza din Deva (Petru Groza irattára, Deva, a továbbiakban: APGD), cutia nr. 81, „Spiritele”. Kun Sándor okleveles gazdatiszt a bátyja, Kun Béla támogatásával 1925-ben kiköltözött a Szovjetunióba, majd kivitte feleségét, Erdős Annát és két fiukat is. A házaspár egy kolhozban kapott állást. Kun Sándort a nagy sztálini tisztogatások idején, feltehetően 1936-ban kivégezték. Ruffy Péter: Kun Sándort kivégezték, Kun Béla pedig „hasonló betegségben halt meg...” *Brassói Lapok*, 1939. október 22. 12–13.

változat, hogy személyesen nem ismerték egymást, de Kun Béla a húgától és elsősorban a sógornőjétől hallott Grozáról.³⁷

A Néppárt politikusa

Az újonnan megalakult Nagy-Románia első, 1919 novemberében tartott parlamenti választásán Groza a Maniu által vezetett Nemzeti Párt akarata ellenében indult, és fölényesen legyőzte a nagyszebeni Kormányzótanács jelöltjét. Képviselőként tagja lett annak a parlamenti bizottságnak, amelynek feladatát a Kormányzótanács gazdálkodásának kivizsgálása, az elkövetett visszaélések feltárása képezte, tevékeny részt vállalva ezzel 1920. április 4-i felszámolásában.³⁸ Maniu és Groza között elsősorban elvi, stratégiai ellentétek feszültek. Míg Maniu úgy vélte, hogy a Nemzeti Pártnak a regáti területekre is ki kell terjesztenie tevékenységét, addig Groza – Octavian Gogával együtt – meg volt győződve arról, hogy a Nemzeti Párt történelmi szerepe és létjogosultsága Erdély csatlakozásával megszűnt, politikusainak pedig az erdélyi regionalizmus kiküszöbölése végett regáti pártokba kell belépniük.³⁹ Ő maga is ezt tette, amikor 1920-ban több társával együtt otthagyta a Nemzeti Pártot, és a regáti román, főleg falusi lakosság körében rendkívül népszerű Alexandru Averescu tábornok Néppártjának tagja lett, amelynek színeiben az 1920-as választásokon ismét bejutott a parlamentbe.⁴⁰ Döntésének azonban egyéb, személyesebb oka is lehetett: a tehetséges és emellett rendkívül ambiciózus fiatalember úgy gondolhatta, hogy a Nemzeti Pártban maradván nem lesz lehetősége a gyors közéleti érvényesülésre, és hosszú időnek kell majd eltelnie ahhoz, hogy

³⁷ Ezt a változatot erősíti az előző lábjegyzetben idézett, újonnan feltárt dévai levéltári irat is, amely egy 1929-es dévai spiritiszta szeánsz jegyzőkönyvét és annak utóiratát tartalmazza. A szeánszon Groza megidézte a Szovjetunióban élő Kun Béla szellemét is, aki arra a kérdésre, miszerint ismeri-e Grozát, azt válaszolta, hogy a sógornője, Magda (helyesen: Anna) által, s ő jókat mondott róla. Grozát utólag mélyen megrendítették a szeánszon tapasztalt különös jelenségek, nem tudta racionálisan értelmezni a megidézett „szellemekkel” való kommunikációt. Végül arra a következtetésre jutott, hogy erre egyelőre nincs tudományos magyarázat, és mindaz, ami a szeánsz alatti „beszélgetések” során elhangzott, csupán az ő tudatalattijának a kivetülése. Groza: *O răfuială – singura – cu spiritele*, 1929.

³⁸ Chirîtoiu, Mircea: Cine a fost dr. Petru Groza? *Dosarele Istoriei*, 1998/2. 4.; Részletesebben: Groza, 2003. 217–220.

³⁹ Bîţfoi, 2004. 82–83.

⁴⁰ Averescu, Alexandru (1859–1938): regáti politikus és a korabeli Románia egyik legkiválóbb katonai vezetője. Hírnevét elsősorban az I. világháború ütközeteiben alapozta meg. 1906-tól dandártábornok, 1930-tól marsall. Politikai karrierjét 1907-ben kezdte hadügyminiszterként. 1918-ban, 1920–1921-ben és 1926–1927-ben miniszterelnök. 1918-ban többedmagával megalapította A nép ligája nevű pártot, amelynek neve 1920-tól Néppárt lett. Tiszteséges és hatékony kormányzást ígért, az alkotmány betartását, valamint földreformot.

komolyabb pozícióhoz jusson.⁴¹ Erre sokkal nagyobb esély mutatkozott a Néppártban, amely Erdélyben is terjeszkedni kívánt. Averescu ezért tárt karokkal fogadta, megbecsülte, majd hatalomra kerülve bevette kormányaiba: 1921-ben tárca nélküli, majd ideiglenes közlekedési, végül Erdélyért felelős miniszter, 1926–1927-ben pedig közmunkaügyi, ezt követően tárca nélküli miniszter volt.

Azt, hogy 1921 áprilisában miként lett Erdélyért felelős miniszter, emlékirataiban Groza részletesen megírta, színes történeté kerekítve beszámolóját. Eszerint fiatal korára és tapasztalatlanságára hivatkozva nem fogadta el a miniszterelnök által felajánlott ipari és kereskedelmi tárcát, viszont kijelentette, hogy szívesen lenne kisebbségi miniszter. Averescu ekkor csodálkozva megkérdezte: „mi az a »kisebbségek«”? Groza válaszára, miszerint a Nagy-Romániához csatolt más fajú népek, így például az erdélyi magyarok, a miniszterelnök állítólag kategorikusan leszögezte: „Nem ismerek más népet ebben az országban, csak román állampolgárokat. És eszembe sem jut, hogy minisztériumot adjak ezeknek a népemtől idegeneknek!”⁴² Jóval később azonban megint magához kérte Grozát – és ha ez utóbbi visszaemlékezéseinek hinni lehet – nekiszegezte a kérdést: „De sokan vannak ott Erdélyben azok a magyarok?” Groza igennel válaszolt, és kifejtette, hogy összefüggő tömbökben élnek, anyagi és társadalmi helyzetüket tekintve pedig jobban állnak a románoknál, mivel évszázadokon át államalkotó nép voltak. A továbbiakban azzal érvelt, hogy helyes politikával integrálhatják a magyarokat, megszilárdítva ezzel a román államot, ellenkező esetben viszont elidegenítik őket, akik így idegen testté válnak, és „előidézik az új állam összeomlását”.⁴³ Végül olyan kompromisszumos megoldásra jutottak, hogy Groza hivatalosan nem „kisebbségi”, hanem „Erdélyért felelős” miniszter lesz.⁴⁴

E téren kifejtett tevékenységéről mindaddig csak szórványos levéltári adatok állnak rendelkezésünkre, hiányoznak az erre vonatkozó alapkutatások, így leginkább a korabeli sajtóbeszámolókra támaszkodhatunk. Annyi bizonyos, hogy a nemzetiiségekkel, elsősorban a magyarsággal szemben a korabeli romániai kisebbségpolitikai gyakorlatot jócskán meghaladó, az adott körülményekhez képest szokatlanul megértő és nagyvonalú magatartást tanúsított. Mint már említettük, a magyarok iránti szimpátiáján túl ennek legfőbb oka az a racionális belátás volt – évtizedekkel később, 1945 után, miniszterelnökként is ezt vallotta –, hogy Nagy-Romániát csak helyes nemzetiségpolitikával lehet konszolidálni.

⁴¹ Barzilay István, az Izraelben kiadott *Új Kelet* c. napilap munkatársa, Groza egykori jó ismerőse is ezen a véleményen volt. Írásában, amely azonban több pontatlanságot is tartalmaz, személyes emlékeit felidézve értékeli Groza személyét és tevékenységét: Barzilay István: Emlékezés Dr. Petru Grozára. *Új Kelet*, 1958. január 17. 7.

⁴² Groza, 2003. 224.

⁴³ Uo. 225.; Bítfoi, 2004. 87–88.

⁴⁴ Groza, 2003. 225.

Néhány héttel miniszteri beiktatása után, 1921. június legelején erdélyi körútra indult, hogy személyes tapasztalatokat szerezzen, majd azokat ismertesse kormányával. Erre érdemes részletesebben kitérni, mivel találkozásai, nyilatkozatai és konkrét intézkedései jól tükrözik a magyarokhoz való viszonyulását immár többségi, sőt döntéshozói pozícióban.

Útja első állomása Kolozsvár volt, ahol kijelentette, hogy célja „a jogrend és a törvényesség teljes helyreállítása”, mivel ma már „nem kell rendeletekkel kormányozni Erdélyt, hanem a törvény erejének és tekintélyének kell érvényesülnie”.⁴⁵ Kolozsvárról Marosvásárhelyre ment. Itt kihallgatáson fogadta a hatóságok képviselőit és a különféle küldöttségeket, majd közigazgatási értekezleten vett részt.⁴⁶ Fontos mozzanat volt az ezt követő szovátai látogatása, ahova a román hivataloságok mellett a helyi magyarság befolyásos képviselői is elkísérték, mint például Bernády György, Marosvásárhely egykori polgármestere, vagy Bodor László bankigazgató és Kovácsy Albert körjegyző. A község a vendégek tiszteletére ünnepi lakomát rendezett, amelyen Bernády mondott pohárköszöntőt. Feltárta a magyarság sérelmeit, és a velük való bánásmód gyökeres megváltoztatását kérte. Találón jegezte meg, hogy az utcaneveket át lehet változtatni, a cégtáblát is román nyelvűre lehet festeni, „de a lelkeket nem lehet ilyen átfestésekkel megváltoztatni”.⁴⁷ Személyes hangú válaszában Groza elmondta, hogy „öt erdélyi származása, iskoláztatása és baráti érintkezései is a magyarság őszinte barátjává tették. Ez érzései [!] alapján vállalta az erdélyi nemzeti kérdésnek a kölcsönös közeledés és megértés útjára való terelését”. Kihangsúlyozta, hogy Szent Istvánnak azon „axiómája”, miszerint gyöngye és törekeny az egynyelvű ország, „ma is áll, csak mély értelmét alkalmazni kell tudni”. A nemzeti kérdést „államférfiúi magaslaton és a különböző nemzeti szabadságok nagyméretű kifejlesztésével kell elintézni. Ő és barátai – olvashatjuk a korabeli sajtóbeszámolóban – a kormány politikájának ilyen irányban való kifejlesztésére vállalkoztak, amihez a magyarságnak is a bizalmát kéri”.⁴⁸

Csikszeredában zsúfolt program várta. Először a helyi (román) közigazgatás vezetőit fogadta, akik előtt kijelentette: „addig is, amíg a nyelvi kérdést a kisebbségek érdekeinek szellemében rendezni fogják, elvárja, hogy a legnagyobb jóindulattal járjanak el, fogadják el a magyar nyelvű beadványokat, és minden módon igyekezzenek megkönnyíteni azoknak dolgát, akik a közigazgatási hatóságokhoz fordulnak”.⁴⁹ Ezután dr. Paál Gábort, a helyi magyarság egyik vezetőjét fogadta, aki elpanaszolta, hogy a törvényes jogrend még mindig nincs helyreállítva, és helyenként „súlyos igazságtalanságok” történnek. Tizenöt felcsíki község küldöttsége is megjelent a miniszter előtt. Elmondták, hogy a közbirtokosságok havasi

⁴⁵ Groza miniszter Kolozsváron. *Új Kelet*, 1921. június 2. 1.

⁴⁶ Groza miniszter városunkban. *Tükör*, 1921. június 5. 3.

⁴⁷ Groza útja a Székelyföldön. *Keleti Újság*, 1921. június 7. 5.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

legelőit az agrárreform során elvették, és ezzel ellehetetlenítették a székelység állattenyésztését. Groza helyben hozott határozata szerint (amelynek azonnali végrehajtását rendelte el) a székely községek vissza fogják kapni a közbirtokossági vagyon azon részét, amelyet addig is használtak. Találkozott a helyi ügyvédekkel is, akik azt kérték, hogy a város kapja vissza törvényszékét, Csíkszentmárton pedig a járásbíróságát. Azt is felvetették, hogy mivel nem volt még alkalmuk megtanulni románul, továbbra is használhassák a magyar nyelvet. Groza erre kijelentette: abszurdumnak tartja azt, hogy valaki záros határidőn belül tanuljon meg egy nyelvet. Tudja ugyanis, hogy az ügyvédek úgyis meg fognak tanulni románul, hiszen ez létérdekük. Megígérte, intézkedni fog, hogy egyelőre a magyar nyelvet használhassák. Még egy küldöttséggel találkozott: ez a nemrég bezárt kaszinó újranyitását kérte, amit a miniszter meg is ígért.⁵⁰

Ezt követően Tusnádra, onnan pedig Sepsiszentgyörgyre utazott, ahol találkozott a helyi közigazgatás vezetőivel. Ismertette előttük programját, amelynek lényege az volt, hogy minden téren a törvényesség útjára kell lépni. „Erdélyben azok a törvények irányadók – hangoztatta –, amelyek az impérium átvételekor érvényesek voltak. Amennyiben ezek a törvények alkotmányos módon meg nem változtattak, [!] ezeknek a rendelkezései mindenkit kötnek s elsősorban azokat, akik azok alkalmazására hivatottak. Semmi szín alatt sem fogja tűrni azt, hogy törvényes hatáskörét bármely hatóság is túllépje. Az ez ideig elkövetett mulasztásokkal, jogtalanságokkal szemben kiengesztelő lesz, de e naptól kezdve mindenkinek csak az legyen a szeme előtt, hogy a törvény uralma mindenekelőtt való.”⁵¹ Azt is leszögezte, hogy a magyar nyelvű beadványokat feltétlenül el kell fogadni. Tárgyalt az egykori erdélyi magyar politikai és közigazgatási elit által éppen szerveződő Magyar Szövetség háromszéki tagozatának küldöttségével, amelyet báró Szentkereszty Béla vezetett. A küldöttség tagjai elsősorban az iránt érdeklődtek, mi a miniszter álláspontja a magyarság szervezkedésével kapcsolatban. Groza erre „nyíltan és őszintén megmondotta – olvashatjuk a helyi sajtóban –, hogy a szervezkedést szükségesnek tartja, és pedig elsősorban állami érdekből, mert az állami konszolidáció kérdése nemcsak az uralkodó nemzet, hanem az államot alkotó, nagy kultúrájú magyar kisebbség kezében is van. Éppen ezért a megfelelő intézkedéseket már meg is tette, hogy a Szövetség véglegesen megalkuljon”.⁵² Itt is felkeresték a helyi ügyvédek azzal a kéréssel, hogy amíg el nem sajátítják a román nyelvet, használhassák az igazságszolgáltatásban a magyart, amit

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Groza erdélyi miniszter városunkban. *Székely Nép*, 1921. június 8. 1.

⁵² Uo. A Magyar Szövetség végül 1921. július 7-én alakult meg Jósika Samu vezetésével. Nem sokkal később azonban, ugyanazon év októberében mondvacsinált indokkal a román hatóságok felfüggesztették tevékenységét, mivel az „állam az államban” hatalmi helyzet kialakulásához vezető út első lépcsőjét látták benne. Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013. 110–111.

Groza meg is ígért nekik. Sepsiszentgyörgyi látogatását magánemberek panaszainak meghallgatásával zárta.⁵³

Az erdélyi körútján tett magyarbarát kijelentései, gesztusai és intézkedései nem nyerték el a román közvélemény egy részének tetszését; a román sajtó támadásainak kereszttüzebe került, ráadásul minisztertársai is elhatárolódtak tőle, és belső hatásköri viták robbantak ki a kabinetben belül. A román lapok közül az egyik legádázabb bírálója egykori pártja, a Nemzeti Párt Kolozsváron megjelenő napilapja, a *Patria* volt, amely súlyos vádakkal illette.⁵⁴ Így például Groza Marosvásárhelyen elmondott egyik beszédének részlete alapján arra az abszurd következtetésre jutott, hogy a miniszter románellenes, nem törődik a román lakosság gondjaival, és csak a székelyek érdeklik.⁵⁵ Az újság azt sem hagyta szó nélkül, hogy Groza „a magyar mánások tipikus képviselőivel”, azaz Tisza István „rendíthetetlen híveivel” mulatott Szovátán, ahol „örökbarátságot” hirdető beszédek hangzottak el.⁵⁶

Június közepén a magyar és a román sajtó már arról cikkezett, hogy Groza miniszterként megbukott, mivel 10-én állítólag táviratot kapott, hogy sürgősen térjen vissza Bukarestbe. A visszahívás indoka az volt, hogy olyan látogatásokat tett, amelyekre a minisztertanácstól nem volt felhatalmazása,⁵⁷ illetve egyes nyilatkozatai megtételére „nem volt puvoárja”,⁵⁸ azaz hatásköre. Az illetékesség kapcsán közte és Albert Popovici-Tașcă nemzetiségi miniszter között merültek fel ellentétek. Groza kijelentette, ha a kormány nem fogadja el álláspontját, le fog mondani tisztségéről, az erdélyi képviselők pedig kilépnek a Néppártból. A kormányválsággal fenyegető ellentéteket végül Averescu júliusi közvetítő indítványa oldotta fel, amelyet Groza is elfogadott. Eszerint minden kisebbségi kérdésről a jövőben egy négyes minisztertanács fog dönteni, a külügyminiszterrel egyetértőleg.⁵⁹ Így Groza a kormányban maradt annak 1921. decemberi lemondásáig, de érdekérvényesítő képessége jelentősen meggyengült, a helyi közigazgatási szervek pedig sok esetben nem hajtották végre utasításait. Erre utalt a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székely Nép* című napilap kommentárja is, amely megállapította: „Gróza erdélyi

⁵³ Gróza erdélyi miniszter városunkban. *Székely Nép*, 1921. június 8. 1.

⁵⁴ Igaz, hogy a párt elnöke, Iuliu Maniu június legelején visszafogottan nyilatkozott Groza miniszteri esélyeiről: nem vonta kétségbe a miniszter jószándékát, viszont nem bízott sikerességében sem. Lásd: Declarațiile dlui Iuliu Maniu. *Patria*, 1921. június 2. 1.

⁵⁵ Antiromânismul dlui Groza. *Patria*, 1921. június 12. 2.

⁵⁶ Guvernul român pentru Horthy. *Patria*, 1921. június 11. 3. A nemzeti liberális irányultságú bukaresti napilap, a *Viitorul* egyik augusztus végi számában megjelent írás pedig – igaz, már nem a júniusi erdélyi körút kapcsán – megengedhetetlennek tartotta, hogy Groza támogassa az erdélyi magyarok politikai szervezkedését és az összes erdélyi egyházi iskola megkülönböztetés nélküli finanszírozását. (Politica guvernului față de minorități. *Viitorul*, 1921. augusztus 28. 3.) A cikk élesen kikelt Octavian Goga kultuszminiszter ellen is, akit szintén magyarbarátsággal vádolt.

⁵⁷ Gróza erdélyi miniszter bukása. *Ellenzék*, 1921. június 14. 5.

⁵⁸ Gróza miniszter megbukik? *Székely Nép*, 1921. június 15. 1.

⁵⁹ Válság. *Ellenzék*, 1921. július 10. 1.

miniszter nem rendelkezik a hatóságok előtt azzal a tekintéllyel, amilyennel egy miniszternek bírnia kellene”.⁶⁰

Kormányának bukását követően Groza magához kérte a kolozsvári magyar sajtó képviselőit, hogy elbúcsúzzon tőlük. Megköszönte támogatásukat, és biztosította őket, hogy nem fognak belőle kiábrándulni a jövőben sem. Saját miniszteri tevékenységét értékelve elmondta: „Én a magyarság s általában a kisebbségek helyzetén őszinte akarattal kívántam segíteni. Bizonyos, hogy nagyon sokat nem tudtam keresztülvinni, de ennek csak az volt az oka, hogy politikai mesterkedések akadályoztak benne. Biztosíthatok róla mindenkit, hogy ezután is, habár nem mint miniszter, de mint a parlament egyik harcos tagja, régi elveimet igyekszem megvalósítani.” Megjegyezte, hogy a regáti politikusok kevésbé ismerik a kisebbségi kérdés jelentőségét, az ő meggyőződése viszont az, hogy ezt az ügyet „csak méltányos megértéssel lehet kezelni, mert így meg lehet nyerni a nagy kulturális és gazdasági erőt képviselő kisebbséget is az államfenntartó munkára. Azzal a politikával, amely a kisebbségek sorsát mindig csak a róluk-nélkülük elv alapján intézi, tartósan nem lehet operálni. Idő kérdése, hogy ezt általánosan belássák”.⁶¹

1922 és 1926 között Groza az ellenzékbe szorult Néppárt parlamenti képviselője volt – az 1922. márciusi választásokon a párt színeiben induló erdélyi és bánági képviselőjelöltek közül egyedülként ő győzött.⁶² Képviselői tevékenysége mellett szerteágazó üzleti vállalkozásait fejlesztette. Erdély egyik leggazdagabb emberének számított: földek, bankok, gyárak, szállodák, malmok tulajdonosa, és több mint 45 különféle vállalat igazgatótanácsának elnöke volt.⁶³ 1923. november 25-én ő is részt vett Goga csucsai kastélyában, az egykori Boncza–Ady kastélyban azon az ebéden, ahol az Országos Magyar Párt és a Néppárt között létrejött paktumot Averescu pártelnök is aláírta: ő fordította a románul gyengén tudó Bernády beszédét.⁶⁴ A paktum kapcsán néhány hónap múlva, a Néppárt 1924. márciusi dési nagygyűlésén megerősítette a magyarokra vonatkozó korábbi elvi álláspontját. Hangsúlyozta, hogy „a magyar kérdés az egyetemes államérdek szempontjából egyike a legsürgősebben szabályozandó kérdéseknek”, és a nemzetiségi béke érdekében intézményesen kell biztosítani az erdélyi magyarság kulturális, gazdasági fejlődését. „Meg kell teremteni a belső lelki kapcsolatokat Erdély népei között

⁶⁰ Groza erdélyi miniszter tekintélye. *Székelly Nép*, 1921. július 13. 1.

⁶¹ A román belpolitika prognózisa. *Ellenzék*, 1921. december 23. 4.

⁶² A választást Ion I. C. Brătianu Nemzeti Liberális Pártja nyerte, a Néppárt súlyos vereséget szenvedett, és mindössze 13 képviselői helyet szerzett. Averescu a Kárpátokon túli terület, azaz Erdély „utolsó mohikánjának” nevezte Grozát. Bítfoi, 2004. 94.

⁶³ Chirîţoiu, 1998. 4. Vö. Bítfoi, 2004. 94–95.

⁶⁴ Bárdi, 2013. Vö. György Béla: *A Romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, 2006. 27. A csucsai paktumról lásd: Bárdi, 2013. 114–128.

– folytatta –, hogy Románia más nemzetiségű polgárai is itthon érezzék magukat az országban [...]”.⁶⁵

Időközben tagja lett a bukaresti székhelyű Legfelső Agrárbizottságnak (Comitetul Agrar), amely az 1921-es földreform nyomán indult perekben a legfelsőbb bírói hatóság szerepét töltötte be. Elsősorban a román földművesek érdekeit igyekezett védeni, nekik próbált minél több földet juttatni, különösen akkor, ha a regáti román földtulajdonosok birtokainak kisajátításáról volt szó.⁶⁶

Ismerünk azonban két olyan esetet is, amikor erdélyi magyar birtokosok érdekében járt közben, megmentve földjeiket a kisajátítástól. Jakabffy Elemér 1923-ban vagy 1924-ben kereste fel Kolozsváron Grozát, és a segítségét kérte az egykori Krassó-Szörény vármegyében található zaguzsényi családi birtoka visszavételében.⁶⁷ A történet előzménye, hogy a kisajátítási eljárás folyamán az elsőfokú hatóság még „csak” 93 hold erdőt, 13 hold szántót és 40 hold legelőt vett el a családtól, másodfokon azonban már az egész birtokot kisajátították. Arra hivatkoztak, hogy a tulajdonos, Jakabffy Imre, Jakabffy Elemér apja ún. „abszontista” volt, azaz 1918. december 1. és az agrártörvény előterjesztésének időpontja, 1921 márciusa között nem tartózkodott Romániában, így a belsőségek kivételével az egész birtok kisajátítható. Valójában azonban – amint azt Jakabffy Elemér Grozának elmondta – Jakabffy Imre a kérdéses időpontban csak kilenc hónapot volt távol, a többi birtokán töltötte, távolléte alatt pedig a tanácsköztársaság idején Budapesten rendőri felügyelet alatt állt. Ezt az érvelést felhasználva Grozának végül harmadfokon sikerült kieszközölnie, hogy 1924 márciusában a Legfelső Agrárbizottság visszaadott a családnak 100 hold erdőt, 100 hold művelhető földet, és a gyümölcsösök is megmaradtak. Önzetlen segítségnyújtása háttérében valószínűleg az állt, hogy már lugosi ügyvédjelöltként ismerte és nagyra becsülte az akkor szintén ott tevékenykedő Jakabffyt, később pedig, már az impériumváltást követően „igen férfiasnak” tartotta Jakabffy karakán magatartását: azt, hogy megtagadta az ügyvédi hűségeskü letételét a román államnak.⁶⁸

A másik általunk ismert eset Deák Gerővel, Groza egykori szászvárosi görög- és latin tanárával kapcsolatos, aki a gimnázium utolsó négy évében osztályfőnöke volt. Az ő mezősi kisbirtokát szintén Groza mentette meg a román földreform során elrendelt kisajátítástól. Közvetítőként Marosvásárhelyen élő orvos öccsét, Victort kérte meg,⁶⁹ hogy Tordán járjon el a nevében a hatóságoknál. Miután öccse

⁶⁵ A Néppárt újból leszögezte konciliáns álláspontját a magyar kérdésben. *Ellenzék*, 1924. március 19. 1.

⁶⁶ Groza, 2003. 481.; Bitfoi, 2004. 93.

⁶⁷ *Jakabffy Elemér emlékirata*. Hátszeg, d. n. Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattára, Kolozsvár. Lelt. sz. K 954. Az eredeti gépirat digitalizált változata, 78–79. Köszönöm Bárdi Nándornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a dokumentumot.

⁶⁸ Uo. 78.

⁶⁹ Groza, Victor (1889–1965): orvos, 1944. november és 1945. szeptember között Maros megye prefektusa.

azt válaszolta, hogy csak hetek múlva ér rá Tordára utazni, Petru ellentmondást nem tűrő hangon sürgette meg:

„Victor! Ha ismersz Istent és látni akarsz még engemet, akkor még levelem átvétele napján átmész Tordára és közvetíted kívánságomat. Tudd meg: a Deák-féle kis birtok tulajdonosa, Deák Gerő Szászvároson volt tanárom! Téged már nem tanított a jó öreg. De engem igen és ezt unokáimnak is meg kell hálálniok! Ugy-e megértettél?”⁷⁰

Gyors és energikus közbenjárása azt is példázza, hogy mennyire tartós volt az egykori diák és tanárai közötti kapcsolatháló, milyen hatékonyan működött még hosszú évek múltán is.

Négy évnyi nemzeti liberális párti kormányzás után 1926. márciusában I. Ferdinánd király ismét Averescut bízta meg kormányalakítással. Az új kabinetben Groza mintegy két és fél hónapig közmunkaügyi miniszter volt. Hamarosan azonban egy súlyos pénzügyi visszaélés feltárása miatt, melynek szálai egyenesen Mária királynéhez vezettek, elveszítette az uralkodó bizalmát, ezért július közepén benyújtotta lemondását.⁷¹ Averescu elfogadta azt, és tárca nélküli miniszterre nevezte ki, amely tisztséget a kormány 1927. június eleji bukásáig töltötte be. Ekkorra már belefáradt a hatalomért folytatott napi politikai küzdelmekbe, és elkeseredetten szemlélte a királyi kamarilla mesterkedéseit. Ezért elhatározta, hogy egy időre teljesen visszavonul a politikától, majd hazautazott Dévára. Csalódottsága oly nagy volt, hogy 1931-ben állítólag kijelentette: „Szégyenszemre miniszter voltam Romániában.”⁷²

A magyarokról és általában a kisebbségekről vallott toleráns nézetei nem változtak második minisztersége idején sem. Ez többek között az 1926-os választási kampányban elmondott Hunyad megyei programbeszédeiből is kiderül. Május 9-én Déván román választók előtt szólalt fel, és kitért a zsidókérdésre is. „Ha bárki is irigyli a zsidó kereskedő boldogulását – hangoztatta a *Brassói Lapok* beszámolója szerint –, ám tessék vele versenyezni, de a gyűlölködő politika csak keserű gyümölcsöket terem. Minden ember egyéni érdemei vagy értéke szerint kezelendő. Az azonban, hogy én véletlenül románnak születtem, még nem ad nekem jogot

⁷⁰ Idézi Tőkés Ernő: Egy nyilvánossági jogától megfosztott ősi kollégium szelleme. In: *A szászvárosi ev. ref. Kón-Kollegium emlékkönyve*. Szerk. Dr. Görög Ferencz. Cluj-Kolozsvár: Miner-va Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 168. Vö. L. Balogh: *Petru Groza szászvárosi magyar kapcsolathálója...* 25.

⁷¹ Bítfoi, 2004. 98–100. A bizalomvesztéshez az is hozzájárult, hogy ellenezte a román állam és a Szentszék közötti konkordátum megkötését (amihez viszont Ferdinánd király ragaszkodott), továbbá felvetette, hogy gazdasági és kereskedelmi egyezményeket kéne kötni a Szovjetunióval. A konkordátum ügyéről lásd Marchut, 2022. 70–82.

⁷² Idézi: Un fost averescan în fața justiției. *Dreptatea*, 1931. március 1. 4. Egy másik újság szerint így fogalmazott: a legnagyobb szégyen, hogy több alkalommal is a király tanácsadója volt Romániában. *Procesul dela Deva. Universul*, 1931. január 23. 6.

ahhoz, hogy bárkit is elnyomjak és lebecsüljek.”⁷³ Néhány nap múlva magyar nyelvű beszédet tartott, szintén Déván. Méltatta a csucsai paktum jelentőségét, hangot adva meggyőződésének, miszerint a magyarok és a románok közös akarattal és kölcsönös őszinteséggel „lerakják az ország konszolidálásának szilárd alapját”.⁷⁴ A *Brassói Lapok*nak adott rövid interjújában pedig „szótartó” népnek nevezte a magyarságot, és kijelentette, hogy a velük szembeni vállalásait „minden körülmények között, ha kell, áldozatok árán is” be fogja tartani.⁷⁵ A választási kampány hevében elhangzott szép szavak és ígéretek persze minden politikusnál nyilvánvaló szavazatszerzési szándékot is takarnak, Groza mondatainak őszinteségét azonban még így sem lehet kétségbevonni.⁷⁶

A Duna-medencei Egyesült Államok terve, 1929

Grozának a magyar–román viszonyral kapcsolatos, az 1920-as évek végére kristályosodott nézetei leginkább egy 1929-es, dévai keltezésű, mindeddig ismeretlen feljegyzéséből rekonstruálhatóak.⁷⁷ A mintegy két és fél oldalnyi, románról magyarra fordított gépelt iratot szerzője már jóval a román politikai életből való látványos visszavonulását követően írta, eszmei-ideológiai útkeresése idején. A két nép megbékélését kívánta szolgálni vele, kiutat keresve a „román–magyar probléma bűvös köréből”.

A dokumentum elején három alapelvet szögezett le:

1. A magyar–román történelmi konfliktus soha „nem eredményezett állandó értékű előnyt e két nép valamelyike javára”, hanem mindig „e konfliktusban érdekelt, azt istápoló” harmadik fél húzott hasznot belőle.

2. A konfliktusok nagy része „a történelem vakmerő meghamisításának”, a „történelmi tények elferdítésének” tudható be. Ezeket kell leleplezni, és a két népet „ebből okulva együttthaladásra [kell] nevelni a jövőben”.

3. A békés együttélés jegyében létre kell hozni a Duna-medencei Egyesült Államokat, „lévén ez geopolitikai parancsa a történelmi fejlődésnek az ipari-technikai haladás vonalán, amely haladás szétfeszíti az eddigi szűk határokat, amelyek

⁷³ „Hogy én romának születtem, az még nem ad jogot ahhoz, hogy bárkit is elnyomjak.” *Brassói Lapok*, 1926. május 14. 2.

⁷⁴ Magyar nap Déván. *Brassói Lapok*, 1926. május 21. 5. A lap által közölt összefoglaló alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy ez a beszéd azonos-e azzal, amelyet a *Magyar Kisebbség* c. folyóirat teljes egészében leközölt: Az igazi helyzetkép. Groza Péter dr. miniszter beszéde. *Magyar Kisebbség*, 1926. június 1. 406–415. Úgy tűnik, ez egy másik beszéd, de nem tudjuk, melyik nap hangzott el.

⁷⁵ Groza Péter a magyarság értékéről. *Brassói Lapok*, 1926. május 21. 1.

⁷⁶ Az 1926. májusi–júniusi romániai választásokat a Néppárt nyerte, Grozát pedig ismét néppárti képviselővé választották.

⁷⁷ *Note personale ale tov. președinte dr. Petru Groza. 1929.* APGD, cutia nr. 81, „Spiritele”.

a nemzeti elkülönülések, vámvédelmi, autarchikus berendezkedések leple alatt mesterségesen megakadályozták az értékek és termékek szabad kicserélését”.⁷⁸

A létrehozandó új, föderális állam berendezkedéséről keveset tudunk meg. Csúpan annyit, hogy „haladéktalanul, mindkét nép kebelén belül, párhuzamosan helyi szervek építtetnek ki; vidékenként vezető- és élükön országos, központi szervvel, viszont a két nép közötti viszonylatban egy közös összekötő szervvel”. E szervek mibenlétét és konkrét ténykedését viszont homály fedi. A szerző mindössze annyit árult el róluk, hogy „közös megállapított program alapján népszerűsítik az elveket, beható propagandával kulturális, társadalmi és gazdasági téren, elhatározott vezető ténykedéssel és szervezett részletmunkával” végzik majd feladataikat „a kollektív élet minden szakaszában”.⁷⁹ Megtudjuk még, hogy az államszövetségben részt vevő mindkét népnek joga lesz az önrendelkezésre egészen az elszakadásig, „kizárva kényszert és erőszakot”. Követendő példának az Amerikai Egyesült Államokat és Svájcot tekintette a szerző, mivel ott az állam „egyenlően oltalmazza és egyenlően terheli minden polgárát, etnikai származására tekintet nélkül”.⁸⁰ Nem derül fény azonban arra az igen fontos kérdésre, hogy a magyar–román államszövetség a korabeli Magyarország és Románia egész területére, vagy csak Erdélyre terjedt volna ki. Az első változat tűnik életszerűbbnek, azzal a megszorítással, hogy a szerző által említett magyar–román közös vezető testületek minden bizonnyal csak a vegyes nemzetiségű vidékeken, tehát elsősorban Erdélyben alakultak volna meg.

Hol kereshető e nem túl eredeti megbékélési, egyben föderációs tervezet „forrásvidéke”? Groza a magyar történelem alapos ismerőjeként minden bizonnyal tudott Kossuth 1862-es Dunai Konföderációs tervéről, és emlékeztetett Jászi Oszkár 1918. november közepén, az aradi magyar–román tárgyalásokon előterjesztett két javaslatára: a svájci típusú kantonrendszer kialakítását, majd pedig a magyar–román kondomínium létrehozását célzó tervezeteire.⁸¹ Nem lehettek ismeretlenek számára – bár magyar gimnáziumba járt – az 1848 és 1914 közötti román föderációs tervek sem, amelyeket egyébként az erdélyi románok alapvetően azért támogattak, hogy egyenlő jogokhoz jussanak, a fejedelemségek pedig azért, hogy megvalósulhasson az egységes román állam.⁸² Valószínűleg azonban a korban divatos, a Richard Coudenhove-Kalergi gróf által terjesztett, föderalizált európai államszövetség megalakítására irányuló Páneurópa-eszmék hatottak rá leginkább. Elképzelhető, hogy olvasta a korabeli erdélyi magyar sajtóban e téma kapcsán megjelent

⁷⁸ Uo. 2.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo. 2–3.

⁸¹ Az aradi tárgyalásokról és Jászi előterjesztéseiről lásd pl. Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. In: *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette Litván György és Varga F. János. Budapest: Magvető Kiadó, 1982. 311–328.

⁸² A román föderációs terveket ismerteti Baumgartner Bernadett: Európai integrációs törekvések Romániában a 20. század első felében. *Pro Minoritate*, 2007/2. 171–208.

írások egy részét is.⁸³ Mivel nem tudjuk napra pontosan keltezni a tervezetet, így megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy vajon ismerhette-e Groza Aristide Briand francia miniszterelnök és külügyminiszter Európa föderatív rendezésére vonatkozó elképzeléseit, amelyeket 1929 szeptemberében mutatott be a Népszövetség gyűlésén.⁸⁴ A terv lényege, az Európai Egyesült Államok létrehozásának szándéka azonban már korábban kiszivárgott a sajtóban, így Groza elvileg akkor is tudhatott róla, ha feljegyzését nem sokkal 1929 szeptembere előtt írta.⁸⁵

Romániában a két világháború között különösen nagy rokonszenvnek örvendett az európai integráció gondolata, mivel sokan úgy vélték, köztük Groza párttársa, Octavian C. Tăslăuanu néppárti politikus is,⁸⁶ hogy az unió keretein belül szembe lehetne szállni a magyar revíziós törekvésekkel.⁸⁷ Iuliu Maniu is az európai integráció híve volt, 1928-as kormányra kerülésével pedig Románia hivatalos külpolitikai kurzusának része lett az európai integráció.⁸⁸

Groza 1929-es tervezete tehát egyrészt a kor eszméinek lecsapódása, másrészt pedig a magyar–román megbékélést célzó saját korábbi elképzeléseinek továbbfejlesztett változata, amelyet még hosszú évek múltán is következetesen vallani fog.⁸⁹

⁸³ Lásd pl.: Ligeti Ernő: A páneurópai mozgalom. *Korunk*, 1926. október, 593–605.; Páneurópa. *Magyar Kisebbség*, 1926/10. 361–366.; A közép-európai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva. Az erdélyi Páneurópa-szervezkedés. *Temesvári Hírlap*, 1926. október 9. 9. A páneurópai eszme erdélyi magyar befogadását elemzi K. Lengyel Zsolt: Páneurópa és transzszilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből. *Limes*, 2008/3. sz. 233–250. E tanulmány bővített változatát közli uő: *Haza és szülőföld. Tanulmányok a transzszilvanizmus történetéhez (1867–1945)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2022 [20. század 8.], 138–160.

⁸⁴ Baumgartner, 2007. 189.

⁸⁵ 1929 nyarán már a magyar és a román sajtó is cikkezett a Briand-tervről. Lásd például: Briand az Európai Egyesült Államok tervével meg akarja előzni Franciaország diplomáciai elszigetelődését. *Magyarság*, 1929. július 16. 1–2.; Statele unite ale Europei. *Adevărul*, 1929. augusztus 6. 1.

⁸⁶ Tăslăuanu, Octavian C. (1876–1942): román publicista, író, politikus. 1920–1921-ben miniszteri tisztségeket töltött be Alexandru Averescu kormányában.

⁸⁷ Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007. 102.

⁸⁸ Marchut Réka: A magyar–román diplomáciai kapcsolatok keretei és kulcskérdései az 1920-as években. In: *Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931). Dokumentumok*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a bevezető tanulmányt írta: Marchut Réka. Budapest – Pécs: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kronosz Kiadó, 2022. 53.

⁸⁹ 1929-es feljegyzését 15 évvel később, 1944 tavaszán változatlan tartalommal elküldte Gyárfás Elemérnek, a dél-erdélyi Magyar Népközség vezetőjének és Márton Áron gyulafehérvári püspöknek is, akinek közvetítésével a dokumentum eljutott a brassói magyar konzulátushoz, majd innen a magyar kormányhoz, de nem váltott ki komolyabb visszhangot. A dokumentum 1944-es lelőhelye: *Groza Péter volt miniszternek emlékirata, melyet 1944. május 25-én kézbesítettek Gyárfás Elemérnek és erre Jakabffy Elemér észrevételei*. Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de Manuscrise – Carte Rară. Jakabffy, fam. A. 1145. 398–400. l.

Magánéleti szálak

Groza magyarsághoz való viszonyulásának egyik legfontosabb kérdése a Kabdebó Jozefina színésznővel (Ducival) való, életen át tartó szerelme, és közös gyermekük, Mária iránti szeretete. Jozefina egy magyar-örmény nemesi család sarja volt, Temes megye egykori főispánja, Kabdebó Gergely lánya.⁹⁰ Anyja elvált, majd férjhez ment Dévára Kovács Lajos földbirtokoshoz. Új házasságába lányát, Jozefinát is magával vitte. Groza, aki akkor már jól menő ügyvédi irodát vezetett, és birtokai, részvényei, szállodái is voltak, Déván ismerte meg a nála 14 évvel fiatalabb lányt, itt szerettek egymásba. 1912 szilveszterén már az eljegyzés is megvolt.⁹¹ Groza apja azonban határozottan ellenezte kapcsolatukat, és állítólag azzal fenyegetőzött, hogy ha a fia mégis feleségül vesz egy „bangyinát” (azaz magyar lányt), akkor ő az oltár előtt lesz öngyilkos.⁹² Jozefina családja kezdetben szívesen látta az udvarlót, jó partinak vélte a gazdag román ügyvédet. 1913-ban viszont egy váratlan fordulat – valószínűleg a politikai helyzettel, a magyar–román ellentétek kiéleződésével is összefüggésben – mindez radikálisan megváltozott. „Talán csak nem képzelte komolyan – közölte nyersen Jozefina édesanyja az udvarlóval –, hogy ebben a helyzetben egy román fajankóhoz adjuk a leányunkat...”⁹³ Groza ezt a mondatot soha nem felejtette el, és még évtizedek múltán, államelnök korában is emlegette, hogy „lám-lám, mégiscsak vitte valamire az oláh fajankó”.⁹⁴

A szerelmi történet azonban itt nem ért véget. Habár Groza 1913. április 16-án, a tényeket letagadva, talán kétségbeesésében, az apjának azt írta, hogy a magyar lányt nem akarta feleségül venni, sőt, még udvarolni sem kívánt neki – a Jozefinához fűződő érzései mit sem változtak.⁹⁵ Ezt dokumentálja a bevonulását követően

⁹⁰ Kabdebó Gergely (1852–1924): 1875-től Temes vármegyei aljegyző, főszolgabíró, főjegyző, végül alispán. 1905-ben, majd 1906-ban országgyűlési képviselővé választják. 1906-tól 1908-ig Temes vármegye és Temesvár törvényhatósági jogú város főispánja.

⁹¹ Dehel Gábor: *Bisztrai Mária. Beszélgetőkönyv*. Kolozsvár: Komp-Press, 2011. 12.

⁹² Bogdán László: *Bisztrai. Háromszék*, 1999. április 17. 5.

⁹³ Dehel, 2011. 13.

⁹⁴ Bogdán, 1999. 5.; Dehel, 2011. 13.

⁹⁵ Bîțfoi: 2004. 47.; Dehel, 2011. 13–14. Feltűnő, hogy Groza sem börtönaplójában (*A börtön homályában...*), sem visszaemlékezéseiben (*Adio lumii vechi!*...) nem említi Kabdebó Jozefinát és Bisztrai Máriát. (E két könyve közül az első 1945-ben, miniszterelnökségének kezdetén jelent meg, a másodikat kormányfőként kezdte el írni, államelnökként fejezte be, de csak jóval később, 2003-ban adták ki.) Ennek valószínű magyarázata az lehet, hogy a legmagasabb állami tisztségeket viselő román politikus arculatával és a vele szemben támasztott hivatalos elvárásokkal összeegyeztethetetlennek bizonyult az, miszerint házasságon kívüli kapcsolata van, ráadásul egy magyar nővel, akitől gyereke is született. Kevésbé érthető, hogy több mint 650 oldalas vaskos életrajzi monográfiájában Bîțfoi mindössze két bekezdést szentel Groza és Kabdebó Jozefina kapcsolatának, és Bisztrai Máriát is csak itt említi meg. Ez azért is érthető, mert ez az érzelmi kötődés nemcsak Groza magyar kapcsolatait illetően jelentős, hanem egész személyiségére nagy hatást gyakorolt, és haláláig szoros maradt.

Jozefina nagymamájához írt magyar nyelvű levele is, amelyben megkérte tőle unokája kezét. „Szükségét érzem [!] ezúton búcsúzni a jó nagyszülőktől, akiket éppúgy tisztelek s szeretek, mint unokájuk, hiszen sorsom oly közel hozott Duckóhoz [Ducihoz, azaz Jozefinához] és oly jól esik ragaszkodnom szeretteihez. Nagyon nehéz perceket élek át, nagyságos asszonyom, talán életemben nem ért annyi lelki meghasonlás [...] Egyedüli kívánságom, hogy Duckó maradjon meg az én jó »Berkenyémnek«⁹⁶ – várja meg e nehéz napok lezajlását, s ha én testben és lélekben épen – tehát úgy fogok hazatérni, hogy őt boldoggá tehessem –, első dolgom leendő kedves szülei s nagyszülei beleegyezését kieszközölni ahhoz, hogy őt Isten és emberek előtt magamévá tehessem. Nem rajtam múlt, hogy ez előbb meg nem történt.”⁹⁷

Mivel ez a próbálkozása is eredménytelen maradt, kénytelen volt beletörődni helyzetébe, és 1916-ban feleségül vett egy gazdag román családból származó lányt, Ana Moldovant, akitől öt gyereke született. A Jozefina iránt érzett szerelme azonban az 1920-as évek elején egy véletlen dévai találkozás folytán újra fellebbant. 1923-ban született meg házasságon kívüli közös gyermekük, Bisztrai Mária, a későbbi neves kolozsvári színésznő és színházigazgató. Groza vállalta az apaságot, és példás gondnal neveltette lányát, később a karrierjét is egyengette. Így gyakorlatilag két családja volt: egy román Déván és egy magyar Kolozsváron. Mindkét családját szerette, bár volt egy pillanat, amikor válni szeretett volna, hogy rendezze a viszonyát Jozefinával. Ez azonban végül nem következett be, mivel a felesége hallani sem akart a válásról.⁹⁸ A korabeli kolozsvári magyar társaságokban egyébként sokat beszéltek Groza romantikus érzelmi kapcsolatáról,⁹⁹ és közsímet volt, hogy gyakori kolozsvári útjai során mindig Kabdebó Jozefinánál lakott.¹⁰⁰

Összegzés

Tanulmányunkban az 1920-as évek végéig követtük nyomon Petru Groza magyarság- és Erdély-képének alakulását. Megállapítottuk, hogy gyermekkorától meghatározó élményét a szászvárosi református Kún Kollégium főgimnáziumában eltöltött nyolc év jelentette, amely időszak döntő hatással volt szellemi fejlődésére. Budapesti egyetemi évei, ügyvédjelöltsége, majd katonáskodása során meg tapasztalta a korra jellemző kölesönös nemzeti türelmetlenség légkörét, amely az

⁹⁶ Groza és Jozefina együtt olvasták Gárdonyi Géza *Té, Berkenye* c. kisregényét, és attól kezdve Petru Berkenyének becézte Jozefinát. (Dehel, 2011. 12.) A kisregény 1913 májusában jelent meg 18 folytatásban a *Pesti Hírlap* hasábjain. Ez is bizonyítja, hogy Groza valótlanságot állított az apjának írt, fentebb idézett áprilisi levelében.

⁹⁷ A levelet Bisztrai Mária idézi. Lásd Dehel, 2011. 15–16.

⁹⁸ Uo. 20.

⁹⁹ Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Első kötet. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985. 394–395.

¹⁰⁰ Dehel, 2011. 27.

ő személyiségén is nyomot hagyott, de korábbi szászvárosi pozitív tapasztalatai ennél erősebbeknek bizonyultak. Sok esetben olyan kifogástalan magatartású pártfogói is akadtak, akik megerősítették benne a magyarok iránti szimpátiát, a magyar–román megbékélés gondolatát. 1918 őszén aktív szerepet vállalt az erdélyi román nemzeti mozgalomban, és akárcsak később, ekkor is elutasította az erdélyi regionalista törekvéseket. Új levéltári források bevonásával sikerült tisztázni 1919-es szerepét, és azt, hogy személyesen nem ismerték egymást Kun Bélával, aki azonban a húgától és a sógornőjétől valószínűleg hallott róla. Az 1920-as években kormánytagként és ellenzékben is kiállt a kisebbségek kulturális, politikai, gazdasági jogainak érvényesítése mellett, mindig kihangsúlyozva, hogy célja a jogrend és a törvényesség helyreállítása. Ezzel egyfajta közép-európai, leginkább az egykori Osztrák–Magyar Monarchiára jellemző éthoszt próbált volna meghonosítani – sikertelenül – Nagy-Romániában.¹⁰¹ A Legfelső Agrárbizottság tagjaként erdélyi magyar birtokosok érdekében is közbenjárt, 1929-ben pedig tervezetet készített a magyar–román megbékélésről és a Duna-medencei Egyesült Államok létrehozásáról. A magyarokhoz való viszonyulásának kulcskérdése volt a Kabdebó Jozefina színésznővel való, életen át tartó szerelme, és közös gyermekük, Bisztrai Mária iránti szeretete.

Végezetül elmondható, hogy a magyarokkal szemben mind kisebbségi, mind többségi helyzetben jól végiggondolt, következetes és toleráns elvi álláspontot vallott. Amellett, hogy jól tudta, Nagy-Romániát csak helyes nemzetiségpolitikával lehet konszolidálni, toleranciája neveltetésével és személyiségjegyeivel is magyarázható: a szászvárosi kollégium befogadó szellemiségével, továbbá azzal, hogy jellemének alappilére a közvetlenség és nagyvonalúság volt.¹⁰² Elsősorban ezért tudott felülemelkedni a korra jellemző vallási és faji előítéleteken, és ezért tekintett egyenlő partnerként a magyarokra.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Cauza criminală contra lui Valer Căndrea. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest), Fond Consiliul Dirigent, nr. inv. 1130, dos. nr. 8/1919.

¹⁰¹ Arra, hogy mennyire időtálló volt nála ez a törekvés, jól jelzi az alábbi, 1946 augusztusában történt eset is, amelyet az immár miniszterelnök Groza titkosszolgálati megfigyelése során jegyeztek fel. Eszerint Groza, mivel beosztottjai nem hajtották végre az utasítását, elkezdett káromkodni, és kijelentette, hogy „balkáni állam vagyunk, hogy Ausztria–Magyarországon amikor a miniszterelnök elrendelt valamit, az törvény volt stb.”. Notă, 15 August 1946. Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Securitate Irattárát vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest), Supravegherea dr. Petru Groza, D 010717, Vol. 7, f. 209.

¹⁰² Barzilay: i. m. 7.

Génád, Eugen – Génád, Henrik: *Amintiri despre dr. Petru Groza, conducătorul Frontului plugarilor*. Csíki Székely Múzeum. Bányai László Hagyaték, IV. D. Groza Péter volt miniszternek emlékirata, melyet 1944. május 25.-én kézbesítettek Gyárfás Elemérnek és erre Jakabffy Elemér észrevételei. Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de Manuscrise – Carte Rară. Jakabffy, fam. A. 1145. 398–400.

Groza, Petru: *Így indultunk... Részlet egy önéletrajzi regényből*. Kézirat, Serestély Béla jegyzetével és ajánlásával, 1960. március 15. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/a.

Jakabffy Elemér emlékirata. Hátszeg, d. n. Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattára, Kolozsvár. Lelt. sz. K 954. Az eredeti gépirat digitalizált változata.

Notă, 15 August 1946. Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Securitate Irattárát vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest), Supravegherea dr. Petru Groza, D 010717, Vol. 7, f. 209–210.

Note personale ale tov. președinte dr. Petru Groza. 1929. Arhiva Petru Groza din Deva (Petru Groza irattára, Déva), cutia nr. 81, „Spiritele”.

O răfuială – singura – cu spiritele. 1929. *Proces-Verbal*. Arhiva Petru Groza din Deva (Petru Groza irattára, Déva), cutia nr. 81, „Spiritele”.

Réthy Zsolt személyi anyaga. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, AKVI 17476 Réthy Zsolt.

Vizita profesorilor indieni dl Mohamat Habib și d-na Afzar Afzaluddin la dl președinte dr. Petru Groza. 13 mai 1955. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest), Fond CC al PCR, Secția Cămară, nr. inv. 3296, dos. nr. 152/1955.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A középeurópai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva. A Néppárt újból leszögezte konciliáns álláspontját a magyar kérdésben. *Ellenzék*, 1924. március 19. 1.

A román belpolitika prognózisa. *Ellenzék*, 1921. december 23. 4.

Ablonczy Balázs: *Impériumváltás a dévai várhegy alatt*. <https://trianon100.hu/blog-cikk/imperiumvaltas-a-devai-varhegy-alatt> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 19.)

Antirománizmusul dlui Groza. *Patria*, 1921. június 12. 2.

Az erdélyi Páneurópa-szervezkedés. *Temesvári Hírlap*, 1926. október 9. 9.

Az igazi helyzetkép. Groza Péter dr. miniszter beszéde. *Magyar Kisebbség*, 1926. június 1. 406–415.

Barzilai István: Emlékezés Dr. Petru Grozára. *Új Kelet*, 1958. január 17. 7.

- Baumgartner Bernadett: Európai integrációs törekvések Romániában a 20. század első felében. *Pro Minoritate*, 2007/2. 171–208.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013.
- Beke György: Groza faluja. *Hitel*, 2002/4. 77–93.
- Bitfoi, Dorin-Liviu: *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*. București: Compania, 2004.
- Bogdán László: Bisztrai. *Háromszék*, 1999. április 17. 5.
- Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. [Budapest]: Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- Briand az Európai Egyesült Államok tervével meg akarja előzni Franciaország diplomáciai elszigetelődését. *Magyarság*, 1929. július 16. 1–2.
- Chirițoiu, Mircea: Cine a fost dr. Petru Groza? *Dosarele Istoriei*, 1998/2. 3–4., 6–10.
- Decei, Aurel: Procesele-verbale ale ședințelor Consiliului Național din Deva și alte documente privind comitatul Hunedoara în anii 1918–1919. *Sargetia. Acta Musei Devensis*, V. 1968. 311–377.
- Declaratiile dlui Iuliu Maniu. *Patria*, 1921. június 2. 1.
- Dehel Gábor: *Bisztrai Mária. Beszélgetőkönyv*. Kolozsvár: Komp-Press, 2011.
- Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai 1918. november 3. – 1919. január 29.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni. Kolozsvár – Budapest: Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 2020.
- Gróza erdélyi miniszter bukása. *Ellenzék*, 1921. június 14. 5.
- Gróza erdélyi miniszter tekintélye. *Székely Nép*, 1921. július 13.
- Gróza erdélyi miniszter városunkban. *Székely Nép*, 1921. június 8. 1.
- Gróza miniszter megbukik? *Székely Nép*, 1921. június 15. 1.
- Gróza miniszter városunkban. *Tükör*, 1921. június 5. 3.
- Gróza útja a Székelyföldön. *Keleti Újság*, 1921. június 7. 5.
- Groza, Petru: *A börtön homályában. Malmaison, 1943–1944 telén*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.
- Groza, Petru: *Adio lumii vechi! Memorii*. București: Compania, 2003.
- Guvernul român pentru Horthy. *Patria*, 1921. június 11. 3.
- György Béla: *A Romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, 2006.
- „Hogy én romának születtem, az még nem ad jogot ahhoz, hogy bárkit is elnyomjak.” *Brassói Lapok*, 1926. május 14. 2.
- Ivașcu, George: Prefață. In: Dr. Petru Groza: *Articole, cuvîntări, interviuri. Texte alese*. București: Editura politică, 1973.
- Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. In: *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Válogatta, szerkesztette

- és a jegyzeteket készítette Litván György és Varga F. János. Budapest: Magvető Kiadó, 1982. 311–328.
- K. Lengyel Zsolt: Páneurópa és transzszilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből. *Limes*, 2008/3. 233–250. Átdolgozva és kibővítvé megjelent: In: *Haza és szülőföld. Tanulmányok a transzszilvanizmus történetéhez (1867–1945)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2022 [20. század. 8.], 138–160.
- Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Első kötet. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985 [Tények és tanúk].
- L. Balogh Béni: *Petru Groza szászvárosi magyar kapcsolathálója. Osztálytársak és tanárok*. Kézirat, megjelenés előtt.
- Lazăr, Ilie: *Amintiri*. București: Fundația Academia Civică, 2000.
- Lazăr, Ioachim – Morar, Nicolae Marcel: *Hunedoreni și Marea Unire din 1918*. Deva: <https://biblioteca-digitala.ro>, 2009.
- Lazăr, Ioachim: Dr. Petru Groza și Marea Unire de la 1 Decembrie 1918. In: *Sargetia. Acta Musei Devensis*, XVIII–XIX. 1984–1985. 315–321.
- Ligeti Ernő: A páneurópai mozgalom. *Korunk*, 1926. október, 593–605.
- Magyar nap Déván. *Brassói Lapok*, 1926. május 21. 5.
- Marchut Réka: A magyar–román diplomáciai kapcsolatok keretei és kulcskérdései az 1920-as években. In: *Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931)*. *Dokumentumok*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a bevezető tanulmányt írta: Marchut Réka. Budapest – Pécs: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kronosz Kiadó, 2022. 23–107.
- Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.
- Páneurópa. *Magyar Kisebbség*, 1926/10. 361–366.
- Politica guvernului față de minorități. *Viitorul*, 1921. augusztus 28. 3.
- Procesul dela Deva. *Universul*, 1931. január 23. 6.
- Rabinovici, Herbert: Participarea Dr. Petru Groza la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. In: *Sargetia. Acta Musei Devensis*, XVI–XVII. 1982–1983. 443–455.
- Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban*. *Dokumentumok*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020.
- Ruffy Péter: Kun Sándort kivégezték, Kun Béla pedig „hasonló betegségben halt meg...” *Brassói Lapok*, 1939. október 22. 12–13.
- Statele unite ale Europei. *Adevărul*, 1929. augusztus 6. 1.
- Tőkés Ernő: Egy nyilvánossági jogától megfosztott ősi kollégium szelleme. In: *A szászvárosi ev. ref. Kún-Kollegium emlékkönyve*. Szerk. Dr. Görög Ferencz. Cluj-Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 166–169.

Un fost averescan în fața justiției. *Dreptatea*, 1931. március 1. 4.

Válaszok Kovács Lajos lelkész úrnak. Dr. Leitner Mihály válasza. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, 1925. május 1. 342–343.

Válság. *Ellenzék*, 1921. július 10. 1.

Vida Gábor: *Senkiháza. Erdélyi lektűr*. Budapest: Magvető, 2023.

ZAHORÁN CSABA*

Kisebbség a saját országában?

A székelyföldi románság önreprezentációi

Minority in Their Own Country? Self-Representations of Romanians living in Szeklerland

ABSTRACT: The paper discusses how the Romanians of Szeklerland, or more precisely, the various Romanian actors who speak and act on their behalf, see themselves. The main question of the paper concerns the discursive frames in which the Romanian public has been talking about the Romanian community in Szeklerland since the end of 1989. Based on the recurring themes, I identified the following five discursive and self-representational categories: the nation-state, the civic, the spiritual, the modernizing, and the historical. In the first category, the Szekler Romanians are represented as local representatives and pillars of the Romanian nation-state; in the second, as a community at risk and discriminated against; in the third, as a local support of Orthodox Christianity; in the fourth, as a mediator of the Romanian state's development policy; and in the fifth, as a determining factor in the history of the region.

KEYWORDS: Szeklerland, Romania's nationality policy, self-image, Romanianism in Szeklerland

Írásomban a többség kisebbségének perspektíváját választva azt mutatom be, hogy miképp láttatják magukat a székelyföldi románok, pontosabban az ő nevükben megszólaló és fellépő különféle román aktorok, éljenek Székelyföldön vagy más-hol. A fő kérdésem arra irányul, hogy a román nyilvánosságban milyen diszkurzív keretekben van szó 1989 vége óta a székelyföldi román közösségről, hogyan jelenítik meg és értékelik saját magukat és tevékenységüket a román aktorok.

Forrásbázisomat az az egyre gyarapodó szövegmenyiség képezi, amelynek a szerzői egyrészt maguk az érintettek – a székelyföldi megyékben élő, ott ténykedő, politizáló, szervezkedő román nemzeti aktivisták, közéleti személyiségek,

* A szerző a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézetének és a HUN-REN BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: Zahoran.Csaba@uni-nke.hu

kutatók –, másrészt a Románia többi részén élő politikusok, kutatók stb. Publikációikon kívül saját adatgyűjtéseimre, a médiában megjelent szövegekre, résztvevő megfigyeléseimre és interjúimra építék.¹

Az ismétlődően visszatérő témák alapján a következő öt diszkurzív és egyben önreprezentációs kategóriát azonosítottam be: a nemzetállamit, a civilt, a spirituálist, a modernizációt és a történetit. Az első csoportban a székelyföldi románság a román nemzetállam helyi képviselőjeként és pilléréként jelenik meg; a másodikban veszélyeztetett és diszkriminált közösségként; a harmadikban az ortodoxia helyi támaszaként; a negyedikben a román állam fejlesztési politikájának közvetítőjeként; az ötödikben pedig a térség történetének meghatározó tényezőjeként.

A következőkben alapvetően nem az erdélyi magyar, illetve a székelyföldi román kisebbség helyzetéről lesz szó és nem is a magyar–román interetnikus kapcsolatokról, hanem azok *román reprezentációiról*. Ennek megfelelően nem is foglalkozom azzal, mennyiben felelnek meg a valóságnak. Továbbá nem is a diskurzusok és önreprezentációk mélyebb elemzésére, hanem inkább tipologizálásukra és rövid ismertetésükre törekszem. Ezért először vázlatosan ismertetem a földrajzi és történeti kontextust, beleértve a székelyföldi román elitek tömör bemutatását, ami elengedhetetlen az önreprezentációk kialakulásának megértéséhez. Ezután sorra veszem az egyes beszédmódokat és a belőlük táplálkozó önreprezentációkat, végül pedig megpróbálom meghatározni a fő funkcióikat.

Egy sajátos közösség vagy a román nemzet szórványai?

A székelyföldi románok nevében fellépők és róluk nyilatkozók túlnyomó többsége egyértelműen csoportként, közösségként határozza meg az egykori székely székeket magukban foglaló, magyar többségű Hargita és Kovászna megyében, valamint Maros megye egy részén élő román nemzetiségű lakosságot. Ebből kifolyólag érdemes – legalább az elemzés kedvéért – így is tekinteni rá, elhelyezve a Brubaker-féle relacionális viszonyrendszer² többi eleme (Románia, Magyarország, romániai magyar kisebbség és a nemzetközi fórumok) mellé. Azt viszont nem lehet tudni – mivel ilyen jellegű felmérés nem készült –, hogy vajon az ebbe

¹ 2007 óta követem szisztematikusan a székelyföldi román megnyilvánulásokat, és gyűjtöm a velük kapcsolatos anyagokat, a Nemzetközi Visegrádi Alap (IVF) támogatásával pedig 2009–2010 között több székelyföldi városban (Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Erdőszentgyörgyön) készítettem interjúkat helyi román értelmiségiekkel. 2016-ban megvédett disszertációmban is foglalkoztam a témával.

² Brubaker, Rogers: A nemzeti mivolt és a nemzeti kérdés a Szovjetunióban és utódállamaiban – egy institucionalista elemzés tükrében. In: Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan, 2006. 32–60.; Zahorán Csaba: *Nemzetépítő diskurzusok a Székelyföldön 1989 után*. PhD-disszertáció, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2016. 19–22.

a csoportba sorolt személyek is rendelkeznek-e valamilyen kollektív regionális identitással, vagy csak egyszerűen románnak (esetleg erdélyi románnak) tartják magukat. Van némi bizonytalanság a számuk körül is, amely annak függvényében változik, hogy milyen területről van szó: csak a két magyar többségű megyéről, a „történelmi Székelyföld” területéről (amely például a Székely Nemzeti Tanács autonómiastruktúrájában szerepel³) vagy pedig mindhárom említett megyéről.

A román aktorok egy része – ragaszkodva a nemzetállami megközelítéshez – nemcsak a Székelyföld mint régió létezését utasítja el, hanem kétségbe vonja egy kompakt, monoetnikus magyar (székely) tömb meglétét is.⁴ Az utóbbi álláspont nem is teljesen megalapozatlan, hiszen a térség lakossága etnikailag valóban nem homogén. Az 1990–2000-es években még a túlnyomóan magyar többségű Hargita és Kovászna megyében is kb. 100 ezer fő vallotta magát román nemzetiségűnek (2002-ben az összlakosság közel 18%-a), Maros megyével kiegészülve pedig a románok száma megközelítette a 400 ezer főt (2002-ben az összlakosság 36%-a).⁵

1. táblázat. *A Székelyföld – a mai Maros, Hargita és Kovászna megye –
dőlten zárójelben pedig csak a magyar többségű Hargita és Kovászna megye –
román és magyar anyanyelvű/nemzetiségű népessége
az 1910-es, 1930-as, 1992-es, 2002-es és 2011-es népszámlálások alapján.*⁶

Nemzetiség/ anyanyelv/év	1910 (anyanyelv)	1930 (nemzetiség)	1992 (nemzetiség)	2002 (nemzetiség)	2011 (nemzetiség)
Román	23,5% (8,1%)	29,1% (13,8%)	35,3% (17,8%)	36% (17,8%)	34,9% (16,8%)
Magyar	69,8% (90,7%)	61,6% (82,8%)	60,7% (80,9%)	59,2% (80,2%)	58,4% (80,3%)

Noha a székelyföldi román nemzetépítők általában erre a két számra szoktak hivatkozni, azt állítva, hogy a térségben élő száz- (vagy négyszáz-) ezer románt képviselik, a történelmi Székelyföld egyes településein valójában kevesebb román él

³ Lásd *Székelyföld autonómia statútuma*. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó, 2009. <https://www.sznt.org/hu/dokumentumok/statutum/8-szekelyfoeld-autonomia-statutuma> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)

⁴ Lăcătușu, Ioan: *Tendințe de enclavizare a unui spațiu românesc Covasna-Harghita*. București: România Pur și Simplu, 2004. 100–102. és 28.

⁵ A 2011-es népszámlálás adatai szerint a három megyében kb. 362 ezer román élt. Forrás: *Erdélystat.ro* <https://statistikak.erdelystat.ro/adatlapok/maros/3263> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)

⁶ Az adatok forrása: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.), Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesség a XXI. század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés*. Kolozsvár: Nemzeti kisebbségkutató Intézet, 2012. és az *rdelystat.ro* adatbázis

1. térkép. Székelyföld lakosságának nemzetiségi összetétele

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szekely_Land_issues_final_\(hun\).svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szekely_Land_issues_final_(hun).svg)

létezését. Rendszerint a két-három megyét emlegetik, illetve a két magyar többségű megye nevével jelölik a térséget – „Harghita–Covasna” (esetleg rövidítve *Har–Cov*). Előfordul még a „Székelység” (*Secuime*), de találkozni az „úgynevezett Székelyfölddel” is (*așa zisul Ținut Secuiesc*). Ugyanebből a célból használják még a „Délkelet-Erdély” (*sud-estul Transilvaniei*) elnevezést, továbbá nem ritkák az egyéb, akár kifejezetten lírai körülírások sem, mint a „Románia szíve” (*inima României*), „Belső-kárpáti ív” (*arcul intracarpatic*), illetve „Belső Kárpátkanyar” (*curbura intracarpatică*).

Az önreprezentációkra nézve alapvető fontosságú az a már említett körülmény, hogy a román aktivisták adottnak veszik a székelyföldi (azaz Hargita, Kovászna és Maros megyei) román közösség létezését, amelyet a helyi román nemzetiségűek és származásuk összességéből képzelnek el. Rájuk hivatkozva, belőlük próbálják megszervezni és fenntartani – illetve megkonstruálni – a székelyföldi románság csoportját

számbeli kisebbségben: a 2010-es években ez alig 60 000 fő volt.⁷ A többiek ugyanis a régió román többségű városaiban és falvaiban (például Maroshévízen, Balánbányán vagy Előpatakon, illetve a 2000-es évek óta román többségű Marosvásárhelyen), valamint a román túlsúlyú alrégiókban élnek (Maroshévíz környékén, Vaslábon, az egykori Marosszék román többségű településein). A számháborúk mellett azonban a román aktivisták gyakran megkérdőjelezzik a Székelyföld magyar hagyományait és múltját is, ami során előszeretettel hozzák fel a székelyek származását övező bizonytalanságot és a székely–magyar kettősséget.

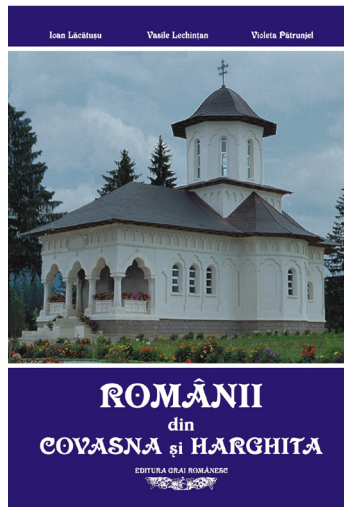
Az 1989 utáni román nemzeti aktivista szövegek szerzői általában kerülnek a Székelyföld (*Ținutul Secuiesc*) megnevezés használatát, nyilván azért, hogy ezzel se „ismerjék el” a régió

⁷ A Székely Nemzeti Tanács autonómiastátútumában szereplő adatok alapján.

mint különleges helyzetű, viharos múltú és nehéz sorsú közösséget és mint a román nemzet szerves részét.

A székelyföldi román népesség ugyanakkor több szempontból is meglehetősen heterogén. A származás tekintetében magában foglalja a már Trianon előtt itt élt (és nem asszimilálódott) románok leszármazottait; az impériumváltás után, a két világháború között Erdély más részeiről vagy a Kárpátokon túlról beköltözött románok leszármazottait; a 20. század második felében – különösen az 1970–80-as években – beköltözött románokat és leszármazottaikat, továbbá szöiba jönnek még a vegyes családok román tagjai és a többes etnikulturális kötődéssel bírók is.⁸ A statisztikákból kitűnik, hogy a románok többsége az ortodox felekezethez tartozik. Bár 1989 után újjáalakulhatott a kommunista hatóságok által az ortodox egyházba beolvasztott görögkatolikus egyház, az egykori ortodox–görögkatolikus törésvonal napjainkra sem vált relevánssá.

A parlamenti és elnökválasztási eredmények viszont arra utalnak, hogy politikailag hasonlóképpen tagolt népeességről beszélünk, mint országos szinten – a románok szavazatai rendre megoszlanak a különféle országos vagy regionális román pártok között, megnehezítve (etnikai alapú) politikai képviseletüket.⁹ Belső törésvonalakról árulkodnak az alkalmi román–román közéleti viták is.¹⁰

1. kép. A „*Românii din Covasna și Harghita*” című kiadvány borítója

⁸ Lásd Lăcătușu, Ioan: *Structuri etnice și confesionale în județele Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș: Editura Universității „Petru Maior” 2008. 125–131., 137–144. A székelyföldi románságról készült reprezentatív kiadvány is az egységes csoport képét jeleníti meg: Lăcătușu, Ioan – Lechințan, Vasile – Pătrunjel, Violeta: *Românii din Covasna și Harghita. Istorie. Biserică. Școală. Cultură*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc a Episcopiei Ortodoxe a Covasnei și Harghitei, 2003.

⁹ Bár az is előfordult, hogy a „román” pártok alkalmi „román szövetségekbe” tömörültek a helyhatósági választásokon, mint például 2008-ban Kovászna megyében az Alianța Românească vagy 2012-ben Marosvásárhelyen, ahol Dorin Florea a több párt által támogatott Alianța Pentru Mureș színeiben indult. Lásd pl.: Farkas Réka: Befejeződött a jelöltállítás. *Háromszék*, 2008. április 24. 1–2., illetve EXCLUSIV – Cum a câștigat și cum s-a menținut Dorin Florea 20 de ani în funcția de primar: o istorie electorală a municipiului Târgu Mureș. *msnews.ro*, 2020. március 10. <https://www.msnews.ro/exclusiv-cum-a-castigat-si-cum-s-a-mentinut-dorin-florea-20-de-ani-in-functia-de-primar-o-istorie-electoral-a-a-municipiului-targu-mures/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)

¹⁰ Lásd pl. Domokos Péter: Körbe-körbe-karikába. Román civil szervezetek Kovászna megyében. *Erdélyi Riport*, 2005/14. 32–35.

A székelyföldi helyzet a nemzeti kommunista rezsim bukása után

Az aktuális székelyföldi román önreprezentációk ugyan többnyire a múltbeliek folytatásai – vagy legalábbis nagymértékben építkeznek belőlük –, közvetlen kontextusukat viszont az 1989-es fordulat utáni helyzet képezi. Az pedig meglehetősen ellentmondásos. A Nicolae Ceaușescu bukását követő első hónapokban úgy tűnt, hogy gyökeres változás következik be a romániai, így a székelyföldi interetnikus viszonyokban is.¹¹ Mivel a helyi román elitek pozícióinak jó részét a diktatórikus rezsim hozta létre vagy erősítette meg, annak összeomlásával és az új, demokratikus rendszer bevezetésével¹² ez a status quo felborult. Azzal, hogy megszűnt a központi hatalom nyílt támogatása, a székelyföldi román vezetők hirtelen légüres térbe kerültek: legitimációjuk mind politikai-ideológiai, mind nemzeti szempontból szertefoszlott. A kompromittálódott román elitesz csoportok, amelyek a magyarok szemében a bukott rezsim „idegen” képviselőinek számítottak, összeütközésbe kerültek a székelyföldi magyar többséggel és a gyorsan megszerveződő magyar politikai képviselettel (a Romániai Magyar Demokrata Szövetséggel, az RMDSZ-szel). Az új központi hatalom csak komoly erőfeszítések árán tudta megakadályozni a teljes elitváltást, illetve azt, hogy a régióban teljes mértékben érvényesülhessen a magyar túlsúly.¹³ A változások korlátait a „bányászjárások”¹⁴, a marosvásárhelyi „fekete március”¹⁵ és a nacionalizmussal kokettáló posztkommunista erők nagyarányú választási győzelme¹⁶ viszonylag gyorsan, 1990 nyarára egyértelművé tette, amit a romániai demokratizálódás elhúzódása is megerősített.

Míg „magyar szemmel” nézve utólag akár úgy is tűnhet, hogy a marosvásárhelyi konfrontáció, majd Bukarest nemzetiesítő kisebbségpolitikájának folytatódása az 1990-es években nem volt más, mint a román nacionalizmus doktriner híveinek utóvédharca, „román optikán” keresztül az ország területi integritásának, szuverenitásának és az egységes nemzetállam eszméjének a védelme zajlott.¹⁷

¹¹ Erről lásd Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014.

¹² Gallagher, Tom: *Democrație și naționalism în România 1989–1998*. București: All Educational, 1999.; Tánzos Vilmos: Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség*, 1998/2. 339–362.

¹³ Csata Zsombor: A politikai-adminisztratív elit változásai Csíkszeredában (1968–2000). *Magyar Kisebbség*, 2002/1. 260–286.

¹⁴ Gallagher, Tom: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. București: Humanitas, 2004. 101–102., 115–117., 118–119.

¹⁵ Lásd László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Csíkszereda: Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, 2012.

¹⁶ Gallagher, 1999. 94–143.; Bányai Péter: *Az eredeti demokráciától a maffia-állam felé?* Kolozsvár: Koinónia Könyvkiadó, 2005. 147–185.

¹⁷ Lásd pl. Solomon, Ioan: Pe cărarea vieții mele... In: Stancu, Vasile – Lăcătușu, Ioan (eds.): *Profesiștii noștri: Ioan Solomon magistrat, avocat și lider al românilor din Arcul Intracarpatic*

2. kép. Román tüntetés Sepsiszentgyörgyön. (Forrás: Albert Levente felvétele, 2000).

Az évtizedeken át tartó konfliktus-, egyezkedés- és alkufolyamat eredményeképpen ugyan a helyi román elitnek nem őrizhették meg maradéktalanul korábbi pozícióikat, de nem is veszítették el mindet. A Székelyföldön így – Tánzos Vilmos klasszikus megfogalmazásával – egy sajátos, kettős hatalmi szerkezet jött létre. A választott önkormányzatok magyar dominanciájúvá váltak, míg a központi irányítású struktúrák a (román) nemzetállam bástyái maradtak.¹⁸ Napjainkra egyértelművé vált, hogy – ellentétben az ismétlődően visszatérő szólamokkal – nem szűnt meg a román állam „tekintélye” a Székelyföldön, és a magyar autonomista mozgalom sem érte el célját. Ugyanakkor valóban bővültek az önkormányzatok jogkörei és lehetőségei, illetve sikerült biztosítani a magyar kisebbség etnikulturális reprodukciójának feltételeit – végeredményben a nemzetállami doktrínával szemben. Ezt az időnként mind román, mind magyar részről megkérdőjelezett egyensúlyi állapotot¹⁹ az RMDSZ országos politikai szerepvállalása, illetve a romániai magyar

la 60 de ani. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2014. 100–101.

¹⁸ Tánzos, 1998.

¹⁹ Magyar részről ilyenek tekinthetők az autonómiakövetelések vagy a társnemzeti státusz igénye, román részről pedig az ún. „Har-Kov-ügyek”. Lásd pl. Manzinger Krisztián: Románia – Nemzetállam – Autonómia. Jogalkotás és ami mögötte van. *Glossa Iuridica*, 2020/3–4. 135–144.; Zahorán Csaba: Rendszerváltás a Székelyföldön. In: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai*

elitek hatalom általi kooptálása segített megszilárdítani.²⁰ Noha folyamatosan kihívások érik a romániai és a nemzetközi kontextus változásai, valamint az új aktorok megjelenése következtében, mindmáig többé-kevésbé stabil maradt. A magyar–román konfliktusok főképp a szimbolikus síkra helyeződtek át, erőszakra pedig csak elvétve kerül sor.

Ebben a törékeny egyensúlyú, számos érdekellettéval terhelt viszonyrendszerben tevékenykednek azok a román aktorok, akik létrehozzák és forgalmazzák a székelyföldi román önreprezentációkat. Közéjük tartoznak a helyi elit tagjai: a központi hatalom helyi tisztviselői (a prefektúrák és a dekoncentrált szervek élén dolgozók), az itt működő állami vállalatok, erőszakszervezetek (hadsereg, csendőrség, rendőrség, titkosszolgálatok) és a román oktatási és kulturális intézmények vezetői, továbbá a székelyföldi ortodox papok és civil aktivisták. De ide lehet sorolni mindazokat a személyeket is, akik nem helyiek és nem is a Székelyföldön ténykednek, ám szintén részt vesznek a székelyföldi magyar–román diskurzusokban. Egyszóval mindenkit, aki rendszeresen vagy legalább több alkalommal fel szólalt a román nyilvánosságban – szóban vagy írásban – a székelyföldi románság ügye kapcsán vagy a nevében.

Ugyanakkor a székelyföldi román elit is csak részben helyi eredetű, sok tagja Románia más területéről származik. A régióban született például Mircea Duşa (Maroshévíz volt polgármestere, parlamenti képviselő, 2012–2015 között belügy- majd honvédelmi miniszter), Lazăr Lădăriu (költő, publicista és parlamenti képviselő), továbbá Ioan Solomon (jogász, a székelyföldi román civil szervezetek aktív tagja), Ioan Sabău-Pop (jogász, a Kovászna, Hargita és Maros Megyei Románok Civil Fórumának volt elnöke), Dan Manolăchescu (újságíró és politikus), Codrin Munteanu (kormánytisztviselő), Jean-Adrian Andrei (kormánytisztviselő), Dan Tanasă (aktivista, majd parlamenti képviselő) és Smaranda Enache (emberi jogi aktivista, politikus). A máshonnan érkezettek közé tartozik például Dorin Florea (Marosvásárhely volt polgármestere), Ioan Selejan (Hargita–Kovászna első ortodox püspöke) és Ioan Lăcătuşu (szociológus, a székelyföldi román önszerveződés oszlopos tagja). A székelyföldi román önreprezentációkat a térségen *kívülről* alakítók között lehet említeni még például Petre Ţurleát (történész, parlamenti képviselő), Maria Cobianu-Băcanut (szociológus), Vasile Lechinţant (levéltáros), Gabriel Andreescut (emberi jogi aktivista), Ioan-Aurel Popot (történész, a Román Akadémia elnöke), Radu Baltasiut (szociológus), Ştefan Brunót (szociológus) vagy Marius Lazárt (szociológus), továbbá olyan szélsőséges nacionalista/populista politikusokat, mint Gheorghe Funart (egykori szenátor és Kolozsvár volt polgármestere), Corneliu

átalakulásról. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 166–169.

²⁰ Kiss Tamás: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 2015/1. 54–55.

3. kép. Román megemlékezés a trianoni békeszerződés aláírásának 101. évfordulóján Sepsiszentgyörgyön. (Forrás: Pozsony János Csaba felvétele, 2021.)

Vadim Tudort (a Nagy-Románia Párt volt elnöke), újabban pedig George Simiont (a nacionalista AUR képviselője) vagy Mihai Țîrnoveanut (aktivista, a *Calea Neamului* nevű nacionalista egyesület vezetője). A diskurzust alkotó szövegekből jól látszik, hogy a Székelyföldön kívüli aktorok ugyanolyan elkötelezettséggel szólalnak fel a térségbeli románok nevében, mint az ottaniak, a régió kívüli származás tehát nincs számottevő hatással az önreprezentációk tartalmára.

A Hargita, Kovászna és Maros megyei románság önreprezentációit formáló idősebbik nemzedék egy része már az államszocialista rendszerben is az elithez tartozott. A fent említettek közül kétségtől igaz ez az 1989 előtti bírókra és ügyészekre (Solomon, Sabău-Pop) és a közigazgatásban vezető pozíciókat betöltő személyekre (Dușa, Lăcătușu), valamint egyes értelmiségiekre (Lădăriu, Tudor), míg más nemzedéktársaik (például Selejan, Pop, Țurlea, Florea, Enache, Andreescu) karrierje már a diktatúra bukása után ívelt fel. Az előző rezsimben a Székelyföldön funkciót vállalók arra törekedtek, hogy valamilyen formában a fordulat után is megőrizzék korábbi pozíciójukat és presztízsüket.²¹ Az új politikai viszonyok között többen a Vatra Românească és egyéb nacionalista szervezetek vagy politikai

²¹ Ezzel kapcsolatban lásd Tánzos Vilmos: *A székelyföldi románok politikai magatartása*. 1992, kézirat, a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa. K 381., illetve *Ultranacionalista román szervezetek Hargita és Kovászna megyékben*. 1992, kézirat, a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa. K 354.

pártok tagjai lettek (mint például Sabău-Pop és Lădăriu), mások a közigazgatásban és a politikában (Dușa) vagy pedig a helyi román kulturális és civil élet megszervezésében vállaltak aktív szerepet (Solomon, Lăcătușu). Ezt a magyar aktorok – akik sokszor „önjelölt” szószólóknak, lényegében „etnikai vállalkozóknak” tartják őket –, illetve a román közélet egyes újabb szereplői fel is róják nekik.²²

Noha a székelyföldi román önreprezentációk látszólag gazdag és sokszínű román közösségi életéről tudósítanak – legalábbis kulturális és politikai rendezvényeik, ünnepeik és fesztiváljaik bőséges dokumentációja erre utal –, sem a helyiek, sem az országos közvélemény mozgósítása nem tekinthető maradéktalanul sikeresnek. A 2010-es évek közepén megfigyelhető volt egy részleges nemzedékváltás is. A könyvek, újságcikkek, memorandumok, nyílt levelek és tüntetések segítségével közösséget építő aktorok mellé olyan új aktivisták zárkóztak fel, akik még dinamikusabban alkalmazzák a populista diskurzusokat és használják az újmédiát. A következményekkel pedig még kevésbé törődnek: Dan Tanasă pereit, George Simion vagy Mihai Țîrnoveanu sepsiszentgyörgyi és úzvölgyi performanszai az interneti ellentétek gerjesztésével kifejezetten növelték a politikai tőkét.²³

Az 1989 utáni román diskurzusok és önreprezentációk

A fentebb ismertetett tényezők és körülmények generálják tehát azokat a diskurzusokat, amelyekből a székelyföldi románság önreprezentációi táplálkoznak. Ezek nagyban emlékeztetnek a „klasszikus” kisebbségi önreprezentációkra: gyakran a marginalizáltság, elnyomottság érzetén alapulnak, félelmekből táplálkoznak és sérelmekből épülnek. A különféle román szövegekben utalásszerűen előforduló vagy konkrétan megfogalmazott frusztrációk egyszerre gyökereznek a rossz történelmi tapasztalatokban – azaz a dualizmus, majd a második világháború alatti

²² Kovászna megye tekintetében lásd pl.: Váry O. Péter: Előretolt helyőrségek Háromszéken. In: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar évkönyv 2002*. Temesvár – Kolozsvár: Szórvány Alapítvány – Polis Könyvkiadó, 2002. 248–258., Kovács Zsolt: Így látnak bennünket ők – a székelyföldi román közösség hangadóit kérdeztük. *Maszol.ro*, 2017. március 13. <https://maszol.ro/belfold/77937-igy-latnak-bennunket-k-a-szekelyfoldi-roman-kozosseg-hangadoit-kerdeztuk> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.) és Csinta Samu: A barikád másik oldalán. *Erdélyi Napló.ro*, 2014. január 16. <https://erdelyinaplo.ro/aktualis/a-barikad-masik-oldalan> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

²³ Vö.: Lőrincz Anna: A Simion-story: nem a magyarellenes diskurzus vezetett az AUR sikeréhez. *Maszol.ro*, 2021. március 18. <https://maszol.ro/belfold/A-Simion-story-nem-a-magyarellenes-diskurzus-vezetett-az-AUR-sikerehez> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.) Lásd még: Így vette át a szélsőjobboldal a székelyföldi románok irányítását. *Maszol.ro*, 2019. július 16. <https://maszol.ro/belfold/114218-igy-vette-at-a-szels-jobboldal-a-szekelyfoldi-romanok-iranyitasat> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.) és Wágner Tamás Zoltán: Újra benn a parlamentben, avagy az AUR felemelkedése és a szélsőjobboldal újjászületése Romániában. *Kisebbségi Szemle*, 2021/2. 29–55.

4. kép. Az egyik román kereskedelmi televízió autója egy székelyudvarhelyi március 15-i ünnepségen. (Forrás: a szerző felvétele, 2009)

magyar állam fokozódó nemzetiesítő politikájában – és váltják ki őket a helyi magyar többség nem mindig toleráns attitűdjei. Mindezt a román nemzeti aktivisták nem is haboznak instrumentalizálni, kiegészítve a román „többségi mentalitás”²⁴ elemeivel: elsősorban a dominancia és az állam kisajátításának igényével.

Az 1989 utáni diskurzusok sokszor jól láthatóan a korábbi mintázatokba rendeződnek, azokhoz nyúlnak vissza. Sokan a két világháború közötti, a nacionalizmust az ortodoxiával és az antirevizionizmussal vegyítő beszédmodokból merítenek ihletet, jól beazonosítható a nemzeti kommunista történelem- és társadalomszemlélet hatása is, de inspirációval szolgálhat a „másik” is, vagyis az erdélyi és székelyföldi magyar nemzetépítés, legalábbis ami az önszerveződést, a szimbólumhasználatot és a partneri kapcsolatok építését illeti. A Székelyfölddel kapcsolatos román diskurzusok és önreprezentációk létrehozásának és forgalmazásának közege maga a román (és részben a nemzetközi) nyilvánosság. Az egyik legfontosabb összetevőjét a politikai és közéleti fórumok alkotják: a parlament, a megyei és városi tanácsok,

²⁴ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Lazăr, Marius: Percepții identitare și relații interetnice în Secuime. Elemente pentru o „deconstrucție” și o „reconstrucție”. In: Nastasă, Lucian – Salat Levente (eds.): *Relații interetnice în România postcomunistă*. Cluj-Napoca: Fundația CRDE, 2000. 360.

továbbá a különféle alkalmi rendezvények, ünnepek, konferenciák, fesztiválok stb. Az ezekről készült jegyzőkönyvek (például a képviselőházi és szenátusi ülések internetes jegyzőkönyvei²⁵ vagy a nyomtatott változatukat megjelentető *Monitorul Oficial*), közvetítések, riportok és beszámolók a médián keresztül az országos nyilvánosságba is bekerülhetnek. Érdemes megemlíteni az 1998 óta rendszeresen megtartott Marosfői Nyári Egyetemet,²⁶ amelyen a résztvevők a románság aktuális nemzeti kérdéseit szokták boncolgatni: a Románián kívüli román kisebbségek helyzetét, Moldovával (Besszarábiával) kapcsolatos témákat, nem utolsósorban pedig a székelyföldi románok problémáit.

A román médiára jellemző a sokszínűség és a változatosság, és egyszerre érvényesülnek benne a globális trendek, valamint a regionális (közép- és kelet-európai) sajátosságok. A politikai és gazdasági küzdelmeket különféle kampányok, manipulatív hangulatkeltések és diverziók segítségével is vívják az egyes szereplők. Ezzel kapcsolatos Biró A. Zoltán figyelemre méltó megállapítása:

„Bár a Har-Kov probléma tudvalevőleg regionális kérdés, a médiaanyagok tematikai elemzése és összehasonlítása azzal a meglepő tanulsággal szolgált, hogy az eseti, konkrét problémák előbb jelentkeznek a központi médiákban, mint a helyi lapokban. Először valami odafent válik fontossá, s csak utána jelenik meg idelent. Miközben úgy tálalódik, mintha lenti probléma lenne. Ezért minden helyi probléma inkább ürügynek látszik, mintsem reális helyi gondnak.”²⁷

A nyilvánosság további szegmensének számítanak a székelyföldi románokkal foglalkozó könyvek és erre szakosodott folyóiratok. Bár komoly mennyiségű kiadvány sorolható ide, számos tudományág területéről – évkönyvek, sorozatok, önálló kötetek –, piacuk jóval korlátozottabb, és gyakran csak a média révén érik el a szélesebb közönséget.

1. Nemzetállami diskurzus– a román nemzetállamiság támaszai

Az 1990-es években, egészen a 2000-es évek elejéig a Székelyfölddel kapcsolatos román nyilvánosságot – és így részben a magyart is – lényegében az ún. „Har-Kov-diskurzus”²⁸ uralta. Egyik központi és visszatérő toposza a „román

²⁵ <https://cdep.ro/pls/steno/steno2015.home> és <https://senat.ro/stenogramcalendar.aspx?Plen=1> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 4.)

²⁶ Groza, Mihail – Lăcătușu, Ioan – Lazăr, (eds.): *Forumul româno-român - Universitatea de Vară Izvoru Mureșului (1998–2020)*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2020.

²⁷ Biró A. Zoltán: „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. In: Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998. 175.

²⁸ Biró A., 1998.

állam tekintélyének megrendülése”²⁹ volt, amely – ebben az értelmezési keretben – a magyar többségű megyékben következett be a diktatúra bukása után. A nemzetállami beszédmód egyfajta alapidiskurzussá terebélyesedett ebben az időszakban, amely átszötte a többit, vagy legalábbis gyakran kapcsolódott más diskurzusokhoz. Meghatározza az egyoldalúan nemzetállami (többségi) nézőpont és etatista szemlélet, illetve a román nemzetállami eszme abszolutizálása, vagyis a 19. század óta tartó nemzetállam-építés folytatásának legitimálása.

A nemzetállami diskurzus egyrészt a román (nemzet)állam székellyföldi intézményeire, másrészt az itt élő románokra koncentrál, akiket kimondva-kimondatlanul a román nemzetállamisággal azonosít, mintegy annak képviselőivé és pilléréivé megtéve őket. Az intézmények – elsősorban a központi hatalom struktúrái – kiemelt fontosságúak lesznek, a székellyföldi románság pedig egyszerre kap kezdeményező és védekező szerepet: úgy jelenik meg, mint a nemzetállam építője és védelmezője a különféle új kihívásokkal szemben. Ez az alapvetően politikai önreprezentáció így arra is alkalmas lett, hogy megtalálják magukat benne azok a helyi román elitesz csoportok is, amelyek helyzete a nemzeti kommunista rezsim összeomlása után bizonytalanra vált. Ők összhangba hozták saját érdekeiket a román nemzetállami eszme védelmével, és így teremtettek új legitimációt pozíciójuk és tevékenységük számára.

Ennek az önreprezentációnak a megalkotói – az egész székellyföldi román közösség nevében – határozottan elutasítják a (magyar) kollektív kisebbségi jogok mindennemű bővítését, beleértve például a nyelvhasználati és oktatási jogokét is, mint ami aláásná a román nemzetállam alapjait. Ellenzik az autonomista

5. kép. Koszorúzás Marosvásárhelyen a december elsejei román nemzeti ünnep alkalmából (Forrás: a szerző felvétele, 2016)

²⁹ A 2001-es eset kapcsán lásd: *Moțiunea privind incapacitatea Guvernului de a asigura exercitarea autorității Statului pe întreg teritoriul țării. Senat.ro*, 2001. december 10. <http://www.senat.ro/pagini/control%20parlamentar/motiuni/Harghita-Covasna.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

törekvéseket is, amelyeket szeparatizmusként, illetve revizionizmusként, vagyis a román állam integritását fenyegető veszélyként azonosítanak be. Magyarország támogatását gyanakodva figyelik, a budapesti kormányok transz-szuverén nemzetépítést³⁰ pedig ugyanúgy irredentizmusnak tekintik, mint a szélsőséges csoportok – általában felnagyított és eltúlzott – tevékenységét.³¹

Országos nyilvánosságot először 1991–1992-ben kapott ez az önreprezentáció, amikor a román parlamentben bemutatták és megvitatták az ún. „Hargita–Kovácsna-jelentést”.³² A dokumentum szerint 1989 végétől a román állam intézményei és a helyi románok a székelyföldi magyar többség és a magyar politikai képviselőlet radikális csoportjai, illetve Magyarország nyomása alá kerültek. A szöveg szerzői valóságos „etnikai tisztogatással” vádolták meg a magyar közösséget: kimutatásaik szerint 1989 végén több hatósági személyt (milicistát és szekuritátést) öltek meg, jelentős károk keletkeztek, és körülbelül 4000 románnak kellett távoznia a két megyéből, ahol irredenta és szeparatista tevékenységekre került sor. Bár az RMDSZ magyar képviselői az állítások jelentős részét cáfolták, és rámutattak a dokumentum tendenciózus jellegére, azt a román parlament mégis elfogadta.³³ De ami talán még fontosabb volt: az országos média heteken át taglalta a vádakát, megágyazva a régió negatív képének³⁴ és a később visszatérő hasonló ügyeknek. Az oktatási intézmények helyzete, az állami és nemzeti szimbólumok, illetve a magyar és a román nyelv használata, az utcanévek körüli viták, a magyarországi nemzetpolitika és megannyi további téma ettől kezdve mind ebbe a konfliktusos diszkurzív keretbe került be. Ebből a szempontból a székelyföldi román közösség fogyása is – holott az tulajdonképpen demográfiai kérdés – potenciális nemzetbiztonsági problémaként tételezhető.³⁵

A különféle politikai és interetnikus feszültségek időnként újabb és újabb „Har–Kov-ügyeket” termeltek ki, mint 1997-ben vagy 2001-ben, máskor csupán

³⁰ Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Nacionalista stratégiák és európai integráció. *Regio*, 2018/2. 5–56. https://regio.tk.hu/wp-content/uploads/CSERGO_GOLDGEIER_2018_2_5_56.pdf (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 19.)

³¹ Lásd pl. Dungaci, Dan: A két Magyarország, Erdély és Trianon. *Főtérrő*, 2019. március 12. https://foter.ro/cikk/20190312_a_ket_magyarorszag_erdely_es_trianon/Dan (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

³² *Raportul Comisiei parlamentare de audiere a persoanelor care, după 22 decembrie au fost nevoite să-și părăsească locul de muncă și domiciliul din județele Harghita și Covasna*. București, 1991. (*Monitorul Oficial* 1991/245.). Az ügyről lásd Zahorán Csaba: Románüldözés a Székelyföldön? Egy állítólagos etnikai tisztogatás története. In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009. 268–298.

³³ Pontos megfogalmazás szerint: „a parlament tudomásul veszi” a Jelentést, amit a radikálisok bíráltak is. Lásd Țurlea, Petre: *U.D.M.R. și societatea românească*. București: Editura România Pur și Simplu, 2003. 24.

³⁴ Biró A., 1998.

³⁵ Groza – Lăcătușu – Lazăr, 2020. 397–398.

egy-egy konkrét kérdésről vagy problémáról szóló újságcikkekben, riportokban, dokumentumfilmekben vagy YouTube-videókban köszöntek vissza.³⁶ Az utóbbi időszak egyik legkomolyabb ügye mindazonáltal a „székely terroristák” elleni fellépés volt 2015 végén, amikor kommandósok tartóztattak le két székely fiatalembert. A Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom helyi vezetőit azzal vádolták, hogy házi készítésű bombával robbantást terveztek Kézdivásárhelyen a december elsejei román nemzeti ünnep alkalmából. Bár az eljárás számos kérdést vetett fel, a román hatóságok és a bíróság szemében az irredenta szólamokat hangoztató szervezet aktivistái kétségkívül bűnösök voltak, így 2018-ban mindkettőjüket öt éves börtönbüntetésre ítélték.³⁷

A román nemzetállam és a székelyföldi román intézmények fenyegetett helyzete számos szövegben bukkant fel 1989 óta. Az említett parlamenti Har-Kov-jelentés nyomtatásban is megjelent, amit újságcikkek, memorandumok, nyílt levelek és petíciók követték az évek során.³⁸ A témával kiemelten foglalkozik Petre Țurlea egyik nagyívű történeti áttekintésében,³⁹ és több munkájában érinti Maria Cobiaanu-Băcanu is.⁴⁰ Az egységes nemzetállamot érő kihívásokra rendszeresen reflektál Ioan Lăcătușu, aki publikációiban a térség „enkklavizálódására” és a magyar autonomista mozgalomra hívja fel a figyelmet,⁴¹ csakúgy, mint az a közel ötvenperces dokumentumfilm, amely lényegében a magyar irredentizmust azonosítja be a separatista-autonomista mozgólódás mögött.⁴² Az Orbán-kormányzat nemzetpolitikai törekvései és a geopolitikai összefüggések kontextusában vizsgálja a különféle

³⁶ Zahorán Csaba: Románia magyar szíve. A Székelyföld képei a magyar és a román közbeszédben 1989 után. *Pro Minoritate*, 2013/Tavaszi. 189–190., lásd még: Zahorán Csaba: Land of peaceful separatists – the Szeklerland in Romanian media. *Studies on National Movements*, 2023/11. 123–157.

³⁷ Lásd pl.: Csinta Samu: Székely „terroristák” kálváriája. *Székelyhon.ro*, 2024. május 11. <https://szekelyhon.ro/aktualis/szekely-bterroristakr-kalvariája> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.) és Szöcs Levente: Titkolja a bíróság, miért ítélte el Bekét és Szöcsöt a „székely terrorperben”. *Atlátszó.ro*, 2019. január 25. https://atlatszo.ro/radikalizok/alkotmanyos-rend-elleni-cselekmények/titkolja-a-birosag-miert-itelte-el-beket-es-szocsot-a-szekely-terrorperben/?fbclid=IwAR02NTOcxkm6jXmC_NvE72R65YhjVfOLKH0aEf8PcVE2m5EOs1Ia8HOuOdc (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)

³⁸ Lásd Sabău-Pop, Ioan – Lăcătușu, Ioan (eds.): *Forumul Civic Al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș în slujba dăinuirii neamului românesc în Transilvania: FCRCHM 2005–2015*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatia, 2015.

³⁹ Țurlea, Petre: *Români și unguri 1940–2011*. Ploiești: Editura Karta-Graphic, 2011. 555–841.

⁴⁰ Lásd pl. Cobiaanu-Băcanu, Maria: *S.O.S. – românii din Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș: Editura Universității Petru Maior”, 1998, Uő: *Români în fața provocărilor secolului XXI. Studii și articole*. București: Editura România Pur și Simplu, 2004.

⁴¹ Lásd pl. Lăcătușu, 2004., illetve Lăcătușu, Ioan – Solomon, Ioan: *Un fals „referendum” pentru impunerea unei autonomii anacronice deja existente*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatia, 2007. Lásd még Lăcătușu – Lechințan – Pătrușel, 2003. 84–85.

⁴² Bătălia pentru România. *Antena 3*, 2018. <https://www.antena3.ro/actualitate/social/in-premiera-batalia-pentru-romania-467913.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

székelyföldi jelenségeket Dan Dungaciu elemző,⁴³ de hangsúlyos a magyar- és oroszországi szál például abban a rövid dokumentumfilmben is, amely a kézdivásárhelyi „merényletkísérlet” háttérét kívánja feltárni – elsősorban a magyar szélsőségesekre koncentrálva.⁴⁴ Az újabb nemzedék tagjai közül érdemes megemlíteni George Simion március 15-i sepsiszentgyörgyi akcióját⁴⁵ vagy az úzvölgyi temetőfoglalásokat.⁴⁶ Mindezek a diskurzusok és önreprezentációk folyamatosan napirenden tartják a kérdéskört, gyakorlatilag bármikor lehetővé téve a közvélemény mozgósítását.

A román nemzetállamiság székelyföldi fenyegetettségét tükröző önreprezentációkat csak csekély mértékben tudják árnyalni – vagy egyenesen cáfolni – a román nyilvánosságban azok a megnyilvánulások, amelyek nem a magyar nacionalisták mesterkedéseire és a folyamatos interetnikus feszültségre fókuszálnak. Például Gabriel Andreescu könyve az 1990-es évekbeli romániai román–magyar viszonyról több székelyföldi ügyet is „dekonstruál”,⁴⁷ a helyi identitások sajátosságait

⁴³ Dungaciu és munkatársai elemzései közül lásd pl.: Dungaciu, Dan: „Epidemia de hungaro-virus amenință regiunea. Un document al guvernului ungar, «decorat» de... Miklós Horthy”. *Adevărul.ro*, 2020. április 27., <https://adevarul.ro/blogurile-adevarul/dan-dungaciu-epidemia-de-hungaro-virus-ameninta-2018488.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.) Uő: Se va cânta imnul Ungariei la Șumuleu Ciuc? Dimensiunile vizitei Papei Francis în România. *Larics.ro*, 2019. május 28., <https://larics.ro/se-va-canta-imnul-ungariei-la-sumuleu-ciuc-dimensiunile-vizitei-papei-francis-in-romania/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.); C. Ioana: Cum promovează presa românească „Ținutul Secuiesc”. Propagandă ungără, clișee jurnalistice și iresponsabilitate strategică. *Larics.ro*, 2020. május 4., <https://larics.ro/cum-promoveaza-presa-romaneasca-tinutul-secuiesc-propaganda-ungara-clisee-jurnalistice-si-iresponsabilitate-strategica/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.), Dungaciu, Dan: „Ce înseamnă de-suveranizarea României în Transilvania? O clarificare pentru presa de la Budapesta”. *Larics.ro*, 2020. június 4., <https://larics.ro/dan-dungaciu-ce-inseamna-de-suveranizarea-romaniei-in-transilvania-o-clarificare-pentru-presa-de-la-budapesta/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁴⁴ *Autonomie și petarde*, 2016. <https://www.riseproject.ro/documentar-autonomie-si-petarde/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁴⁵ Modiga, Iulia: Transilvania e România! George Simion, la Sfântu Gheorghe: De ce în inima țării e arborat steagul Ungariei? *Infoprut.ro*, 2019. március 15., <https://infoprut.ro/52100-transilvania-e-romania-george-simion-sfantu-gheorghe-de-ce-inima-tarii-arborat-steagul-ungariei.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁴⁶ A 2019-es eseményekről lásd Sipos Zoltán: Úzvölgyi temetőfoglalás: Itt az események kronológiája. *Átlátszó.ro*, 2019. június 11., <https://atlatzso.ro/politika/uzvolgyi-temetofoglalas-itt-az-esemenyek-kronologiaja/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.), a folytatást lásd Gazda Árpád: Úzvölgyi „keresztsháború”: tényleg nyeresre állnak a magyarok a román nacionalistákkal szemben? *VálaszOnline.hu*, 2023. március 9., <https://www.valaszonline.hu/2023/03/09/uzvolgye-a-ur-roman-nacionalistak-magyar-perek/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.), a jelenség elemzését pedig lásd: Sarány Orsolya: Párhuzamos valóságok teremtése. Az úzvölgyi katonatemetőben történt interetnikus konfliktus román és magyar média-reprezentációjának összehasonlítása. *Erdélyi Társadalom*, 2021/2. 99–132.

⁴⁷ Andreescu, Gabriel: *Ruleta. Români și maghiari, 1990–2000*. Iași: Polirom, 2001.

elfogulatlanul vizsgálja Marius Lazăr,⁴⁸ Ștefan Bruno és szerzőtársai pedig kiegyensúlyozottságra törekedve elemzik a régiót övező magyar és román sztereotípiákat.⁴⁹

2. Civil diskurzus – fenyegetett és diszkriminált közösség

Az ezredfordulót követően, azzal párhuzamosan, hogy egyre realisabbá vált Románia euroatlanti integrációja, erősödött fel a székelyföldi románság helyzetével kapcsolatban a nyugati mintájú civil diskurzus. A székelyföldi román civil szféra egyszerre lát el kulturális funkciókat és lép fel a helyi románság érdekeinek képviselésében. Tevékenységét a 2000-es évek második fele óta egy nemzeti alapú ernyőszervezet, a „Hargita és Kovászna Megyei Románok Civil Fóruma” próbálja meg összefogni, amely 2010-ben kiegészült több Maros megyei egyesülettel is, felvéve a „Kovászna, Hargita és Maros Megyei Románok Civil Fóruma” nevet (*Forumul Civic al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș*).⁵⁰

Diskurzusuk legfontosabb toposzai a folyamatos magyar hatalmi – politikai és kulturális – túlsúly Hargita, Kovászna és Maros megyében, az itt élő románok „magára hagyatottsága”, jogaik és érdekeik rendszerszintű sérülése, a román önszerveződés fontossága és a közösség fogyása. Forgalmazói rutinosan alkalmazzák az emberi jogi érvkészletet és hivatkoznak az alulról való (civil) szerveződésre, de jellemző még a magyar kisebbségi diskurzusokból is ismerős sérelmi, áldozati szemlélet, a létbizonytalanság érzete és a többség iránti bizalmatlanság (a székelyföldi magyarok többségi attitűdje itt gyakran „románellenességgént” értelmeződik).

Ebben az önreprezentációban a székelyföldi megyékben élő románok olyan egységes csoportként jelennek meg, amelynek tagjai hasonló igényekkel és érdekekkel bírnak. Községük 1989 után hátrányos helyzetbe került, számos problémával küszködik, és a fennmaradása is kérdéses. Törekvéseik egyszerre irányulnak a (helyi) magyar többséggel való egyenjogúságra és esélyegyenlőségre, a nemzetállam által képviselt otthonosság biztosítására és (országos) többségi státuszuk tiszteletben tartására. Az előbbieket tökéletesen illeszkednek a nyugati, emberi jogi diskurzív keretekbe, ami lehetővé teszi a tényleges román sérelmek és ügyek képviselését, illetve a magyar kisebbségi panaszok ellensúlyozását és hiteltelenítését egyaránt – szervesen kiegészítve a nemzetállami diskurzust.

A románok diszkriminációjának („elnyomásának”) az okait a magyar többségű önkormányzatok politikájában és a román érdekképviselő gyengeségében

⁴⁸ Lazăr, 2000.

⁴⁹ Bruno, Ștefan (coord.): *Dimensiunile urii interetnice în Secuime*. București: Editura BCS, 1998, 2001., különösen pedig: Bruno, Ștefan: *Secuții și românii. Evoluția unei neînțelegeri*. Indianapolis: InterAcademic Press, 2009.

⁵⁰ A Fórum 2005-ben alakult meg 12 Hargita és Kovászna megyei egyesületből és egy bukaresti alapítványból, Ioan Selejan püspökkel mint tiszteletbeli elnökkel az élén. 2010-ben kibővült még 17 egyesülettel, köztük Maros megyéből is, 2014-ben pedig további 4 egyesület csatlakozott hozzá. Lăcătușu, Ioan – Broanăr, Erich-Mihail: *Repere identitare românești din județele Covasna și Harghita*. Gheorghe, Sfântu: Eurocarpatica, 2014. 655–656.

azonosítják be a civil diskurzus forgalmazói.⁵¹ Míg az előbbiekre gyakran a magyar nyelvhasználat hivatalossá tételét hozzák fel (a román mellett), továbbá a szimbolikus gyakorlatokat (a románok képviselői sokszor kirekesztőnek tartják a magyar és székely jelképek használatát) vagy a források elosztását, az utóbbiak a központi hatalom erélytelenségére és a kellő támogatás hiányára vonatkoznak. A székelyföldi román szervezetek összefogásának és rendszeres finanszírozásának igénye mellett visszatérő javaslatuk, hogy bár a románok nem lehetnek kisebbségek Romániában („a saját országukban”), de mivel a térségben ténylegesen azok, ezért létre kell hozni számukra a „számbeli kisebbség” kategóriáját.⁵² Ezzel vagy más módokon ugyanúgy részesülhetnének többtjogokban, mint amilyenek a nemzeti kisebbségeknek járnak, hátrányos helyzetük ellensúlyozására. Ide tartozik a „kedvezményes szavazatszámmal” vagy egyenesen hivatalból járó román parlamenti képviselő vagy például az alpolgármesteri posztokra tartott igény.⁵³ Rendszeresen felmerülő téma még a székelyföldi román közösség eltűnésének veszélye, amelyet a természetes fogyáson túl az 1989 utáni „elűzések”, illetve az ellenséges közeg és a kedvezőtlen viszonyok miatti fokozott elvándorlás is apasztanak.⁵⁴

A székelyföldi románok diszkriminációja és nehézségei már az első „Hargita–Kovácsna-jelentésben” helyet kaptak, hogy később folyamatosan visszatérő motívumként jelenjenek meg a román diskurzusban.⁵⁵ A már hivatkozott Ioan Lăcătușu például nemcsak az állami intézményekkel foglalkozik munkáiban, hanem a helyi román civil társadalommal és törekvéseivel is. Az általa társszerkesztett vaskos dokumentum- és cikkgyűjtemény a Kovácsna, Hargita és Maros Megyei Románok Civil Fórumának a tevékenységét mutatja be a szervezet létrejöttének tizedik évfordulója alkalmából.⁵⁶ Radu Baltasiu és kollégái pedig a 2010-es évek elején

⁵¹ Vö.: Salat Levente – Veres Valér: Central and Local Public Administration in the Dynamics of Inter-Ethnic Relations in Romania. *Revista Transilvană de Științe Administrative*, 2003/1. 149–161.

⁵² Lásd pl. Memorandum adresat autorităților statului pentru sprijinirea comunităților românești din județul Covasna. In: Sabău-Pop – Lăcătușu, 2015. 187., Lăcătușu, 2004. 116–160.

⁵³ Lăcătușu, 2004. 132–141.

⁵⁴ Ugyanakkor Kiss Tamás és Barna Gergő a következőképp árnyalják a helyzetet: „A magyar dominanciájú településeken a legkisebb a román nemzetiségű lakosság csökkenése. Ennek oka, hogy a magyar dominanciájú települések románsága az adminisztrációban és egyéb román érdekeltségű intézményekben dolgozóakra korlátozódik (állami intézmények, illetve – főként a turizmusban érintett településeken – »román« vállalatok). Így lehetséges, hogy olyan településeken, mint például Székelyudvarhely, Székelykeresztúr, Tusnádfürdő, Szováta vagy Borszék, nem csökkent a románok száma. A másik ok, ami miatt a magyar dominanciájú településeken kedvezőbben (vagy a magyarok arányát tekintve kedvezőtlenebbül) alakult a románok száma, a szuburbanizáció.” Kiss – Barna, 2012. 18–21.

⁵⁵ Vodă, Valer V.: *Un român alungat se destăinuie*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2015; Cobianu-Băcanu, Maria: *Drama maghiarizării românilor din Covasna și Harghita*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2000.

⁵⁶ Sabău-Pop – Lăcătușu, 2015.

6. kép. Előadás a Marosfői nyári egyetemen (Forrás: a szerző felvétele, 2015)

folytattak egy kutatást néhány Hargita és Kovászna megyei településen. A szociológusok egy létében fenyegetett, nyomás alatt álló kisebbségi közösségként mutatták be a székelyföldi románságot,⁵⁷ ami kifejezetten rimel a korábbi Hargita–Kovászna-ügyekre. A szöveg egyrészt hasonló módon, egyfajta morális pánikot keltve számol be a régió interetnikus viszonyairól, másrészt a média révén országos ügy lett belőle – még egy dokumentumfilmet is megihletett.⁵⁸ A háromszéki román aktivista, később AUR-párti parlamenti képviselő, Dan Tanasă pedig egy vaskos kötetben adta közre számos ügyének dokumentációját, ezzel is megörökítve a „Románia szívében” élő románok hátrányos helyzetét.⁵⁹

Tanasă egyszerre civil és nemzetállami megközelítése viszont nemcsak a székelyföldi magyar érdekképviseléssel vagy a magyar Székelyföld-képekkel került szembe, hanem azzal az önreprezentációval is, amely más székelyföldi román civilek munkásságából bontakozik ki. A Kovászna, Hargita és Maros Megyei Románok Civil Fórumán kívül ugyanis létezik egy „alternatív” román csoport is, amely elsősorban Sepsiszentgyörgyön tevékenykedik, és más módon viszonyul a magyar–román együttéléshez, mint a fentebb említett aktorok. Ide sorolható

⁵⁷ Baltasiu, Radu – Săpunaru, Gabriel – Bulumac, Ovidiana: *Slăbirea comunității românești din Harghita–Covasna*. București: Editura Etnologică. Colecția de Studii Sociologice, 2013.

⁵⁸ *România de poveste – Românii uitați din Ținutul Secuiesc*. *R(omânia) TV*, 2012, <https://www.dailymotion.com/video/xokxau> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁵⁹ Tanasă, Dan: *Uitați în inima României. Aspecte actuale ale conviețuirii româno-maghiare în județele Covasna și Harghita*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2016.

a 2000–2010-es években különösen aktív Közösségért Egyesület (*Asociația Pentru Comunitate*), amely nem a nemzetállam megerősítésétől, hanem az interetnikus párbeszédétől reméli a helyi románok közérzetének javulását. Ennek érdekében például magyar–román vitafórumot is rendeztek,⁶⁰ de vállalták a konfrontációt a Fórumban tömörülő román aktivistákkal is.⁶¹ Érdemes még megemlíteni az APC-hez kötődő Dan Manolăchescu, aki kis könyvében a Székelyföldet övező mítoszoknak üzent hadat.⁶²

3. Spirituális – ortodox Székelyföld

Az ateista nemzeti kommunista rezsim összeomlása után gyorsan magára találó Román Ortodox Egyház az egész országban építhetett az ideológiai ürre, az új hatalom legitimációs problémáira, a szociális, gazdasági és politikai válságokra, illetve a társadalomban tovább élő vallásosságra.⁶³ A székelyföldi megyét egybe véve ugyan nem voltak ideálisak a körülmények, de az egyház itt is hivatkozhat a román népesség tényleges gyarapodására, valamint arra, hogy a három megyében az ortodox felekezethez tartozók száma a legnagyobb. Az volt a célja, hogy minél nagyobb súllyal legyen jelen ebben a térségben is,⁶⁴ amihez kapóra jött, hogy a politikai átmenet időszakában gyakorlatilag az egyetlen „össz nemzeti” intézményként tudott itt fellépni. Így kezdettől fogva a helyi román önszerveződés egyik pillérévé vált, amihez megfelelő bázist nyújtott a Csíkszereda székhelyű Kovászna–Hargitai Püspökség 1994-es megalapítása. Élén húsz éven át egy rendkívül aktív és hatékony személyiség, Ioan Selejan püspök (1994–2014 között érsek) állt,⁶⁵ aki elérte, hogy az ortodox egyház még napjainkban is fontos tényezőnek számít. Ez a magyarázat arra is, hogy a spirituális diskurzus bizonyos mértékben az összes többi itt

⁶⁰ Kovács Zsolt: Vox Populi: román–magyar vita háromszéki módra. Maszol.ro, 2015. január 27. <https://maszol.ro/belfold/41984-vox-populi-roman-magyar-vita-haromszeki-modra> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 23.)

⁶¹ A 2010-es vitát lásd: <https://pentrucomunitate.blogspot.com/2010/05/raspuns-la-scrisoarea-deschisa-adresata.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 23.), illetve „Verdict științific” comunist, marca Ioan Lăcătușu: Observatorul de Covasna nu există! *Covasnamedia.ro*, 2010. május 12. <https://covasnamedia.ro/actualitate/%E2%80%9EVerdict-%C8%99tiintific%E2%80%9C-comunist-marca-ioan-lacatu%C8%99u-observatorul-de-covasna-nu-exista> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 23.)

⁶² Manolăchescu, Dan: *Székelyföld mítoszai*. Sepsiszentgyörgy: Zaka Edit Kiadó, 2009.

⁶³ Stan, Lavinia – Turcescu, Lucian: *Religie și politică în România postcomunistă*. București: Curtea Veche, 2010, újabban lásd még Schmitt, Oliver Jens: *Biserica de stat sau Biserica în stat? O istorie a Bisericii Ortodoxe Române: 1918–2023*. București: Humanitas, 2023.

⁶⁴ Täteo, Giuseppe: *Sub semnul crucii. Catedrala Mântuirii Neamului și construcția de biserică în România postsocialistă*. Iași: Polirom, 2024. 162–163.

⁶⁵ Selejan 2014-ben Bánsági metropolitává választották, a Kovászna–Hargitai Püspökség élén pedig Andrei Moldovan metropolita követte. Az ortodox egyház szerepéről lásd pl. Zahorán Csaba: Az egyház visszatér. A Román Ortodox Egyház a székelyföldi magyar és román nemzetépítés diskurzusában 1989 után. *Múltunk*, 2012/4. 20–65.

7. kép. Ioan Selejan érsek Csíkszeredában a román nemzeti ünnepen (Forrás: a szerző felvétele, 2011)

taglalt beszédmódban kimutatható (a modernizációt leszámítva). Központi topozsa az ortodoxia mostoha sorsa, a Román Ortodox Egyház nehéz helyzete, illetve vallási-nemzeti missziója a székelyföldi régióban, az egyházi-vallásos nyelvezet és szemlélet pedig jól megkülönböztethetővé teszi.⁶⁶

Az ortodox egyháznak a magyar többségű Székelyföldön folytatott tevékenysége nemcsak spirituális jellegű, hanem az egységes ortodox (azaz román) tér egy elidegenített régiójának a reintegrációját is szolgálja. Az egyház ennek megfelelően megkerülhetetlen aktor a román nemzeti ünnepek lebonyolításában. A hívek gondozása mellett nagy súlyt helyez az ortodox és román jelképekre is: a romos vagy eltűnt ortodox templomok, kolostorok és kápolnák restaurálására és újak létesítésére (például Marosfőn), trojták, emlékművek és emléktáblák állítására stb.⁶⁷ Ugyanakkor a hitélet helyszíneinek és az ortodox szimbólumoknak a gyarapodása a magyar diskurzusban általában román térhódításként, „hagymakupolás

⁶⁶ Lăcătușu – Lechințan – Pătrușel, 2003. 127–148.

⁶⁷ *Bisericile din Harghita și Covasna – în pericol*. București: Societatea „Adevărul” – S.A., é. n.

honfoglalásként” kereteződik, ami pontosan érzékelteti a felekezeti-nemzeti rivalizálást.⁶⁸ Az ortodoxia jelenlétét fokozza az is, hogy az egyház a rendszerváltás után is megtartotta az eredetileg görögkatolikus, de 1948 után „átvett” templomok többségét.⁶⁹

Az alkalmi interetnikus súrlódások,⁷⁰ vitatható tézisek és nacionalista állásfoglalások ellenére az ortodox papok megnyilatkozásait alapvetően a keresztény értékek és a békés együttélés fontosságának a hangsúlyozása jellemzi. Az ortodox Székelyföld önreprezentációja szintén több közegben formálódik: például a *Condeiu ardelean* című román regionális lap szövegei révén, az egyházi és vallási témájú publikációkban, de az újmédiában megjelenő tartalmak is hozzájárulnak a terjedéséhez. Az ortodox egyház és az egyházi személyiségek nagy teret kapnak a székelyföldi románsággal foglalkozó kiadványokban: például a már említett szintézisekben⁷¹ gyakran valamelyik egyházi személy sorai köszöntik az olvasót, de munkájukat és jelentőségüket szinte minden írás megemlíti.⁷² Ezeken kívül több reprezentatív kötet mutatja be a székelyföldi püspökség történetét és tevékenységét,⁷³ továbbá a régió kiemelkedő – jelenlegi és múltbéli – ortodox személyiségeit és magát az egyházmegyét, templomaival, kolostoraival, közösségeivel együtt.⁷⁴

⁶⁸ A kifejezés Csáky Zoltán és Marossy Géza dokumentumfilmjének címéből származik, amelyet 2001-ben mutattak be a Duna Televízióban. Lásd még Csáky Zoltán: Hagymakupolás honfoglalás Erdélyben. Dokumentumfilm az ortodox egyház terjeszkedéséről. In: *Uő: Hagymakupolás honfoglalás*. Budapest: Püski, 2004. 35–58. A spirituális diskurzus és önreprezentáció egyik etnicizált és átpolitizálódott példájának tekinthető a székelyudvarhelyi Cserehát-ügy is, amely során a város vezetése egy – igaz, nem ortodox, hanem görögkatolikus – apácarenddel került konfliktusba. Lásd pl. Lukács Csaba: Cserehát – a bizalom ára. *Magyar Nemzet*. hu, 2000. április 9., <https://magyarnemzet.hu/archivum-archivum/2000/04/cserehat-a-bizalom-ara> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.), Dr. Marcu, Vasile: *Biserica Română unită cu Roma, greco-catolică, jefuită și umilită. Conflictul din Odorheiu Secuiesc, Documente și mărturii*. București: Crater, 1998., ill. Andreescu, 2001. 244–265.

⁶⁹ Fotache, Violeta: Centru Ortodox din Transilvania. Toplița, punct de atracție pentru credincioși, dar și pentru amatorii de senzații tari. *Evz.ro*, 2015. július 4., <https://evz.ro/centru-ortodox-din-transilvania-toplita-punct-de-atracție-pentru-credincioși-dar-si-pentru-amatorii-de-senzatii-tari.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁷⁰ Bruno, 2009. 64–69.

⁷¹ Lăcătușu – Lechințan – Pătrunjel, 2003; Lăcătușu – Broanăr, 2014.

⁷² Lásd pl. Cobianu-Băcanu, 1998. 160–170.; Lăcătușu, 2021. 141–220.; Lăcătușu, Ioan: *Identitate și cultură la românii din Secuime*. Cluj-Napoca: Editura Carpatina, 1995. 102–144.

⁷³ Lăcătușu, Ioan – Ploșnea, Nicoleta: *O candelă în Carpați: Episcopia Ortodoxă a Covasnei și Harghitei: 15 ani de la înființare. 1994–2009*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc, 2009.

⁷⁴ Broanăr, Erich-Mihail – Lăcătușu, Ioan – Părvu, Sebastian: *Păstori sufletești ai Sfintelor Altare din Eparhia Covasnei și Harghitei*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc, 2015, Lăcătușu, Ioan – Broanăr, Erich-Mihail: *Lăcășuri ortodoxe din Episcopia Covasnei și Harghitei*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatina, 2019, Lăcătușu, Ioan (ed.): *Mitropolitul Ioan al Banatului: în slujba neamului*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatina, 2022, Aurel Pentelescu – Gavriil Preda: *Oameni și fapte din veacul trecut: studii și articole*. Ploiești: Editura Universității Petrol Gaze din Ploiești, 2014; Surdu, Alexandru: *Publicistica Mitropolitului Nicolae Colan*. Cluj Napoca:

Az önreprezentáció tekintetében érdemel még említést az a kis, hat nyelven (a román mellett angolul, franciául, németül, olaszul és spanyolul) megjelent kötet, amelyet egy kormányhivatal adott ki 1995-ben. A románok Kovászna és Hargita Szent Püspökségében⁷⁵ című, alig több mint 40 oldalas munkában Mircea Sfârlea a hagyományos nacionalista történelemszemlélet alapján foglalja össze a székelyföldi interetnikus kapcsolatokat – vagyis tulajdonképpen a román sérelmeket – a kezdetektől az 1990-es évekig, nyilvánvalóan a nemzetközi szintén zajló magyar–román „információs háború” részeként.

4. Modernizációs diskurzus – a fejlődés aktorai

A román modernizációs diskurzus középpontjában nem is annyira a románság mint csoport található, hanem a román állam modernizációs szerepe – igaz, időnként a Székelyföldön élő románok is megjelennek benne mint a fejlesztések fontos aktorai. Erdély e hagyományosan, már az 1918 előtti korszakokban is elmaradott, periférikus régiójának felzárkóztatása a II. világháború után került újra előtérbe. A kommunista hatalom gyakran hivatkozott is a térség modernizációjára mint az új berendezkedés egyik vívmányára. Az 1989-es fordulatot követően azonban ellentmondásosabb lett a helyzet, mivel ettől fogva szabadon lehetett beszélni a fejlesztések egyik velejárójáról – a lakosság nemzetiségi összetételének módosulásáról is. A jelenlegi diskurzus fő toposza szerint az elmaradott térség modernizációját a román államba való minél teljesebb integráció szolgálná a legjobban, míg a magyar kisebbségi nemzetépítés és autonómista törekvések inkább akadályozzák a fejlődést. Az utóbbiak kapcsán általában az a vád fogalmazódik meg, hogy az „etnikai szegregáció” a régió elszigetelődésével, „enkklavizálódásával” jár. Ezt az inkább „technokrata” beszédmodot a pragmatikus, racionális szemlélet határozza meg, amely – mivel a gazdasági kérdésekre fókuszál – látszólag mentes az etnicitástól is.

A modernizációs önreprezentáció a román fejlesztési koncepciókból kiindulva ábrázolja a térséget és lakosságát. A román tőke és munkaerő szabad beáramlásából a térség és az egyének egyaránt profitálnak. Ennek az önreprezentációnak az alakítói kevésbé veszik figyelembe a magyar kisebbségi elit által kiemelten kezelt etnikai elvet, mi több, kritikusan viszonyulnak hozzá. Bírálják az „etnikai alapú autonómista” törekvéseket, megkérdőjelezzik a székelyföldi öngazgatás gazdasági alapjait, illetve a magyar elitek kompetenciáját.

Renașterea, 2013, Pop, Preot Emil: *Biserica Ortodoxă Sfinții Apostoli Petru, Pavel și Andrei. 70 de ani*. Brașov: Editura Scoruș Impex, 2005, Fotache, Violeta: *Centru Ortodox din Transilvania. Toplița, punct de atracție pentru credincioși, dar și pentru amatorii de senzații tari*. *Evz.ro*, 2015. július 4., <https://evz.ro/centru-ortodox-din-transilvania-toplita-punct-de-atracie-pentru-credinciosi-dar-si-pentru-amatorii-de-senzatii-tari.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁷⁵ Sfârlea, Mircea: *Românii din Sfânta Episcopie a Covasnei și Harghitei*. Departamentul Informațiilor Publice, 1995.

8. kép. *Baróti utcakép* (Forrás: a szerző felvétele, 2013)

Az előbbire jó példa a már több mint húsz éve napirenden lévő romániai regionalizáció vitája. A fennálló megyék összevonásával kialakítandó régiók kapcsán a magyar érdekképviselőt rendre a Székelyföld önálló régióként való megszervezését javasolja, amit a román politikai szereplők – reflexből – nemzeti alapon, a különféle szakértők pedig gazdasági érvekkel utasítanak el. Míg az előbbieket a nemzetállami eszmére és a román alkotmányra hivatkoznak, az utóbbiak szerint az etnikai szemponthoz való (magyar) ragaszkodás idejétmúlt, és gazdasági szempontból sem ésszerű.⁷⁶ A jelenleg érvényes, 1998-ban kialakított régiós beosztásban a Székelyföldet ugyan nem darabolták fel, mint egyes korábbi időszakokban, de a Központ (*Centru*) régió részeként erősen román többségű megyékkel vonták össze, Gyulafehérvár székhellyel. Ennek a struktúrának a megerősítése a megyék rovasára hasonlóan elfogadhatatlannak számít a magyar elítél szemében, mint a különféle más, a székely megyéket ide-oda rendezgető megoldások.⁷⁷ A magyar javaslatokra mintegy válaszképp számos román elemző és újságíró mutatott rá a székelyföldi autonómia gazdasági oldalának kérdőjeleire. Például Sorin Ioniță egy 2006-os írásában kifejezetten szegény régióként jellemezte a Székelyföldet,

⁷⁶ Bajtalan Hunor: Székelyföld a romániai régióépítés keresztútjében. *Magyar Kisebbség*, 2016/1. 17.

⁷⁷ Uo. 14–22.

és hogy Hargita és Kovászna megyék tulajdonképpen a központi költségvetés legjobban támogatott megyéi közé tartoznak,⁷⁸ de hasonló következtetésekre jutottak más szerzők is.⁷⁹

5. Történeti diskurzus – románok Délkelet-Erdély történetében

A Székelyföld 1918 előtti társadalomtörténete tükrében az egyik legnagyobb kihívást a régió múltjának integrálása jelenti a román nemzeti narratívába. A román etnogenezis említett axiómáira, a székelyföldi román bevándorlásra, a régió és a Kárpátokon túli román fejedelemségek kapcsolataira, majd az impériumváltás utáni változásokra fókuszálva több intézmény is létrejött a Székelyföldön az 1990–2000-es években. Ennek révén jelentős mennyiségű irodalom született a legváltozatosabb témákban.⁸⁰ A különféle kulturális központok és múzeumok közül kiemelkedik az 1999-ben Sepsiszentgyörgyön megalapított, kiterjedt kutató- és dokumentációs tevékenységet folytató Kovászna-Hargita Európai Tanulmányok Központja (CESCH), amely 2017 óta a Román Akadémia keretén belül működik. Kiadója, az *Eurocarpatica*⁸¹ és további műhelyek gondozásában egy sor folyóirat, évkönyv, monográfia, tanulmánykötet és egyéb kiadvány gyarapítja rendületlenül a történeti diskurzust, és építi a székelyföldi románság történeti önreprerzentációját. Központi toposzaként lehet említeni az ismeretlensége ellenére gazdag délkelet-erdélyi román múltat, amelyet a helyi magyar többség egyszerre ignorál és eltakar. A diskurzust forgalmazó szerzők számos tudományág (történettudomány, régészet, szociológia, néprajz, antropológia, politológia stb.) eredményeit vonultatják fel, ami akár a magyar Székelyföld-reprerzentációk ellensúlyozását is szolgálhatja. Ugyanakkor a tudományos munkák egy részében erőteljesen kiütöközik az etnocentrikus szemlélet vagy a nemzeti/politikai elkötelezettség, ami a színvonal egyenetlenségében is megmutatkozik.

A történeti önreprerzentáció – amely tulajdonképpen az összes többit is magában foglalja – egyrészt dokumentálja a székelyföldi románság mai életét és aktuális helyzetét, másrészt megjeleníti a helyi gyökereit, és elhelyezi a közösséget a román nemzeti térben és történelemben. Azt igyekszik tudatosítani, hogy a délkelet-erdélyi románokat kulturális és egyéb emlékeik, értékeik és hagyományaik a régió

⁷⁸ Ioniță, Sorin: Autonomie și sărăcie în Secuime. *SAR Policy Brief*, Nr. 22., 2006., <https://www.romaniacurata.ro/wp-content/uploads/2017/12/AUTONOMIE-%C5%9EI-S-%C4%82R%C4%82CIE-%C3%8EN-SECUIME-MAI-2006.-NR-22.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁷⁹ Lásd pl. Cozmei, Victor: Cum arata profilul Tinutului Secuiesc: istorie, populatie si economie. *HotNews.ro*, 2011. június 16., <https://hotnews.ro/cum-arata-profilul-tinutului-secuiesc-istorie-populatie-si-economie-678303> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.) és Pescaru, Constantin: Ce inseamna Tinutul Secuiesc pentru economia Romaniei. *Ziare.com* 2013. február 27. <https://ziare.com/economie/analiza-economica/ce-inseamna-tinutul-secuiesc-pentru-economia-romaniei-1221140> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁸⁰ Lăcătușu – Broanăr, 2014. 259–265.

⁸¹ Lăcătușu – Broanăr, 2014. 281–282.

8. kép. Nagy-Románia, 1848 mártírjai, valamint 1918 és 1945 hősei emlékére állított kereszt az erdőszentgyörgyi ortodox templom kertjében (Forrás: a szerző felvétele, 2010)

konstitutív tényezőjévé teszik. Diskurzusuk alapvetően a román tudományosság konzervatív-nemzeti irányához sorolja a szerzők többségét. Az Eurocarpatica digitális könyvtára hű keresztmetszetét nyújtja a legkülönbözőbb műhelyek, kiadók és szerzők által vizsgált témáknak és feldolgozásuk módjának.⁸² Nagyszámú helytörténeti munka térképezi fel például a székelyföldi románság településeit és emlékeit,⁸³ de érdemes megemlíteni az említett Ioan Lăcătușu kötetei közül azokat, amelyek elsősorban a román Sepsiszentgyörgy történetét mutatják be.⁸⁴ Egy sor kiadvány a román antirevizionizmus hagyományait követve taglalja az erdélyi és székelyföldi románság sérelmeit, illetve az évszázados magyar nacionalista törekvéseket,⁸⁵ de a II. világháború előtti szemléletet idézi fel azoknak a szövegeknek az új kiadása is, amelyek egykor megalkották az „elszékelyesített” régió képét.⁸⁶ Külön kategóriát alkotnak azok a kiadványok, amelyek egyfajta öndokumentációs céllal ismertetik a három

megye román aktorainak tevékenységét – az ortodox papoktól a rendőrtiszteken és prefektusokon át a kutatókig és művészekig. Ez a különféle évkönyvek és

⁸² https://eurocarpatica.ro/?page_id=2

⁸³ Lásd pl. Hagiu, Alexandra Pintrijel: *Zăbala: repere monografice*. Miercurea Ciuc: Editura Grai românesc, 2021.

⁸⁴ Lăcătușu, 2017, Uő: „În centru la Sân-Georgiu”: *românii din Sfântu Gheorghe, județul Covasna*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatica, 2021.

⁸⁵ Lásd pl. Mustăță, Constantin: *Teroare în Ardeal*. București: Roza Vânturilor, 2008.; Raoul Șorban: *Chestiunea maghiară*. București: Editura VALAHIA, 2001.; Popescu, Ion Longin: *O insulă a Șerpilor în inima României – despre soarta românilor din Harghita și Covasna*. București: Editura România Pur și Simplu, 2006.

⁸⁶ Lásd pl. Lăcătușu, Ioan (ed.): *Nicolae Iorga despre secui și rostul lor între români*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatica, 2014; illetve Popa-Lisseanu, Gheorghe: *Originea secuilor și secuizarea românilor*. București: România Pur și Simplu, 2003.

folyóiratok lapjain, továbbá egy Szakembereink című sorozatban ölt testet,⁸⁷ valamint olyan kiadványokban, mint a „Román személyiségek Kovászna és Hargita megyében”.⁸⁸

A már többször is hivatkozott, 2003-ban megjelent nagyszabású, közel 750 oldalas munka, *A Kovászna és Hargita megyei románok a székelyföldi román társadalom valóságos enciklopédiájának tekinthető*, amely sorra veszi az itt élő románok történeti, néprajzi, kulturális, művészeti, politikai és egyéb vonatkozásait.⁸⁹ Bevezető írásait Ioan Selejan ortodox püspök, Nicolae Edroiu történész és a három szerző, Ioan Lăcătușu, Vasile Lechințan és Violeta Pătrunjel jegyzi, akik a történeti önreprezentáció szemléletes példáival szolgálnak.

A számos kiadvány tulajdonképpen egyfajta román érvként is értelmezhető abban a vitában, amelyet a Székelyföld és Erdély reprezentációjáról – illetve annak kisajátításáról – folytatnak a magyar és román nacionalisták a nemzeti eszme kezdetei óta. A reprezentáció ellenőrzéséért zajló rivalizálásra számtalan példát lehetne felhozni (a brüsszeli „Székelyföld-irodától”⁹⁰ a „Székelység története” című segédtankönyv körüli „botrányon”⁹¹ át egészen addig az ügyig, amelyet a csíksomlyói búcsú UNESCO-világörökségi listára való felvételének meghíúsulása váltott ki⁹²), de itt most csak egy kisebb, igaz, annál jellemzőbb esetre térek ki. 2014-ben a Kovászna, Hargita és Maros Megyei Románok Civil Fórumának vezetősége felháborodottan szólalt fel a Kovászna Megyei Tanács megbízásából kiadott Székelyföld/Ținutul Secuiesc/Szeklerland című turisztikai publikáció kapcsán. Kritikájuk szerint a háromnyelvű, igényesen elkészített kiadvány „láthatóan románellenes jellegű” és diszkriminatív – mivel fényképei kizárólag a térség magyar közösségét jelenítik meg –, továbbá „neorevizionista” – mivel egy olyan „földre” hivatkozik, amely nem létezik Románia közigazgatásában.⁹³

⁸⁷ *Profesioniștii noștri*

⁸⁸ Lăcătușu, Ioan – Teacă, Florentina – Broanăr, Erich-Mihail: *Personalități românești din Covasna și Harghita*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2019.

⁸⁹ Lăcătușu – Lechințan – Pătrunjel, 2003.

⁹⁰ Rostás Szabolcs: Bukaresti ösztűz a Székelyföld-irodára. *Magyar Nemzet*, 2011. június 1. 9.

⁹¹ Lásd pl. Diaconescu, Marius: Mit și manipulare prin manualul de istorie a secuilor. *Historia*, 2013/március 19–23. és Rossz fordítás vezetett a székelység történetéről szóló könyvet ért kritikához. *Krónika.ro*, 2013. március 18., <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/rossz-forditas-vezetett-a-szekelyseg-torteneterol-szolo-konyvet-ert-kritikahoz> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁹² Sipos Zoltán: Csíksomlyó az UNESCO-ban: Magyarország frontálisan támad, Románia ravaszul kitér. *Átlátszó.ro*, 2016. december 9., <https://atlatszo.ro/oroksegvedelem/csiksomlyo-az-unesco-ban-magyarorszag-frontalisan-tamad-romania-ravaszul-kiter/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.) és Szabó Tünde: UNESCO-fiasco: egyedül Cioleşk lelken szárad Csíksomlyó sara? *Átlátszó.ro*, 2018. november 23., <https://atlatszo.ro/oroksegvedelem/unesco-fiasco-egyedul-ciolesk-lelken-szarad-csiksomlyo-sara/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

⁹³ Forumul Civic al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș sesizează CNCD cu privire la o publicație apărută sub egida Consiliului Județean. In: Sabău-Pop – Lăcătușu, 2015. 785–786.

Konklúzió – a székelyföldi román önreprezentációk funkciója

A székelyföldi románok egyszerre „államalkotó” többségi és „számbeli” kisebbségi státusza alapvetően határozza meg közösségi diskurzusaikat és a belőlük építkező (ön)reprezentációkat. A többségi igények és a kisebbségi helyzetből fakadó szükségletek ellentmondásossága olyan feszültséget generál, amely egy időben nyilvánul meg triumfalista és domináns, valamint sérelmi, áldozati és védekező attitűdökben. Különösen az utóbbiak a jellemzők, a régióban élő románok elitcsoportjai ugyanis többségiként szemlátomást méltatlannak érzik kisebbségi pozíciójukat a *román* nemzetállam kellős közepén, egy olyan viszonyrendszerben, amely hagyományosan a többség–kisebbség hierarchiára épül. Ugyanakkor önreprezentációikban kitapintható egy emancipatorikus törekvés is, amelynek célja a helyi székely-magyar többséggel való egyenrangúság és a történelmi hátrányok ledolgozása. Az 1989-es fordulat óta, a demokratikus berendezkedés körülményei között a székelyföldi román vezetők hasonló stratégiák alapján próbálják megszervezni közösségüket, mint egy „klasszikus” kisebbség: a nemzeti ideológia mentén való mozgósítással és saját, ugyancsak nemzeti alapú intézményi kereteik kialakításával és fenntartásával, valamint a döntéshozatalban való részvételük biztosításával.

Írásomban öt csoportba soroltam be az 1989 után kialakított székelyföldi román önreprezentációkat. A középpontjában a román nemzetállami ideológia és védelme található, a spirituális a helyi ortodoxiára koncentrál; a civil a kisebbségben élő románok jogaira hivatkozik; a modernizációs a régió fejlesztésének szükségességét hangsúlyozza; a történeti pedig a székelyföldi románok gyökereit tárja fel. Mindezek együtt fontos nemzeti funkciókat látnak el: el kell ismertetniük a székelyföldi románság mint különleges közösség létét és folytonosságát a román nemzet belső határvidékén, egyúttal pedig meg kell jeleníteniük az egységes román nemzethez való tartozásukat, integrálva történetüket a román nemzet és annak építésének történetébe. Továbbá hozzá kell járulniuk a helyi román társadalomépítéshez, ennek érdekében mozgósítaniuk kell a regionális és országos román közvéleményt, valamint ellensúlyozniuk kell a magyar nemzetépítést. Végül, de nem utolsósorban pedig legitimálniuk kell a székelyföldi románság képviselésében fellépők tevékenységét. Bár szinte minden beszédmód esetében létezik olyan reprezentáció, amely nemzetileg semleges és nem konfliktusforrásként tekint a Székelyföldre, egyértelmű, hogy az etnocentrikus és gyakran sérelmi diskurzusokból kialakuló önreprezentációk vannak túlsúlyban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andreescu, Gabriel: *Ruleta. Români și maghiari, 1990–2000*. Iași: Polirom, 2001.
- Autonomie și petarde*, 2016. <https://www.riseproject.ro/documentar-autonomie-si-petarde/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Bajtalan Hunor: Székelyföld a romániai régióépítés keresztútjében. *Magyar Kisebbség*, 2016/1. 17.
- Baltasiu, Radu – Săpunaru, Gabriel – Bulumac, Ovidiana: *Slăbirea comunității românești din Harghita–Covasna*. București: Editura Etnologică. Colecția de Studii Sociologice, 2013.
- Bányai Péter: *Az eredeti demokráciától a maffia-állam felé?* Kolozsvár: Koinónia Könyvkiadó, 2005.
- Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014.
- Bătălia pentru România, *Antena 3*, 2018. <https://www.antena3.ro/actualitate/social/in-premiera-batalia-pentru-romania-467913.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Biró A. Zoltán: „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. In: Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998. 167–178.
- Bisericile din Harghita și Covasna – în pericol*. București: Societatea „Adevărul” – S.A., é. n.
- Broanăr, Erich-Mihail – Lăcătușu, Ioan – Pârveu, Sebastian: *Păstori sufletești ai Sfințelor Altare din Eparhia Covasnei și Harghitei*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc, 2015.
- Brubaker, Rogers: A nemzeti mivolt és a nemzeti kérdés a Szovjetunióban és utódállamaiban – egy institucionalista elemzés tükrében. In: Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L’Harmattan, 2006. 32–60.
- Bruno, Ștefan (coord.): *Dimensiunile urii interetnice în Secuime*. București: Editura BCS, 1998, 2001.
- Bruno, Ștefan: *Secuiei și românii. Evoluția unei neînțelegeri*. Indianapolis: Inter-Academic Press, 2009.
- C. Ioana: Cum promovează presa românească „Ținutul Secuiesc”. Propagandă ungară, clișee jurnalistice și iresponsabilitate strategică. *Larics.ro*, 2020. május 4., <https://larics.ro/cum-promoveaza-presa-romaneasca-tinutul-secuiesc-propaganda-ungara-clisee-jurnalistice-si-iresponsabilitate-strategica/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Cobianu-Băcanu, Maria: *S.O.S. - românii din Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș: Editura Universității Petru Maior”, 1998.,

- Cobianu-Băcanu, Maria: *Românii în fața provocărilor secolului XXI. Studii și articole*. București: Editura România Pur și Simplu, 2004.
- Cozmei, Victor: Cum arata profilul Tinutului Secuiesc: istorie, populatie si economie. *HotNews.ro*, 2011. június 16., <https://hotnews.ro/cum-arata-profilul-tinutului-secuiesc-istorie-populatie-si-economie-678303> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Csata Zsombor: A politikai-adminisztratív elit változásai Csíkszeredában (1968–2000). *Magyar Kisebbség*, 2002/1. 260–286.
- Csáky Zoltán: Hagymakupolás honfoglalás Erdélyben. Dokumentumfilm az ortodox egyház terjeszkedéséről. In: Uő: *Hagymakupolás honfoglalás*. Budapest: Püski, 2004. 35–58.
- Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Nationalist Strategies and European Integration. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs – Ieda, Osamu – Vizi Balázs – Halász Iván (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2004 (Slavic Eurasian Studies; No. 4.)
- Csinta Samu: A barikád másik oldalán. *ErdélyiNapló.ro*, 2014. január 16. <https://erdelyinaplo.ro/aktualis/a-barikad-masik-oldalan> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Csinta Samu: Székely „terroristák” kálváriája. *Székekyhon.ro*, 2024. május 11. <https://szekelyhon.ro/aktualis/szekely-bterroristakr-kalvariaja> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)
- Diaconescu, Marius: Mit și manipulare prin manualul de istorie a secuilor. *Historia*, 2013/március. 19–23.
- Domokos Péter: Körbe-körbe -karikába. Román civil szervezetek Kovászna megyében. *Erdélyi Riport*, 2005/14. 32–35.
- Dungaci, Dan: A két Magyarország, Erdély és Trianon. *Főtér.ro*, 2019. március 12. https://foter.ro/cikk/20190312_a_ket_magyarorszag_erdely_es_trianon/Dan (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Dungaci, Dan: Se va cânta imnul Ungariei la Șumuleu Ciuc? Dimensiunile vizitei Papei Francis în România. *Larics.ro*, 2019. május 28., <https://larics.ro/se-va-canta-imnul-ungariei-la-sumuleu-ciuc-dimensiunile-vizitei-papei-francis-in-romania/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Dungaci, Dan: „Epidemia de hungaro-virus amenință regiunea. Un document al guvernului ungar, «decorat» de... Miklós Horthy”. *Adevărul.ro*, 2020. április 27. <https://adevarul.ro/blogurile-adevarul/dan-dungaci-epidemia-de-hungaro-virus-ameninta-2018488.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Dungaci, Dan: „Ce înseamnă de-suveranizarea României în Transilvania? O clarificare pentru presa de la Budapesta”. *Larics.ro*, 2020. június 4., <https://larics.ro/dan-dungaci-ce-inseamna-de-suveranizarea-romaniei-in-transilvania-o-clarificare-pentru-presa-de-la-budapesta/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 24.)

- EXCLUSIV – Cum a câștigat și cum s-a menținut Dorin Florea 20 de ani în funcția de primar: o istorie electorală a municipiului Târgu Mureș. msnews.ro, 2020. március 10. <https://www.msnews.ro/exclusiv-cum-a-castigat-si-cum-s-a-mentinut-dorin-florea-20-de-ani-in-functia-de-primar-o-istorie-electorala-a-municipiului-targu-mures/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)
- Farkas Réka: Befejeződött a jelöltállítás. *Háromszék*, 2008. április 24. 1–2
- Forumul Civic al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș sesizează CNCD cu privire la o publicație apărută sub egida Consiliului Județean. In: Sabău-Pop – Lăcătușu, 2015. 785–786.
- Fotache, Violeta: Centru Ortodox din Transilvania. Toplița, punct de atracție pentru credincioși, dar și pentru amatorii de senzații tari. *Evez.ro*, 2015. július 4., <https://evz.ro/centru-ortodox-din-transilvania-toplita-punct-de-atracție-pentru-credinciosi-dar-si-pentru-amatorii-de-senzatii-tari.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Gallagher, Tom: *Democrație și naționalism în România 1989–1998*. București: All Educational, 1999.
- Gallagher, Tom: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. București: Humanitas, 2004.
- Gazda Árpád: Úzvolgyi „keresztesháború”: tényleg nyeresre állnak a magyarok a román nacionalistákkal szemben? *VálaszOnline.hu*, 2023. március 9., <https://www.valaszonline.hu/2023/03/09/uzvolgye-a-ur-roman-nacionalistak-magyar-perek/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Groza, Mihail – Lăcătușu, Ioan – Lazăr, Costel-Cristian (eds.): *Forumul român-român – Universitatea de Vară Izvoru Mureșului (1998–2020)*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2020.
- Hagiu, Alexandra Pintrijel: *Zăbala: repere monografice*. Miercurea Ciuc: Editura Grai românesc, 2021.
- Ioniță, Sorin: Autonomie și sărăcie în Secuime. *SAR Policy Brief*, Nr. 22., 2006., <https://www.romaniacurata.ro/wp-content/uploads/2017/12/AUTONOMIE-%C5%9EI-S%C4%82R%C4%82CIE-%C3%8EN-SECUIME-MAI-2006.-NR-22.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Így vette át a szélsőjobboldal a székellyföldi románok irányítását. *Maszol.ro*, 2019. július 16. <https://maszol.ro/belfold/114218-igy-vette-at-a-szels-jobboldal-a-szekelyfoldi-romanok-iranyitasat> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés*. Kolozsvár: Nemzeti kisebbségkutató Intézet, 2012.
- Kiss Tamás: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 2015/1. 54–55.

- Kovács Zsolt: Vox Populi: román–magyar vita háromszéki módra. Maszol.ro, 2015. január 27. <https://maszol.ro/belfold/41984-vox-populi-roman-magyar-vita-háromszeki-modra> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 23.)
- Kovács Zsolt: Így látnak bennünket ők – a székelyföldi román közösség hangadóit kérdeztük. *Maszol.ro*, 2017. március 13. <https://maszol.ro/belfold/77937-igy-latnak-bennunket-k-a-szekelyfoldi-roman-kozosseg-hangadoit-kerdeztuk> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Lazăr, Marius: Percepții identitare și relații interetnice în Secuime. Elemente pentru o „deconstrucție” și o „reconstrucție”. In: Lucian Nastasă – Salat Levente (eds.): *Relații interetnice în România postcomunistă*. Cluj-Napoca: Fundația CRDE, 2000. 360.
- László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Csíkszereda: Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, 2012.
- Lăcătușu, Ioan: *Identitate și cultură la românii din Secuime*. Cluj-Napoca: Editura Carpatica, 1995. 102–144.
- Lăcătușu, Ioan – Lechințan, Vasile – Pătrunjel, Violeta: *Românii din Covasna și Harghita. Istorie. Biserică. Școală. Cultură*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc a Episcopiei Ortodoxe a Covasnei și Harghitei, 2003.
- Lăcătușu, Ioan: *Tendențe de enclavizare a unui spațiu românesc Covasna-Harghita*. București: România Pur și Simplu, 2004.
- Lăcătușu, Ioan – Solomon, Ioan: *Un fals „referendum” pentru impunerea unei autonomii anacronice deja existente*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2007.
- Lăcătușu, Ioan: *Structuri etnice și confesionale în județele Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș: Editura Universității „Petru Maior”, 2008.
- Lăcătușu, Ioan – Ploșnea, Nicoleta: *O candelă în Carpați: Episcopia Ortodoxă a Covasnei și Harghitei: 15 ani de la înființare. 1994–2009*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc, 2009.
- Lăcătușu, Ioan – Broanăr, Erich-Mihail: *Repere identitare românești din județele Covasna și Harghita*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatica, 2014.
- Lăcătușu, Ioan (ed.): *Nicolae Iorga despre secui și rostul lor între români*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2014. 21–77.
- Lăcătușu, Ioan – Broanăr, Erich-Mihail: *Lăcașuri ortodoxe din Episcopia Covasnei și Harghitei*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2019.
- Lăcătușu, Ioan – Teacă, Florentina – Erich-Mihail Broanăr: *Personalități românești din Covasna și Harghita*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2019.
- Lăcătușu, Ioan: „În centru la Sân-Georgiu”. *Românii din Sfântu Gheorghe, județul Covasna*. Sf. Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2021. 79–80.
- Lăcătușu, Ioan (ed.): *Mitropolitul Ioan al Banatului: în slujba neamului*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatica, 2022.

- Lőrincz Anna: A Simion-story: nem a magyarellenes diskurzus vezetett az AUR sikeréhez. *Maszol.ro*, 2021. március 18. <https://maszol.ro/belfold/A-Simion-story-nem-a-magyarellenes-diskurzus-vezetett-az-AUR-sikerehez> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Lukács Csaba: Cserehát – a bizalom ára. *Magyar Nemzet.hu*, 2000. április 9., <https://magyarnemzet.hu/archivum-archivum/2000/04/cserchat-a-bizalom-ara> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Manolăchescu, Dan: *Székelyföld mítoszai*. Sepsiszentgyörgy: Zaka Edit Kiadó, 2009.
- Manzinger Krisztián: Románia – Nemzetállam – Autonómia Jogalkotás és ami mögötte van. *Glossa Iuridica*, 2020/3–4. 135–144
- Dr. Marcu, Vasile: *Biserica Română unită cu Roma, greco-catolică, jefuită și umilită. Conflictul din Odorheiu Secuiesc, Documente și mărturii*. București: Cra-ter, 1998.
- Memorandum adresat autorităților statului pentru sprijinirea comunităților românești din județul Covasna. In: Sabău-Pop – Ioan Lăcătușu, 2015. 187.
- Modiga, Iulia: Transilvania e România! George Simion, la Sfântu Gheorghe: De ce în inima țării e arborat steagul Ungariei? *Infoprut.ro*, 2019. március 15., <https://infoprut.ro/52100-transilvania-e-romania-george-simion-sfantu-gheorghe-de-ce-inima-tarii-arborat-steagul-ungariei.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Moțiunea privind incapacitatea Guvernului de a asigura exercitarea autorității Statului pe întreg teritoriul țării. *Senat.ro*, 2001. december 10. <http://www.senat.ro/pagini/control%20parlamentar/motiuni/Harghita-Covasna.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Mustăță, Constantin: *Teroare în Ardeal*. București: Roza Vânturilor, 2008.
- Raoul Șorban: *Chestiunea maghiară*. București: Editura Valahia, 2001.
- Popescu, Ion Longin: *O insulă a Șerpilor în inima României – despre soarta românilor din Harghita și Covasna*. București: Editura România Pur și Simplu, 2006.
- Pentelescu, Aurel – Preda, Gavriil: *Oameni și fapte din veacul trecut: studii și articole*. Ploiești: Editura Universității Petrol Gaze din Ploiești, 2014.
- <https://pentrucomunitate.blogspot.com/2010/05/raspuns-la-scrisoarea-deschisa-adresata.html> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 23.)
- Constantin Pescaru: Ce inseamna Tinutul Secuiesc pentru economia Romaniei. *Ziare.com* 2013. február 27., <https://ziare.com/economie/analiza-economica/ce-inseamna-tinutul-secuiesc-pentru-economia-romaniei-1221140> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Preot Emil Pop: *Biserica Ortodoxă Sfinții Apostoli Petru, Pavel și Andrei. 70 de ani*. Brașov: Editura Scoruș Impex, 2005.

- Gheorghe Popa-Lisseanu: *Originea secuilor și secuizarea românilor*. București: România Pur și Simplu, 2003.
- Raportul Comisiei parlamentare de audiere a persoanelor care, după 22 decembrie au fost nevoite să-și părăsească locul de muncă și domiciliul din județele Harghita și Covasna*. București, 1991. (*Monitorul Oficial* 1991/245.).
- România de poveste – Românii uitați din Ținutul Secuiesc. *R(omânia) TV*, 2012, <https://www.dailymotion.com/video/xokxau> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Rostás Szabolcs: Bukaresti össztűz a Székelyföld-irodára. *Magyar Nemzet*, 2011. június 1. 9.
- Rossz fordítás vezetett a székelység történetéről szóló könyvet ért kritikához. *Kronika.ro*, 2013. március 18, <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/rossz-forditas-vezetett-a-szekelyseg-torteneterol-szolo-konyvet-ert-kritikahoz> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Salat Levente – Veres Valér: Central and Local Public Administration in the Dynamics of Inter-Ethnic Relations in Romania. *Revista Transilvană de Științe Administrative*, 2003/1. 149–161.
- Sabău-Pop, Ioan – Lăcătușu, Ioan (eds.): *Forumul Civic Al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș în slujba dăinuirii neamului românesc în Transilvania: FCRCHM 2005–2015*. Sfântu Gheorghe: Eurocarpatica, 2015.
- Sarány Orsolya: Párhuzamos valóságok termelése. Az úzvölgyi katonatemetőben történt interetnikus konfliktus román és magyar médiareprezentációjának összehasonlítása. *Erdélyi Társadalom*, 2021/2. 99–132.
- Sfârlea, Mircea: *Românii din Sfânta Episcopie a Covasnei și Harghitei*. Departamentul Informațiilor Publice, 1995.
- Sipos Zoltán: Csíksomlyó az UNESCO-ban: Magyarország frontálisan támad, Románia ravaszul kitér. *Átlátszó.ro*, 2016. december 9., <https://atlatzszo.ro/oroksegvedelem/csiksomlyo-az-unesco-ban-magyarorszag-frontalisan-tamad-romania-ravaszul-kiter/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Sipos Zoltán: Úzvölgyi temetőfoglalás: Itt az események kronológiája. *Átlátszó.ro*, 2019. június 11., <https://atlatzszo.ro/politika/uzvolgyi-temetofoglalas-itt-az-esemenyek-kronologiaja/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Solomon, Ioan: Pe cărarea vieții mele... In: Stancu, Vasile – Lăcătușu, Ioan (eds.): *Profesioniștii noștri: Ioan Solomon magistrat, avocat și lider al românilor din Arcul Intracarpatic la 60 de ani*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2014. 100–101.
- Stan, Lavinia – Turcescu, Lucian: *Religie și politică în România postcomunistă*. București: Curtea Veche, 2010.
- Schmitt, Oliver Jens: *Biserica de stat sau Biserica în stat? O istorie a Bisericii Ortodoxe Române: 1918–2023*. București: Humanitas, 2023.

- Surdu, Alexandru: *Publicistica Mitropolitului Nicolae Colan*. Cluj Napoca: Renașterea, 2013.
- Szabó Tünde: UNESCO-fiaskó: egyedül Ciolosék lelkén szárad Csíksomlyó sara? *Átlátszó.ro*, 2018. november 23., <https://atlatszo.ro/oroksegvedelem/unesco-fiasko-egyedul-ciolosek-lelken-szarad-csiksomlyo-sara/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)
- Székelyföld autonómia statútuma. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó, 2009. <https://www.sznt.org/hu/dokumentumok/statutum/8-szekelyfoeld-autonomia-statutuma> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)
- Szőcs Levente: Titkolja a bíróság, miért ítélte el Bekét és Szőcsöt a „székely terrorperben”. *Átlátszó.ro*, 2019. január 25. https://atlatszo.ro/radikalisok/alkotmanyos-rend-elleni-cselekmények/titkolja-a-birosag-miert-itelte-el-beket-es-szocsot-a-szekely-terrorperben/?fbclid=IwAR02NT0cxkm6jXmC_NvE72R65YhjVFoLKH0AeF8PcVE2m5EOs1Ia8HOuOdc (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)
- Tanasă, Dan: *Uitați în inima României. Aspecte actuale ale conviețuirii româno-maghiare în județele Covasna și Harghita*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2016.
- Tateo, Giuseppe: *Sub semnul crucii. Catedrala Mântuirii Neamului și construcția de biserică în România postsocialistă*. Iași: Polirom, 2024. 162–163.
- Tánczos Vilmos: Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség*, 1998/2. 339–362.
- Tánczos Vilmos: *A székelyföldi románok politikai magatartása*. 1992, kézirat, a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa. K381.
- Țurlea, Petre: *U.D.M.R. și societatea românească*. București: Editura România Pur și Simplu, 2003.
- Țurlea, Petre: *Români și unguri 1940–2011*. Ploiești: Editura Karta-Graphic, 2011. 555–841.
- Ultranacionalista român servizeterek Hargita és Kovászna megyékben*. 1992, kézirat, a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa. K354.
- Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)
- Váry O. Péter: Előretolt helyőrségek Háromszéken. In: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar évkönyv 2002*. Temesvár – Kolozsvár: Szórvány Alapítvány – Polis Könyvkiadó, 2002. 248–258.
- „Verdict științific“ comunist, marca Ioan Lăcătușu: Observatorul de Covasna nu există! *Covasnamedia.ro*, 2010. május 12. <https://covasnamedia.ro/actualitate/%E2%80%9EVerdict-%C8%99tiințific%E2%80%9C-comunist-marca-ioan-lacatu%C8%99u-observatorul-de-covasna-nu-exista> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 23.)

- Vodă, Valer V.: *Un român alungat se destăinuie*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2015.
- Wágner Tamás Zoltán: Újra benn a parlamentben, avagy az AUR felemelkedése és a szélsőjobboldal újjászületése Romániában. *Kisebbségi Szemle*, 2021/2. 29–55.
- Zahorán Csaba: Románüldözés a Székelyföldön? Egy állítólagos etnikai tisztogatók története. In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009. 268–298.
- Zahorán Csaba: Rendszerváltás a Székelyföldön. In: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 166–169.
- Zahorán Csaba: Az egyház visszatér. A Román Ortodox Egyház a székelyföldi magyar és román nemzetépítés diskurzusában 1989 után. *Múltunk*, 2012/4. 20–65.
- Zahorán Csaba: Románia magyar szíve. A Székelyföld képei a magyar és a román közbeszédben 1989 után. *Pro Minoritate*, 2013/Tavaszi, 170–203.
- Zahorán Csaba: Nemzetépítő diskurzusok a Székelyföldön 1989 után. PhD-disszertáció, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2016. 19–22. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/30219/dissz_Zahoran_Csaba_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)
- Zahorán Csaba: Land of peaceful separatists – the Szeklerland in Romanian media. *Studies on National Movements*, 2023/11. 123–157. <https://openjournals.ugent.be/snm/article/89002/galley/206752/view/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 20.)

NEMZETKÖZI KISEBBSÉGVÉDELEM – ANKÉT VIZI BALÁZS MUNKÁIRÓL*

VIZI BALÁZS**

Változó paradigmák, változatlan normák

Az 1990-es években kialakult európai kisebbségi jogi standardok a nemzetközi emberi jogi doktrína keretében jöttek létre. Akkoriban az emberi jogok nemzetközi felértékelődésére a közép- és kelet-európai államok demokratizálódása is hatással volt. A nemzetközi közösség az emberi jogok – és így a kisebbségek emberi jogainak – megerősítését a Szovjetunió és különösen Jugoszlávia felbomlásával felszínre kerülő, véres háborúkba torkolló etnikai konfliktusok árnyékában a kisebbségi kérdések rendezésében is fontosnak tartotta. A XX. században újszerű módon¹ az európai államok között konszenzus született arról, hogy a kisebbségek helyzetét nem egyedi döntésekkel, geopolitikai-nagyhatalmi logikával, hanem a nemzetközi jog eszközeivel, az egyetemes emberi jogok keretében a kisebbségi jogi normák kodifikálásával próbálják megoldani. Kimondva-kimondatlanul a biztonságpolitikai aggodalmak motiválták a kodifikációt, de az elfogadott kisebbségi jogi okmányok a nemzetközi emberi jogok egyetemes normatív nyelvezetét használták:² az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) keretében elfogadott dokumentumok,³ éppúgy, mint egyetemes szinten az ENSZ Közgyűlés

* Vizi Balázs munkáiról 2024. június 6-án szervezett ankétot a szerkesztőség. A blokk az ott elhangzottak alapján készült.

** A szerző jogász, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet kutatóprofesszora, az NKE ÁNTK Nemzetközi Jogi Tanszék egyetemi docense. E-mail: vizi.balazs@tk.hu

¹ Vö.: Jackson-Preece, Jennifer: *National Minorities and the European Nation-States System*. Oxford: Oxford University Press: Oxford, 1999.

² Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy már az 1970-es évektől jelentős szakmai munka zajlott az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának antidiszkriminációval és kisebbségi jogokkal foglalkozó albizottságában, és hogy az Európa Tanácsban már az 1980-as évektől napirenden volt a kisebbségi nyelvek védelme, azaz az új nemzetközi okmányok elfogadása egy komoly normatív-tudományos diskurzus eredményeire épült.

³ 1990-ben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet humanitárius dimenziójával foglalkozó Koppenhágai Dokumentuma, amely először fejtette ki részletes normatív megfogalmazásban a kisebbségi jogokat vagy az EBEÉ 1992-es Helsink-i Dokumentuma, amely létrehozta a kisebbségeket érintő konfliktusok megelőzését szolgáló Nemzeti Kisebbségi Főbiztos tisztségét.

a kisebbségek jogairól szóló 1992-ben elfogadott nyilatkozata is.⁴ A *soft-law* jelleű vállalások mellett pedig két fontos multilaterális szerződés is született, a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény (1995) és az európai kisebbségi nyelvek nemzetközi védelmében fordulópontot jelentő 1992-es Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája. Ezeket a nemzetközi kisebbségi jogi standardokat erősítették az 1990-es években létrejött kétoldalú szerződések kisebbségi jogi rendelkezései is, amelyek az anyaállamok és kisebbségek honos államai között voltak hivatottak rendezni egyebek mellett a kisebbségek helyzetét.⁵ Ezekben a bilaterális szerződésekben, ahogy a Magyarország és szomszédjai között megkötött alapszerződésekben is, sokszor közvetlenül hivatkoztak az EBESZ és az Európa Tanács kisebbségi jogi normáira. Az európai kisebbségvédelmi standardok jelentőségét növelte a Európai Unió bővítési folyamata is, hiszen az uniós csatlakozás politikai feltételei közül a kisebbségek védelmének kritériuma a tagjelölt államokban a két Európa Tanács-i szerződésben és az EBESZ-dokumentumokban foglalt kisebbségi jogi normák elfogadása lett. A nemzetközi dokumentumokban megjelenő kereszthivatkozások, a nemzetközi emberi jogi doktrína, a nemzetközi intézmények hasonló módszertani megközelítése olyan szinergiákat teremtettek, amik miatt akár egy európai kisebbségi jogi rezsím⁶ kialakulásáról is beszélhetünk. Ezek a szerződéses és *soft-law* standardok nemcsak normatív mércévé váltak, de létrehozta olyan fórumokat és eljárásokat is, amelyek lehetővé tették, hogy a kisebbségeket érintő kérdésekről a biztonságpolitikai kontextuson kívül lehessen a kisebbségek, az államok és a nemzetközi intézmények között párbeszédet folytatni.⁷

A nemzetközi jogi konszenzus határai

Az emberi jogi alapokon álló nemzetközi kisebbségi jogi rendszer azonban nem írta felül az államok kisebbségpolitikai hagyományaiból eredő különbségeket és

⁴ Több évtizedes adósságát rendezte ezzel az ENSZ Közgyűlése, hiszen 1948-ban az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának elfogadásakor külön határozatot fogadott el a „kisebbségek sorsáról”. Ebben azzal indokolta, hogy az emberi jogokról szóló nyilatkozat nem foglalkozik a kisebbségek jogaival, hogy nehéz a kisebbségi kérdésre általánosan elfogadható megoldást kínálni, ezért a témát az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsára bízta azzal, hogy az Emberi Jogi Bizottság albizottsága alaposan tanulmányozza a kisebbségek hatékony védelmének kérdését. UN GA Res. A/RES/217(III)[C] (10 December 1948)

⁵ Arp, Björn: *International Norms and Standards for the Protection of National Minorities. Bilateral and Multilateral Texts with Commentary*. Boston – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2008.

⁶ Vö.: Galbreath, David J. – McEvoy, Joanne: *The European Minority Rights Regime*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.

⁷ Bíró, Gáspár: Minorities in International relations. In: Segbers, Klaus – Imbusch, Kerstin (eds.): *The Globalization in Eastern Europe: Teaching International Relations without Borders*. Münster: LIT Verlag, 2000. 297–332.

a biztonságpolitikai aggodalmakat. Ez utóbbiak tükröződnek azokban a rendelkezésekben, amelyek – az emberi jogokat érintő szerződésektől eltérően – külön hangsúlyozzák, hogy a kisebbségi jogok nem értelmezhetőek az államok szuverenitásával és területi integritásával ellentétes módon.⁸ A nemzetközi jog alapelveire tekintettel ez magától értetődő is lehetne, de az államok szerették volna teljesen egyértelművé tenni, hol vannak a kisebbségi jogigények abszolút határai.

Az államok közötti különbségeket jól mutatta, hogy belpolitikai, alkotmányos megfontolások miatt több európai állam nem ratifikálta vagy nem is írta alá a Keretegyezményt és/vagy a Nyelvi Chartát. De nem egyformán ítélték meg a kisebbségek helyzetét az „új” és a „rég” demokráciákban sem, például a nyugat-európai országok mindig is úgy gondolták, hogy az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának küldetésére csak az egykori szocialista országokban van szükség. Az egymást követő főbiztosok is döntően eszerint értelmezték a mandátumukat.

A kisebbségi jogok tartalmáról sem volt teljes konszenzus az európai államok között.⁹ Számos kérdésben ez lehetetlennek is látszott: a nemzetközi dokumentumokban eleve nem vállalkoztak a „kisebbség” fogalmának normatív meghatározására. Az 1990-es évek elején kudarcot vallott az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének kezdeményezése, hogy a kisebbségek jogait, a nemzetközi bírói ellenőrzést biztosító Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvben kodifikálják. A kollektív kisebbségi jogok, vagy az autonómia kérdésében sem született egyetértés a nemzetközi dokumentumok szövegezése során. Így az elfogadott nemzetközi kisebbségi jogi normák az államok számára viszonylag széles körű mérlegelési lehetőséget hagynak a végrehajtásban. Ezen a téren még a nemzetközi szerződéses vállalások sem jelentenek közvetlenül alkalmazható, kikényszeríthető kötelezettségeket. A Keretegyezmény olyan, ún. programnormákat tartalmaz, amelyek tényleges alkalmazása valójában a belső jogalkotástól függ.¹⁰ A Nyelvi Charta á-la-carte kötelezettségvállalási rendszere szintén viszonylag nagy mozgásteret ad a ratifikáló államoknak.¹¹

Ezért a kisebbségi jogok nemzetközi védelmében a jogértelmezésnek kiemelkedő szerepe lett. Konkrét esetekben az államok igencsak eltérő módon értelmezhetik a kisebbségi jogi vállalásaikat. A két szerződés esetében, elvileg az azok végrehajtását ellenőrző monitoring eljárások segítenek eligazodni. A Keretegyezmény

⁸ EBEÉ humanitárius dimenzióval foglalkozó koppenhágai találkozójának dokumentuma (1990) 37. bek.; Keretegyezmény 21. cikk; ENSZ Nyilatkozat (1992), 8. cikk, 4. bek., stb.

⁹ Ez számos kodifikációs nehézséget is okozott, vö.: Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest: Osiris, 1995. 106–154.

¹⁰ Találkozó Gudmundur Alfredsson megfogalmazása, hogy a Keretegyezmény tulajdonképpen egy be nem fejezett festmény kerete csupán. Alfredsson, Gudmundur: A Frame an Incomplete Painting: Comparison of the Framework Convention for the Protection of National Minorities with International Standards and Monitoring Procedures. *International Journal on Minority and Group Rights*, Vol. 7. 2000/4, 291–304.

¹¹ Kardos Gábor: *Kisebbségek, konfliktusok, garanciák*. Budapest: Gondolat. 98–.

Tanácsadó Bizottsága és a Nyelvi Charta Szakértői Bizottsága nemcsak a részes államok számára megfogalmazott ajánlásaikban, de egyes kisebbségi jogokat érintő átfogó kommentárjaikkal is igyekeznek pontosabb útmutatót adni az államoknak.¹² Hasonlóképpen, az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa konfliktus-megelőző mandátumát arra is használta, hogy több tematikus ajánlásban foglalkozzon a kisebbségek részvételi, nyelvhasználati, stb. jogainak behatárolásával.¹³ A monitoring eljárásban megfogalmazott ajánlások vagy az említett kommentárok és útmutatók azonban jogilag nem kötelezőek, és a hatásuk nagyban függ attól, mekkora jelentőséget tulajdonítanak nekik az államok. A Keretegyezmény vagy a Nyelvi Charta részes államainak gyakorlatát vizsgáló monitoring eljárásokban kiemelt szerepe van a politikai párbeszédnek, a kisebbségektől közvetlenül kapott információknak, az érintett kormánnyal való egyeztetésnek.¹⁴ A nemzetközi szerződések betartásában az államok részéről eleve feltételezett jóhiszeműség mellett a kisebbségi jogok sokszor megengedő megfogalmazása miatt nagy jelentősége van annak, hogy az érintett állam részéről meglegyen a nyitottság és a jó szándék a kisebbségek helyzetének javítására.¹⁵ Természetesen a nemzetközi vállalások betartásában súlya van annak, hogy milyen következményekkel kell számolnia egy kormánynak, ha ezt nem teszi, de összességében a kisebbségi jogi normák kisebbségek számára kedvező értelmezését a társadalmi-politikai kontextus befolyásolja.

A kisebbségi jogi megközelítés leértékelődése

Az elmúlt évtizedek nemzetközi politikai változásai a kisebbségi jogok értelmezésére és alkalmazására is hatással voltak. Az államok prioritásai is változnak: az 1990-es évek etnikai konfliktusainak emléke elhalványult, ma, a hagyományos nemzeti vagy etnikai kisebbségek helyett az államok figyelme inkább a nemzetközi

¹² Lásd a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottság tematikus kommentárjait <https://www.coe.int/en/web/minorities/thematic-commentaries-of-the-advisory-committee>; a Nyelvi Charta Szakértői Bizottságának publikációit <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/publications>. Utolsó letöltés: 2024. október 15.

¹³ www.osce.org/hcnm. Utolsó letöltés: 2024. október 15.

¹⁴ Vö.: Malloy, Tove: The Political Process of Monitoring the FCNM. In: Malloy H., Tove – Caruso, Ugo (szerk.): *Minorities, their Rights, and the Monitoring of the European Framework Convention for the Protection of National Minorities. Essays in Honour of Rainer Hofmann*. Leiden – Boston: Martinus Nijhoff, 2013. 141–166. és Szalayné Sándor Erzsébet: A Kisebbségvédelmi keretegyezmény húsz év után – tapasztalatok a negyedik monitoring ciklus végén. *Kisebbségi Szemle*, 2017/3. 42–55.

¹⁵ Ez különösen igaz, a jogilag nem kötelező, például az EBESZ-ben elfogadott kisebbségi jogi dokumentumok értelmezésében. Vö.: Kemp, Walter A. (ed.): *Quiet Diplomacy in Action. The OSCE High Commissioner on National Minorities*. The Hague: OSCE HCNM, 1999. 26–46. és Bloed, Arie: Az EBESZ és a nemzeti kisebbségek. In: Bíró Anna-Mária (szerk.): *Kisebbségvédelem és a nemzetközi szervezetek*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 130–139.

migráció hatására megjelenő „új” kisebbségek felé fordult. A közelmúlt politikai fejleményei Európában nem az államok közötti bizalmat és a kisebbségi jogi normák mögötti konszenzust erősítették. A 2000-es évektől az egyoldalú anyaállami kezdeményezések a biztonságpolitikai aggodalmakat növelték. 2001-ben, a határon túli magyar kisebbségek számára kedvezményeket adó magyar státusztörvény elfogadását követő vitákban ezeket az aggodalmakat még minden fél a nemzetközi jogi keretek között, a kisebbségi jogi standardok fényében igyekezett tisztázni.¹⁶ De ez nem változtatott azon, hogy az anyaállamok szerepvállalását az érintettek, egyre inkább biztonságpolitikai kontextusban értelmezzék.¹⁷ Döntő hatással volt erre Oroszország, amely nemcsak a szovjet utódállamokban élő orosz közösségek irányában kezdte el növelni befolyását, de háborús akcióit is a kisebbségeket fenyegető veszélyek elhárításával indokolta 2008-ban Georgiában éppúgy, mint 2014-ben vagy 2022-ben Ukrajnában. Ezzel párhuzamusan Koszovó függetlenné válása vagy a katalán és a skót függetlenségi népszavazások sok európai államban felerősítették a hagyományos kisebbségek lojalitásával szembeni gyanakvásokat.

A 2010-es évekre a kisebbségi jogok normatív megközelítésének jelentősége csökkent. Nemcsak az államok érdeklődése, felfogása változott: ma már nincs meg az a bizalom és törekvés sem az államok között, ami a kisebbségi jogok hatékonyabb nemzetközi jogi védelmét segítené.¹⁸ Fel sem merült, hogy az utóbbó évtizedek tapasztalatai alapján például a Keretegyezményhez pontosabb kötelezettségeket tartalmazó kiegészítő jegyzőkönyvről kezdjenek tárgyalásokat a részes államok. Sőt a jelentős tévedés veszélye nélkül kijelenthető, hogy ma annak sem lenne reális esélye, hogy a Keretegyezményhez hasonló kisebbségi jogi szerződés szülessen.

De a meglévő nemzetközi jogi normák értelmezésében és alkalmazásában is figyelemre méltó változások következtek be. Az elmúlt évtizedben egyre látványosabb példák voltak arra, hogy egy-egy részes állam a szakértői ajánlásokat egymás után több monitoring ciklusban is figyelmen kívül hagyta, vagy korábbi vállalásai dacára szűkítette a kisebbségek jogait.¹⁹

¹⁶ Halász Iván – Majtényi Balázs – Vizi Balázs: A New Regime of Minority Protection? Preferential Treatment of Kin-minorities under National and International Law, In: Kántor, Zoltán et al. (szerk.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo: Hokkaido University, 2004. 328–349.

¹⁷ Vizi Balázs: Biztonságpolitikai érdekek és kisebbségvédelem a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos bozeni ajánlásaiban. In: Szarka László et al. (szerk.) *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009. 261–274.

¹⁸ Jól érzékelteti ezt a helyzetet az a mély csend, amely az ENSZ kisebbségi jelentéstevőjének egy új, globális nemzetközi kisebbségi jogi szerződésre vonatkozó javaslatát Európában is fogadta. A/HRC/52/27 Annex. Proposal for a Draft Global Convention on the Rights of Minorities (2023)

¹⁹ A Keretegyezménnyel kapcsolatban lásd Malloy, 2013., de a Nyelvi Charta esetében is érzékelhető ez a trend Kardos Gábor: Mérlegen a Nyelvi Charta. *Kisebbségi Szemle*, 2017/3. 33–41.

A nemzetközi hangulat változása, a politikai megfontolások előtérbe kerülése a kisebbségi jogok koherens nemzetközi jogi értelmezésére is hatással van. Aggályokat ébreszthet, hogy egyes országok gyakorlatát máshogy ítéli meg a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága és a Nyelvi Charta Szakértői Bizottsága. A két szerződésnek más a felépítése, más a célja, de a nyelvi jogok területén összevethető, hogyan értékelik a részes állam gyakorlatát. Például Szlovákia esetében ugyanazt az időszakot lefedő monitoring ajánlásában a Szakértői Bizottság érdemben foglalkozott a kisebbségi nyelvek használatát korlátozó gyakorlatokkal, míg a Tanácsadó Bizottság ezekeket figyelmen kívül hagyta.²⁰ Az is előfordul, hogy egy részes állam több monitoring ciklusban is kritizált gyakorlata egy idő után már nem jelenik meg a monitoring véleményben, anélkül, hogy az érintett állam azon érdemben változtatott volna.

Másfelől a jogfejlesztő jogértelmezés sem biztos, hogy a hatékonyabb jogalkalmazást segíti. Jó példa erre, hogy a Keretegyezmény nem véletlenül nem határozza meg a „nemzeti kisebbség” fogalmát, mert ebben nem volt esély konszenzusra a részes államok között. Az államok belső jogában nagyon eltérő definíciókat találunk, ami a ratifikációkor a szerződéshez fűzött nyilatkozatokban is tükröződik. Amikor a Tanácsadó Bizottság az új, bevándorló kisebbségekre is kiterjesztő értelmezést ad a Keretegyezmény személyi hatályának, akkor jó eséllyel túllép a részes államok eredeti szerződéses szándékán, és nem biztos, hogy az államoknak a Keretegyezmény iránti bizalmát erősíti.²¹

A kisebbségi jogokkal vagy egyes kisebbségekkel szembeni bizalmatlanság csak nőtt 2022 után. Bár a szerzett jogok védelme és a hátrányos megkülönböztetés tilalma itt is kellene, hogy érvényesüljön, a Velencei Bizottság az ukrán kisebbségi törvényről szóló véleményében az Ukrajnát ért orosz támadásra tekintettel, átmenetileg elfogadhatónak tartja az orosz nyelv használatának korlátozását.²² Külső szemlélő számára az emberi jogi megközelítéssel az is nehezen összeegyeztethető például, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága gond nélkül elfogadta a lett kormányának az alkotmányos identitás megőrzésére vonatkozó érveit az orosz kisebbségi nyelvű oktatás teljes korlátozásának igazolására.²³ Lehet, hogy az álla-

²⁰ Fiala-Butora János: A Kisebbségvédelmi keretegyezmény és a Nyelvi charta végrehajtása – egységes standard vagy szétfejlődés? *Kisebbségi Szemle*, 2017/3. 57–69.

²¹ Tóth Norbert: Fából vaskarika, avagy reflexiók a Kisebbségvédelmi keretegyezmény tanácsadó bizottságának ún. 4. tematikus kommentárjára vonatkozóan. *Kisebbségi Szemle*, 2017/3. 70–88.

²² Venice Commission Ukraine Opinion on the Law on National Minorities, 12 June 2023. CDL-AD(2023)021, para. 41.

²³ Valiullina and others v. Latvia (Applications nos. 56928/19 and 2 others) 14 September 2023; Džibuti and others v. Latvia (Applications nos. 225/20 and 2 others) 16 November 2023. A két ítélet elemzését lásd: Ganty, Sarah – Kochenov, Dimitry V.: Hijacking Human Rights to Enable Punishment by Association Valiullina, Džibuti and Outlawing Minority Schooling in Latvia. *Strasbourg Observers*, 23 November 2023. <https://strasbourgobservers.com/2023/11/23/hijacking-human-rights-to-enable-punishment-by-association-valiullina-dzibuti-and-outlawing-minority-schooling-in-latvia/> Utolsó letöltés: 2024. október 15.

mok elkötelezettsége csökkent a kisebbségi jogok nemzetközi védelme iránt, de ez nem járhat azzal, hogy az emberi és kisebbségi jogok alkalmazását ellenőrző nemzetközi intézmények következetlenül változtassanak elvárásaikon.

A kisebbségi jogi megközelítés esélyei

A tudományos diskurzusban ma nemcsak a kisebbségi jogok, de általában az emberi jogok nemzetközi védelmével kapcsolatban is komoly aggodalmak fogalmazódnak meg.²⁴ A nemzetközi kapcsolatokban egyre több állam, egyre nyíltabban a Nyugat dominanciájának részeként értékeli az emberi jogok számonkérését, és nem egyetemes normaként, hanem politikai eszközként tekint rá. Az emberi jogokkal foglalkozó szakértők közül sokan nem az emberi jogok tagadása, sokkal inkább azok figyelmen kívül hagyása miatt kongatják meg a vészharangot.²⁵ Európában ebbe a trendbe illeszkedik, hogy a migrációs kihívások, a biztonságpolitikai félelmek, a nemzetközi együttműködéssel szemben kritikus „szuverenista”, nacionalista politikai erők előretörése az emberi jogokon belül egyre inkább zárójelbe teszi a kisebbségi jogi kérdéseket nemzetközi szinten. Vajon a nemzetközi politikai hangulat változása és a meglévő nemzetközi kisebbségi jogi standardok hiányosságai azzal járnak, hogy a kisebbségi jogok normatív számonkérhetőségének ideje lejárt? Nem feltétlenül: önmagában az, hogy csökken a nemzetközi érdeklődés a kisebbségi jogok iránt, vagy hogy azok, az emberi jogok rendszerén belül is igen tágan értelmezhetők, és jelentős részben *soft-law* normákról van szó, nem változtat azon a tényen, hogy a kisebbségi jogokat ma sem lehet az államok kizárólagos belügyének tekinteni. A meglévő nemzetközi kisebbségi jogi normákat nem írták felül az államok. Igaz, hogy a Keretegyezményhez 2006 óta nem csatlakozott új állam, és a Nyelvi Charta 34 aláíró állama közül a legutolsó, huszonötödik ratifikációra 2010-ben került sor, ám egy állam sem lépett ki e két szerződésből (a háborús Orosz Föderáció kivételével²⁶). A nemzetközi jogi keretek adottak, mégha a kisebbségi jogok értelmezése és érvényesítése mindig dinamikus politikai közegben zajlik is. Ebből a szempontból, ahogy az az ankéton szereplő kötetek is igazolják reményeim szerint, az európai integráció és a bilaterális kapcsolatok szerepe is fontos.

A 2004-es és 2007-es EU-bővítés nem véletlenül keltette fel a kisebbségek helyzete iránt érdeklődők figyelmét, mivel úgy tűnt, az EU-csatlakozás tétje elég

²⁴ Pl. Posner, Eric A.: *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014; Goodale, Mark (szerk.): *Human Rights at the Crossroads*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

²⁵ Vö.: Hannum, Hurst: *Rescuing Human Rights. A Radically Moderate Approach*. Cambridge Cambridge University Press, 2019. 1–10.

²⁶ Oroszország, miután 2022-ben megszüntették tagságát az Európa Tanácsban, 2023 őszén kilépett a Keretegyezményből.

nagy ahhoz, hogy a tagjelölt államok – az amúgy jogilag nem kikényszeríthető – nemzetközi vállalásaikat komolyan vegyék, ha ez a csatlakozási tárgyalásokon is felmerül. A tudományos vizsgálódás szempontjából is izgalmas kérdés, hogyan használják és értelmezik az EU intézményei a nemzetközi kisebbségi jogi standardokat, illetve, hogy lehet-e bármilyen hatása a bővítésnek arra, hogy az uniós jogban is megjelenjen a kisebbségi jogok elismerése. Nem lehet tagadni, hogy a bővítés a tagjelölt államokban hozzájárult a Keretegyezmény és a Nyelvi Charta ratifikációjához. A másik oldalról pedig a közép- és kelet-európai államok csatlakozása hatással volt arra, hogy a Lisszaboni Szerződésben az Unió alapértékei között a „kisebbségekhez tartozó személyek jogait” is megemlítsék, és a tagállamok ezzel tompítsák a kettős mérce vádját. Az is látszik azonban, hogy szerződéses felhatalmazás híján az EU nem alkalmas a kisebbségi jogok normatív számonkérésére. Ahogy a Minority SafePack polgári kezdeményezés eddigi sorsából is kiderült, az EU nem lesz, de nem is lehet a kisebbségi jogok normatív védelmének élharcosa.²⁷ Az, hogy az uniós intézmények a tagállamokkal szemben akkor is „süketek és vakok”, amikor az érintett országban a csatlakozáshoz képest a kisebbségi jogok területén jelentős visszalépések történnek,²⁸ nem jelenti azt, hogy az EU bővítésében a nemzetközi kisebbségi jogi normáknak ne lenne továbbra is szerepe. A csatlakozási eljárás finomhangolása, a többlépcsős csatlakozási tárgyalások során a kisebbségi jogok védelmének kérdése a nyugat-balkáni bővítés folyamatában hangsúlyosabban jelent meg, mint korábban bármikor. Remélni lehet, hogy ez Ukrajna és Moldova esetében sem változik. Az uniós csatlakozás olyan szabályozott eljárás, ahol a kisebbségi jogok is elkerülhetetlenül normatív elvárásokként, értelmezésben jelennek meg. Ehhez pedig, vonatkozó uniós normák híján, csak a meglévő nemzetközi jogi standardok szolgálhatnak alapul.

Hasonlóképpen az államok kétoldalú kapcsolataiban is fontos szerepe lehet a kisebbségi jogok normatív megközelítésének. Az anyaállamok külhoni kisebbségeiknek nyújtott egyoldalú támogatásaival szembeni ellenérzések az érintett kisebbséggel szembeni bizalmatlanságot is erősíthetik a honos államban. A kisebbségek érdemi támogatásában elkerülhetetlen a két állam közötti együttműködés,

²⁷ Tárnok Balázs: Minority SafePack – A Milestone in EU Minority Policy. *Social Horizons – The Journal for Social Sciences*, Volume 3, Issue 5, 2023. 79–97.

²⁸ Amint azt a szlovákiai nyelvtörvény 2009-es módosítása, vagy mostanában Lettországbán az orosz nyelvű kisebbségi oktatás súlyos korlátozásának példája is mutatta. Vö.: Kardos Gábor – Majtényi Balázs – Vizi Balázs: A szlovákiai államnyelv-törvény módosításának nemzetközi jogi elemzése, 2010. <https://kisebbssegkutato.tk.hun-ren.hu/hirek/2012/01/a-szlovakiai-allamnyelv-torveny-modositasanak-nemzetkozi> (Utolsó letöltés: 2024. október 15.) és Mítablinda, Gabriel: The limits of Russian minority rights in the Latvian education system. *Diritti Comparati*, 19 dicembre 2023. <https://www.diritticomparati.it/the-limits-of-russian-minority-rights-in-the-latvian-education-system/> (Utolsó letöltés: 2024. október 15.) Nagy Noémi: EU konform-e a lett oktatási nyelvi reform? – Megjegyzések a Boriss Cilevičs ügy margójára. *Kisebbségvédelem*, 2022/VI., 81–108.

és ebben a biztonságpolitikai felhangokat a nemzetközi jogi normák tompíthatják. A Magyarország és szomszédai között kötött alapszerződések és kisebbségvédelmi szerződések mára háttérbe szorultak, de valójában e szerződések kisebbségi jogi rendelkezései és a hivatkozott nemzetközi jogi okmányok adják meg azt a normatív keretet, amelyben Magyarország érvényesíteni tudja anyaállami felelősségét..

A kisebbségi jogok rugalmas kezelése egyre nagyobb teret nyer, de a normatív érveknek a változó nemzetközi körülmények között is változatlanul megvannak a nemzetközi jogi alapjai. A kisebbségek védelme iránt elkötelezettek számára pedig továbbra is csak ezek az érvek maradnak az államközpontú biztonságpolitikai érdekekkel szemben nemcsak a nemzetközi szervezetekben, de az európai integrációban és a bilaterális kapcsolatokban is.

JESZENSZKY GÉZA*

Példaszerű kisebbségvédelem

Komac, Miran – Vizi Balázs (szerk.): *Bilaterális kisebbségvédelem: A magyar-szlovén kisebbségvédelmi egyezmény háttere és gyakorlata*. Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2019. 348 oldal

„Az igazságos nemzetiségi politika sokkal nagyobb biztonsági koefficiens, mint sok-sok írott törvény, [...] mert semmi sem erősíti meg egy államot jobban, midőn abban nemcsak a többségi, de a kisebbségi állampolgárok is teljes mértékben ott-hon érzik magukat.”

Esterházy János, 1938.

A nemzetközi előzmények

Közép-Európában az I. világháborút lezáró békék a nemzeti kisebbségek ügyét belpolitikaiból külpolitikai kérdéssé tették. 1919-ben a békeszerződések kiegészítőjeként Közép- és Kelet-Európa valamennyi állama – a győztes nagyhatalmak nyomására, sőt mondhatjuk utasítására – kisebbségvédelmi szerződéseket írt alá. Ezeket a Nemzetek Szövetsége elvben ellenőrizte, megsértésük esetén a Népszövetség Tanácsához lehetett fordulni. (Panasz sok volt, nemcsak magyar részről, eredmény semmi.)¹ Noha ez a rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem volt képes kiküszöbölni a diszkriminációt és a jogsértéseket, mégis valamennyire korlátozta Magyarország utódállamaiban a magyar kisebbségek elnyomását. A II. világháború után nemcsak Magyarország, de az Egyesült Államok kormánya is szükségesnek tartotta e rendszer korszerűsített formában történő megőrzését, de Sztálin, aki birodalmától távol akart tartani minden külső beavatkozást, arra tudott hivatkozni, hogy a náci Németország agresszív céljai előmozdítására felhasználta a kisebbségek panaszait. Így könnyen elérte a nemzetközi kisebbségvédelem megszüntetését. Ezt volt hivatva pótolni az 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, de ez csak egyéni jogokat ismer el.² Hamar

* A szerző történész, volt külügyminiszter. E-mail: geza@jeszen.hu

¹ E szerződésekre lásd Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

² <https://www.coe.int/hu/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version> (Utolsó letöltés: 2024. október 1.)

egyértelmű lett, hogy a kommunizmus sem oldja meg a nemzeti kisebbségek helyzetét, sőt ki- és betelepítésekkel, ténylegesen a kolonizációval, az iparosítással és az urbanizációval csak súlyosbítja azt. Sztálin felhasználta a nacionalizmust rendszere erősítésére, ezt Ceaușescu kiteljesítette, bizonyítva, hogy a kommunizmus utolsó stádiuma a nacionalizmus sovinszta formája. Az 1975-ben aláírt Helsinki Záróokmány az emberi jogok, köztük a nemzeti kisebbségi jogok kérdését beemelte a nemzetközi politikába, és egy ellenőrző mechanizmust vezetett be. Ezután már nem lehetett könnyen lesöpörni a jogsértéseket azzal, hogy nem lehet beavatkozni az egyes államok belügyeibe. A nyugati demokráciák a folyamat utótálálkozásain egyre több kritikát fogalmaztak meg a nemzeti kisebbségek helyzetével kapcsolatban is. A magyar diplomácia 1985-ben Ohridban, 1987-ben Madridban, majd 1989-ben Bécsben a Helsinki utókonferenciákon – Jugoszláviával közösen – jogkiterjesztő álláspontot képviselt a kisebbségi kérdésben. George Schultz amerikai külügyminiszter a bécsin elítélte Romániát a kisebbségekkel szemben követett magatartásáért. Az 1989. január 19-én befejeződő találkozó záródokumentumának 18. és 19. pontja megerősítette „a kisebbséghez tartozó személyek” jogainak és identitásuk megőrzésének a fontosságát.³

Az 1989/90-es rendszerváltozások nyomán indokolt volt, hogy az emberi jogok keleti irányú kiterjedésekor előtérbe kerüljön a kisebbségi jogok kérdése. Annál is inkább, mivel „az új Európa” országaiban jelentős volt a nemzeti kisebbségek aránya. Az 1975-ben létrehozott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (CSCE, EBEE) 1990. júniusi koppenhágai külügyminiszteri értekezletén – emlékeim szerint – az összes miniszteri beszédben szerepelt a nemzeti kisebbségek ügye, mint amit a demokrácia szellemében rendezni kell. A Koppenhágában elfogadott ajánlások a mai napig a legmesszebbre menő nemzetközi dokumentumot jelentik ezen a területen. Kiemelkedő jelentőséggel bír a 35. paragrafus, amely szerint a kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk előmozdítására helyi vagy autonóm igazgatási intézményeket hozhatnak létre.⁴ A következő év derekára Genfben összehívott szakértői értekezlet feladata lett volna a koppenhágai ajánlások gyakorlati megvalósítása, kötelező konvencióvá alakítása, de nem sikerült megállapodni kötelező, minden tagállam által betartandó és számonkérhető normákban. Közösségi jogokról, autonómiáról a legtöbb állam hallani sem akart. Eredménynek volt ugyanakkor tekinthető a határozott amerikai föllépésnek köszönhetően elfogadott Jelentésben annak az elvnek a kinyilvánítása, hogy a nemzeti kisebbségek ügye nem belügy, hanem legitim nemzetközi vizsgálódás tárgya. Helyzetük rendezésébe be kell vonni képviselőiket, és külföldön is jogosultak

³ <http://www.fas.org/nuke/control/osce/text/VIENN89E.htm> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

⁴ Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben.* 2., bőv. kiadás. Budapest: Osiris, 2023. 85. és 115.

ügyük mellett szót emelni. A megemlítés szintjén szerepel a záródokumentumban a helyi autonómia és az öngazgatás az oktatásban elve.⁵

Az EBEÉ (ma EBESZ) a jó kezdet után elfordult a kisebbségvédelmi témáktól, jellemző, hogy a HCNM (Kisebbségügyi Főbiztos) címe nem High Commissioner „for”, hanem „on National Minorities”, a feszültségek megelőzésére nem a jogok erősítését és számonkérését szorgalmazza, hanem a kisebbség „integrációját”, ami a beolvadás előkészítője. Viszont az európai demokráciákat tömörítő Európa Tanács a '90-es évek elején öröndetes aktivitást mutatott a Nyelvi Karta, majd a Kisebbségi Keretegyezmény elfogadásával. Ebben személyes érdeme volt agilis főtitkáranak, Catherine Lalumière-nek. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése is hangot adott a kisebbségi problémáknak, és jó javaslatokat is hozott, amiket a kormányok és azok miniszterei általában figyelmen kívül hagytak.

Az Antall-kormány szomszédságpolitikai céljai

Már a választások után, de még a kormány megalakulása előtt a Külügyminisztérium Politikai Elemző és Tájékoztató Főosztálya készített egy külpolitikai koncepciót, amiben olyan javaslat is szerepelt (amit később az ellenzék élesen bírált), hogy: „Kisebbségi politikánk fő célja az emberi jogok, a kisebbségi kollektív (önrendelkezési) jogok érvényre juttatása, nemzetközi konvenciók, egy védelmi-ellenőrzési rendszer létrehozásával, kétoldalú megállapodásokkal, segélyprogramokkal”.⁶

Az 1990. május 23-án elfogadott kormányprogram világosan és minden jóhiszemű megfigyelő számára megnyugtató módon fektette le Magyarország szomszédsági politikájának az alapelveit. Az euroatlanti orientáció mint alapelv mellett a szomszédsági kapcsolatok új alapokra építése, a regionális együttműködés jelentette a külpolitika második fundamentumát. A kisebbségi jogokért történő kiállás, mindezekelőtt a határainkon kívülre került magyar közösségek fennmaradását és jogaik érvényesítését szolgáló lépések politikája jelentette a harmadik tartóoszlopot. „Új fejezetet kell nyitni történelmünkben, a megértés és a türelem fejezetét sokat szenvedett népünk és a hasonló örökséggel küszködő szomszéd népek között. [...] Kisebbségi politikánk fő célja az emberi jogok, s ezeken belül a kisebbségek jogainak érvényre juttatása határainkon kívül és határainkon belül egyaránt. [...] Ideje, hogy a nemzeti

⁵ Entz Géza előadása az 1991-es nagyköveti értekezleten. Lásd Sáringer János (szerk.): *Iratok a Magyar Külügyminisztérium történetéhez, 1985–1993*. I. Budapest: Balassi Kiadó, 2014. 187–188.

⁶ A '90-es évek magyar külpolitikája. A megalakulás előtt álló kormány számára készült 13 oldalas előterjesztés. Lásd Jeszenszky, 2023. 59.

kisebbségek valóban az országok közötti barátság legfontosabb hídját alkossák, de ezt csak a jogaikat és méltóságérzetüket visszanyert közösségek láthatják el.”⁷

Külgyminiszterként alapvető célom volt minden olyan szomszédunkkal tartalmazó szerződést kötni, akik készek a területükön élő kisebbségek jogait és a szülőföldjükön történő megmaradást, kultúrájuk megőrzését előmozdító intézkedéseket garantálni – összhangban az érdekelt kisebbség legitim formában kifejezésre jutó igényeivel. A jelentős számú magyar lakossággal rendelkező szomszédainkkal kötött kétoldalú szerződések ügyében a neuralgikus pontot minden esetben a kisebbségi panaszok orvoslása jelentette. Minden tárgyalásban a legnehezebb problémát a kollektív (azaz csoportosan gyakorolható) kisebbségi jogok ügye és az ebből fakadó önkormányzatiság, más szóval az autonómia igénye jelentette. Noha a nemzetközi jogban nincs egyetértés e kérdésben, az vitathatatlan, hogy mind az elv, mind a gyakorlat létezik, Közép- és Kelet-Európa régi és újabb kori történetében pedig mindkettőre bőségesen akad pozitív precedens.⁸ Mint ismeretes, az Antall-kormány három szomszédjával, Ukrajnával, Szlovéniával és Horvátországgal meg is kötötte azokat a szerződéseket, amelyek biztosították az illető országokban élő kisebbségek jogait és azok betartásának intézményes garanciáit. Készek voltunk államközi szerződést kötni azzal a két szomszédos állammal is, ahol a legnagyobb számban élnek magyarok, Romániával és Szlovákiával. Az ukrán-magyar szerződés ratifikációs vitájában le is szögeztem: „minden olyan szomszédunkkal tartalmazó szerződést tudunk kötni, akik készek a területükön élő kisebbségek jogait és a szülőföldjükön történő megmaradást, kultúrájuk megőrzését előmozdító intézkedéseket garantálni – összhangban az érdekelt kisebbség legitim formában kifejezésre jutó igényeivel”.⁹ A folyamatos tárgyalások ellenére azért nem került sor e két szerződés megkötésére, mert a két érintett kormány elzárkózott azon kisebbségi jogok biztosításától és szerződésbe foglalásától, amiket az ott élő magyar közösség legitim, választott képviselői jövőjük biztosítása érdekében elengedhetetlennek tartottak. Teljességgel alaptalan volt az a vádként itthon és külföldön gyakran elhangzó feltételezés, hogy a szerződések elmaradásának oka a területi igényekről történő lemondást tartalmazó ún. határklauzula magyar részről történő elvetése, azaz a határok „lebegtetése” volt.

A magyar–szlovén kisebbségvédelmi egyezmény

A világot és benne Magyarországot váratlanul érte Tito államának a fölbomlása, az pedig, hogy a fél évszázados európai béke után a hat tagköztársaság függetlensége

⁷ Antall József: *Modell és valóság*. Budapest: Athenaeum Nyomda Rt., 1994. III. kötet. 18., 34. Vö. *A Nemzeti megújulás programja*. Budapest, 1990. 184.

⁸ Brunner, Georg: *Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe*. Gütersloh: Bertelsmann, 1996.

⁹ Jeszenszky, 2023. 277.

véres háborúk nyomán született meg, valóságos sokkot okozott. A magyar kormány a horvát és szlovén függetlenségi nyilatkozat alapján valamilyen laza konföderációt még jó megoldásnak tartott, de a Jugoszláv Néphadsereg Horvátország elleni háborúja nyomán már csak a függetlenség elismerésével látta elérhetőnek a békét, és ezt tanácsolta európai és amerikai partnereinek is.¹⁰

Várakozással, majd örömmel olvastam a Miran Komac és Vizi Balázs szerkesztésében megjelent *Bilaterális kisebbségvédelem* c. tanulmánykötetet. Jó érzéssel emlékezem a jóbarátommal, Dimitrij Rupellel 1992. november 6-án aláírt szerződésre. A rendszerváltozás szomszédságpolitikájáról írt könyvemben értékeltem: „A mai napig világviszonylatban legmesszebbmenő kisebbségi jogvédelmi szerződésünk leszögezi, hogy a két kisebbség tényleges egyenlősége, a saját identitásuk megőrzése egyéni és közösségi különjogokkal érhető el. Az egyezmény a kisebbségek számára biztosítja a kultúra, a nyelv, a vallás és a szlovén, illetve magyar identitás megőrzésének és fejlődésének, valamint szabad kinyilvánításának a lehetőségét. Ennek érdekében a két ország megkülönböztetett figyelemmel támogatja a kisebbségek intézményes anyanyelvű és anyanyelvi oktatását az óvodától a felsőfokú intézményekig, ideértve az anyanemzet kultúrájának, történelmének és jelen valóságának megismerését is. E célból szorgalmazza egymás tankönyveinek használatát. Ösztönzi a kisebbségek nyelvének, kultúrájának, anyanemzetük történelmének megismerését és tanulását a többségi nemzethez tartozók számára is. A szerződő felek a kisebbségek tagjai számára biztosítják a magán- és közéletben a saját nyelv, így az eredeti vezeték- és utónevek szabad használatát és anyakönyveztetését. Az őshonos nemzetiségek által lakott területeken biztosítják a földrajzi nevek és nyilvános feliratok, a hivatalos írásos és szóbeli érintkezésben a két nyelv egyenlő használatát. A felek kötelezik magukat arra, hogy területi és gazdasági fejlesztési terveikben figyelembe veszik a kisebbségek külön érdekeit és az őshonos kisebbségek által lakott területeken biztosítják a gazdasági és társadalmi fejlődést, támogatják a határon átnyúló együttműködések minden formáját, kötelezik magukat, hogy a helyi önkormányzat közigazgatási és területi szervezeteit nem alakítják ki a kisebbségek kárára. A felek az egyezmény érvényesülésének nyomán követésére kormányközi kisebbségi bizottságot hoznak létre, amelynek kisebbségi tagjait a kisebbségi szervezetek javaslatára nevezik ki a kormányok. Ha valamilyeni szomszédunkkal ilyen tartalmú egyezményünk lenne, és azt partnereink jóhiszeműen be is tartanák, akkor biztosítva lenne a kisebbségi nemzeti közösségek tartós fennmaradása és megelégedettsége, emellett pedig a példászerű kétoldalú kapcsolat.”¹¹ Örülök, hogy könyv mutatja be a szerződés hátterét és gyakorlati működését. Bevallom, nem gondoltam, hogy ennyit lehet megtudni, megírni tartalmáról, körülményeiről, működéséről, 32 évvel megszületése után.

¹⁰ A délszláv válságot magyar szempontból a *Kísérlet...* c. kötet 6. fejezete tárgyalja, úgy vélem, kellő alapossággal és tárgyilagossággal.

¹¹ Jeszenszky, 2023, 214–15.

E tanulmánygyűjtemény jelentősége jóval több, mint egy szomszédos országgal kialakult példaszerű jó kapcsolat dokumentuma, egyetemes érvénnyel jelzi a történelem által létrehozott nemzeti kisebbségek kezelésének a kívánatos útját, és azt, hogy milyen jó viszonyt eredményezhet ez két szomszédos ország között. Mi az oka ennek a ritka jó viszonynak? A történelmi ellentétek és sérelmek hiánya elsősorban azzal magyarázható, hogy 1992-ig nem létezett önálló szlovén állam, és a szlovén nép nevét is csak az 1921-ben létrehozott SHS, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság vezette be a nemzetközi szóhasználatba. A szlovének döntő része a Habsburg Birodalom egyik „örökös tartományában”, Krajnában élt, Magyarországon viszont jogilag önálló királyság volt a Habsburg dinasztia jogara alatt. A szlovének egy kisebb néprajzi egysége „vend” néven évszázadokon át a Regnum Hungariae alattvalója volt. A néphagyományban (Mátyás király, protestáns küzdelmek a vallásszabadságért) is pozitív a két nép viszonya. Ezen nem hagyott nyomot az 1941 és 1945 közötti határváltozás.

A rendszerváltozás óta mindkét országra a felvilágosult, nagyvonalú kisebbségpolitika jellemző, és ezt nagyban megkönnyítette a kölcsönös kisebbségek viszonylag alacsony száma és aránya. Nem vagyok híve a reciprocitás alapú kisebbségpolitikának, de esetünkben ez is kedvez a kétoldalú kapcsolatoknak.

Hajós Ferenc volt Szlovénia első magyarországi nagykövete. Már az is komoly gesztus volt, hogy személyében egy magyar nemzetiségű, rendkívül tisztességes értelmiségit küldtek Budapestre. Tanulmányában tömören és pontosan foglalja össze az egyezmény tartalmát. Két fontos megállapítása, hogy a helyzetükkel elégedett kisebbségek nagyban hozzájárulnak a jó államközi kapcsolatokhoz, valamint hogy a szerződés a kisebbségek képviselőit önálló jogalanyként ismeri el, ezért részt tudnak venni a belpolitikai és nemzetközi döntéshozatalokban. Joggal állapítja meg a szerző, hogy az egyezmény nyomán a két kölcsönös kisebbség helyzete lényegesen javult. Fölmerül a kérdés, ez mennyiben oka a két közösség apadó létszámának.

Nem osztom Petra Roter véleményét, aki helyteleníti az anyaország részéről nyújtott érdemi támogatásokat, mert – szerinte – azok függő helyzetbe hozzák az adott nemzeti kisebbséget. A támogatás nélkül viszont „saját önállóságukat megőrző szereplőkként” tudják érvényesíteni saját igényeiket és érdekeiket. Államközi feszültségek forrása lehet, „ha az egyes országok egyoldalúan védelmezik és támogatják a más országokban élő nemzettársaikat”, ráadásul sok esetben az adott kisebbség is rosszul jár. Aligha a valódi támogatás árt, és egy tisztességes ország csak köszöni, ha kisebbséghez tartozó állampolgárai kívülről is kapnak támogatást. És miért rossz az, ha a támogatót „anyaországnak” nevezik? Szerintem az a kívánatos, hogy az anyaország elismerten védőhatalom (Schutzmacht) legyen. (Dél-Tirol nem ennek a bizonyítéka?) Az, hogy kívánatos a kisebbségek helyzetének kötelező multilaterális szabályozása, nem jelenti azt, hogy kétoldalú egyezményekre nincs szükség, és hogy a rokonország (kin state) támogatása passzivitáshoz vezethet a kedvezményezett részéről. Noha a kisebbség üldözése valóban erősíti az ellenállás szellemét, ki

kívánczik vissza Ceaușescu Romániájába? Végül a „Bolzanoi Ajánlások” (miért nem Bozeni Ajánlások?) érdeme a szerző szerint a „jogellenes segítség” akadályozása. Mi minősíthető ennek? Lehet bírálni Magyarországnak a tőle elszakított magyar közösségekkel kapcsolatos politikáját, de ahogy azt Roter teszi, az a többségi nemzet türelmetlenjeinek az érvelésére emlékeztet. A kétoldalú helyett a multilaterális megállapodásokat tekinti előnyösebbnek. Az ukrán–magyar kisebbségvédelem pillanatnyi állapota nem teszi a kétoldalú egyezményeket fölöslegessé. A szerző érvelése a kisebbség fájdalom nélküli eltűnését célzó politikára emlékeztet. Márpedig a kisebbségvédelem célja a megmaradás és nem a beolvadás!

Mirja Zagar Hajós Ferencsel együtt készítette elő a magyar–szlovén kisebbségvédelmi egyezményt. Tanulmányával messzemenően egyetértek. Magam is megtapasztaltam, hogy „Európában a kilencvenes évek a (nemzeti) kisebbségi jogok fejlődése és a kisebbségvédelem szempontjából fontos és sikeres időszaknak mondhatók.” A jugoszláv utódállamok nemzetközi elismerésének egyik előfeltétele volt a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása, ezt követően pedig mind az Európai Unió, mind a NATO megkövetelte a tagjelöltektől a kisebbségi jogok tiszteletben tartását. Azóta sajnos valóban romlott a nemzeti és egyéb kisebbségek védelme, nőtt az intolerancia és az idegengyűlölet. Ezek persze nem új jelenségek, a nacionalizmus, a nemzetállam kialakulása hozta létre az (üldözött) kisebbségeket. Korábban is voltak kisebbségi közösségek, etnikai alapú városnegyedek, céhek, és ezeknek gyakran voltak különjogaik, például a városi privilégiumok. Hivatkozhatott volna a szerző a magyarországi szászok hosszú időn át fennálló autonómiájára, vagy Konstantinápoly görög negyedének (Fanar) gazdasági és politika súlyára. A Vesztfáliai Béke megteremtette a vallási kisebbségek védelmét. Noha a II. világháború, azaz a nemzeti kisebbségeknek a német agressziók szolgálatába állítása nyomán megnőtt velük szemben a bizalmatlanság és ez nagyarányú kitelepítésekhez vezetett, de nagyon biztató, pozitív példák is születtek, mint az olasz–osztrák, a dán–német és a szlovén–magyar kisebbségvédelem. Joggal mutat rá Zagar, hogy ezek a bevált megállapodások a kollektív jogok felé haladnak, hiszen e jogok a közösség valamennyi tagjára vonatkoznak és közösségben érvényesülnek.

Vizi Balázs az anyaállami felelősségét, valamint a kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések és a nemzetközi jog viszonyát vizsgálja. Az rendben van, hogy „a kisebbségi jogok biztosítása elsősorban annak az államnak a felelőssége, amelynek a területén a kisebbség él”. De közel s távol milyen sok esetet ismerünk, ahol a „gazdaállam” nemhogy nem védi, de üldözi, sőt, irtja a kisebbségeit. A nemzetközi jog és a nemzetközi közösség ilyenkor az elítélésen kívül nem sokat tehet, és ha az üldözött kisebbségnek nincs anyaállama, akkor a helyzet különösen súlyos. Én nagyon sajnálatosnak tartom, hogy védhatalmi jog nem jár automatikusan az anyaállamoknak. Az nem érv, hogy ezzel vissza is lehet élni, viszont ellenérv, hogy évtizedes ellentétet oldott föl az olasz–osztrák Gruber–De Gasperi egyezmény, illetve ennek 1992-ig tartó kiteljesítése. Egy dél-tiroli kirándulás erősen javalt minden, a kisebbségi

problémák iránt érdeklődő számára. Fontos előrelépés volt a magyar kedvezmény-törvény körüli viták kedvező lezárása, noha Szlovákia még tartozik ezzel. Természetesen kívánatos, hogy az az állam, amelynek a joghatósága alá tartozik egy kisebbség, fogadja el, sőt üdvözölje az anyaállam által nyújtott kedvezményeket, de hiba lenne ebben zsarolási lehetőséget engedni az intoleráns államoknak. Éppen ezért jó és terjesztendő megoldás minden kétoldalú kisebbségvédelmi egyezmény, és az is kívánatos, hogy abban az érintett kisebbségek legitim képviselői is szerepet kapjanak. Az Európai Stabilitási Egyezmény (az ún. Ballardur-terv) előkészítő szakaszában Magyarország és a magyar kisebbségek pártjai sajnos hiába érveltek emellett, ezért külön nyilatkozatban rögzítettük véleményünket. „A magyar kormány formálisan nem képviselheti más országok magyar nemzetiségű állampolgárait, de elengedhetetlennek tartja, hogy a folyamatban az érintett kisebbségek képviselői véleményüket megjeleníthessék, és az elért megállapodásokról véleményt nyilváníthassanak. Ez egyaránt érdeke a kisebbségeknek, az érintett kormányoknak és a konferencia valamennyi résztvevőjének, hiszen csak a kisebbségek által is elfogadott megállapodás teremthet tartós stabilitást.”¹² Mondvacsinált félelem, hogy ha az anyaállam is felelősséget vállal kisebbségben élő nemzettársai iránt, az rejtett területi igényt jelent(het), és ezzel fenyegeti a békét és a stabilitást. Sajnálatos, hogy a Kisebbségügyi Főbiztosok is hajlamosak hitelt adni az ilyen vádaknak. Ha a kétoldalú egyezmény kimondja a területi igényekről történő lemondást, akkor végképp megdől, hogy az anyaállam területváltozással reméli biztosítani kisebbségi nemzettársai jövőjét.

Két pontban van vitám Vizi kitűnő tanulmányával. Szerintem az Ukrajnával 1991. december 6-án megkötött alapszerződésnek igenis része a korábban megkötött kisebbségvédelmi megállapodás: „A Felek egyoldalú és közös lépéseket tesznek, hogy előmozdítsák e kötelezettségek végrehajtását az 1991. május 31-én aláírt *’Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán SZSZK együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén’* című dokumentumnak és az ahhoz csatolt *’Jegyzőkönyv’*-nek megfelelően.” Azzal sem értek egyet, hogy a szomszédos államokkal kötött szerződésekben vállalt kisebbségvédelemmel Magyarország lemondott arról, hogy védhatalmi státust igényeljen. Kétoldali jóakarat és nemzetközi támogatás esetén ma sincs semmi akadály, hogy egy állam elfogadja Magyarországot mint a magyar kisebbség védnökét. A kisebbségi különjogokról kötött magyar–szlovén egyezmény abban is valóban „üdítő kivétel”, hogy *de facto* védhatalomnak fogadja el a kölcsönös kisebbségek anyaállamát.

Milan Komac fölteszi a kérdést: beszélhetünk-e a nemzeti kisebbségek védelmében egy szlovén modelltől, és ez valósult-e meg a magyar–szlovén egyezményben, avagy fordítva, az utóbbi vezetett el az önálló szlovén modellhez? Nem mindegy, ez nem a tyúk vagy a tojás elsőbbségének a kérdése? A tanulmány részletesen bemutatja az Olaszország és az egykori Jugoszlávia között a kölcsönös

¹² Értelmező állásfoglalás. Jeszenszky, 2023. 384.

kisebbségek védelméről kötött Osimói Szerződés jogutódlásának kérdését. A két őshonos kisebbség, az olasz és a magyar helyzete és védelme valóban példamutató, van azonban egy „németajkú csoport”, amely figyelmet érdemelne. Létezik egy önálló szlovén törvény a határon túli szlovénekről, ezzel az anyaország védőállam szerepet vállal. Rendkívül előremutató az is, hogy Szlovéniában „a kisebbségvédelem alanya a nemzeti kisebbség, mint objektíven létező közösség” – ez is a csoportjog elismerése. Azt is Komac tanulmányából tudjuk meg, hogy Szlovénia a magyarlakta települések alapító okiratában is kiemeli a kisebbségek jogait.

Szilágyi Imre tanulmánya helyesen állapítja meg, hogy a magyar külpolitika által a rendszerváltozáskor megjelölt hármas cél a mai napig megmaradt, de a hangsúlyok időközben eltolódtak. A legteljesebben a magyar–szlovén kapcsolatokban, kiemelten a kisebbségvédelmi egyezményben valósultak meg ezek a célok. Történelmi áttekintésében azonban több tévedést fedezek föl, az alábbiak szerint. Sem kimondva, sem kimondatlanul nem létezett egy „Antall-doktrína”, ami az államközi viszonyokat a magyar kisebbséggel kapcsolatos politikának rendelte volna alá. Nem nevezném a magyar–ukrán szerződés ratifikációs vitáját botránynak. Még azt sem, hogy a kormánykoalícióból sokan szavazatukkal nem támogatták azt. Viszont fontosnak tartom, hogy a kormánykoalíció a szerződést támogató ellenzéki szavazatok nélkül is biztosítani tudta az elfogadáshoz szükséges többséget. Jó megállapítás, hogy a Horn-kormány külpolitikai programja „Antall József programjának a leegyszerűsített változata.” Viszont kritikát érdemelt volna az új kormánynak az az állítása, hogy a magyar kisebbségek helyzetének javításához „normalizálni” kellett a szomszédokhoz fűződő viszonyt.

A könyv III. részében Romana Bester és Janez Pirc a kisebbségi vegyes bizottságok működését tárgyalja az ülések jegyzőkönyvei alapján. Noha a bizottságoknak évente kétszer kellett volna ülésezniük, 2016-ig 44 helyett csak 16 ülésre került sor. Az összegezés szerint igen sok témát tárgyaltak, a hangulat és a szándék mindig jó volt, az eredmény azonban kevés. Látható, hogy a szlovéniai magyarokban jóval erősebb a nemzeti tudat (és a különjogok iránti igény), mint a hazai szlovénekéknél – akik egy része nem szlovénnek, hanem vendnek nevezi magát, de nem tekinti magát a szlovéntől eltérő csoportnak.

A Kisebbségvédelmi Egyezmény önálló szerződés, de jó működését garantálta, hogy Drnovsek szlovén miniszterelnök 1992. december 1-jén Budapesten aláírta az államközi szerződést is, ez széles kereteket nyújt a két ország baráti együttműködése számára. Azt is mondhatjuk, hogy Szlovénia átvette Ausztriától a legjobb szomszédunk jelzőt.

TABAJDI CSABA*

Az alapszerződések szerepe a magyarságpolitikában

Vizi Balázs (szerk.): *Magyarország és szomszédai. A kisebbségvédelem kérdései a kétoldalú szerződésekben*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2021. 294 oldal

A Kisebbségkutató Intézetben rendezett Vizi Balázs-ankétón maga a görcső alá vett eddigi munkák szerzője a kisebbségvédelem „alkonyaként” határozta meg az európai kisebbségügy jelenlegi állapotát. Ugyanakkor az értékelő-elemző vitát Bárdi Nándor nem a „gyászmunka” jegyében javasolta lefolytatni. Ez be is bizonyosodott, hiszen a négy kötet szellemi municiójának továbbgondolása számos fogódzót, gondolatot hozott felszínre, miszerint minden nehézség, a nemzetközi kisebbségvédelem „alkonya”, „apálya”, „megrekedése”, sőt, „válsága” ellenére lehet és van is a kutatóknak és a politika formálóinak tennivalója még ebben a helyzetben is.

Az európai kisebbségvédelem „alkonyát” két körülmény súlyosbította az elmúlt két évtizedben. Nyugat-Európában a bevándorló, immigráns kisebbségek integrációjának, különösen a muzulmán kisebbségek beilleszkedésének kudarcai, az erőszakos fellépések, a terrorista cselekmények még tartózkodóbbá, sőt, ellenségesé tették a nyugati országok politikai elitjeit bármiféle őshonos nemzeti kisebbség jogvédelme, legitim igényei iránt. Bár ez a jelenség már a kilencvenes évtizedben, a kodifikációs munka során is jelentkezett, mert a nyugati politikusok és a szakértők egy része már akkor is összemosta az őshonos, a történelmi kisebbségek és a bevándorlók ügyét. Ez azonban akkor még nem öltötte olyan biztonságpolitikai indítatású ellenséges magatartás formáját, mint napjainkban. A másik, a kisebbségi jogvédelmet szinte vert helyzetbe hozó állapotot azok a szeparatista és háborús cselekmények okozták, amelyek a kisebbségvédelemre, az anyaország „jogos” fellépésére ürügyként hivatkozva történtek: Abházia, Dél-Oszétia kiválása Grúziából Oroszország beavatkozásával, a Krím-félsziget orosz megszállása, a kelet-ukrajnai orosz szeparatizmus, 2022-ben Oroszország Ukrajna ellen indított háborúja. Fiala-Butora János szerint mindez „teljesen delegitimálja a bilaterális megközelítést [...], még inkább tagállami hatáskörbe kerülnek majd a kisebbségi ügyek, és az

* A szerző diplomata, volt Európa Parlament-i képviselő. E-mail: szanki@t-online.hu.

ezek miatt való aggodást az államok szuverenitásába való beavatkozásként értékeli majd a nemzetek közössége”.¹

Az ankét során vita bontakozott ki, hogy mikorra tehető az európai kisebbségvédelem „alkonya”? Vizi Balázs már a 2000-es évek elejére tette az időpontot. Ezt a véleményt én vitattam, mert szerintem ez csak annyiban helytálló, hogy a kisebbségi jogok kodifikációja a kilencvenes években volt igazán intenzív, de az EU-intézmények 2004–2007-ig, a 10+2-es nagy uniós bővítéssel bezárólag még kiemelt figyelmet fordítottak a nemzeti kisebbségek helyzetére, problémáira. A 2009-ben megjelent *Pro Minoritate Europae* tanulmánykötet, amely az Európai Parlament Nemzeti Kisebbségügyi Intergroup égisze alatt született meg, részletesen taglalta, hogy az Európai Unió napjainkig nem nézett szembe „azzal a legfőbb ellentmondással, hogy a kontinens egyetlen, valódi integrációs szervezeteként, kétségtelenül legnagyobb súlyú intézményeként nem rendelkezik jogilag kötelező érvényű kisebbségvédelmi normarendszerrel és ellenőrző mechanizmussal”.² A helyzet még ennél is rosszabb, mert az EU-intézmények több tízezres apparátusában még szakértők sincsenek, akik járatosak lennének a nemzeti kisebbségi jogvédelemben, annak ellenére, hogy a tagjelöltek felkészültségéről készített éves országjelentésekben a koppenhágai kritériumok között elemzik, sőt, kritizálják az adott országban élő nemzeti kisebbségek helyzetét. Vizi Balázs az *Európai Kaleidoszkóp. Az Európai Unió és a kisebbségek* című átfogó munkájában részletesen taglalja ezt az ellentmondásos állapotot. A helyzet még ennél is következetlenebb, sőt, abszurdabb, mert a tagfelvételt követően az uniós intézmények semmilyen, még a kisebbségeket sújtó durva jogsértésekkel sem foglalkoznak. A jogállamiság, az emberi jogok maradéktalan érvényesülésének éber őreként az EU figyelme, számonkérése a kisebbségek helyzetét teljesen negligálja. Vizi Balázs ezt a jelenséget joggal nevezi „kettős mércé”-nek. Tanulmánya az Európai Unió ez irányú magatartásáról idáig a legalaposabb átfogó elemzés. Különösen értékes és hitelessé az teszi, hogy számos uniós tisztségviselővel készült interjúra alapozza megállapításait. Alapműnek tekinthető. A tagfelvétel során a Bizottság, illetve az Európai Parlament által évente készített uniós országjelentések nem voltak mindenkor következetesek sem egy adott ország esetében, sem más tagjelöltek helyzetéhez viszonyítva. Az értékelések és a számonkérések számos esetben formálisak voltak, mert a súlyos problémák rendezését nem vitték következetesen végig. Példaként említhető Szlovákia esetében a Beneš-dekrétumoknak a kisebbségek diszkriminációját okozó fejezetei, amelyeket nem kifogásoltak uniós részről, miközben máig negatívan hatnak. Vannak olyan magyar nemzetiségű polgárok, akik az elmúlt években ezen rendelkezések

¹ Fiala-Butora János: Kisebbségi jogok és diplomácia – mi a mindenkor magyar kormány mozgásterét az ukrán háborúban? *Telex*, 2022. március 30. <https://telex.hu/szerzo/fiala-butora-janos> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)

² Tabajdi Csaba (szerk.): *Pro Minoritate Europae. Az európai kisebbségekért*. Budapest: EU-Ground Kiadó, 2009. 40.

alapján veszítették el tulajdonukat. Több kiváló tanulmányában elemezte és a károsultakat jogvédelemben is részesítette és segítette Fiala-Butora János szlovákiai magyar jogász, emberjogi aktivista.³

A Vizi Balázs által szerkesztett, *Magyarország és szomszédai. A kisebbségvédelem kérdései a kétoldalú szerződésekben* című kötetben a különböző szerzők által készített tanulmányok az alapszerződésekén kívül országonként elemzik a kétoldalú kisebbségvédelmi szerződéseket, együttműködési megállapodásokat, illetve az ezek végrehajtását elősegítő, ellenőrző, javaslattevő szerepet betöltő kétoldalú kisebbségi vegyes bizottságok (KKVB) tevékenységét. Ilyen átfogó tudományos áttekintés még nem készült a KKVB-k munkájáról. Ennek a másik hiánypótló munkának az áttekintése volt a feladatom az ankét során. A kutatók nem voltak irigylésre méltó helyzetben, hiszen egyrészt elbizonytalanító háttérrel jelent a nemzetközi kisebbségvédelem jelenlegi helyzete, másrészt az európai uniós integráció kibontakozásával a kétoldalú együttműködések, a bilaterális kapcsolatok is háttérbe szorultak Magyarország és uniós szomszédai között. Nem tévesztheti meg sem az elemzőket, sem az olvasókat az a látszat, amely a regionális geopolitikai aktivitás (lásd Visegrádi Együttműködés) előtérbe kerülésével keletkezhet: ennek elsősorban nem a kétoldalú együttműködés megoldásra váró feladatainak, a régi és új keletű problémáknak a rendezése a küldetése. Nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy a regionális keret nem pótolhatja a kétoldalú kapcsolatrendszert, sőt, Szlovákia esetében kimondottan háttérbe szorította a bilaterális együttműködés feladatait, különösképpen a szlovákiai magyar kisebbségi közösség meglévő gondjainak orvoslását. A V4-ek geostratégiai, részben unióellenes szándékai miatt szőnyeg alá söpörték a felvidéki magyarság több fontos nemzetpolitikai igényének anyaországi támogatását. Általánosan is leszögezhető, hogy a bilateralizmus háttérbe szorulása megfigyelhető az európai uniós integráció során, mivel a tagállamok fő figyelme – teljesen érthető módon – az unión belüli nemzeti érdekek érvényesítésére összpontosít. Kivételt jelent a német–francia különleges kétoldalú kapcsolatrendszer intenzív jellege, amelynek középpontjában az európai integrációt meghatározó kérdésekben a közös álláspontok kialakítása áll. Közismert tény, hogy a német–francia tandem zavartalan működése kulcsfontosságú az Európai Unió előrehaladása, az integrációs folyamatok dinamizmusa szempontjából. Ehhez nélkülözhetetlen bizalomerősítő háttér a két ország közötti széles körű, az uniós kérdéseken is túlmutató bilaterális együttműködés.

A rendszerváltást követően Magyarországon a belpolitikai vitákban folyamatos dilemma volt, hogy milyen módon lehet egyensúlyba hozni a szomszéd-sági együttműködést a magyar–magyar kapcsolatokkal, nemzetpolitikai céljaink

³ A Beneš-dekrétumokra hivatkozva vesznek el magyar tulajdont Szlovákiában. Most 2022-ben. Ablonczy Bálint interjúja Fiala-Butora Jánossal. *Válasz Online*, 2022. február 16. <https://www.valaszonline.hu/2022/02/16/fiala-butora-janos-benes-dekretumok-szlovakia-interju/> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)

érvényesítésével. A szomszédsági együttműködés önmagában véve nem lehet kizárólagos nemzetpolitikai megoldás, mert nem pótolhatta, nem pótolhatja a magyarságpolitikát, de alábecsülni, nem törekedni a jószomszédi viszonyra és a folyamatos párbeszédre megengedhetetlen luxus az eszközszegény magyarságpolitika céljainak elérésében. Evidencia ugyan, hogy megegyezni, kiegyezni, jószomszédi viszonyt kialakítani csak azzal a partnerrel lehet, aki maga is együttműködésre, jó viszonyra törekszik.

Aránytévesztés, a nemzeti méret-önérzékelési probléma, ha elhitetjük önmagunkkal, miszerint Magyarország mint meghatározó nemzettest a Kárpát-medencei magyar nemzeti mozaikban anyaországgént képes önmagában, önerőből megoldani közel kétmillió lélekszámú Kárpát-medencei külföldi nemzetrészeinek boldogulását, méltó megélhetését, és biztosítani magyarként való megmaradását szülőföldjükön. Mindezt Budapest nem tudja elérni Bukarest, Pozsony, Belgrád, Kijev, Zágráb, Ljubljana állami szerepvállalása és együttműködése nélkül, hiszen ezen szomszédos országoknak alkotmányos kötelességük magyar nemzetiségű állampolgáraik jólétének biztosítása, emberi-kisebbségi jogainak szavatolása egyaránt.

Máig politikai és szakmai viták forrása, hogy 1994–1998 között mennyiben rendelődt al az euroatlanti integrációs politikának mind a szomszédságpolitika, mind a magyarságpolitika. Az alárendelés vádja azért nem állja meg a helyét, mert a három külpolitikai főirány elválaszthatatlanul összekapcsolódott, egymástól kölcsönösen függött. Nem lett volna NATO- és EU-tagság a szomszédsági politika normalizálása nélkül – még ha relatív volt is –, az attól elválaszthatatlan kisebbségpolitika konszolidálása nélkül – még ha magyar szempontból messze nem a szükséges és kívánatos mértékben történt is meg. Fordítva is igaz a tétel, hogy a nyugati integrációs nyomásgyakorlás nélkül Magyarországnak nem lettek volna eszközei, sem ereje a szomszédsági kapcsolatok relatív normalizálására, sem bizonyos kisebbségi jogok kikényszerítésére. Az MSZP–SZDSZ kormány ha akarta, sem tehetett volna meg, hogy az euroatlanti integrációnak alárendelje a szomszédságpolitikát és a magyarságpolitikát, éppen a három prioritás kölcsönös függősége miatt. Az kétségtelen, hogy az akkori kormány retorikájában túlsúlyos elem volt az integrálódásra való hivatkozás. Valamint a szocialista-liberális koalíció nyelvezete, szókészlete nem volt alkalmas a szimbolikus politizálásra, a határon túli magyarok érzelmi megszólítására.

Számos ország küzd a nemzeti méretéből származó önérzékelési zavarokkal, reális geopolitikai helyzete pontos felmérésének és adekvát tudatosításának hiányával. A magyar nemzeti méret-önérzékelés súlyos zavarait szemléletesen érzékeltetik a „Merjünk nagyok lenni!”, a „Merjünk kicsik lenni!” áldatlan és terméketlen belpolitikai vitái. Ildomos lenne ennek során feltenni önmagunknak József Attila kérdését, amikor is a költő megszólította és megkérdezte önmagát, hogy „Vajon arányos e hozzám most minden, ami van?” A válasz a dilemmára talán az lehet: „Merjünk önmagunk lenni!”, akik vagyunk. A rendszerváltás utáni évtizedekben

a különböző kormányok esetében a rosszul megadott válaszok komoly gondokat okoztak és okoznak. Ez tükröződik nemcsak a politikai életben, a média szemléletében, hanem az ország kapcsolataiban, más népekhez való viszonyában, az Európai Unión belüli érdekeink érvényesítésében, a szomszédsági kapcsolatokban és a magyarságpolitikában, a magyar társadalom különböző rétegeinek tudatában, önértékelésében, nemzeti identitásában.

A rendszerváltozást követően a Magyarország és szomszédai közötti kétoldalú kapcsolatokban az alapszerződések kidolgozása és elfogadása kulcskérdéssé vált, és három ország, Ukrajna, Szlovákia és Románia esetében éles belpolitikai viták, továbbá román, szlovák relációkban államközi konfliktusok forrása is lett. A magyar–ukrán alapszerződés 1991-ben az Antall-kormány idején a vezető kormány-párt, az MDF kettészakadásához vezetett. 1994 és 1998 között az MSZP–SZDSZ koalíciója és a jobboldali ellenzék, főként a Fidesz között rendkívül éles konfrontációval járt együtt a magyar–szlovák és a magyar–román alapszerződés kidolgozása és elfogadása. Máig nem tisztázott kellőképpen, hogy az ellenzéki Fideszt mennyire motiválta az alapszerződés kisebbségi klauzuláival kapcsolatosan az őszinte nemzeti elköteleződés, avagy a korábbi, a nemzethez való ellentmondásos viszonyának, illetve a liberalizmusának feledtetése. Teljes mértékben osztom Bárdi Nándor azon értékelését, hogy a Fideszt „nemzeti” politikai erővé a magyar–szlovák és a magyar–román alapszerződés belpolitikai vitája, annak kiemelten nagy média-visszhangja tette: így vált a liberális Fidesz úgymond nemzeti-konzervatív-jobboldali politikai erővé. „Orbán alapszerződésbeli szerepvállalása inkább fordulópont: ekkor kezdődött a jobboldal »bedarálása«, amely 1998-ban a párt választási győzelméhez vezet.”⁴ A Fidesz „túlfeszített lényeglátó”-ként lett a határon túli magyar ügy „fő patrónusa”, a határon túli magyarok „védelmezője”. Ezt a szerepét részben megkönnyítette az MSZP–SZDSZ politikája, integrációs elkötelezettségét túlhangsúlyozó retorikája. Az a vitathatatlan nemzeti célja, hogy Magyarországnak nemzeti teljesítménye, többek között az 1990 előtti reformjai alapján elsőként kellene, kell bekerülnie a NATO-ba, majd az Európai Unióba. Kétségtelen, hogy a hármas külpolitikai főirány, az akkori politikai megfogalmazásban a „hármas prioritás” elemei közül ezt tekintette a fő célkitűzésének. Az ország jövőbeli fejlődése szempontjából ténylegesen ez volt a legjelentősebb nemzeti cél. A szocialisták vezette kormány tudatában volt annak is, hogy ennek elengedhetetlen feltétele volt a szomszédsági viszonyok konszolidációja, annak elválaszthatatlan, szerves részeként a határon túli magyarok jogainak a rendezése. Közismert, hogy a nyugati országok mindenáron el akarták kerülni, hogy nyílt konfliktusok alakuljanak ki a volt szocialista országok és a felbomlott föderális utódállamok, Csehszlovákia, Jugoszlávia, illetve a Szovjetunió szétesése nyomán. A Nyugat mentalitása nem

⁴ Csigó Péter – Kovács Éva: Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika? A román–magyar alapszerződés sajtóvitája. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Központ, 2000. 252–278.

volt mentes egy nagy adag formalizmustól, sőt, a cinizmustól sem, mintha egy alapszerződés évtizedes, sőt évszázados politikákat és sérelmeket képes lett volna, képes lenne önmagában véve rendezni. Mintha igazságtalan békeszerződéseket, amelyek többmillió magyar népességet kisebbségi helyzetbe kényszerítettek, ki téve több évtizedes elnyomó, durván diszkrimináló politikának, egy alapszerződés képes lehetett volna orvosolni. Bárdi Nándornak az ankéton föltett ezzel kapcsolatos kérdésére a válaszom az, hogy a Nyugat ezekkel az alapszerződéses papírokkal akarta stabilizálni, pacifikálni Közép- és Kelet-Európát. Így kívánta önmagát biztosítani és „megnyugtadni”, hogy a tagjelölt országok nem hoznak be magukkal nehezen kezelhető, avagy kezelhetetlen konfliktusokat az integrációs szervezetekbe. Ezért gyakorolt akkora nyomást a térség országaira, és tette ultimátumszerűen a NATO- és az EU-tagság alapfeltételévé az alapszerződések elfogadását.

Az MSZP–SZDSZ kormány beszorult egy többszörös satuba. A több egymással sokszor élesen ütköző, kényszerítő körülmények által létrejött állapotot a következő szereplők és tényezők okozták: a Nyugat erős nyomásgyakorlása, lényegében ultimátuma; a szlovák és a román politikai elit nacionalista, kisebbségellenes magatartása, kompromisszumokra alig hajló tárgyalási pozíciói; a Fidesz vezérelte jobboldali ellenzék mértékletességet és realizmust félresöpörő, kíméletlen belpolitikai támadásai, vádaskodásai; a határon túli magyar szervezetek folyamatos elégedetlensége és kritikája. Érthető módon követelték az összes lényeges kisebbségi jogos igény megoldását, de országuk engedékenységének, a nyugati világ támogatásának, a magyar kormány mozgásterének valódi korlátaival, realitásaival gyakran nem számoltak. Ilyen belpolitikai kontextusban, illetve a magyar és a külhoni magyar–magyar kapcsolatrendszerben értelemszerűen nem jöhetett létre nemzeti megegyezés. A magyar–szlovák és a magyar–román alapszerződés megmaradt az egyik politikai oldal, a szocialista és a liberális erők törekvésének. Nem vált és nem is válhatott nemzeti üggyé, ezért sosem lett a magyar külpolitika, sem a nemzetpolitika valódi eszközévé. Ezáltal Magyarország sosem tudta kihasználni kisebbségi területen – kompromisszumos részeredményeivel együtt sem – hatékony nemzetpolitikai érdekérvényesítésre. A tanulságok:

1. Az alapszerződések legfőbb küldetésüket betöltötték, mivel Magyarország ezáltal teljesítette a NATO- és az EU-tagság elengedhetetlen feltételét.

2. Az alapszerződések a szomszédságpolitikában stabilizáló, bizalomerősítő, történelmileg örökölt gyanakvásokat csökkentő, paranoiás beidegződéseket némileg mérséklő funkciót töltöttek be, legfőképpen a többszörös garanciákkal biztosított határklauzuláknak köszönhetően. Ez teremtett esélyt a határkérdések és a kisebbségvédelem „szétkapcsolására”, elkülönítésére, miszerint a határon túli magyarok jogos, legitim érdekeinek védelme nem jelent Magyarországnak kormányzatai részéről lopakodó revizionizmust, határmódosítási háttérszándékokat. Nem jelent továbbá a határon túli magyar kisebbségi közösségek, azok legitim szervezetei részéről semmiféle szeparatizmust, az adott állam felbomlasztására irányuló

törekvéseket. Mindez nemcsak a bilaterális kapcsolatrendszerben, de a nemzetek közössége előtt is, az európai döntéshozók és közvélemény felé is fontos üzenetet hordozott és hordoz. Jelesen azt bizonyítja, hogy Magyarország nem a békétlenség forrása, hanem stabilizáló szerepet tölt be Közép-Európában. Horn Gyula 1994–1998 közötti magyar miniszterelnök ezt a magyar külpolitika doktrinális alapvetéseként hangoztatta. Feltétlenül szükséges kiegészítenünk azzal a másik doktrinális alapvetéssel, hogy viszonzásképpen Magyarország joggal várja el, hogy szomszédaink, Románia, Szlovákia, Ukrajna végre folytassanak kisebbségbarát politikát a magyar nemzeti kisebbségi közösségek iránt.

3. Nemzetpolitikai szempontból az alapszerződések legfőbb vívmánya az volt, hogy Magyarország „kvázi védhatalmi” státuszra tett szert. Ha már az I. és II. világháborút lezáró, rendkívül igazságtalan békerendszerek több millió magyart kényszerítettek kisebbségi helyzetbe a Kárpát-medencében, azok még azt a védhatalmi anyaországi státuszt sem biztosították Magyarországnak, mint amit Ausztria megkapott. Az alapszerződések kisebbségi klauzulái egyértelművé tették, hogy Magyarországnak legitim joga fellépni kisebbségi nemzetrészei jogainak védelmében. Ezt megelőzően évtizedeken át több szomszédos ország politikai vezetése ezt a jogosítványt megkérdőjelezte, arra hivatkozva, hogy a területükön élő magyar nemzeti kisebbségek helyzete az ő kizárólagos belügyük. Az alapszerződések aláírásával, a kisebbségi klauzulák kötelezettségvállalásaival a kisebbségvédelem kétoldalú kérdéssé vált.

4. Az alapszerződések nélkül még erősebb és durvább támadások érték volna a román és a szlovák diplomácia részéről Magyarországot, még kritikusabbak lettek volna a nemzetközi szervezetek, így az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése, az Európai Bizottság politikusai és tisztségviselői a 2001-ben elfogadott kedvezménytörvény kapcsán. Mivel ez a magyarellenes diplomáciai hadjárat még az uniós csatlakozási tárgyalások idején történt, az Európai Bizottság illetékesei is állást foglaltak a kérdésben. Szakmai és politikai felkészületlenségüket, a közép-európai viszonyok hiányos ismeretét Vizi Balázs részletesen taglalja és elemzi az *Európai Kaleidoszkóp* c. kötetében.⁵ Ez is hézagpótló tudományos munka, politikai szempontból is szerfölött tanulságos manapság is.

5. Joggal feltételezhető, hogy magyar részről a határgaranciák nemzetközi sztenderdeken túlmutató megerősítése (ENSZ, Helsinki Záróokmány, békeszerződések) nélkül nem, vagy csak végső esetben vállalhatták volna a szlovák, a román, a szerb többségi pártok a magyar kisebbségi szervezetek bevonását a különböző összetételű kormánykoalíciókba. Nyilvánvaló, hogy a parlamenti aritmetika szükségleteit számos esetben felülírta volna a többségi társadalom nacionalizmusa, gyanakvása, a magyar kisebbségi közösségekkel szembeni bizalmatlansága. Szakértelmükkel, kiszámíthatóságukkal, megbízhatóságukkal, egyértelmű európai

⁵ Vizi Balázs: *Európai Kaleidoszkóp*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013. 153–172.

elkötelezettségükkel a határon túli szervezetek kormányzati tevékenysége érdemben járult hozzá a szomszédos országok politikai stabilitásához.

A „kvázi védhatalmi” státusz kérdéséhez nagyon fontos adalékokat szolgáltatott Szabó Tamás PhD-disszertációja, illetve kiváló tanulmánya.⁶ Azt, hogy milyen messziről és milyen mélyről kellett az alapszerződési tárgyalásokat indítani, jól jellemzi Adrian Nastase román külügyminiszter válasza az RMDSZ 1992. április 13-án elküldött levelére. Ebben a magyar kisebbségi közösség szervezete azt kérte, hogy az alapszerződés tárgyalásaiba konzultatív minőségben vonják be az RMDSZ-t. Nastase rendkívül kategorikus és elutasító válaszában kifejtette: „A romániai magyar nemzeti kisebbség helyzetét érintő kérdések nem képezik és nem képezhetik kormányunk és a magyar kormány közötti megbeszélések tárgyát. Kizárólag Románia kormányának áll módjában és kötelessége is a legmagasabb nemzetközi jogi normák [sic!] szintjén intézkedni a magyar kisebbséghez tartozó személyek jogainak biztosítása és ezen kisebbség identitásának védelme érdekében [...]” A román tárgyalási pozíció több évtizedes változatlan doktrínájából kívánt kiindulni, miszerint a nemzeti kisebbségek ügye kizárólagos belügy, „ezzel kapcsolatos nemzetközi kötelezettségeit pedig nem kívánja másokkal megosztani”. Ehhez a kiinduló pozícióhoz kell viszonyítanunk a magyar–román alapszerződés kisebbségi rendelkezéseit, amelyek végre szavatolták a két ország együttműködését ezen a területen, elfogadva Magyarország legitim jogát a romániai magyar kisebbség jogainak védelmére. Jellemző, hogy a román diplomácia az alapszerződéssel homlokegyenest ellenkező szellemben folytatott durván ellenséges nemzetközi kampányt a 2001-ben a Magyar Országgyűlés elsöprő többsége által elfogadott kedvezménytörvény lejáratása céljából. Ehhez feltétlenül hozzá kell tenni azt, hogy az akkor regnáló Fidesz-kormány nem konzultált megfelelő módon a szomszédos kormányokkal, részben ürügyet szolgáltatott a román és a szlovák kormányok durván támadó nemzetközi kampányára. Az is hamar kiderült, hogy semmilyen magyar kedvezménytörvényt nem fogadtak volna el. Az akkori magyar diplomácia nagyobb mulasztása az volt, hogy sem az Európa Tanács, sem az Európai Unió illetékeseinek nem magyarázták el megfelelő módon a kedvezménytörvény céljait, rendelkezéseit, nem „szeminarizálták” őket.

A védhatalmi státusz kérdésében Vizi Balázs a fent említett értékeléssel ellentétes véleményt fogalmazott meg egyik tanulmányában. Megállapítása a következő volt: „A szerződések aláírásával Magyarország lemondott arról, hogy bármilyen védhatalmi szerepet töltsön be, hiszen a szerződések elsősorban nemzetközi

⁶ Szabó Tamás: Magyar–román alapszerződés megkötése és az RMDSZ szerepe. In: Vizi Balázs (szerk.): *Magyarország és szomszédai. Kisebbségvédelem a kétoldalú szerződésekben*. Budapest: L' Harmattan, 2021. 112–113.; Szabó Tamás: Magyar–román államközi viszony és az RMDSZ kapcsolatrendszere a rendszerváltástól a könnyített honosítási eljárás bevezetéséig. Budapest: Corvinus Egyetem, 2020. <https://phd.lib.uni-corvinus.hu/1070/> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)

okmányokra hivatkoznak, és ezzel a magyar kormányok elismerték, hogy a kisebbségek védelmének szabályozása a szomszédos országok kizárólagos jogi felelőssége.”⁷ Vizi Balázs hozzáteszi: a „nemzetközi közösség (ennek tagjaként pedig Magyarország) legitim figyelmét élvezve a kisebbségi helyzet alakulása”. Ez teljes mértékben ellentmondásban van mind az adott kötetben, mind pedig a másik általa szerkesztett könyvben, a *Magyarország és szomszédai. Kisebbségvédelem a kétoldali szerződésekben* című kötetben foglaltakkal. Utóbbiban országokra lebontott tanulmányok elemzik a kétoldali kisebbségi vegyes bizottságok, a KKVB-k tevékenységét, melyek bizonyítják, hogy Magyarország fellépett a külhoni magyarok védelmében. A kétoldali alapszerződések, kisebbségvédelmi egyezmények, nyilatkozatok mind Magyarország „kvázi védhatalmi” státuszának érvényesítését szolgálják, pontosabban szolgálhatnak, ha a magyar fél, a különböző pártállású kormányok aktívabb és kezdeményezőbb szerepet játszottak volna és játszanának, amiként ezt részletesen dokumentálják a kötet tanulmányai. Az is egyértelmű, hogy az érdekeltségek jelentős aszimmetriája volt és van az alapszerződések elfogadásában és végrehajtásában, különösen a kisebbségi rendelkezések érvényesítésében, a kisebbségi vegyes bizottságok működtetésében Magyarország és két szomszédja, Szlovákia és Románia között.

Tekintettel arra, hogy a magyar politikai eliten belül nem alakult ki konszenzus, így az alapszerződések Románia és Szlovákia vonatkozásában nem tudták betölteni igazán azt a funkciót, amellyel pedig az eszközszegény magyarságpolitikát eredményesebbé tehetnék volna és tehetnék. Arra a kérdésre, hogy élnek-e ezek az alapszerződések, a válasz az lehet, hogy formálisan, jogilag igen, de Magyarország ezt az eszközt nem hasznosítja. Sosincs hivatkozás a külhoni magyarokat ért jogsérelmek esetén az adott reláció alapszerződésének a megsértésére. A román politikusok viszont folyamatosan hivatkoznak a kétoldali alapszerződésre, hogy a magyar állam nevében kisebbségi ügyekben fellépő személyek nyilatkozatai nem egyeztethetők össze az alapszerződés szellemével. Különösen tanulságos, hogy a magyar–szlovák alapszerződést számos kritikával illető kiemelkedő politikus, Duray Miklós több alkalommal is számonkérte a különböző szlovák kormányokon azok megsértését. Ezzel kapcsolatosan is példát lehetne venni az ő politikai professzionalizmusáról, hogy elfogulatlanul, minden lehetséges törvényes eszközt igénybe kell venni magyarságpolitikai céljaink elérése érdekében.⁸

⁷ Vizi Balázs: Anyaállam, felelősség és kétoldali kisebbségvédelmi szerződések a nemzetközi jogban. In: Miran Komac – Vizi Balázs (szerk.): *Bilaterális kisebbségvédelem. A magyar–szlovén kisebbségvédelmi egyezmény háttere és gyakorlata*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2019. 60.

⁸ Duray Miklós: Elnöki beszámoló az Együttélés Országos Kongresszusán, 1995. március 25. Rendkívül tanulságos, ahogyan az Együttélés elnökeként a kisebbségvédelem szempontjából mennyi hasznosítható elemet sorolt fel Duray Miklós a magyar–szlovák alapszerződés értékelése során. Lásd <https://duray.sk/1995/03/toertnelmi-lepesek> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)

Külön érdemes elemezni, hogy mennyire szűk volt a magyar politika mozgásterét az alapszerződések kisebbségvédelmi klauzuláinak kidolgozása idején. Az 1995-ben aláírt magyar–szlovák alapszerződés és az 1996 második felében aláírt magyar–román alapszerződés kisebbségi rendelkezései közötti különbséget külső, nagyhatalmi beavatkozás magyarázza. A magyar–román alapszerződés kidolgozása több éven át rendkívül vontatottan haladt, annak ellenére, hogy a román fél is érdekelt volt annak tető alá hozásában. Mindent megtettek volna, hogy valamit felmutathassanak a Nyugatnak, annyira elszigeteltek voltak. Az akkori körülmények folytán nem volt reális esélyük sem a NATO, sem az EU első körös tagságára. Ebbe a „valami”-be azonban nem fért bele a kisebbségvédelem ügye. Mindössze pár mondatos, túl általános, semmitmondó kisebbségi részt javasoltak. Ezt a magyar fél természetesen nem fogadhatta el. Ment a diplomáciai kötélhúzás, a román fél az 1994-es kormányváltásra bázírozott, hogy puhulhat a magyar álláspont, de ez lényegében nem következett be.

1996 nyarára nagyon sok feszültség halmozódott fel a szocialista-liberális kormány, a határon túli magyar szervezetek és az ellenzéki pártok között. A magyar–román alapszerződés ügye vált különösen éles viták forrásává, annak ellenére, hogy a külügyminiszter, a Miniszterelnöki Hivatalban a területért felelős politikai államtitkár, a HTMH vezetői és munkatársai folyamatosan, számos alkalommal konzultáltak, egyeztettek az RMDSZ vezetőivel. Ennek volt egyik kiemelkedő állomása az első magyar–magyar csúcs megszervezése 1996 júliusában a magyar kormány, a parlamenti pártok és a legitim határon túli magyar szervezetek között. A tanácskozás zárónyilatkozatába bekerült a határon túli magyar közösségek autonómiára vonatkozó jogos igénye. Szabó Tamás idézett tanulmányában először dokumentálta részletesen, hogy a magyar–román alapszerződés kisebbségi rendelkezéseinek véglegesítésében az USA Külügyminisztériumának állásfoglalása okozott kisebbségi szempontból negatív fordulatot. Salat Levente már korábban írt a nyilatkozatról, Szabó Tamás viszont szó szerint is idézte a State Department állásfoglalását. Véleményem szerint az USA durva, példa nélküli beavatkozása a magyar kormányzati és RMDSZ-es pozícióba rendkívüli kárt okozott Magyarországnak, az erdélyi és más határon túli magyar közösségeknek, sőt az egész európai kisebbségvédelemnek. Az 1996. július 29-én tartott sajtótájékoztatóján Nicholas Burns szóvivő kifejtette: „[...] az Egyesült Államok nem támogatja az etnikai alapú területi autonómiát. Ez egy nagyon fontos alapelve a hidegháború utáni időszaknak Közép-Európában és a volt szovjet utódállamokban.”⁹ Ez világosan tükrözte, hogy az Egyesült Államok külügyminisztériumának fogalma sem volt az európai interetnikai viszonyokról, a kisebbségvédelem tartós megoldásáról, a kisebbségi autonómiaformákról. Mutatta az amerikai diplomaták tájékoztatatlanságát, felkészületlenségét, a világszendőr típusú, uralkodói mentalitást, az amerikai

⁹ U.S. Department of State: Daily Press Briefing, 29.07.1996. Idézi: Szabó, 2021. 122.

agresszivitást. Horn Gyula miniszterelnök nagyon megijedt ettől a nyilatkozattól. Közölte velem, hogy fel akarja számolni a Határon Túli Magyarok Hivatalát, be akarta olvasztani az Illyés Közalapítványba. Jeleztem a miniszterelnöknek, hogy ez a döntése kül- és belpolitikai szempontból nehezen védhető lépés lenne, amelyet a hazai közvélemény negatívan fogadna. A jobboldali ellenzék sokszorosan kiaknázná a kormány elleni éles támadásokra, és ami ennél aggasztóbb, megszűnne az érdemi párbeszéd a magyar kormány és a határon túli magyar szervezetek között. Nem lenne többé hitele egyetlen kormánytag és kormánypárti parlamenti képviselő szájából azon szavaknak, hogy nemzet, nemzeti elkötelezettség. Kértem, hogy alaposan fontolja meg. Jeleztem végezetül, hogy ebben az esetben én természetesen félreállok, mert nem lesz érdemi munkára lehetőségem. Szerencsére a kisebbségi intézményrendszer átszervezését, lényegében ellehetetlenítését nem tette meg. Ezt a rombolást, eszement központosítást, a HTMH és a több kormányzati ciklust túlélő közalapítványi rendszer szétverését a második Gyurcsány-kormány követte el 2006 után. Horn Gyulának sokkal jobban működtek a politikai érzékei. Mindösszesen hisztérikus gyorsasággal felpörgette az alapszerződési tárgyalásokat.

Az amerikaiak otromba beavatkozása nyomán a magyar tárgyalódelegáció már nem tudta megvédeni az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1201-es ajánlásának az autonómiára vonatkozó 11. cikkelyét. A román fél egy bizarr lábjegyzettel abból minden fontosat kiherélt, egy olyan megfogalmazást támadva, amely nem is volt benne a cikkely szó szerinti szövegében. Ezt azért is tudhattam igen egyértelműen, mivel ezt a módosító indítványt én dolgoztam ki az Európa Tanácsban, s Bratinka József MDF-es és Karcsay Sándor KDNP-s képviselőkkel közösen nyújtottuk be hárman az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésében. Fontos volt, hogy az Európa Tanács két legbefolyásosabb frakciója háterszágként lehetőleg támogassa a módosító javaslatunkat. Szükség is volt minél szélesebb körű lobbizásra, ami a szavazás során ki is derült. Akkor még nem volt gépi szavazás, az akkor még kézfelemeléssel történt, és az elnök becsülte föl ránézéssel, hogy megvan-e a többség. Több mint egy évtizedes Európatanácsi tevékenységem során 15–20 alkalommal rendeltek el tételes számlálást. Ennek során a képviselők felállással jelezték az állásfoglalásukat, és a terem személyzete számolta össze a támogató, ellenző és tartózkodó szavazatokat. Nagyon szűk volt a többség, hogy elfogadják a magyar indítványt. Bizony a román fél sem volt elég éber, mert az alapszerződés mellékletében szereplő három dokumentum közül csak a PKGY 1201-es ajánlásának 11. cikkelyére koncentrált, és nem vette észre, hogy a másik „soft law” dokumentum, az EBEÉ Koppenhágában 1990-ben elfogadott ajánlásának 35. cikkelye szerint „a kisebbségi autonómia az egyik lehetséges megoldás, amelyet a szervezet tagállamai tudomásul vettek mint a kisebbség tényleges részvételének biztosítása kapcsán kialakított megoldások egyikét”. Kovács Péter arra a különbségre is felhívta a figyelmet, hogy az 1201-es ajánlás 11. cikkelye erősebb, mivel nem lehetőséggént fogalmaz az autonómia létrehozásáról, hanem ahhoz a kisebbségieknek

„joguk van”.¹⁰ Mivel lehetett volna kontrázni a 11. cikkely megcsonkítására vonatkozó román módosító javaslatot? Egy magyar ellenjavaslattal hivatkozni lehetett és kellett volna Románia történetében az erdélyi autonómiákra, a gyulafehérvári határozatokra, az 1919-es békeszerződésben a székely és a szász autonómiákra való utalásra, a Magyar Autonóm Tartomány két évtizedes alkotmányos létre. A román felet ez sem ingatta volna meg, de legalább két lábjegyzet lett volna.

Az alapszerződések nem jelentettek, mert nem jelenthettek áttörést a határon túli magyarok helyzetében. Ugyanez igaz a nemzetközi szervezetek, az Európa Tanács, az EBESZ tevékenységére, továbbá az Európai Unió tagfelvételi procedúrájára egyaránt. Ami az azóta eltelt közel három évtizedben jelentős előrelépésnek, eredménynek tekinthető a külhoni magyarság helyzetében, az döntően egyrészt a határon túli magyar szervezetek kormányzati koalícióban elért, kialakított eredményei, másrészt Magyarország unilaterális lépései, intézkedései, mint a Fidesz által kezdeményezett, de az ellenzéki MSZP által is megszavazott kedvezménytörvény, 2010 után az anyagi támogatások nagyságrendbeli megemelése, a kedvezményes magyar állampolgárság megadása a Fidesz-kormány alatt. Természetesen ez sem hozott, nem hozhatott igazi áttörést, és csak hosszabb távon lehet felmérni ennek a magyarságpolitikának az ellentmondásait, nevezetesen, hogy mennyiben szolgálta a külhoni magyarság szülőföldön történő boldogulását és magyarként való megmaradását. Az erdélyi Transtex 2024 áprilisában kiemelten színvonalas vitát kezdeményezett az RMDSZ etnopolitikájáról, ezzel összefüggésben a magyar kormány nemzetpolitikájának következményeiről. Különösen figyelemre méltó volt Salat Levente és Kiss Tamás kutatók értékelése a jelenlegi magyarságpolitika feszítő ellentmondásairól.¹¹

Az ankéton vizsgált magyar nyelvű kötetekben a kutatói értékelések is szóródhatnak. Vizi Balázs a *Magyarország szomszédai* című kötetben úgy fogalmaz, hogy a magyar kormány az RMDSZ „nyílt és egyértelmű” tiltakozása ellenére írta alá Temesváron 1996-ban a magyar-román alapszerződést.¹² Szabó Tamás e témaköréről írott disszertációjában, illetve a már idézett tanulmányában másképpen értékeli, „az RMDSZ kifogásokat és fenntartásokat” fogalmazott meg az alapszerződéssel kapcsolatosan.¹³ Végül is mindkét magatartás és vélemény jelen volt egy sokszínű, plurális kisebbségi nemzeti közösség, annak legitim, befolyással és súllyal rendelkező szervezete, az RMDSZ részéről. Az alapszerződés, annak is a kisebbségi

¹⁰ Kovács Péter levele Tabajdi Csaba államtitkárnak, 1995. március 3. (A szerző tulajdonában.)

¹¹ *Transtex* vita az etnopolitikáról. Salat Levente: Az RMDSZ és az etnopolitika, 2024. április 26. Salat Levente a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem volt rektorhelyettese, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Kiss Tamás: Az RMDSZ etnopolitikája. Identitáspolitika és emancipáció, 2024. május 10. Kiss Tamás a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Lásd <https://transtex.ro/velemeney/2024/04/26/rmdsz-etnopolitika-vita-salat-levente>; <https://transtex.ro/uj-szem/2024/05/10/az-rmdsz-> (Utolsó letöltés: 2024. július 30.)

¹² Vizi, 2021. 130.

¹³ Szabó, 2021. 123–124.

jogokra vonatkozó részeinek megítélése csak újabb ürügy volt a megosztott szervezet különböző szárnyai, a mérsékeltek és a radikálisok egymás közötti küzdelmében. Hiszen ezek a szembenállások már évekkel korábban kialakultak, elég utalnunk a neptuni megbeszélések körüli éles vitákra és csatározásokra. Közismert, hogy az amerikai civil szervezet, a Project on Ethnic Relations (PER) a rendszerváltozást követő években széles körű közvetítői tevékenységet folytatott Közép- és Kelet-Európában a többségi pártok, kormányok és a mérvadó, legitim kisebbségi szervezetek között. Ennek keretében több alkalommal is találkozókat szervezett a román többségi politikusok és az RMDSZ vezető képviselői között. A Fidesz által hosszú ideig preferált és feltüzelt radikálisok és a realpolitikát, a nemzetközi egzisztenciákat is mérlegelő mérsékeltek, az RMDSZ vezető politikusai között az alapszerződés további vitákat generált. Értelemszerűen az RMDSZ vezetése sem lelkesedett a megállapodás kisebbségi rendelkezéseiért. A magyar–román alapszerződés aláírásakor és ratifikálásakor a nemzetközi kisebbségvédelem messze nem felelt meg a külhoni magyarság abszolút jogos, legitim igényeinek, elvárásainak. Hiszen sem a Keretegyezmény, sem a Nyelvi Karta ekkor még nem lépett hatályba. Még azok nemzetközi jogi, ellenőrző mechanizmusainak működése után sem fedte le az akkor még másfél milliós erdélyi, félmilliós felvidéki, több százezres vajdasági, 150 ezres kárpátaljai magyar kisebbségi közösségeknek a jogos szükségleteit. Ez az állapot nemhogy javult volna, hanem sajnos visszafejlődött az európai kisebbségvédelem már említett „alkonya” következtében.

Általában is jellemzőek voltak a Kárpát-medencében a radikális és a mérsékelt álláspontot képviselő kisebbségi politikusok között az éles politikai viták, sőt a pártszakadások is. Számos alkalommal hivatkoztam arra, hogy egy kisebbségi szervezetnek, pártnak egyszerre kellene az értelmes radikálisok és a többségi politikusokkal való tárgyalóképes, kompromisszumokat is elfogadó mérsékeltek. Ez azonban csak akkor működőképes, ha van közöttük egyeztetés, koordináció és szolidaritás. Meggyőződésem, hogy radikalizmus nélkül nincs eredményes kisebbségvédelem, de az legyen értelmes, célratörő, hatékony radikalizmus. Mindenkor példának hoztam föl az Európában példaértékű dél-tiroli, rendkívül eredményes kisebbségi küzdelmet. A Dél-Tiroli Néppártnak volt egy radikális szárnya, amely nem tartózkodott a kemény eszközöktől sem, ha kellett, hidakat, villanyvezetékeket robbantott nyomásgyakorlás céljából, de embereket sosem bántott. A mérsékelt szárny pedig tárgyalásokat folytatott az olasz kormánnyal a kisebbségi autonómia kereteinek kidolgozása, a kisebbségek jogainak biztosítása céljából. A két szárny között folyamatos volt az egyeztetés, mikor milyen eszköz tűnt célszerűnek a tárgyalások menetétől függően. Természetesen az olasz belügyi szervek is robbantgattak, hogy a dél-tiroli németiséget negatív színben tüntessék fel, és fékezzék vagy megakasszák a tárgyalások menetét.

A *Magyarország és szomszédai* kötetben lévő alapos elemzések jól tükrözik a kétoldalú kisebbségi vegyes bizottságok, a KKVB-k közel három évtizedes

tapasztalatait. Itt is érvényes a kisebbségvédelem jellemzésére szolgáló hasonlat a félig telt pohárról. Bár időnként az állapítható meg, hogy ez a pohár csak negyedéig van tele. A KKV-B-k általános tanulsága, hogy a felek vagy elszabotálták az összehívást, a normális működést (lásd a magyar–román, magyar–ukrán relációkat, vagy rendszeres volt ugyan az ülésezés, mint a magyar–szlovák relációban, de kevés vállalás valósult meg). Fedinec Csilla a Magyar–Ukrán Vegyes Bizottság három évtizedes tevékenységét elemezte: 1992–2002 között 11 ülésre került sor, azt követően mindösszesen csak négyszer üléseztek, utoljára 2011-ben. Felvetődik, hogy mit csinált 2002–2010 között az MSZP–SZDSZ koalíciós kormány és 2010 után a Fidesz-kormány? Nem Magyarország lett volna inkább érdekelt a vegyes bizottság működtetésében, főként a kárpátaljai magyar közösség jogait csorbitó ukrán állami politika, a kisebbségellenes törvénykezések következtében? 2010 után a sértő és kontraproduktív magyar kormányzati retorika helyett párbeszédre és tisztázó tárgyalásokra kellett volna sort keríteni. Ez még akkor is érvényes, ha tudomásul vesszük azt a körülményt, hogy a kisebbségi nyelvhasználat és a magyar nyelvű oktatás terén a szerzett kisebbségi jogokat megszüntető, illetve korlátozó ukrán nacionalista nemzetiségi politika megváltoztatására az ukrán kormány kevés vagy szinte semmi hajlandóságot nem mutatott. Ennek a helyzetnek objektív és alapos elemzését adta Fiala-Butor János egyik tanulmányában, rámutatva mindkét fél felelősségére a konfliktushelyzet feloldásában. Az is nehezen érthető, hogy a Tiszamelléki járás kialakítására irányuló jogos magyar igényeket miért adta fel a szocialista-liberális koalíció.

Varga Csilla tanulmánya jól tükrözi a turbulens magyar–szlovák államközi kapcsolatokat, a KKV-B munkáját meghatározó kétoldalú feszültségeket. Szerfőltött ellentmondásos az a kép, amely a KKV-B-k tevékenysége körül kirajzolódik. Rendkívül tanulságos, hogy a 2008–2009-ben mélypontra került magyar–szlovák államközi viszony, az államnyelvtörvény 2009-ben elfogadott módosítása nyomán a KKV-B mégis tudott úgy-ahogy működni. A magyar Külügyminisztérium tiltakozása jelezte ennek a törvényhozásnak magyar részről történő elfogadhatatlanságát. Göncz Kinga külügyminiszter végig következetesen, nagyon határozottan fellépett a szlovák kisebbségellenes nacionalista politikával szemben a felvidéki magyarok jogainak védelmében. Az MSZP–SZDSZ koalíció lényegében magára hagyta, semmi érdemi politikai segítséget, politikai hátországot nem nyújtott ehhez a fontos nemzetpolitikai ügryhöz. Támogatást az Európai Parlament Szocialisták és Demokraták Frakciójától az MSZP EP-delegációja kapott. A frakción belül létrejött a Szlovákia munkacsoport Hannes Swoboda frakcióvezető kezdeményezésére, és az ő aktív koordinálásával vitatta meg több alkalommal is a munkacsoport a szlovák kormányzat és a felvidéki magyar kisebbségi szervezetek közötti feszült helyzetet, az abból lehetséges kiutat. Ez volt az az időszak, amikor a magát baloldalinak valló Smer Fico vezetésével koalíciót kötött a szélsőjobboldali, magyarellenes párttal.

Korhecz Tamás a Magyar–Szerb KKVB 2004-et követő működését mutatta be. Nincs szükség semmiféle kommentárra, hogy ez a testület 20 év alatt mindösszesen öt alkalommal ülésezett, háromszor az MSZP–SZDSZ kormány idején, 2010 után kétszer, az elmúlt nyolc évben pedig egyszer sem. Ez önmagáért beszél. A két ország között a legmagasabb szintű találkozók igen gyakoriak és intenzívek voltak az elmúlt 14 évben. Ezek azonban nem pótolhatták és pótolhatják a konkrét felmerülő kisebbségi problémák megvitatását, többek között annak okainak megvilágítását, hogy a legutóbbi népszámlálási adatok alapján a példásnak ítélt magyar–szerb államközi kapcsolatok idején a vajdasági magyarság lélekszáma drámai módon csökkent. Kántor Zoltán és Pászkan Zsolt a Magyar–Román KKVB tevékenységét szélesebb társadalomtörténeti kontextusban igyekezett bemutatni. Joggal mutattak rá a szerzők az eltérő nemzetépítési, nemzetfelfogási koncepciók konfliktusára. Itt illett volna e tárgykörben utalni Földes György monográfiájára, amely a két élesen eltérő és ütköző nemzetfelfogás részletes elemzésével a magyarországi történettudományban egyedülálló és alapvetést jelentő munka.¹⁴ Tanulmányuk indító mondata, miszerint az alapszerződés nem szerves fejlődés nyomán született meg, önmagában elfogadható. Hiányzik azonban e megállapítás mögül, hogy lett volna-e, vagy akár ma is lenne-e minimális esély bármilyen alapszerződésre Magyarország és Románia között az akkori integrációs kényszerek, a nyugati nyomásgyakorlás, sőt ultimátum nélkül? Az 1996-ban aláírt magyar–román alapszerződés rendelkezései alapján a Kisebbségi Együttműködési Szakbizottság 8 alkalommal ülésezett, 2009 után csak egy alkalommal. Mivel magyarázható, hogy a magyar kormány nem tartotta fontosnak a Kisebbségi Együttműködési Szakbizottság összehívását a román részről halogató magatartás ellenére, hogy nem szorgalmazta határozottan annak összehívását? Nem Magyarország érdeke lett volna, hogy felvesse az erdélyi magyar kisebbségi nemzeti közösség problémáit a jogsérelmek orvoslására? Az is nehezen magyarázható, hogy 2010 után mennyire passzív volt a magyar külpolitika Románia irányában, miközben rendkívül intenzív kapcsolatokat ápolt Szlovákiával és Szerbiával. Alig volt magas szintű diplomáciai érintkezés és hivatalos találkozó! Nincs rá magyarázat, hogy miért nem folytatta a magyar kormány a magyar–román közös kormányülések korábbi gyakorlatát sem.

Tóth Norbert tanulmánya a tudományos hivatkozásokon túlmenően hasznos tanulságokkal, ösztönző ötletekkel járulhat hozzá a kisebbségvédelmi eszköztárban a szokásjog, a precedensek hasznosítására a kétoldalú kisebbségvédelem keretében is. E téren a kiemelkedő szakértőnek, Kovács Péternek számos figyelemre méltó felfedezése, javaslata volt 1990 után, amelyeket jól lehetett hasznosítani a multi-laterális és a bilaterális kisebbségvédelemben egyaránt.

¹⁴ Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.

Az anketén azt kívántam a kutatóknak, hogy legyenek olyan kormányzati tényezők, politikaformáló személyek, az Európa Tanács, az EBESZ, az ENSZ és más nemzetközi szervezetek munkájában résztvevő képviselők, szakértők, akik hasznosítani akarják és tudják a tudományos kutatások eredményeit. Az államigazgatási és politikai tevékenységem során, miniszterhelyettesi és államtitkári beosztásokban, a Magyar Országgyűlésben és az Európai Parlamentben végzett munkában meghatározó jelentőségű segítséget kaptam a kisebbségügyeket kutató tudósok, szakértők részéről. Nélkülük nem tudtam volna hatékonyan végezni a munkám éppen a kisebbségvédelem eszközszegénysége miatt. Különösen hálás vagyok a kiváló jogásznak, Bíró Gáspárnak, a geopolitikai és kisebbségi szakértőnek koncepcióalkotó gondolataiért és széles körű tárgyi tudásáért. Az 1989–90-ben általa készített hazai kisebbségi törvény elvi, gondolati alapvetése megkerülhetetlen volt a II. világháború utáni első, 1993-ban elfogadott kisebbségi törvény kidolgozásában. Különlegesen inspiráló és nagyon hasznos volt úgyszintén a kiváló nemzetközi jogász és kisebbségi szakértő Kovács Péter munkássága. Semmivel sem volt pótolható az ő pozitívista jogász szemlélete, amely minden lehetséges jogi fogódzót, esetet, meglévő nemzetközi gyakorlatot megpróbált feltárni, bemutatni, hasznosításra ajánlani a kisebbségvédelem érdekében. Bárdi Nándornak a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek egyedülálló, szintetizáló tényekbeli ismerete, koncepcióalkotó képessége, javaslattevő kezdeményezései, kritikái alapvető fontosságúak voltak az államigazgatási és politikai munkámban. A magyarságpolitikai eszköztár megújításának lehetséges módosításaira irányuló javaslataikkal, kisebbségügyi tevékenységemet javító szándékú észrevételeikkel segítő több munkatársam közül ki kell emeljem Íjgyártó István, Zalatnay István, Báthory János elméleti és tárgyi tudását. Ők ugyan nem foglalkoztak tudományos kutatással, de tudományos kutatóként is megállták volna a helyüket.

TÓTH JUDIT*

Az elvesztett illúziók nyomában

Vizi Balázs: *Európai kaleidoszkóp. Az Európai Unió és a kisebbségek*. [Budapest:] L'Harmattan Kiadó, 2013. 187 oldal.
(Föld-rész könyvek)

Vizi Balázs két önálló monográfiát írt eddig, egyet magyarul, egyet pedig angolul.¹ A szerzőt láthatóan mindkét kötet írásakor ugyanaz foglalkoztatta, ezért akarta a nemzetközi érdeklődőkkel is megosztani meglátásait, amelyeket a mából visszatekintve ekként összegezhetünk: az európai integráció több évtized alatt sem jogi kényszerrel, sem társadalompolitikai eszközökkel nem tudott érdemben jobb világot teremteni a nemzetiségeknek. A tagjelölt államok nem akartak igazi kisebbségi jogi politikát csinálni, az EU pedig nem tudott, mivel nincsen erre hatásköre.

Már a bővítés előtt is vita bontakozott ki arról, vajon a kisebbségi jogi politikák alkalmazhatóak-e a kelet-közép-európai régióban, azaz exportálható-e a liberális pluralizmus. A nyugati politikaelmélet úgy vélte, hogy a régió sajátos történelmi múltja miatt az etnikai kapcsolatokkal összefüggő tapasztalatok nagyon különböznek sok nyugati országéitól. Ám mind normatív okokból (etnokulturálisan igazságos társadalmak létrehozása), mind pragmatikus megfontolásokból (békés etnikai kapcsolatok elérése) megfelelő lehetne, ha úgy tekintünk rá, hogy a kisebbségjogi politikák keletre való áthelyezése a nemzetépítés során felmerült tényleges vagy vélt igazságtalanságokra adott legitim válasz. Az ellenvéleményen lévők például azzal érveltek, hogy a kisebbségi jogok politikájának bevezetése térségünkben – vagyis egy olyan területen, ahol számos erőszakos etnikai sérelmet okoztak már – támogatná az önző, etnikailag szervezett politikai közösségek fejlődését.² A kortársak vitájába Vizi Balázs úgy szólt bele, hogy elemezte az integrációs felkészülés dokumentumait, a csatlakozási követelményeket (Koppenhágai

* A szerző jogász, az SZTE docense. E-mail: skula@juris.u-szeged.hu

¹ Vizi Balázs: *Hungarian Minority Policies and European Union Membership: An Interpretation of Minority Protection Conditionality in EU Enlargement*. Leuven: Katholieke Universiteit, 2006. 226.

² Vermeersch, Peter: EU Enlargement and Minority Rights Policies in Central Europe: Explaining Policy Shifts in the Czech Republic, Hungary and Poland. University of Leuven (KU Leuven): *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2003/1. file:///C:/Users/h2404/Downloads/Focus1-2003_Vermeersch.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

kritériumok, 1993), amelyekben nemcsak általában szerepelt az emberi jogok érvényesítése, de kiemelten a kisebbségek jogainak védelme is. Ezeknek a csatlakozás előtti és a csatlakozást követő évtizedben való normatív teljesülését vizsgálta meg, majd ebből vont le következtetéseket. Például azt, hogy 2004 előtt az Európai Bizottság talán azért nem vette észre a romák, oroszok, törökök, magyarok vagy pomákok helyzetének sérülékenységét, nehogy valaki megkérdezze, mennyivel intézményesebb a baszkok, provanszálók, bretonok vagy katalánok jogvédelme.³ Ha pedig megfelelünk a klubba történő felvétel követelményeinek, akkor már nem kell a későbbiekben ellenőrizni a nemzeti és etnikai kisebbségek identitását védelmező jogokat és politikákat.

A kötetben hat témában írt tanulmányok olvashatók, amelyek közös eleme az identitásviták változása a demokratikus átmenet időszakában és az azt követő válságok idején. A 185 oldalt kitevő hat témakör a következő: az EU és a kisebbségi jogok, a nyelvpolitika, a keleti bővítés, a romák helyzete, a magyar diaszpórapolitika, valamint a regionális etnikai mozgalmak/pártok tapasztalatai.

A kötet egyik tanulsága, hogy az Európai Unióban csak más szakpolitikákba csomagolva, indirekt módon létezik és fejlődik a kisebbségpolitika, továbbá annak jogi eszközrendszere. Ezt a kötetre hivatkozó hazai szerzők sokasága lényegében elfogadta.

– Ilyen fontos burkolóanyag a bővítéspolitika,⁴ amely tehát érdemi elmozdulást tud elérni a jelölt országban a közállapotok és főleg a szabályozás terén a nemzeti-etnikai csoportokhoz tartozók érdekében. Ez egyben az uniós külpolitika egyik látványos területévé is vált, bár a kifáradás miatt pár éve pihentetik.

– A nyelvpolitika azzal, hogy statuálja nem csak az uniós hivatalos és munkanyelveket, hanem elismeri a regionális nyelveket, a nyelvi jogokat,⁵ és azok gyakorlásához különböző intézményeket is teremt, felerősíti az Európa Tanács Nyelvi Kartájában⁶ szereplő sokrétű nyelvi infrastruktúra jelentőségét. Ez ugyanakkor a belső és külső migráció irányát, a migránsok beilleszkedését is befolyásolja.

– A társadalmi befogadás, az inklúzió és az egyenlőségi politika érdemi kérdése a történetileg jelentős hátrányokkal küszködő, szegregált kisebbségi csoportok

³ Ádám Bíborka: Kettős mérce? Az Európai Bizottság és a kisebbségek. *Korunk*, 2022/6. 10–19.

⁴ Tóth Norbert: Horvátország EU-csatlakozási folyamatának hatása az állam kisebbségvédelmi tárgyú joganyagának fejlődésére – különös tekintettel a hatékony közéleti részvételhez való jog kérdésére. *Kisebbségi Szemle*, 2016/1. 75–87.

⁵ Andrassy György: A magyar nyelv és a magyar nyelvű közösség jogi helyzete. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2017. 64–90.

⁶ Mikó Melinda: Franciaország és a Regionális Nyelvek Európai Kartájának ratifikációja, avagy az európai értékek és a nyelvpolitika. In: Bene Adrián – Szabó, Rafael Ákos (szerk.): *Recontres conflits: Nouvelles perspectives en études romanes*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Romanisztika Intézet Francia Tanszék, 2016. 177–186.

helyzetének javítása,⁷ még tágabban az antidiszkriminációs,⁸ valamint az egyenlő bánásmódhoz tartozó megerősítő intézkedések hatékonyságának a növelése.

– A pártok szabad alapításának és működésének haszonélvezői az etnikai pártok, noha kevesen vannak. Ugyanakkor a pártok szabad politizálása (és az érdeklődés elmúlása miatt elhaló szerveződés esélye) is hozzájárul a kisebbségek reprezentációjához, közösségfejlesztéséhez és autonómiatörekvéseik kifejezéséhez.⁹

– Az európai állampolgársági jogállásnak¹⁰ elengedhetetlen része az alapjogok védelme, amelyben a négy szabadságjogból a szabad mozgás jogát ösztönözheti az, ha a sokszínűséget, benne a kulturális közösségek, diaszpórák, új kisebbségek hagyományait tiszteletben tartják az oktatásban, a médiában és a közéletben.¹¹

– Végül a migrációs politika keretében nemcsak a fent felsorolt szakpolitikákat lehet felerősíteni, hanem persze a kisebbségpolitikát is.¹²

Ez a többszörös csomagolás ugyanakkor rejtve hagyja a választ arra a kérdésre, hogy a kisebbségi politika felvállalása az európai integráció szélesítését vagy mélyítését szolgálja-e, és vajon miként segíti elő, vagy Vizi Balázs szavával élve, csak az uniós „retorikai legitimitást” teszi-e nyilvánvalóvá.

Elvesztett illúzióink közé tartozik, hogy valaha úgy gondoltuk: amint egy ország, netán egy egész régió belép az EU-ba, akkor automatikusan

– a társadalom és annak addig kirekesztett csoportjai, kisebbségei is integrálódnak;

– a jogállami intézmények létrehozása visszafordíthatatlan, és azok a demokráciát megerősítik a kisebbségi közösségekben is;

– a nacionalizmusok jelentősége csökkenni fog az emberi jogok és az európai polgárság értékei révén, a globalizáció közepette, és ez átformálja a nemzet, az állam és az állampolgárság fogalmát is;

⁷ Pap András László: Racial, Ethnic or National Minority? Legal Discourses and Policy Framework on the Roma – In Hungary and Beyond. *Social Inclusion*, 2015/5. 32–47.

⁸ Zalahegyi Zoltán: Rövid általános áttekintés a diszkrimináció jogáról Európában. *Külgügyi Műhely*, 2019/1. 64–80.

⁹ Korhecz Tamás: A nemzetiségi autonómia fogalmáról és nemzetközi jogi alapjairól. *Létiünk*, 2017/2. 35–51.

¹⁰ Benda Vivien – Wágner Tamás Zoltán – Dabis Attila: A közvetlen demokrácia európai útjai, különös tekintettel az európai polgári kezdeményezésre. *Kisebbségvédelem*, 2019/1. 69–94.

¹¹ Szalayné Sándor Erzsébet: A nemzeti kisebbségek jogainak védelme – mint a nemzetközi együttműködés körébe tartozó emberi jogok védelmének szerves része. In: Béli Gábor – Kis Kelemen Bence – Mohay Ágoston – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): *Emlékkötet Herczeg Géza születésének 90. évfordulója alkalmából*. Pécs: Publikon Kiadó, 2018. 165–174.

¹² M. Balázs Ágnes: A nemzetiségek jogai (kisebbségi jogok). In: Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): *Alapjogok: Az emberi jogok alkotmányos védelme Magyarországon*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 417–434. (Közreadó: a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kara)

– a hatalommegosztás következetesen a decentralizáció felé halad, és a helyi/regionális etnikai közösségek autonómiája erősödni fog a többszintű kormányzásnak és a szubszidiaritásnak is köszönhetően;

– az Európa Tanács, az EBESZ és az ENSZ kisebbségvédelmi normáit átültetik a gyakorlatba, amiben a rendszeres ellenőrzés, nyomon követés (UN Periodical Report, FRA, EBESZ Kisebbségi jogi biztosa, ODIHR keretében) csak korrekciós szerepet tölt be, hiszen a kisebbségi emancipációt és az aktív részvételt a jogi és politikai környezet garantálja.¹³

Vizi Balázs leszámol ezekkel az illúziókkal. Abban segít, hogy differenciáltan viszonyuljunk az európai kisebbségvédelemhez, legyenek reális elvárásaink. Számos történetet hoz példaként arra, hogy nincs társadalmi és jogi ügyekben magától működő biztosíték, lásd a Skót Nemzeti Párt felemelkedését és bukducslását, a baszkok és katalánok alkotmányos státuszát, az ír nyelv hivatalos nyelvvé válását az EU-ban 2007-től, vagy a romák érdemben alig javuló helyzetét a tagállamokban. Alapos elemzéseiből kiderül, hogy az Unió a bővítési folyamatban meglehetősen következetlenül járt el, és ez az egyenetlen értékelés, hiányos informálódás¹⁴ mára bizonyos magyarázatul szolgál arra, hogy például a romák szegregációját illetően miért hatástalan a szankcionálás, vagy miért nem üldözik a gyűlölet-bűncselekményeket a régiókban. És mert úgy tűnik, hogy a Bizottság a csatlakozási felkészülésben alábecsüli a nem jogi eszközök, például a jogtudatosság, a kisebbségi autonómiaképesség, a közösségépítés vagy a szóbeli mérgek szerepét. A sokszínű és nyitott társadalom mára egyre távolabb van,¹⁵ nem általános trend a regionalizáció,¹⁶ a demokrácia erősödése és a diaszpórajog tartóssága.

Ezt az ambivalenciát a kötetből vett idézettel illusztrálnám:

„Az EU-csatlakozás közvetlen hatását nehéz megítélni egy olyan területen, amelyre a közösségi jog nem terjed ki. [...] a romák felzárkóztatását célzó politikák megítélése a bővítés során formai maradt, az egyes kormányok a saját prioritásaikat úgy igyekeztek megjeleníteni, hogy azok az Európai Bizottság megközelítéséhez illeszkedjenek. [...] A roma közösség kulturális, etnikai kisebbségi identitásának megőrzése teljesen háttérbe szorult a diszkrimináció elleni fellépés és a társadalmi integráció mellett. [...] A papíron

¹³ Szalayné Sándor Erzsébet: A Kisebbségvédelmi Keretegyezmény húsz év után – tapasztalatok a negyedik monitoring ciklus végén. *Kisebbségi Szemle*, 2017/3. 43–56.

¹⁴ Vizi Balázs: Az EU bővítéspolitikája és a kisebbségek védelme Szerbiában. In: Papp Tibor (szerk.): *Az első száz év. A kisebbségi magyar identitás szervezeti és intézményi kontextusa a Vajdaságban*. Szabadka: Vajdasági Magyar Képző-, Kutató- és Kulturális Központ, 2021. 80–89.

¹⁵ Pap András László: *Rendészet és sokszínűség*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2019.

¹⁶ Vizi Balázs: Kölcsönhatások az európai integrációban: regionalizmus és kisebbségek. In: Fillep Tamás Gusztáv – Szerbhorváth György – Papp Z. Attila (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, Kalligram, 2022. 405–419.

megjelenő tervek és ezek hatékony végrehajtása közötti szakadékra az Európai Bizottság is rendszeresen felfigyelt, de egy bizonyos szinten túl kritikái már hatástalannak bizonyultak. [...] A magyar kormányok intézkedési terveinek finanszírozásában a PHARE-programok jelentős támogatást nyújtottak, Magyarország a legnagyobb arányban részesült ebből a támogatásból (17,5 millió euróval) a romaintegrációs programok fedezésére. Az Állami Számvevőszék ugyanakkor megállapította, hogy akárcsak a hazai költségvetési pénzek felhasználásánál, úgy az uniós forrásoknál is hiányzott a hatékony ellenőrzőrendszer. A kisebbségek (köztük a cigányság) részére nyújtott támogatások eredményessége az államháztartás pénzügyi információs rendszerében nem követhető nyomon. [...] A 2011-ben, a magyar elnökség alatt elfogadott roma keretstratégia anélkül, hogy jogi vállalásokat jelentene a tagállamok számára, a legmesszebb megy a romák iránt érzett európai felelősség megjelenítésében. [...] szemlélete a társadalmi integrációra helyezi a hangsúlyt. A hazai cigányságot érintő kormányzati politikák is rendszerint megkérdőjelezzik, hogy vajon a szegénységpolitikán kívül van-e létjogosultsága romapolitikának. De a romákat érintő problémák nem feltétlenül és kizárólag szociális gyökerek.” (150–151.)

A tanulmányok füzére nem szakadt meg, hanem folytatódott a kötet megjelenése után is. Mára a szerző bibliográfiájában majdnem kétszáz könyvfejezet, cikk, szerkesztett könyv szerepel, de mindegyik variáció egy témára,¹⁷ amely van is meg nincs is. Régiókban nincs kidolgozott, hatékony kisebbségpolitika tagállami szinten, mert lehetetlen küldetés,¹⁸ míg az Unióban ez mára a szakpolitikai rendszerbe olvadt bele.¹⁹ Izgatottan várjuk, hogy az Unió bővítésekor levonják-e a tanulságokat, vagy csak kockázati felár lesz a csatlakozó országok kisebbségpolitikai terheinek szétterítése, és hogy mindebből Vizi Balázs milyen újabb kiváló elemzéseket készít majd. Háttha jön egy újabb korszak, amikor a kisebbségpolitika és a jogvédelem fontossá, gyakorlati jelentőségűvé válik, és a döntéshozók is kézbe veszik az elemzéseket...

¹⁷ Nagy Noémi: Variációk egy témára: Az EU kisebbségi kaleidoszkópja. *Pro Minoritate*, 2013/4. 202–205.

¹⁸ Tárnok Balázs: Kisebbségvédelem az Európai Unióban – lehetetlen küldetés? *Ars Boni*, 2015/1. <http://www.arsboni.hu/kisebbssegvedelem-az-europai-unioban-lehetetlen-kuldetes.html> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

¹⁹ Vizi Balázs: Kisebbségpolitika. In: Ördögh Tibor (szerk.): *Az Európai Unió szakpolitikai rendszere*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022. 531–545. [Közreadó: a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kara]

SALAT LEVENTE*

Kutatási kézikönyv – arról, ami nincs?

Tove H. Malloy – Vizi Balázs (Eds.): *Research Handbook on Minority Politics in the European Union*. Cheltenham, Glos: Elgar, 2022. 450 oldal

A kutatási kézikönyv (*research handbook*) műfajának nincs szigorúan körülhatárolt jelentéstartománya, a magukat ekként forgalmazó kiadványok nagy általánosságban két kategóriába sorolhatók. Léteznek egyfelől egy bizonyos kutatási területre szorítkozó, rendszerint módszertani előírásokat vagy formai követelményeket rögzítő és – nem ritkán – valamely, magára sokat adó intézmény (például egyetem vagy kutatási intézet) standardjait rögzítő kompendiumok. Egy kutatási kézikönyv célja lehet másfelől egy szakterület, tudományos kérdés, illetve egy tágabb vagy szűkebb problematika összefüggésében átfogó és kimerítő képet nyújtani a tudományos kutatás eredményeinek, az uralkodó megközelítéseknek, a válaszra váró, függőben levő kérdéseknek és a valószínűnek látszó trendeknek egy adott időpontra jellemző állásáról. Az így felfogott kutatási kézikönyv annál jelentősebb szellemi és tudományos teljesítmény, minél rangosabb szerzőket vonultat fel, akik az illető tudományterületen elismert szaktekintélynek számítanak és maradandó érdemeket szereztek az adott területhez kapcsolódó tudományos kutatásban vagy annak meghatározó intézményeiben. A kutatási kézikönyvek ezen kategóriájához tartozó kiadványokra jellemző továbbá az elméleti megalapozottság és a módszertani következetesség, ami a kiadványt megkerülhetetlenné, referenciaértékké teszi az oktatásban, a kutatásban és a szakterülethez kapcsolódó alkalmazásokban.

A Tove H. Malloy és Vizi Balázs közös szerkesztésében megjelent *Research Handbook on Minority Politics in the European Union* ebben a második értelemben kutatási kézikönyv. 2022-ben az Edward Elgar kiadónál jelent meg, ami már önmagában sokat elárul a könyv jelentőségéről. Az Edward Elgar kiadó egyik erőssége a kutatási kézikönyvek megjelenítése: az 1986-os alapítás óta a kiadó eddig összesen 1461 címet jelentetett meg ebben a kategóriában, amelyek között számos kiadvány foglalkozik a nemzetközi joghoz és politikához, az EU intézményeivel és közpolitikai gyakorlatához, illetve a hátrányos társadalmi helyzet különböző változataihoz kapcsolódó témákkal. A migráció jelenségének és következményeinek,

* A szerző politológus, a kolozsvári BBTE egyetemi tanára. E-mail: salat@fspac.ro

illetve az őshonos népek (*indigenous peoples*) helyzetének a kérdéseit változatos megközelítésekben taglaló számos kiadvány között a Malloy és Vizi szerkesztette kötet eddig az egyetlen, amely az európai nemzeti kisebbségek és az EU normatív kerete, intézményei és közpolitikai gyakorlata közötti kapcsolatot taglalja a kutatási kézikönyvekre jellemző alapossággal és módszerességgel.

A kötet a kutatási kézikönyvekkel szemben támasztott követelmények döntő többségének magas színvonalon megfelel. A kiadványba foglalt tanulmányok szerzői többségükben megkérdőjelezhetetlen szaktekintélyek a kisebbségi jogok és a kisebbségpolitika területén: nem csupán tapasztalt és elismert szerzők, a világ jelentős egyetemén oktató elméleti szakemberek vagy kutatók, de a nemzetközi jog, azon belül a kisebbségvédelem meghatározó államközi szervezeteiben – Európa Tanács, EBESZ, ENSZ stb. –, vagy független nemkormányzati szervezetekben – European Center for Minority Issues (Flensburg), Eurac Research (Bolzano), Minority Rights Group International (London) – töltöttek, illetve töltöttek be különböző tisztségeket, vagy szereztek hosszabb-rövidebb ideig tartó munkaviszonyt, együttműködést követően értékes szakmai tapasztalatokat. A kötetben található 20 tanulmány mindegyike megfelel az elméleti megalapozottsággal, a módszertani rigurozitással, illetve a következtetések közpolitikai relevanciájával, gyakorlati alkalmazhatóságával kapcsolatos elvárásoknak. Egészében véve a formai szempontok alapján egy kivételes könyvvel van tehát dolgunk, indokolt tüzetesebben szemügyre vennünk a kötet tartalmi vonatkozásait.

A kötet céljait, módszerét felvázoló, a szerkesztők által jegyzett bevezető tanulmányt követően a kézikönyv tartalma öt egységbe tagolódik. Az első egység azt járja körül, hogy mi következik az EU normatív keretéből, az *acquis communautaire*-ből a kisebbségpolitikára nézvést. Rainer Hoffman és Moritz Malkmus kiváló tanulmánya az uniós szerződések alakulásának történetét foglalja össze, arra keresve a választ, hogy mit eredményezett a folyamat a kisebbségvédelem szempontjából. Noha áttörésként értékelhető, hogy a Lisszaboni Szerződés 2. cikke, illetve az Alapjogi Karta 21(1) bekezdése tartalmazza végre, hosszas mellőzés után, a „kisebbségek” kifejezést, az EU nem rendelkezik egyértelmű kompetenciákkal a kisebbségvédelem tekintetében. A jogilag kötelező érvényű rendelkezések a diszkrimináció tiltására szorítkoznak, ami tág keretek között teszi értelmezhetővé mindazt, ami az EU tekintetében a kisebbségvédelem terén történik, kizárva annak a lehetőségét, hogy a nemzeti kisebbségek védelme egyértelmű eredményeket lehetővé tevő kritériumként jöhessen szóba például a bővítési folyamatokban. Mindebből az következik, hogy a kisebbségvédelem az EU és a tagállamok közötti légüres térnek a foglya, ami aligha fog belátható időben megváltozni, ha figyelembe vesszük, hogy fontos tagállamok következetesen elutasítják az Európa Tanács kisebbségvédelmi keretszerződésének a ratifikálását. A *Minority Safepack Initiative* – MSPI (Mentőcsomag a kisebbségek számára) elutasításának is az az üzenete, hogy az EU nem kíván felelősséget vállalni a kisebbségvédelem összefüggésében,

előrelépést az ügyben csak a létező jogszabályok értelmezésére és a hézagaik kitöltésére irányuló transzverzális erőfeszítések hozhatnak – áll az igen alaposan dokumentált tanulmány következtetésében.

Ezeknek a törekvéseknek az esélyeit veszik górcső alá az egység további tanulmányai. Kyriaki Tipodi az alapjogokra és az antidiszkriminációra helyezett hangsúlyból következő lehetőségeket tekinti át az egyenlőség és a befogadás (*inclusion*) effektív, autentikus formáinak a szavatolása terén „puha” jogi eszközökkel (*soft law*), Kristine Henrard pedig az Európai Unió Bíróságának az ítélkezési gyakorlatát elemezve nyújt átfogó képet arról, hogy az egyetemes emberi jogokra, illetve az Alapjogi Charta előírásaira alapozott joggyakorlat milyen következményeket produkál a nemzeti kisebbségekre nézvést az egyenlőség, az identitás védelme és a részvétel tekintetében. Noha mindkét tanulmány számos fontos pozitív fejleményt és lehetőséget nevez meg és ismertet részletesen, a két szerző konklúziója egybeesik: azt illetően, hogy a nemzeti kisebbségek védelmének a járulékos, az EU alapértékeiből másodlagosan következő és az intézményközi együttműködés logikájából adódó kezelése nem képes helyettesíteni az EU aktív, érdemi szerepvállalását a kisebbségvédelemben. Hasonló következtetésre jut az első egység egy további tanulmánya (Roberta Medda-Windischer és Katharina Crepaz tollából), amely az alapjogi megközelítés hatékonyságát a bevándorlók – „nem európai kisebbségek” – integrálásának az összefüggésében teszi elemzés tárgyává.

Az első egység záró tanulmányában Tóth Norbert a nemzetközi jog kisebbségvédelmi vonatkozásainak és az uniós jognak a viszonyával kapcsolatos kérdéseket feszeget, többek között, hogy a nemzetközi jog kisebbségvédelmi előírásai milyen befolyást gyakorolnak az EU jogrendjére, illetve hogy a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó jogi normák következnek-e az egyetemes emberi jogokból, vagy kizárólag különleges jogokként foghatók fel. Az első kérdést illetően a helyzet egyértelmű: a nemzetközi jog kisebbségvédelmi előírásai kizárólag államokra vonatkoznak – olyanokra, értelemszerűen, amelyek belső jogrendje elismeri a vonatkozó nemzetközi norma érvényességét –, az EU-ra mint kormányközi szervezetre viszont nem. Az EU a nemzetközi jog alanyaként elvben részt vehet természetesen nemzetközi megállapodások megkötésében, amelyek mind az EU egészére, mind a tagállamokra nézve kötelező erővel bíró szerződéseket eredményezhetnek. A nemzetközi jogi személyiségi státus az EU esetében korlátozott mindazonáltal, ellentétben a szuverén államokkal, mert a nemzetközi szerződésekben való részvétel kizárólag olyan területekre vonatkozhat, amelyek az EU alapító szerződéseiben előírt kompetenciákkal kapcsolatosak. A nemzetközi jog minden olyan előírása, amely kívül van ezeken a kompetenciákon, nem bír relevanciával az EU-ra nézvést.

Tóth Norbert szerint ahhoz sem férhet kétség, hogy a nemzetközi jogban a kisebbségi jogok az egyetemes emberi jogok részét képezik, annak ellenére, hogy nincs egyetemes érvénnyel bíró, mindenki által elfogadott definíciója a „nemzeti

kisebbség” fogalomának: a fontosabb nemzetközi jogi dokumentumok, amelyeknek vannak kisebbségvédelmi előírásai – mint a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya (1966), az ENSZ Közgyűlése által 1992-ben elfogadott Nyilatkozat a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó egyének jogairól, vagy az Európa Tanács Kisebbségi keretszerződése (1995) –, a kisebbségi jogokat az egyetemes emberi jogok részeként értelmezik, azokból következőként és azoknak alárendeltként fogják fel, abban az értelemben, hogy a kisebbségvédelemnek nem lehetnek az emberi jogokkal ellentétes következményei. Az EU jogrendjében ezzel szemben erre a kérdésre nincs egyértelmű válasz, abból következően, hogy a Lisszaboni Szerződés 2. cikkelyében, illetve az Alapjogi Karta 21(1) bekezdésében a kisebbségvédelmi előírás nem konzisztens, a kettő közötti ellentmondás pedig egyaránt értelmezhető úgy, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek „csak” egyetemes emberi jogaik vannak, és úgy is, hogy a kisebbségvédelem speciális jogokat tesz szükségessé.

A nemzetközi jog és az EU jogrendje között mindazonáltal nem teljesen elképzelhetetlen az átjárás, amint azt Tóth Norbert az ún. „Sólyom-formula” történetéhez fűzött interpretációjában próbálja kimutatni. A történet háttérében az áll, hogy 2012-ben az Európai Bíróság elutasította azt a keresetet, amelyet Magyarország kezdeményezett Szlovákiával szemben, azt követően, hogy a szlovák hatóságok megakadályozták, hogy Sólyom László, Magyarország elnöke részt vegyen a szlovákiai magyar kisebbség egy rendezvényén, amelynek keretében Szent István szobrának a felavatására került volna sor. A magyar fél szerint a szlovák állam nevében eljárók megsértették az uniós jogot azzal, hogy megakadályozták egy tagállam egyik polgárának, hogy egy másik tagállam területére beutazzék. Az Európai Bíróság a szlovák fél javára hozott döntését a nemzetközi védelmet élvező személyek és a diplomata testületek tagjaira vonatkozó, 1973-ban elfogadott New York-i megállapodásra való hivatkozással támasztotta alá, ami Tóth Norbert szerint két oknál fogva is problematikus. Az egyik, hogy az Európai Bíróság olyan nemzetközi megállapodásra hivatkozott, amelynek az EU nem része – a tagállamok igen, de az EU maga nem –, amiből nem kevesebb következik, mint hogy az EU jogrendjét olyan nemzetközi dokumentumok is befolyásolhatják, amelyeknek elfogadásakor az Unió nem volt aláíró fél (ezt nevezi Tóth Norbert *Sólyom-formulának*). A másik probléma, amire Tóth Norbert felhívja a figyelmet, egy indoklásbeli következetlenség: noha az Európai Bíróság döntése elismeri, hogy az államfők előjogokkal és immunitásokkal rendelkeznek a nemzetközi jogban, amelyeknek a részleteit a nemzetközi szerződésekből következő jogi dokumentumok mellett a nemzetközi szokásjog is szabályozza, a bíróság kizárólag a szerződéses kötelezettségekre alapozta a döntését, a szokásjogi normáktól pedig eltekintett.

A Sólyom-formulának mindazonáltal lehet Tóth Norbert szerint egy fontos hozadéka az EU-n belüli kisebbségvédelemre nézvést. Az Európai Bíróságnak a Sólyom-formulát eredményező döntése alapján a nemzetközi jog más dokumentumai

esetében is alkalmazni lehet azt a logikát, hogy a tagállamok által önmagukra nézvést elfogadott, ám az EU-ra nem vonatkozó előírásokból az EU jogrendjét befolyásoló döntések következhetnek, például a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya esetében, különös tekintettel annak 27. cikkelyére, amely a nemzetközi jog egyik legfontosabb kisebbségvédelmi előírását tartalmazza (Tóth Norbert szerint a 27. cikkellyel kapcsolatban Franciaország által megfogalmazott fenntartás csak az államnyelvet érintő kitételekre vonatkozik, a kisebbségvédelem egyéb területeire nem). Noha ez a meglátás vitán felül figyelmet érdemel, minden bizonnyal a szerző maga sem gondolja úgy, hogy a Sólyom-formula áttörést hozhatna az EU-n belüli kisebbségpolitikában.

A kötet második egysége az EU és a kisebbségvédelmi problematika viszonyának két további összetevőjét, az intézményi kompetenciák és a döntéshozatali mechanizmusok sajátosságait vizsgálja. Nagy Noémi és Vizi Balázs az EU törvényhozói kompetenciákkal rendelkező intézményeinek a helyzetét tekintik át tanulmányukban a kisebbségvédelem nézőpontjából, sorra véve az Európai Parlament, az Európai Tanács és az Európai Unió Tanácsának a viszonyulását a kisebbségvédelmi kérdéshez, kiemelve azokat a fordulópontokat az EU történetében, amelyek az Unió egész intézményrendszerének a viselkedésére befolyással voltak a kisebbségvédelmi kérdés megítélésében: az 1993-as döntés az EU keleti bővítését illetően és a bővítési folyamat hatodik hullámának a 2007-es lezárulta. Kiderül ebből a jól megírt, könnyen áttekinthető szerkezetű és meggyőzően érvelő tanulmányból, hogy az EU intézményrendszerének törvényhozói ága igencsak megosztott a kézikönyv fókuszát alkotó kérdés tekintetében. Az Európai Parlament az egyetlen az EU intézményrendszerében, amelynek tevékenysége következetes és kitartó elkötelezettséget tükröz a kisebbségvédelem területén, amit a Minority Intergroup léte és számottevő aktivitása mellett az elfogadott – ám kötelező érvénnyel nem bíró – határozatok viszonylag nagy száma is bizonyít. Az Európai Tanács és az Európai Unió Tanácsa ezzel szemben csak alkalmyszerűen veszi komolyan a kisebbségvédelmet, rendszerint olyankor, amikor az biztonságkockázati tényező lehet az EU intézményeinek stabilitása tekintetében, vagyis szinte kizárólag a bővítési folyamatok kontextusában, ami a sokat emlegetett „kettős mérce” megjelenését eredményezte. A tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy egységes és koherens kisebbségvédelmi rendszer hiányában az EU-nak olyan más kormányközi szervezetek standardjaira kell hagyatkoznia, mint az Európa Tanács és az EBESZ, amelyekhez a tagállamok eltérően, érdekeik szerint viszonyulnak, ami tovább nehezíti a saját kisebbségvédelmi rendszer létrejöttét az EU-n belül.

Twahida Ahmed az EU-ban a végrehajtó hatalmat birtokló Európai Bizottságnak a kisebbségvédelemmel szemben tanúsított viszonyulását elemzi tanulmányában, abból indulva ki, hogy bár a Bizottság nem rendelkezik törvény által előírt kompetenciákkal a nemzeti kisebbségek vonatkozásában, legalább 50 olyan jogszabály létezik ez idő szerint az uniós jogban, amelyek a nemzeti kisebbségekre

vonatkoznak, és semmi nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a Bizottság ezeket a jogosítványokat kreatívabb módon értelmezve a kisebbségvédelem karakteresebb szereplőjeként lépjen fel. A tanulmány konklúziója szerint nem ez történik azonban, az Európai Bizottság kisebbségpolitikai gyakorlatát egészében véve a következetlenség és szelektivitás jellemzi: a Bizottság nem viszonyul elvszerűen a kisebbségpolitika fölmerülő kérdéseire, az azokban érdekelt nemzeti közösségekhez, illetve az érintett tagállamokhoz, és részrehajlóan helyez kiemelt hangsúlyt a diszkrimináció megelőzésére, illetve a roma közösségek integrációjára, ahelyett, hogy ezeket a kihívásokat egy átfogó kisebbségvédelmi politika keretében kezelné. Elfogadhatatlan továbbá az a szakadék, amely a Bizottságnak a kisebbségvédelmi problematikához való viszonyulását tekintve egyfelől az Unión belüli, másfelől a csatlakozni kívánó új potenciális tagállamok helyzetének a megítélése és kezelése között tátong. A Mentőcsomag a kisebbségek számára (*MSPI*) elutasítása azt bizonyítja, hogy a dolgok jelenlegi állásán a bizottság nem kíván változtatni, ami nehezen megmagyarázható ellentmondásban van azzal a ténnyel, hogy az érvényes uniós szerződés szerint a nemzeti kisebbségek védelme az EU egyik alapértéke.

A második rész két további tanulmánya azt vizsgálja, hogy az EU intézményrendszerére jellemző két alapvető döntéshozatali mechanizmus, a bővítési folyamatokban érvényesített megfeleltetési kritériumok (*conditionality criteria*) egyfelől (Tove H. Malloy), illetve a demokrácia-standardok számonkérése másfelől (Láncos Petra Lea) milyen konzekvenciákat produkál a kisebbségvédelem tekintetében. Az összkép mindkét tekintetben lehangoló: sem a koppenhágai kritériumok alkalmazásának a tapasztalatai az ötödik (2004), hatodik (2007) és hetedik (2013) bővítés folyamán, sem a demokrácia hatékonyságának a fokozását célzó Európai polgári kezdeményezés (*European Citizens' Initiative*), illetve a Nyitott koordinációs módszer (*The Open Method of Coordination*) nem eredményeztek előrelépést az EU kisebbségvédelmi gyakorlatában.

Tove H. Malloy arra a kérdésre keresi a választ alapos, nagy lélegzetű tanulmányában, hogy voltak-e transzformatív következményei a megfeleltetési kritériumok alkalmazásának a csatlakozó államok tekintetében. A koppenhágai kritériumok megjelenésének az okait, majd az egymást követő bővítési folyamatok részletes, technikai adatokkal alátámasztott ismertetését követően arra a következtetésre jut, hogy a megfeleltetési kritériumok – 1. A demokráciát, a jogállamiságot, az emberi jogokat és a kisebbségek iránti tiszteletet és azok védelmét garantálni képes stabil intézmények; 2. Működőképes, a piaci verseny körülményei között a helyét megálló piacgazdaság; 3. A tagságból következő kötelezettségek teljesítése az *acquis* előírásai szerint – elfogadásával és alkalmazásával kapcsolatos kezdeti lelkesedés és egyetértés a tagállamok között az ötödik és hatodik bővítést követően fokozatosan elszivárgott, annak betudhatóan, hogy nyilvánvalóvá vált: a koppenhágai kritériumok az EU-n kívüli állapotokat céloznak meg, és hogy egyrészt „kettős mérce” van érvényben a tagállamok és az unióhoz csatlakozni kívánó országok

tekintetében, illetve hogy másrészt maguk a megfeleltetési kritériumok is eltérő értelmezések szerint kerülnek alkalmazásra a különböző csatlakozni kívánó államok esetében. Mindez fokozatosan a háttérbe szorította azokat a várakozásokat, hogy a koppenhágai kritériumok elfogadása olyan átalakulási folyamatokat fog előidézni a csatlakozó államokban, amelyek a nemzeti kisebbségek helyzetének a konszolidációját is fogják eredményezni, és az unió abszorpciós képességével, illetve a tagállamok nemzeti szuverenítésével kapcsolatos aggodalmak térnyerését tették lehetővé, a kisebbségvédelmi elköteleződés fokozatos leépülését eredményezvén. Az Unió abszorpciós képességével kapcsolatos aggodalmak vezettek 2006-ban a 4. koppenhágai kritérium elfogadásához, amely a vészfékhez hasonlítható funkciót hozott létre azokra az esetekre, ha az EU nehézségekkel találja magát szemben a bővítési folyamatban: a csatlakozási tárgyalások lassítását, vagy akár felfüggesztését lehetővé tevő eszköz ez az Unió számára.

Láncos Petra Lea hasonló következtetésre jut a demokratizálódás folyamatához fűzött várakozásokat illetően. Azokat a reményeket, hogy a csatlakozó országok vonatkozásában az EU által elvárt demokráciateljesítmény közvetve a nemzeti kisebbség helyzetét fogja előmozdítani, szertefoszlatta egyfelől az Unió intézményrendszerének az egészére jellemző demokráciadeficit annak megannyi összetevőjével, amelyek között az unió polgáraitól egyre távolabb kerülő döntéshozatal és az elszámoltathatóság, illetve az átláthatóság hiánya eredményezi a nemzeti kisebbségeket leginkább hátrányosan érintő konzekvenciákat. A csatlakozási folyamat egymást követő hullámainak a következtelenségei nyilvánvalóvá tették ugyanakkor, hogy az EU tagállamai igen széles spektrumon helyezkednek el abban a tekintetben, hogy miként viszonyulnak a kisebbségvédelem kérdéséhez: vannak egyfelől olyan országok, amelyekben alkotmányos garanciák szavatolják a kisebbségek politikai jelenlétét az állam intézményeiben és részvételét – a hatalommegosztás változatos módszereivel – a politikai életben, és vannak olyan államok másfelől, amelyek az unitarizmus ideológiájára hagyatkozva elzárkóznak a nemzeti kisebbség elismerésének minden formája előtt. Ezekből a különbségekből adódóan esélye sem volt annak, hogy az EU saját kisebbségvédelmi standardokat írjon elő a tagállamok számára, az egységes kisebbségvédelmi rendszer hiányát pedig sem az államközi egyezmények által felülről előírt demokráciaelvárások, sem a demokratikus részvétel minőségét alulról jövő kezdeményezések alapján javítani hivatott puha jogi mechanizmusok, mint az európai polgári kezdeményezés vagy a nyitott koordinációs módszer sem voltak képesek pótolni.

A kézikönyv két soron következő egysége olyan ágazati politikák helyzetét tekintik át, amelyekről természetükből fakadóan volna elvárható, hogy kisebbségvédelmi konzekvenciákat eredményezzenek. A kulturális másság (*diversity*) kérdésével foglalkozó harmadik egység a nyelvi jogokat (Jose Ramón Intxaurbe Vitorica és Eduardo Ruiz Vieyetz), a kulturális politikákat (Király Miklós), illetve a roma közösségek felzárkóztatását célzó programokat (Melanie H. Ram) vizsgáló

tanulmányokat foglal magába. A kohéziós politikáknak szentelt negyedik egység a regionális politikák (Tamara Hoch), a határokon átnyúló együttműködések (Alice Engl), az EU tagállamainak különleges területei és külbirtokai, illetve az uniós jogrend közötti viszony (Maria Ackrén), valamint az integrációs törekvések egy kritikus eleme, a kohéziós és regionális politikák között nehezen feloldható feszültséget eredményező, ún. „belső bővítés” (Tove H. Malloy) kérdéseit elemző tanulmányokat tartalmaz.

Az utolsó, ötödik egység első két tanulmánya a kisebbségvédelem nézőpontjából veszi górcső alá az EU külügyi szolgálatának a kérdését, közelebbről az Unió szomszédságpolitikáját, a nyugat-balkáni (Maria Dicosola), illetve a keleti határövezet (Graham Donnelly és Federica Prina) térségeihez való viszonyulás kihívásait és kilátásait elemezve; a zárótanulmány pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen esélyei vannak az EU-nak arra, hogy a kisebbségvédelem zászlóvivőjévé váljék a globális fejlődést célzó együttműködési kezdeményezésekben (Laia Pau Romani és Joshua Castellino). A harmadik, negyedik és ötödik részek tanulmányainak a tömör, akárcsak összefoglaló jellegű ismertetése is szétfeszítené ennek a recenzióknak a terjedelmi korlátait, ezért csak néhány érdekesebb vonatkozást emelek ki a soron következőkben, többnyire olyanokat, amelyekről keveset hallani az EU és a kisebbségvédelem sok vitára okot adó viszonyát elemző értekezésekben, fejtegetésekben.

Érdekes például, hogy mind a nyelvpolitikákkal, mind a kulturális politikákkal foglalkozó tanulmányból az olvasható ki, hogy az EU integrációs törekvései – amelyek az „Egyesülve a sokféleségben” (*United in diversity*) szöveg jegyében zajlanak – a nemzeti kisebbségekre nézvést nem kívánt következményeket eredményeznek abban a formában, hogy az integráció folyamatában a tagállamok saját domináns nyelvüket és kultúrájukat érzik veszélyeztetve – a *lingua franca* szerepét betöltő angol nyelv egyre markánsabb nyelvi imperializmusa révén egyfelől, illetve az Unió kulturális politikái által a közös európai identitásra és kulturális örökségre helyezett fokozódó hangsúlynak betudhatóan másfelől –, ami megnehezíti számukra, hogy elismerjék saját, belső kisebbségeiket és toleranciát tanúsítsanak irányukban. Figyelemre méltó ugyanakkor a romák felzárkóztatását célzó politikákat elemző tanulmány következtetése, miszerint a roma közösségek helyzetének az alaposabb, empatikusabb ismeretére volna szükség ahhoz, hogy ki lehessen törni a felzárkóztatási programok közismert eredménytelenségének a bűvös köréből.

A regionális politikákat és a határmenti együttműködést célzó – „határtalanítási” (*debordering*) – programokat ismertető két tanulmány több olyan vonatkozást említ, számos adattal és technikai jellegű információval alátámasztva az érvelést, amelyek pozitív konzekvenciákat, kiaknázható lehetőségeket eredményeznek a nemzeti kisebbségek számára. A két tanulmány végkövetkeztetése egybeesik mindazonáltal azt illetően, hogy ezek az opportunitások egészében véve nem képesek feloldani azt a paradoxont, hogy miközben a kisebbségvédelem az Unió egyik,

az uniós szerződésben deklarált alapértéke, a kérdéssel kapcsolatos kompetenciák nem léteznek, és azok létrehozása elől visszatérően kitér az EU.

A kézikönyv talán legérdekesebb vonatkozása az Uniónak az a kétarcúsága, amelyre egyfelől az EU tagállamainak a különleges területeinek és külbirtokainak az EU jogrendjéhez fűződő viszonyát taglaló, Maria Ackrén által jegyzett tanulmány világít rá, másfelől Tove H. Malloy érdekesítő fejtegetése a „belső bővítés” kérdéséről. Az EU tagállamainak egykori gyarmatai és autonóm státussal rendelkező szigetei, illetve külterületei – összesen 27 adminisztratív egység a Karib-térségtől és az Atlanti Óceántól Észak-Afrikán és az Indiai Óceánon át a Csendes Óceánig, amelyek közül több számos szigetet foglal magában! – az Európai Közösség alapításától, illetve a későbbi bővítések révén váltak az Unió részévé, és azon belül igen változatos viszonyban vannak az EU jogrendjével: a különleges jogállás, a kivételek és az autonómia különböző formáinak a haszonélvezőiként egyfelől, és az uniós politikák biztosította lehetőségeket kamatoztatva másfelől meglepő hatékonysággal teljesítik az EU integrációs célkitűzéseit az etnikai, nyelvi, kulturális és vallási sokszínűség egzotikusnak bízást mondható körülményei között. A „belső bővítés” fogalma azokra az elvben lehetséges helyzetekre vonatkozik, amikor a tagállamok száma nő az Unió területének a növekedése nélkül vagyis, amikor valamelyik tagállamból szecesszió révén kiválik egy adott terület (például Katalónia). A két tanulmányból az derül ki, hogy miközben az EU jogrendje rendkívül komplex és flexibilis a különleges jogállású területek jogi és adminisztratív harmonizációjának a tekintetében, az ún. „belső bővítés” kérdésében merev és elutasító, a „konzervatív semlegesség” alapállásából utasítva el a tagállamok kisebbségpolitikai kudarainak a kérdésével való szembenézést.

A koherens, világos célokat követő, érdekek helyett elvek által vezérelt kisebbségpolitikai elköteleződés hiányának a következményeire hívják fel a figyelmet az EU külügyi szolgálatával foglalkozó tanulmányok is. A Nyugat-Balkán tekintetében Maria Dicosola azt emeli ki, hogy a térség sajátos adottságai közepette látványosan egyértelművé válnak az EU kisebbségpolitikájának a gyenge pontjai. A megfeleltetési kritériumok által előírt standardok gyakorlatba ültetése felszínes, és a rivalizáló nemzetépítési törekvések kontextusában gyakran a célokkal ellentétes konzekvenciákat eredményez. A kisebbségvédelemmel kapcsolatos elvárások kívülről előírt viselkedési minták, amelyeknek meg lehet felelni formailag, anélkül, hogy azok szerves részeivé válnának a demokratikus átmenetnek és konszolidációnak. Dicosola szerint a megfeleltetési kritériumok alkalmazásának a nyugat-balkáni kudarcra egyértelművé teszi, hogy az EU kisebbségvédelmi gyakorlata nem nyugszik szilárd, koherens elméleti alapokon, nincs világos elképzelés arról, hogy milyen viszonyoknak kellene léteznie a kisebbségi jogok, a demokrácia és a jogállamiság között. A kisebbségi jogok és a demokrácia kérdésének a szétválasztása a biztonságpolitikai megfontolások térnyerését tette lehetővé, a demokratizálódás kárára és a kisebbségvédelem színlelt, formalisztikus kezelését bátorítva.

A geopolitikai és a regionális biztonsággal kapcsolatos megfontolások domináns, az elveket háttérbe szorító érvényesülését hangsúlyozza Graham Donnelly és Federica Prina is a keleti szomszédsági politikákat elemző, igen alapos tanulmányukban. Az ilyen jellegű megfontolások eredménye, hogy az Unió kisebbségpolitikai elköteleződése rendkívül differenciált és következetlen a térségben, teljességgel nélkülözve a koherens, konzisztens normativitás minden látszatát. Mind a nyugat-balkáni, mind a keleti szomszédsági politikákat elemző tanulmány arra a következtetésre jut, hogy az EU kisebbségvédelmi rendszerét egy átfogó reform keretében kell újragondolni és szilárdabb elméleti alapokra helyezni.

A fentiek alapján aligha lehet vitatni, hogy egy igen alapos, sokrétű, a vizsgált tematikát imponálóan sok nézőpontból megvilágító kutatási kézikönyvvel van dolgunk. Nem kevésbé egyértelmű ugyanakkor, hogy az előzőekben nyújtott – bár tömör és szelektív – összefoglaló alapján nem lehet kitérni a kérdés elől, hogy létezik-e egyáltalán az, amit ez a kiválóan kitalált, megtervezett és kivitelezett kutatási kézikönyv a vizsgálat tárgyának tekint. Van-e az Európai Uniónak kisebbségpolitikája?

Ez a kérdés Tove H. Malloyt és Vizi Balázst, a kézikönyv szerkesztőit is foglalkoztatja. A kibontakozó összkép alapján kénytelenek elismerni a bevezető tanulmányban, hogy a kisebbségpolitika terén az EU egészét tekintve „koherens és konzisztens megközelítésről” nem lehet beszélni. Az Unió meghatározó intézményeire a politikai akarat hiánya a jellemző, mi több, egyértelmű jelei vannak a kisebbségi ügyek depolitizálására irányuló törekvésnek. A depolitizálás a szerkesztők felfogásában azt jelenti, hogy a dolgokat eleve adottaknak tekintjük, olyanoknak, amelyek tekintetében a politikának – a kontesztáció, a változtatás igényének az értelmében – nincs illetékessége. Malloy és Vizi szerint végső soron a depolitizálás maga is politika, következésképpen a kutatási kézikönyv tárgya és irányultsága – amely az Unióban kirajzolódó politikai mintázatok láthatóvá tételét („*providing evidence for a political pattern*”) szeretné nyújtani – nem kérdőjelezhető meg.

A szerkesztők beszélnek ugyanakkor egy „kibontakozóban lévő uniós kisebbségpolitikáról” (*an emerging EU minority policy*), és hivatkoznak Peter M. Haas „tudásméleti közösség” (*epistemic community*) fogalmára¹, ami támpontot kínál két kritikai észrevétel megfogalmazásához. Az egyik a kutatási kézikönyv címével és tárgymejelölésével kapcsolatos: a „kisebbségpolitika az EU-ban” változat helyett, amely a kötet tanulmányai által nyújtott evidenciák alapján megannyi kritikai

¹ “An epistemic community is a network of professionals with recognized expertise and competence in a particular domain and an authoritative claim to policy-relevant knowledge in that domain or issue-area. Although an epistemic community may consist of professionals from a variety of discipline and backgrounds, they have (1) a shared set of normative and principled beliefs [...]; (2) shared causal beliefs [...]; (3) shared notions of validity [...]; and (4) a common policy enterprise [...].” Haas, Peter M.: Introduction: Epistemic communities and international policy coordination. *International Organization*, 1992/1. 1–35.

észrevételt tesz indokolttá, célszerűbb lett volna a „kisebbségi rezsim az EU-ban” változat mellett dönteni, a Galbreath és McEnvoy által javasolt fogalomhasználat alapján.²

De kritikát lehet megfogalmazni a kötet egy szerkezeti fogyatékoságát illetően is: hiányzik a kötet végéről egy összegező, konklúziókat megfogalmazó tanulmány, amelyben ki lehetett volna fejteni, hogy milyen értelemben lehet beszélni a „kibontakozóban levő uniós kisebbségpolitikáról”. A Tove H. Malloy és Vizi Balázs által futólag megemlített fogalmi keretet jól lehetett volna kamatoztatni ebben a tekintetben: a kisebbségi rezsimekre jellemző informalitás, az állami viselkedés sokféleségében fokozatosan érvényesülő, a „tudáselméleti közösség” apránkénti létrejötte által érvényesített normativitás valóban eredményezhet szokásjogi standardokat, amelyek elvezethetnek ahhoz a kisebbségpolitikai reformhoz – a holisztikus, szilárdabb elméleti alapokra helyezett uniós kisebbségvédelemhez –, amelynek a szükségessége mellett a kötet több tanulmánya teszi le a garast, és amelynek az esélyei az államközi szerződések létrejöttének az útján rendkívül csekélyek ez idő szerint. Noha egy ilyen zárótanulmány sokat emelt volna a kötet szellemi értékén, a kézikönyv egészének és a szerkesztőknek elvitathatatlan érdeme, hogy az ebben a hiányban fölsejlő esély megismerszik egyáltalán.

² Galbreath, David J. – McEvoy, Joanne: *The European Minority Rights Regime. Towards a Theory of Regime Effectiveness*. Houndmills, Basingstokes, New York: Palgrave Macmillan, 2012. és uők: How Epistemic Communities Drive International Regimes: The Case of Minority Rights in Europe. *Journal of European Integration*, 2013/2. 169–186.

A londoni Beneš vezette emigráció tervei a csehszlovákiai német és magyar kisebbség fölszámolására (1940–1945) II.

The Plans of the Beneš Emigration for the Eradication of the German and Hungarian Minorities in Czechoslovakia (1940–1945) II.

ABSTRACT: The paper discusses the plans of the Beneš-led emigration to eradication of the German and Hungarian minorities in Czechoslovakia during World War II. The initial moderate plans were radically changed as the international situation of the emigrant government became more stable and the Allied military victories were achieved. In the first years, the emigration leadership considered the creation of autonomous cantons of nationalities and the transfer or population exchange of border areas inhabited by nationalities as a possibility. From 1943 onwards, the idea of restoring the pre-1938 borders and creating a Slavic nation-state became dominant. The radical reduction in the number of minorities was to be achieved primarily by means of transfer and population exchange. Beneš sought to negotiate the support of his three most important allies for his plan to displace the minority population.

KEYWORDS: Czechoslovak emigration, minority issue, state borders, Slavic nation state, transfer, population exchange

Beneš a kíséretével 1943. december 11-én érkezett Moszkvába. A csehszlovák delegáció megérkezése után másnap, december 12-én került sor a 20 évre szóló

* A szerző történész, a Fórum Intézet külső munkatársa. E-mail: angyalbela@gmail.com
A tanulmány első része a *Regio* 2024/2. számában jelent meg.

Szovjet-csehszlovák barátsági, kölcsönös segélynyújtási és háború utáni együttműködési szerződés aláírására a Kremlben. Ebben a felek többek között kötelezték magukat,

„hogymindenmő katonai és egyéb segítséget és támogatást megadnak egymásnak a Németország és az európai agressziós cselekményekben vele szövetszettezt Államok ellen viselt jelenlenlegi háborúban. [...] hogy a béke helyreállítását követő időszakban szoros és baráti együttműködést tartanak fenn, és hogy függetlenségük és szuverenitásuk kölcsönös tiszteletben tartása, valamint a másik Állam belügyeibe való be nem avatkozás elveinek megfelelően járnak el.”¹

A szerződés aláírását Beneš és a csehszlovák emigráció vezetése úgy prezentálta a belföld és a világ felé egyaránt, hogy nemzetközi jogi garanciákat szerzett a háború utáni Csehszlovák Köztársaság számára a német veszéllyel szemben, és a szovjet fél kötelezte magát, nem avatkozik Csehszlovákia belügyeibe. A szerződés aláírása a Szovjetunió számára is fontos aktus volt, mivel ezzel demonstrálta a szovjet külpolitikát az európai kisállamokkal szemben.²

Beneš és kísérete december 23-ig, 12 napon keresztül tartózkodott Moszkvában, és ez alatt számos találkozót, tárgyalást bonyolított le. Még az utazás előtt elkészítettek három memorandumot is: 1. A lakossági transferről; 2. A gazdasági együttműködésről és a 3. CSSZK jövőbeli státuszának néhány fő alapelve.³ A memorandumokat a köztársasági elnök a Molotovval folytatott tárgyalások során adta át a szovjet félnek.

Sűrű moszkvai programja során Beneš minden nap folytatott tárgyalásokat a szovjet vezetőkkel, illetve a csehszlovák kommunista emigráció vezetőivel. A tárgyalásoknak jelentős szakirodalma van, a megbeszélések jegyzőkönyveinek egy része magyarul is megjelent,⁴ ezért itt csupán a magyar kérdéssel kapcsolatos legfontosabb megbeszéléseket emelem ki. 1943. december 14-én Beneš Molotov külügyi népbiztossal tárgyalt, elsősorban Németország és Magyarország lefegyverzéséről és a kisebbségi lakosság transferéről. Ez alkalommal Beneš nyíltan, ellenségesen beszélt Magyarországról. Az országban uralkodó „feudalizmus”

¹ A szerződés szövegét lásd Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2016. 203–204. és Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1966. 559–562.

² Bílek, Jan – Kuklík, Jan – Maršoun, Erik – Němeček, Jan: *Druhý exil Edvarda Beneše. Fotografie z let 1938–1945*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Právnická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2016. 64–65.

³ AÚTGM, fond EB II, 196. doboz, sign. V 186/62A-C/8

⁴ András Károly: *Beneš Moszkvában I–II. rész. Új Látóhatár*. 1985. 137–168. 425–453.; Gulyás László (szerk.): *Az 1943 decemberi Beneš – Sztálin – Molotov megbeszélések dokumentumai*. Szeged: A JATE Történész diákkör kiadványa. 1993. [Documenta Historica 11.]

megdöntésének szükségességét hangsúlyozta. Fontosnak nevezte, hogy a Szovjetunió és ne csupán az angolok vagy az amerikaiak szállják meg Magyarországot:

„El tudom képzelni, hogy mi történnék, ha csupán az angolok lennének ott. A magyar arisztokraták elvinnék őket weekendekre, vadásztoktra, történeteket mesélnének arról, hogy az ő demokráciájuk a legrégebb Európában, és beszélnének a parlamentjükről, mindez hazugság, de az angolokra hatással lenne. [...] A fegyverszünet megkötése előtt szándékozom a nagyhatalmakhoz fordulni, hogy a fegyverszüneti feltételek között szerepeljen, hogy jogunk van elfoglalni a München előtti határokat. Utána a határok kérdésében a békekonferencia döntsön véglegesen.” Molotov a válaszában hangsúlyozta, hogy a magyarokat is meg kell büntetni. „Ami a megszállást illeti, nekünk közelebb van [Magyarország], mint másoknak, de a helyzet még tisztázatlan és nem időszerű.”⁵

Beneš Magyarországra vonatkozó szavai, és a biztatása arra vonatkozóan, hogy a szovjet hadsereg szállja meg az országot, különösen visszataszítóan hatnak, ha figyelembe vesszük, hogy pár hónappal korábban Vámbéry Rusztemnek még arról beszélt, hogy a moszkvai útja során „szót fog emelni” az ország szuverenitásának helyreállítása érdekében.

Volt egy találkozó, amelyet maga Beneš rendkívül fontosnak nevezett, ugyanakkor a magyar szakirodalomban kevéssé ismert. 1943. december 18-án került sorra az utolsó tárgyalása Sztálin marsallal. Kettejükön kívül a megbeszélésen csupán Molotov és Zdeněk Fierlinger moszkvai követ volt jelen. Az utóbbi följegyzést készített róla, amelyet maga Beneš néhány helyen kézzel kijavított.⁶ A tárgyalás során több Kelet-Közép-Európát érintő kérdést megvitattak:

„Továbbá Sztálin érintette Magyarország kérdését. A magyarokat szigorúan meg kell büntetni és a Szovjetunió segít nekünk, hogy ezt elérjük. A magyarokkal nem kell semmit teketóriázni, még ha az angoloknak lenne kedvük megint kicsit segíteni nekik. Az angolokkal közölte a szovjet kormány, hogy számára a bécsi döntés érvénytelen. Ugyanez vonatkozik Romániára is; Erdély Romániához tartozik. Sztálin ebben az összefüggésben jelentős érdeklődést mutatott Maniu⁷ iránt, hol van és mit csinál. Beneš köztársasági elnök kijelentette, hogy Maniu, bár a régi generáció, becsületes és ellenzékben van, felkelést készít elő. [...] Sztálin kérdést tesz föl Kárpátaljával kapcsolatban. Megelégedve veszi tudomásul, hogy a lakosságot ukránnak tekintjük. A köztársasági elnök megismétli azt a nézetét, hogy kulturális dolgokban Kárpátalját hozzá kell alakítani Ukrajna többi részéhez. [...] Sztálin egyetért a mi javaslatainkkal a fegyverszünet tekintetében is.

⁵ AÚTGM, fond EB II, 196. doboz, sign. V 186/62A-C/6.

⁶ Uo. A följegyzés bőséges jegyzetapparátussal, amelyben kitérnek készítésének körülményeire és a résztvevőkre is, megjelent: *Dokumenty československé zahraniční politiky B/4/2*. 399. sz. dok. 309–315.

⁷ Iuliu Maniu erdélyi román politikus, a II. világháború alatt a román ellenzék egyik vezetője.

Teljesen egyetért a mi memorandumunkkal a német és a magyar lakosság transzferével kapcsolatban és ehhez ajánlja nekünk, hogy a lengyelekkel úgy egyezzünk ki a határokon, hogy a mi határvonalunk a lengyelekkel a lehető leghosszabb legyen. Nekünk is meg kell követelnünk a magyaroktól, amire szükségünk van, mert a magyarokat meg kell csípní; megérdemlik.”

A följegyzésében Fierlinger beszámolt Sztálin mutatványáról is, aki a tárgyalás végén elővett egy térképet, és piros ceruzával bejelölte rajta a jövődöbeli szovjet–lengyel határt, megközelítőleg a Curzon-vonalat. Majd kijelentette: Lengyelország igényt tarthat Kelet-Poroszországra és Felső-Sziléziára az Odera folyóig. Beneš elnök ekkor megjegyezte, hogy a lengyelek egészen a Neisse folyóig szeretnék kitolni a nyugati határukat, így hosszabb közös határuk lenne Csehszlovákiával. „Sztálin ezzel egyetért és piros ceruzával rajzolja a határvonalat a Neissére. Nekünk a piros ceruzával hozzáadja Glatzot.⁸ Sztálin kijelenti, hogy a lengyeleknek is valószínűleg az összes németet ki kell majd telepíteniük az új területről.”⁹

A román ellenzékiek, akikkel a csehszlovák emigráció évek óta jó kapcsolatot tartott fenn,¹⁰ türelmetlenül várták a híreket Moszkvából a Romániával szembeni szovjet területi követelésekre vonatkozóan, melyeket Beneš az ígérete szerint meg kívánt tudakolni a szovjet vezetőktől. Ripka táviratozott Moszkvába Benešnek, amelyben jelezte, a románok megkeresték, mivel aggódnak, hogy a szovjetek nemcsak Besszarábiát akarják, hanem Moldvát is. Ripka megpróbálta a Szovjetunió szándékait illetően nyugtatni őket: „a román patrióták hálások lehetnek a szovjeteknek, mivel megértést várhatnak Erdély ügyében Magyarországgal szemben. Hálás lennék Önnek, ha közölné velem, hogy ez az álláspontom helyes-e”.¹¹ Az elnök a távirat szövegében Ripka idézett mondatát aláhúzta, és a lapszélre piros ceruzával ráírta: „Megerősíteni, hogy igen.”¹²

A kisebbségek transzferéről átadott memorandum tíz pontot tartalmazott, amelyből kilenc a német kisebbséget érintette. Fölvázolta az állampolgárság megvonásával kapcsolatos jogszabállyal kezdődően a vagyon nélküli kitelepítés elvét, amelynek végrehajtása eredményeként létrejön a csehszlovák nemzetállam. Azután

⁸ Glatz, csehül Kladsko, ma Kłodzko lengyel város. A középkorban Csehországhoz tartozó területet 1742-ben Poroszországhoz csatolták. A II. világháború végéig Németországhoz tartozó városban és környékén cseh kisebbség is élt. 1945-ben a területre Csehszlovákia is igényt tartott, a Szovjetunió közbeavatkozása nyomán azonban Lengyelországhoz csatolták. A lakosainak egy részét Németországba telepítették, a cseh lakosság nagy része áttelepült Csehszlovákiába. A városba a Curzon-vonaltól keletre fekvő területekről lengyel telepesek érkeztek.

⁹ AÚTGM, fond EB II, 196. doboz, sign. V 186/62A-C/6.

¹⁰ Bővebben lásd: Tejchman, Miroslav: Rumunská zahraniční politika za druhé světové války 1942–1944. *Československý časopis historický*, 1968. 29–45.

¹¹ AÚTGM, fond EB II, 196. doboz, sign. V 186/62A-C/11. Ripka távirata 1943. december 18-án érkezett Londonból Moszkvába.

¹² Uo.

Csehszlovákiában nem lehet majd olyan község, amelynek a lakóit legalább 67%-ban nem cseh, szlovák vagy kárpátorosz (ukrán) nemzetiségűek alkotják. A memorandum utolsó, 10. pontja kimondja:

„Hasonlóan járunk el a magyar lakosság transzferének ügyében Szlovákiából és Kárpátaljáról – a viszonyok különbözőségéből adódó változásokkal. Tekintettel a magyar állam területén letelepedett nagyszámú szlovákra és kárpátoroszlra, itt leginkább a lakosságcsereéről van szó.”¹³

A szövegből úgy tűnik, hogy a csehszlovák emigráció vezetése a magyar kérdést – annak ellenére, hogy a titkos háttéranyagokban és a moszkvai tárgyalások során is együtt kezelte a német kérdéssel, és a transzfer megoldást szorgalmazta – a hivatalosan átadott dokumentumokban a szövetségeseknek elsősorban a lakosságcserét javasolta.

A szovjet fél határozottan kérte a titoktartást a tárgyalások témáiról és az egyes kérdésekben történt megegyezésekről, ezért nem adtak ki a tárgyalások befejezése után a zárónyilatkozatot. A csehszlovákok által készített zárónyilatkozat-javaslat orosz fordítását azonban átadták a szovjet félnek.¹⁴ Beneš a javaslatra kézzel azt a megjegyzést írta, hogy a szovjet külügyminisztérium munkatársa december 21-én közölte vele:

„végül is jobb lenne nem aláírni, mivel abban az esetben szükséges lenne ezt közölni Angliával és az Egyesült Államokkal, de ez teljesen megegyezik azzal, amiről beszélünk, és megegyeztünk”.¹⁵

Beneš a moszkvai látogatása során hat alkalommal találkozott a Klement Gottwald vezette moszkvai csehszlovák kommunista emigráció küldöttségével is. Ezen a tárgyalásokon informálta őket arról, hogy a németek transzferéhez megkapta az angol, az amerikai és a moszkvai kormány támogatását. „A német lakosságból csak az antifasiszták, demokraták és a kommunisták maradnak nálunk; továbbá azok is valamennyien, akik külföldön részt vettek az antihitlerista harcokban. [...] Ugyanazt a módszert, amit a szudétanémetek ellen fogunk alkalmazni, a magyarokkal szemben is érvényesítjük, azonban ezt az eljárást megkönnyíti a magyar

¹³ AÚTGM, fond EB II, 196. doboz. sign. V 186/62A-C/8

¹⁴ A dokumentum cseh szövege és az orosz fordítása megtalálható AÚTGM, fond EB II, 196. doboz. sign. V 186/62A-C/8 Az orosz fordítás megjelent: *Dokumenty československé zahraniční politiky. B/4/2. dok. 400. 315–321.*

¹⁵ *Dokumenty československé zahraniční politiky. B/4/2. Az orosz nyelvű dokumentumhoz fűzött b) jegyzet. 319.*

lakosság kicserélése a magyarországi szlovákokért.”¹⁶ Gottwald nem ellenezte a németek transzferének elvét, azonban taktikai szempontból azt javasolta, az antifasiszta harc szellemében a háborús bűnösök megbüntetésének keretében oldják meg ezt a kérdést.¹⁷ A kisebbségek kérdése ebben az időben nem volt döntő fontosságú a kommunisták számára. Gottwald és társai 1944 tavaszától kezdték el hirdetni a német és a magyar kisebbség kitelepítésének és kollektív bűnösségének elvét. Fontosabb volt számukra a megújuló Csehszlovákia politikai berendezkedéséről egyeztetni a köztársasági elnökkel. Jelentős szerepet szántak Csehszlovákiában a háború után a nemzeti bizottságok rendszerének és a demokratikus pártokkal való együttműködésnek. A moszkvai tárgyalások során először ismertették az elnökkel a Nemzeti Front megalakításának gondolatát. Ennek a javaslatnak elsősorban taktikai okai voltak, hosszabb távon a vezető szerepet már a kommunista párt kívánta játszani ebben az együttműködési rendszerben. Beneš ajánlatát, hogy azonnal lépjenek be a londoni csehszlovák kormányba, elutasították. Jóváhagyták azonban a Nagy-Britanniában működő elvtársaik eddigi részvételét az Államtanácsban.¹⁸

Beneš elégedetten tért vissza Moszkvából Londonba. Személyi titkára, Eduard Táborský szerint 1938 óta a hazatérését követő nyolc hónap volt az élete legboldogabb időszaka.¹⁹ Az 1944-es év a csehszlovák emigráció számára elsősorban a fölszabaduló, megújítandó Csehszlovákia politikai és jogi alapjainak biztosítása jegyében telt. A háború menete és a nemzetközi helyzet egyértelművé tette, hogy a szovjet hadsereg mélyen benyomul Közép-Európába, és Csehszlovákia területét is megszállja. A kialakult nemzetközi légkörben, valamint a csehszlovák–szovjet barátsági és együttműködési szerződés megkötése nyomán az emigráción belül megerősödött a moszkvai csehszlovák kommunisták befolyása. Egyre jelentősebb lett a politikai pártok szerepe a külföldi ellenállásban, amelyet addig Beneš igyekezett tompítani, az emigráció működését pártok fölöttinek beállítani. A következő jelentős változás Beneš politikájában a csehszlovák–szovjet szerződés létrejötte után a szláv orientáció volt, a keleti aspektus hirdetése a külpolitikában. Ennek jelei már a szovjet vezetőkkel folytatott moszkvai tárgyalásai során is megjelentek. Új irányvonalának az ideológiáját egy tanulmányában igyekezett bemutatni,²⁰

¹⁶ Národní archiv (NA), fond 100/24 Klement Gottwald 1938 – 1953 (fond 100/24). Sv. 172. A december 18-i hatodik találkozó jegyzőkönyve. A dokumentumokat közli: Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém: *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 1. svazek. 2. svazek.* Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1965. 56.

¹⁷ Gottwald levele az angliai csehszlovák kommunistáknak a Benešsel folytatott moszkvai tárgyalásokról. Uo., 67.

¹⁸ Beneš, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství.* Praha: Orbis, 1947. 408–411.

¹⁹ Táborský, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem.* Praha: Mladá fronta, 1993. 204.

²⁰ Beneš, Edvard: *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky.* Londýn, 1944.

a szláv népek új, demokratikus alapokon történő együttműködését hirdette a közös ellenséggel, Németországgal szemben.

Az ideiglenes állami berendezkedés jogalkotásának terén is jelentős változás volt észlelhető. A korábban kiadott elnöki dekrétumokkal igyekeztek minél kisebb beavatkozást végrehajtani az első Csehszlovák Köztársaság alkotmányos rendjében, amelynek politikai, jogi berendezkedését az egyik legdemokratikusabbnak tartották Európában. Az 1944-ig elfogadott dekrétumok elsősorban az ideiglenes állami berendezkedés és a külföldi hadsereg működését érintették. Az 1944-es évben több olyan dekrétumot is elfogadtak, amelyek a megújuló Csehszlovákia alkotmányos rendjét új alapokra helyezték. Ezek közül a legjelentősebb a csehszlovák kommunisták nyomására 1944. december 4-én kiadott, a nemzeti bizottságokról és az Ideiglenes Nemzetgyűlésről szóló alkotmánydekrétum volt.²¹ A politikai rendszert is leegyszerűsítették, a három baloldali pártból (nemzeti szocialista, szociáldemokrata és kommunista) álló blokk mellett csupán a néppárt működését engedélyezték. Beneš 1944-ben még az Agrárpárt működését is elképzelhetőnek tartotta, azonban a kommunisták nyomására a következő év elején betiltották a működését annak a pártnak, amely a két háború között a legerősebb volt Csehszlovákiában, és minden kormányban szerepet vállalt. Szlovákiában a politikai paletta pedig csupán kétpártivá szűkült. A szlovák fölkelés alatt a szociáldemokrata párt egyesült a Szlovákia Kommunista Pártjával, és mellette csupán a polgári erőkből újonnan alakult Demokrata Párt működhetett.

1944 elején intenzív munka kezdődött a fegyverszünet előkészítésével, a jövőbeli határokkal és a kisebbségek transzferével, valamint a háborús bűnösök megbüntetésével kapcsolatban is. Beneš az elképzeléseit a kisebbségek transzferével kapcsolatban 1944. áprilisában eljuttatta a Nemzetvédelmi Minisztériumnak, ez a tíz pontból álló összegzés szolgált alapjául a ŠVBM (az újjáépítést tervező bizottság) további munkáinak és háttéranyagainak a kidolgozásához. Az elnök javaslatainak főbb pontjai megegyeztek a Moszkvában Molotovnak átadott memorandumban leírtakkal. 1944 januárjában az ŠVBM kezdeményezte a londoni kormány elnökénél egy tárcaközi bizottság létrehozását a kisebbségi lakosság transzferének előkészítésére. A bizottság feladatának a transzferrel kapcsolatos részletes tervek kidolgozását és az egyes tárcák elképzeléseinek összehangolását jelölte meg.²² A tárcaközi bizottság az év folyamán számos anyagot vitatott meg, melyekre az volt a jellemző, hogy kidolgozásuknál Beneš lakossági transzferrel kapcsolatos már ismertetett nézetei voltak a meghatározóak.

²¹ Kuklík, Jan: Rok 1944 a přípravy prozatímního státního zřízení ČSR v Londýně na osvobození Československa. In: Zudová-Lešková, Zlatica (szerk.): *Válečný rok 1944. Příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.-20. října 1999 v Praze*. Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001. 55–70.

²² VHA Praha, fond ŠVBM, 6. doboz. čj. 316/1944 Taj. 3. odd.

A tárcaközi bizottság által előkészített anyagok szintézisének tekinthető a csehszlovák kormány memorandumja, a *Német kisebbség problémája Csehszlovákiában*, amelyet 1944. november 23-án küldtek el a brit, az amerikai és a szovjet kormánynak. Ez volt az egyetlen hivatalos memorandum, amelyet a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban a csehszlovák emigrációs kormány átadott a szövetségeseknek. A 15 gépelt oldalnyi, titkos jelzettel ellátott dokumentum négy fejezetre oszlott. Az első fejezet leszögezte, hogy a kisebbségeket komoly oknak tekinti a nemzetközi összehúzóerők és viták kialakulására, különösen érvényes ez a német kisebbségre. Ezeket a kérdéseket nem lehet területi változtatásokkal megoldani, nem lehet olyan határt meghúzni, amely nyomán ne maradna a határ egyik vagy másik oldalán kisebbség. A lakossági transzfer az egyetlen és szükséges megoldás. A németek számát a köztársaságban az emlékirat 3,2 millióra becsülte, amelyből 250 ezer főnyi háborús veszteséggel számolt. További fél millióra becsülte a nácik számát, akik a háború befejezésekor a megtorlástól félve majd elmenekülnek Csehszlovákiából. A csehszlovák kormány arra a következtetésre jutott, hogy „a köztársaság veszélyeztetése nélkül” maximum 800 ezer németet hagyhat Csehszlovákiában, „marad valamivel több, mint 1 600 000 német, akiket szükséges szervezett transzferrel kitelepíteni”. A transzferrel együtt a csehszlovák kormány elvégzi a külföldi csehek, szlovákok és ruszinok külföldről történő hazatelepítését. A csehszlovák kormány létrehoz egy hivatalt, amelynek a feladata lesz a transzfer és az újratelepítés részleteinek a kidolgozása. Németország köteles lesz befogadni minden elmenekült vagy transzferált német nemzetiségű volt csehszlovák állampolgárt. Minden németet elnöki dekrétummal fosztanak meg az állampolgárságától, kivéve azokat, akik tevékenyen részt vettek a köztársaság felszabadításában. A németeknek, akik Csehszlovákiában akarnak maradni, kérniük kell a csehszlovák állampolgárság megújítását. A magyar kisebbséget csupán a 20. pontban említi a memorandum.

„A magyar kisebbség jelenléte Csehszlovákiában kevésbé veszélyes problémákat okoz, mint a német kisebbséggel keletkezett problémák, a csehszlovák kormány azonban fenntartja a jogot ennek a memorandumnak javaslataival analóg módon föllépni a magyar kisebbség azon elemei ellen, akik bebizonyították ellenséges viszonyukat a köztársasághoz. Mellesleg megjegyezhető, hogy a jelentős szlovák kisebbség léte a München előtti Magyarországon lehetővé teszi ennek a problémának a nagy részbeni megoldását a lakosságcseré alapján.”²³

A csehszlovák kormány memorandumára brit részről Nichols nagykövet reagált 1945. január 17-én a Ripkának küldött rövid levelében. Az amerikai kormány véleményét Schoenefeld ügyvivő közölte Masaryk külügyminiszterhez írt levelében.

²³ A memorandum angol és cseh nyelvű szövege megtalálható NA, AHR, sign. 1-7-13b. Angol szövege publikálva: Vondrová, Jitka (edit.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994. I. m. 148. sz. dok. 303–308.

Egyikük sem emelt elvi kifogást a német kisebbség kitelepítésével kapcsolatban, csupán arra hívták föl a figyelmét a csehszlovák kormánynak, várjon a kitelepítés megkezdésével, amíg ehhez a szövetséges nagyhatalmak a beleegyezésüket adják. A magyar kisebbséget egyik diplomata sem említette a rövid válaszában.²⁴

Az ŠVBM Csehszlovákia jövődöbéli határaival kapcsolatban több alternatívát is kidolgozott, melyekben minden esetben az ország védelmi képességeinek növelését szorgalmazta. Katonai, stratégiai okokra hivatkozva határkiigazításokat javasolt Csehszlovákia javára, minimális, közepes és maximális mértékben. Ripka kérésére 1944 áprilisában összegző tanulmányt készített a határok kérdéséről. A csehszlovák-magyar határ kérdésében a maximális határkiigazítás esetében a pozsonyi hídfő magában foglalta volna Mosonmagyaróvárt is, azután a határ a Duna vonalát követte volna a Dunakanyarig. Védelmi, stratégiai szempontokra hivatkozva ezután a keletebbre fekvő hegységek, a Börzsöny, a Mátra, a Bükk és a Zemplén hegység déli lejtőin haladt volna az új határ. A javasolt maximális határkiigazítás esetén 4046 km² területet csatoltak volna Csehszlovákiához 372 745 lakossal, ebből mindössze 4426 fő lett volna szlovák, 365 655 pedig magyar nemzetiségű.²⁵

A moszkvai kommunisták lapjaiban 1944 késő tavaszán és nyarán kezdtek megjelenni olyan cikkek, amelyek a nemzetiségi kérdés terén átvették a londoni emigráció álláspontját, a szláv nemzetállam építésének eszméjét.²⁶ Egyeztetésre a nemzetiségi kérdésről a moszkvai kommunista vezetés és a londoni kormány között 1944. augusztus 29-én került sor. A csehszlovák kormánydelegátus tanácsadói František Hála néppárti politikus vezetésével Moszkvában találkoztak a Gottwald vezette kommunisták küldöttségével, hogy megvitassák a nemzeti bizottságokról szóló dekrétumjavaslatot, amelynek értelmében a főlsszabádított területen „minden hatalom a néptől származik”. Hála kijelentette, hogy az előkészületben lévő nemzeti bizottságoknak csak akkor van létjogosultságuk, amennyiben Csehszlovákiában csupán csehek, szlovákok és kárpátaljai ukránok lesznek, „veszélyes lenne, ha az ilyen széles demokrácia vonatkozna a németekre és a magyarokra. Gottwald, Kopecký és Šverma erre határozottan kijelentették, hogy ez természetes, hogy szláv

²⁴ *Dokumenty československé zahraniční politiky B/6*. Nichols levele a 25. sz. dok. 152–153. és Schoenefeld jegyzéke 45. sz. dok. 183–184.

²⁵ VHA Praha, fond ŠVBM, 9. doboz. 415/1944 Taj.

²⁶ „A németek és a magyarok jelentős része a német imperializmus eszközüvé vált a Csehszlovákia elleni támadás során, és világos, hogy mindazok, akik vétettek a köztársaság ellen, mint bűnösök fognak bűnhődni, és meg lesznek fosztva nem csupán a polgári jogaiktól, de a csehszlovák állampolgárságuktól is. De bárhogyan oldódik meg a német és a magyar kisebbség sorsa, az biztos, hogy a köztársaságunk alapját a három szláv nép fogja alkotni, a csehek, a szlovákok és a kárpátukránok, akik bizonyították hűségüket a csehszlovák állam eszméjéhez, és akik részére a közös államunknak meg kell adnia a nemzeti élet és a nemzeti fejlődés teljes lehetőségét.” Šverma, Jan: Národnostní problém naší republiky. *Československé listy*, 1944. június 15. 3.

államot építünk, ahol demokratikus jogaik csupán a cseheknek, a szlovákoknak és az ukránoknak lesznek, de nem lesznek a németeknek és a magyaroknak.”²⁷

A volt csehszlovákiai területek fokozatos fölszabadítása során a londoni Nemzetvédelmi Minisztérium számolt a csehszlovák hadseregbe való mozgósítás kihirdetésével, s ennek előkészítése már 1943-ban elkezdődött. A Csehszlovák Köztársaság fölszabadított területeinek ideiglenes igazgatásáról elnöki dekrétumot adtak ki. A dekrétum értelmében addig az ideig, míg a csehszlovák kormány átteszi a székhelyét a fölszabadított területre, a köztársasági elnök által kinevezett kormánydelegátus és az irányításával működő hivatal igazgatja azt. Beneš kormánydelegátusnak a szociáldemokrata František Němecet nevezte ki. Němec és hivatalának 1944 késő őszen Kárpátalján tapasztalt kudarcos működése döbbsentette rá először Beneš elnököt a szovjet dominancia veszélyére. A szovjet hadvezetés a fölszabadított kárpátaljai terület csupán egy kisebb keleti részére, Huszt környékére korlátozta a csehszlovák közigazgatás működését, a kormánydelegátust teljesen izolálták Londontól, és jogköreit nem respektálták. Kárpátalja területén megkezdték a toborzást a vörös hadseregbe, a csehszlovák szervek által elrendelt mozgósítást pedig akadályozták.²⁸

A csehszlovák területeken elrendelt mozgósítással összefüggésben fölmerült a kisebbségi kérdés is. Az előzőekben már jeleztem, hogy Beneš 1943. augusztus 2-án jóváhagyta a német és a magyar kisebbség tagjainak kizárását a mozgósítás hatálya alól. Azonban azzal egyetértett, hogy munkaszolgálatra behívhatók legyenek. 1944 januárjában újra megtárgyalta a kérdést a katonai vezetőkkel, ezúttal azonban a kisebbségek tagjainak katonai munkaszolgálatra rendelésével sem értett egyet. A szlovák nemzeti felkelés alatt is a londoni kormány által elfogadott mobilizációs parancsot alkalmazták, és a tényleges szolgálatból a német és a magyar nemzetiségűeket kizárták.²⁹ Az 1. csehszlovák hadtest parancsnokának, Ludvík Svoboda dandártábornoknak és Bedřich Reicin főhadnagynak, a kémelhárítási részleg parancsnokának 1945. január 13-án a kémelhárítás tárgyában kiadott 3. sz. parancsa értelmében:

²⁷ Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém: *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 1. svazek. 2. svazek.* Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1965. 182–185.

²⁸ František Němec kormánydelegátus hivatalának 1944 októbere és 1945 márciusa között keletkezett iratai megtalálhatók: NA, Ministerstva vnitra II, 443. doboz. Němec összefoglaló jelentését az 1944. október 28. és 1944. december 15. közötti kárpátaljai eseményekről lásd Němecék, Jan – Nováčková, Helena – Sedláková, Monika: Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944. *Sborník archivních prací*, 2000. 1. č. 121–203.

²⁹ Baláz, Július: Československá armáda v zahraničí a jej podiel na riešení postavenia maďarskej menšiny v povojnovom Československu. In: Zudová-Lešková, Zlatica (edit.): *Válečný rok 1944: příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.-20. října 1999 v Praze.* Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001. 275–287. 285.

„Megállapítást nyert, hogy a sorozások alkalmával, elsősorban a Nagyszőlősi járásban, nem fordítottak figyelmet a cssz. kormánydelegátus rendelkezésére, hogy a felszabadított területen a mozgósítás a cseh, a szlovák és a kárpátukrán nemzetiségű csehszlovák állampolgárokra vonatkozik, és a sorozásnál jelentős számú idegen elemet, különösen magyarokat és németeket vettek föl, akik hamis ukrán nemzetiség megadásával kerestek menedéket a cssz. hadseregben az igazságos büntetés elől, vagy így akartak kitérni a szovjet hatóságok regisztrációja elől, a nyilvános kényszerközmunkára.”³⁰

A parancs előírta a hadtest egész személyi állományának átvilágítását és a német, vagy magyar személyek eszkortálását a kémelhárító részlegre. Itt kihallgatásnak vetették alá őket, és mindenkiel jegyzőkönyvet vettek föl.³¹ A kiszűrt magyar nemzetiségűeket internálótáborokba, többnyire Szamborba és Turkába küldték. A Svoboda parancsa által említett kényszer-közmunka a „malenkij robot” volt, amely alól egyesek a csehszlovák hadseregbe való belépéssel akartak menekülni. A malenkij robot áldozatai is többnyire az említett internálótáborokban kezdték meg gyakran többéves kálváriájukat.³²

A szovjet kormány 1944. december 26-án hivatalosan átadott egy memorandumot Beneš elnöknek, amelyben tudatta vele, hogy az ideiglenes magyar kormány fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. Fölkérte a csehszlovák kormányt, hogy tudassa vele a véleményét ebben a kérdésben.³³ A következő napokban Hubert Ripka tárgyalást folytatott Fedor Guszevvel, az Európai Tanácskozó Bizottság³⁴ vezetőjével a magyar fegyverszüneti feltételekről, majd táviratban informálta Fierlinger moszkvai nagykövetet a tárgyalásai eredményéről és a csehszlovák követelésekről Magyarországgal szemben. Öt pontban foglalta össze a csehszlovák követeléseket:

„1) Magyarország üritse ki a katonai egységeit az egész adminisztratív területről, amelyet a CSSZK-tól 1938-ban és 1939 márciusában elfoglalt. 2) Kifejezetten mondjon le a bécsi döntésről és az 1939. márciusi cselekményről, ítélje el ezeket az erőszakos

³⁰ VHA Praha, fond 1. Čs. armádní sbor v SSSR - velitelství (SSSR-V) 1944–1945. 66. doboz.

³¹ Uo.

³² A kárpátaljai magyar lakosságot 1944–1945-ben sújtó kényszerközmunkáról, deportálásról, a csehszlovák delegátus működéséről, valamint a csehszlovák hadseregbe történt sorozásokról lásd bővebben Korszun, Olekszij – Kosztyó Gyula – Toma Katalin (szerk.): *A kárpátaljai magyarok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és dokumentumok*. Budapest – Ungvár, Budapest Főváros Levéltára – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Kárpáti Kiadó, 2022.

³³ Němeček, Jan – Nováčeková, Helena – Šťovíček, Ivan – Tejchman, Miroslav (edit.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*. Dokumenty. Díl 2 (červenec 1943–březen 1945). Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1999. 192. sz. dok. 399.

³⁴ Az Európai Tanácskozó Bizottságot (European Advisory Commission – EAC) a moszkvai külügyminiszteri értekezlet (1943. október 19–30.) határozata alapján hozták létre a szövetségesek. Feladatai közé tartozott a csatlós államokkal kötendő fegyverszüneti egyezmények előkészítése.

cselekményeket, és ismerje el a cssz. szuverenitást a München előtti határok között.

3) A tűzszünet feltételei közé iktassák be a transzfer és a magyar lakosság cseréjének elvét a CSSZK-ból. Megmagyaráztam, hogy ez számunkra nagyon üdvözlendő lenne mint precedens az ún. szudétánemetek transzferére Németországba. 4) Ismerjék el, hogy a háborús állapot a CSSZK és Magyarország között 1938. október 7-én kezdődött. [...]

5) Magyarország kötelezze magát, hogy jóváteszi a CSSZK ellen elkövetett károkat”.³⁵

Fierlinger Moszkvában az 1945. év elején a szövetségesek képviselőivel folytatott tárgyalásokon következetesen próbálta átültetni Csehszlovákia követeléseit a magyar fegyverszüneti egyezménybe. Molotovtól és helyettesétől, Andrej Vinszskijtől ígéretet kapott az előadott kérések támogatására. A szövetségesek által előterjesztett fegyverszüneti egyezmény javaslatának szövegében megjelent egy új elem, mely szerint Magyarország területén a három győztes nagyhatalom szovjet vezetéssel Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEB) hoz létre. Fierlinger ezzel kapcsolatban előterjesztette a kormánya kérését, hogy Csehszlovákia is tagja lehessen a bizottságnak. Ezt a kérését, már a szovjet külügy sem támogatta.

A csehszlovák diplomácia erőfeszítései csupán részleges eredményt hoztak, a brit és az amerikai moszkvai követ elzárkózott a transzfer elvének a fegyverszüneti egyezményben rögzítésétől. Elsősorban arra hivatkoztak, hogy ezt a kérdést a majdani békekonferencián kell rendezni. A magyar fegyverszüneti egyezményt 1945. január 20-án írták alá Moszkvában Kliment Vorosilov marsall a szövetségesek, Gyöngyösi János, Vörös János és Balogh István a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány részéről. Az egyezmény nem tartalmazta a magyar kisebbség transzferének elvét, a hadiállapot beálltának a dátumáról sem tett említést Magyarország és az egyes államok között. Tartalmazta viszont a csehszlovák emigráció legfontosabb követelését, München jóvátételét, az első bécsi döntés után Magyarország által megszerzett területek kiűritését. Tartalmazta továbbá a kártérítés kötelezettségét, a Szovjetuniónak 200 millió, Csehszlovákiának és Jugoszláviának pedig együttesen 100 millió amerikai dollár összegben. Rendelkezett arról, hogy a békekötésig szovjet vezetés alatt Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEB) állítanak föl az egyezmény végrehajtásának nemzetközi ellenőrzésére. A fegyverszüneti egyezmény arról nem tesz említést, hogy a Magyarország által fizetendő háborús jóvátétellel kapcsolatos ügyek intézésére Csehszlovákia és Jugoszlávia is katonai missziót működtethetett a SZEB mellett, melyek azonban nem voltak hivatalosan tagjai a bizottságnak, annak ülésein és döntéseiben nem vehettek részt. A budapesti SZEB melletti csehszlovák delegátus hivatalának a háborút követő években jelentős szerepe volt a két ország kapcsolatában.³⁶

³⁵ NA, AHR. sign 1-39-11-3. Ripka távirata Fierlinger nagykövetnek, 1944. december 30.

³⁶ Csehszlovákia Magyarországgal mint korlátozott szuverenitású országgal, 1945 és 1947 között a SZEB mellett létrehozott delegátus hivatalán keresztül tartotta fenn a külkapcsolatot. A Csehszlovák Köztársaság csupán a párizsi békeszerződés életbe lépése, 1947. szeptember

1945 januárjában Beneš tisztában volt azzal, hogy a kommunistákkal való meg egyezés nélkül nem kerülhet sor új kormány megalakítására és a hazatérésére, ezért tárgyalásokat kezdett Václav Nosekkel, a londoni kommunisták vezetőjével és az emigráció egyes pártjaival. A tárgyalások menetéről az elnök, és Nosek is értesítette a moszkvai kommunista vezetést. Gottwald 1945. február 1-én kelt táviratában közölte Nosekkel:

„A mi részünkről a köztársasági elnöknek javasoltuk, hogy a gördülékeny és gyors megbeszélések érdekében a köztársasági elnök a legközelebbi munkatársaival és a szóba jöhető londoni politikai csoportok (természetesen beleértve a kommunistákat) képviselőivel azonnal jöjjen Moszkvába, és itt az ő elnöklete alatt legyen megbeszélve minden, az új kormány programja és a személyi kérdések”.³⁷

Beneš kijelentette, hajlandó Moszkvába utazni és Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP), valamint a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) képviselőivel tárgyalásokat kezdeni a Nemzeti Front kormányának megalakításáról, amelynek a magja a három baloldali párt, valamint a néppárt lesz. Széleskörű gazdasági reformokat ígért, és kijelentette, hogy az új külpolitika alapját a csehszlovák-szovjet szerződés alkotja. A moszkvai CSKP vezetés beleegyezett a tárgyalások megkezdésébe, de ragaszkodtak hozzá, hogy a londoni kormány mondjon le, és csak ügyvezető kormányként léphet a fölszabadított területre, ahol azonnal kinevezik az új kormányt.³⁸

A londoni emigráció engedélyezett pártjai, a három baloldali párt és a néppárt a CSKP vezetőivel a moszkvai csehszlovák nagykövetségen március 22-én kezdtek meg a tárgyalásokat az új kormány programjáról és személyi összetételéről. Március 25-én csatlakozott hozzájuk az SZNT küldöttsége is Gustáv Husák vezetésével. Beneš nem vett részt közvetlenül a tárgyalásokon, igyekezett pártok fölötti, az alkotmányos köztársasági elnök szerepében föltűnni.³⁹

A tárgyalások megkezdésekor kiderült, hogy egyedül a moszkvai kommunisták rendelkeznek részletesen kidolgozott kormányprogrammal. A londoni emigráció pártjai fölkészületlenül érkeztek a tárgyalásokra, ezért elfogadták tárgyalási alapnak a Gottwaldék által előterjesztett szövegjavaslatot. Az új kormány és a népi demokrácia alapja az ún. Nemzeti Front (NF) lett. Ez a gyakorlatban azt jelentette,

15-e után létesített nagykövetséget Budapesten. A SZEB magyarországi szerepéről lásd Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest: IKVA, 1995.

³⁷ NA, fond 100/24, Sv. 172.

³⁸ Bílek, Jan – Kuklík, Jan – Maršoun, Erik – Němeček, Jan: *Druhý exil Edvarda Beneše. Fotografie z let 1938–1945*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Právnická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2016. 77–78.

³⁹ Pehr, Michal: Moskevské jednání a Košický vládní program. In: Němeček, Jan – Prokš, Petr – Varáček, Emil (szerk.): *Vítězství a osvobození*. Praha: Historický ústav, 2019. 154.

hogy az összes engedélyezett párt tagja volt az NF-nek, és képviselve volt a kormányban. Az NF kormányának így nem volt ellenzéke a parlamentben.

A kormányprogram tervezete 16 fejezetből állt, és meghatározta „az új népi demokratikus kormányt és annak szociális és politikai profilját”. Erősen érezhető volt rajta az alkotóinak ideológiája, tulajdonképpen Csehszlovákia szovjet típusú átalakításának a programja volt. A külpolitikában kiemelték a Szovjetunió szerepét, szólt a többi szláv államhoz fűződő „baráti szellemről”, és a nyugatot csak ezután említette, amellyel baráti viszonyt akartak ápolni. A csehszlovák–magyar kapcsolatról a következők olvashatók:

„Magyarországhoz való viszonyában a kormány teljes mértékben kihasználja a fegyverszüneti állapotot, amely főleg a Szovjetunió segítségének köszönhetően oly jelentős mértékben kedvezett Csehszlovákiának, hogy később, a magyar megszállók által elkövetett összes sérelem és büntett jóvátétele után, támogassa az új és valóban demokratikus Magyarországnak, csakúgy, mint a független és demokratikus Ausztriának a környező szláv nemzetekhez és országokhoz való közeledési szándékait.”⁴⁰

A tekervényes megfogalmazás ellenére kiolvasható a szövegből, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében fölállítandó budapesti SZEB-nek, illetve a mellette működtetett, a csehszlovák háborús kártérítést fölügyelő delegátus hivatalnak fontos szerepet szánnak a csehszlovák–magyar kapcsolatok kialakításában.⁴¹

A csehszlovák hadsereget a Vörös Hadsereg mintájára fogják felépíteni a szervezet, a fegyverzet és a kiképzés tekintetében. Véget vetnek a csehszlovák hadsereg két háború közötti politikamentességének, a hadseregben a politikai tisztok intézménye fog működni. Az államigazgatás és az önkormányzatok rendszere helyébe a nemzeti bizottságok háromszintű rendszere lép. Földreformot és részleges államosítást helyezett kilátásba. A csehek és a szlovákok viszonyát két egyenrangú nép közötti kapcsolatként deklarálta. Arról, milyen jövőt szánnak Kárpátaljának, a szövegben a Kárpátontúli Ukrajna (Zakarpatská Ukrajina) fogalmának bevezetése jelezte a korábban hivatalos cseh Podkarpatská Rus elnevezés helyett. Foglalkozott a háborús bűnösök megbüntetésével is, és a nyolcadik fejezet pedig a német és a magyar kisebbség kérdésével.

A legnagyobb vitát a cseh és a szlovák nép viszonyának rendezése váltotta ki, amelyet új alapokra kívántak helyezni. A szlovákokat önálló nemzetnek ismerték el, két egyenjogú nemzet közös államáról beszéltek. Ezzel összefüggésben vita tárgyát képezte, milyen arányban legyenek képviselve a kormányban a szlovákok. A következő hosszas vitát kiváltó kérdés Kárpátalja elcsatolása volt. Az eredeti

⁴⁰ Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom–Budapest: MTA Etnikai Kisebbségi Intézet – Kecskés László Társaság, 2005. 41.

⁴¹ Lásd még följebb a 36. sz. jegyzetet.

javaslatban az szerepelt, hogy az új kormány nem változtat semmit a „Kárpátontúli Ukrajna nemzeti bizottságainak 1944. november 26-i kongresszusa után kialakult helyzeten”,⁴² azonnal tárgyalásokat kezd a szovjet kormánnyal arról, „milyen megfelelő módon lehet végrehajtani Kárpátontúli Ukrajna szovjet Ukrajnához csatlakozását, és ezzel teljesíteni a kárpátukrán nép akarátát”.⁴³ Részben Beneš elnök közbelépése nyomán⁴⁴ a következő szöveget hagyták jóvá:

„A kormány gondoskodik arról, hogy mielőbb megoldódjék Kárpátontúli Ukrajna kérdése, amelyet ezen országrész lakossága maga vetett fel. A kormány óhaja, hogy ez a kérdés a kárpátukrán nép demokratikusan kinyilvánított akarata szerint, valamint a Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti teljes barátság jegyében oldódjék meg, s meggyőződése, hogy ez valóban így is lesz. A kormány ebben az értelemben megtesz minden szükséges előkészületet.”⁴⁵

A német és a magyar kisebbség helyzetét tárgyaló VIII. fejezetet szinte vita nélkül hagyták jóvá a pártok képviselői. A javaslat nem tartalmazta kifejezetten a transzfert, sőt egyenesen kimondta: az antifasiszták, a Henlein- és a magyar irreudenta pártok ellen München előtt aktívan föllépők, a háború alatt üldözött kisebbséghez tartozó személyek csehszlovák állampolgárságát megerősítik.

„A többi német és magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgár csehszlovák állampolgársága megszűnik. Ezek a polgárok újra optálhatnak Csehszlovákia javára, miközben a köztársaság hatóságai fenntartják maguknak minden kérelem egyéni elbírálásának jogát. [...] Azokat a németeket és magyarokat, akik az 1938-as müncheni döntés után költöztek a Csehszlovák Köztársaság területére, azonnal kiutasítják a köztársaságból, hacsak nem indul ellenük bűnvádi eljárás. Kivételt csak azok a személyek képeznek, akik Csehszlovákia érdekében tevékenykedtek.”⁴⁶

A szöveg a csehszlovák kommunisták álláspontját tükrözte, akik az antifasiszta harc jegyében kívánták megoldani a kisebbségi kérdést, az aktív antifasiszták csoportját kivonva a kollektív bűnösség alól. Václav Kopecký a vita során kijelentette, a szlovák partizánok között birodalmi németek is harcoltak. „De a transzfer itt meg van oldva.” Gottwald ezt megerősítette: „ez itt van, mint a Kolumbusz tojása.” A szociáldemokrata Václav Majer a londoni kormány álláspontját ismertette:

⁴² Ezen a napon mondták ki Munkácson az NKVD és a kommunisták által szervezett nemzeti bizottságok küldöttjei Kárpátalja csatlakozását Ukrajnához. Olekszij et al, 2022. 176–178.

⁴³ NA, fond 100/24, Sv. 172.

⁴⁴ Beneš elnök kézzel írt megjegyzései a kommunisták által beterjesztett kormányprogram vonatkozó fejezetének szövegéhez megtalálhatók AÜTGM, fond EB II. 350. doboz. sign. Koš 1/1.

⁴⁵ Szarka, 2005. 43.

⁴⁶ Uo. 43–44.

„Londonban a kormány elfogadott egész sor megfogalmazást, amely megfelel ennek az álláspontnak. Ott egyenesen a transferről beszél, ez itt ugyan nem beszél róla, de ez ésszerűbb.”

Jaroslav Stránský nemzeti szocialista politikus, a londoni kormány igazságügyminisztere hozzátette:

„A transferről a kormány szakértői bizottságban folytatott tárgyalást, és kidolgozott egy memorandumot, amelyben a transferről beszélt. A becslések szerint úgy ítélték meg, a transfer után 800 000 német marad. A külföldi kormányok, akik megkapták a memorandumunkat, sőtlan kijelentést tettek. Itt nem támaszkodtunk az angol és az amerikai segítségre.”

Gottwald pedig így vélte:

„A nyugati nagyhatalmak a transfert már megtagadták. A Magyarországgal a fegyverszünetről folytatott tárgyalás során Balfour⁴⁷ és Harriman⁴⁸ megtagadták, hogy a transfer bekerüljön a fegyverszüneti feltételek közé, Molotov támogatta. Sokat segít nekünk a Vörös Hadsereg. Azonban attól fog függeni, hogyan halad a katonai művelet. Jelen-tős probléma lesz Kassán. Ott sok añas⁴⁹ maradt, egészen a végsőkéig. Szlovákiában most több magyar van, mint korábban, mivel a Vörös Hadsereg délről haladt északra, és ők nem tudtak hova menekülni. Ha nem tudjuk máshova küldeni őket, akkor döntően munkára.”⁵⁰

A magyarok és németek megbüntetéséről és vagyonuk elkobzásáról még további fejezetek, a IX. és X. szóltak.⁵¹

A kormányprogram jóváhagyása után került sor a kormány összeállítására, a személyi kérdések megvitatására. Ebben a vitában is a kommunisták vették át a kezdeményezést. Rudolf Slánský főlvázolt egy új kormánystruktúrát, amely lényegesen eltért az első köztársaság kormányának fölépítésétől.⁵² A kormánynak végül 25 tagja lett, 16 cseh és 9 szlovák nemzetiségű. Miniszterelnököknek a kommunisták javaslatára Zdeněk Fierlingert hagyták jóvá, akit pár héttel korábban a londoni kormány még a nagyköveti posztról is meneszteni akart a túlságosan

⁴⁷ John Balfour moszkvai brit követ.

⁴⁸ William Averell Harriman az USA moszkvai nagykövete.

⁴⁹ Az „anyás” (añas) korabeli gúnyos (cseh)szlovák kifejezés az anyaországból, Magyarországból az első bécsi döntés után a Csehszlovákiától visszacsatolt területekre érkezett hivatalnokokra, csendőrökre, vasutasokra.

⁵⁰ NA, fond 100/24. Sv. 172.

⁵¹ Szarka, 2005. 44–46.

⁵² Pehr, 2019. 155–156.

szembetűnő szovjet és kommunista elkötelezettsége miatt. Négy miniszterelnök-helyettese, minden pártból egy, 16 minisztere és három államtitkára volt az új kormánynak. A kommunisták magas száma (3 cseh + 4 szlovák) a kormányban meglepetést keltett.

Mialatt folytak a pártok között a tárgyalások a kormányalakításról, Beneš két megbeszélést is lefolytatott Molotov külügyi népbiztossal és az első helyettesével, Visinszkijjal, valamint Valerián Zorinnal, az NKIVD 4. európai osztályának vezetőjével. Az egyik megvitattott kérdés a német és a magyar kisebbség transzferje volt. Az elnök kijelentette, hogy az angolok a lakossági transzfer kérdését összekötik a Lengyelországnak szánt német területek lakosságának kitelepítésével, amelyeket nekik ítélnek majd a háború után. Molotov megerősítette, hogy a szovjet álláspont szerint egészen Odera–Neisséig kell kiterjeszteni Lengyelország nyugati határát. Kijelentette, hogy a szovjet kormány már 1943-ban teljes egyetértését fejezte ki a transzferrel. Megkérdezte Beneš, hogy az összes németet ki akarják-e telepíteni, vagy csupán egy részét? A köztársasági elnök erre válaszában kifejtette:

„A lehető legtöbbet – legkevesebb 2 milliót. Ez azt jelenti, hogy Csehszlovákiában kb. 800 000 német marad. Elsősorban az egész német burzsoáziát kell kiküldeni, ugyanakkor a német munkássággal szemben lehet benevolensen eljárni. A transzfer kérdéséről a csehszlovák fél átadott az angoloknak egy memorandumot. Guszev nagykövet is kapott ugyanilyen memorandumot. Zorin megjegyzi, hogy megérkezett a memorandum. Ami a magyar lakosságot illeti, szükség lesz az egész 600 000 számából kiküldeni megközelítőleg 400 000-et.”

A tárgyaláson a legnagyobb figyelmet Kárpátalja kérdésének szentelték. Az elnök kijelentette, hogy szeretné, ha a kérdést baráti szellemben oldaná meg a két ország azután, ha Csehszlovákia határai Németországgal, Magyarországgal és Lengyelországgal már biztosítva lesznek.⁵³

Beneš elégedett volt a tárgyalással, és lezártak tekintette azt. Március 24-én azonban váratlanul telefonáltak a külügyből, hogy Molotov tárgyalni kíván az elnökkel. Az egyetlen témája az aznapi megbeszélésnek Kárpátalja kérdése volt. Molotov azzal indította a tárgyalást, hogy egy dossziében Beneš elé rakta a Majszkijjal és Bogomolovval 1939-től Londonban folytatott megbeszéléseiről készült jegyzőkönyveket, amelyekben az elnök kifejezte a nézetét, mely szerint ha Lengyelország keleti területe a Szovjetunió része lesz, akkor Kárpátaljának a Szovjetunióhoz kell tartoznia. Molotov elmondta, tárgyalt Sztálinnal is az előző tárgyalás óta eltelt napokban, s kiderült, hogy a Legfelsőbb Szovjet elé kívánják terjeszteni a kérdést, ezért pontos információkra van szükségük. Beneš kijelentette, hogy „Kárpát Ukrajna” Szovjetunióhoz csatolását természetesnek tartja, és ma, amikor

⁵³ *Dokumenty Československé zahraniční politiky B/6*. 106. sz. dok. 290–297.

a kérdés aktuális, tárgyalhatnak a procedurális kérdésekről. Molotov szerint nem kell ma az átadásról tárgyalni, de szeretne kapni egy nyilatkozatot az elnöktől a Legfelsőbb Szovjet számára. Beneš beleegyezett egy levél átadásába Molotov részére.⁵⁴ A levelet március 26-én adták át Molotovnak, melyben a köztársasági elnök újból kijelentette, hogy Kárpátontúli Ukrainát nézete szerint az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz kell átcsatolni.⁵⁵ A levélre Molotov ugyancsak levélben válaszolt, és a levélváltással létrejött az első megegyezés a két fél között a terület átadásáról a Szovjetuniónak. Ezzel véglegesen eldőlt, hogy a Szovjetunió megveti a lábát a Kárpát-medencében.

A tárgyalások lezárulta után a népes csehszlovák küldöttséget szállító, hazafelé tartó vonat március 31-én indult el Moszkvából. A vonaton április 2-án Lembergben Jan Šrámek, az emigrációs kormány miniszterelnöke benyújtotta a köztársasági elnöknek az egész kormánya lemondását. Beneš a lemondást elfogadta, és megbízta a miniszterelnököt és a kormány többi tagját, hogy az új kormány kinevezéséig lássa el a feladatát.⁵⁶ A küldöttség 1945. április 3-án az esti órákban ért Kassára. Másnap Beneš köztársasági elnök Kassán kinevezte a csehek és a szlovákok Nemzeti Frontja első kormányát az élén Zdeněk Fierlingerrel, egyidejűleg fölöszlatta az Államtanácsot. Április 5-én az új kormány elfogadta a kommunista történetírásban „kassai kormányprogramnak” nevezett, valójában már Moszkvában megfogalmazott és jóváhagyott programot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Archiv bezpečnostních složek, Studijní ústav ministerstva vnitra, Sbírka různých písemnosti (S).

Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), fond Londýnský archiv důvěrný

Archiv Ústavu T. G. Masaryka, fond Edvard Beneš, oddíl II 1939–1945

Národní archiv, Archiv Huberta Ripky

Národní archiv, fond 100/24 Klement Gottwald 1938–1953

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, fond 1. Čs. armádní sbor v SSSR – velitelství 1944–1945.

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (VHA Praha), fond Sbírka 22

⁵⁴ *Dokumenty Československé zahraniční politiky B/6*. 116. sz. dok. 310–314.

⁵⁵ *Dokumenty Československé zahraniční politiky B/6*. 121. sz. dok. 318–319.

⁵⁶ A lemondás és az arra adott válasz megtalálható: AÚTGM, fond EB II. 350. doboz. Koš 1/2.

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, fond Štáb pro vybudování branné moci

Szakirodalom

- András Károly: Benes Moszkvában I–II. rész. Új Látóhatár, 1985. 137–168, 425–453.
- Baláz, Július: Československá armáda v zahraničí a jej podiel na riešenie postavenia maďarskej menšiny v povojnovom Československu. In: Zudová-Lešková, Zlatica (edit.): *Válečný rok 1944: příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.-20. října 1999 v Praze*. Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001. 275–287.
- Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2016.
- Beneš, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha: Orbis, 1947.
- Beneš, Edvard: *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky*. Londýn, 1944.
- Bílek, Jan – Kuklík, Jan – Maršoun, Erik – Němeček, Jan: *Druhý exil Edvarda Beneše. Fotografie z let 1938–1945*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Právnická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2016.
- Gulyás László (szerk.): *Az 1943 decemberi Beneš – Sztálin – Molotov megbeszélések dokumentumai*. Documenta Historica 11. Szeged: A JATE Történetész diákkör kiadványa, 1993.
- Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest: IKVA, 1995.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém: *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 1. svazek. 2. svazek*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd. 1965.
- Korszun, Olekszij – Kosztyó Gyula – Toma Katalin (szerk.): *A kárpátaljai magyarok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és dokumentumok*. Budapest–Ungvár: Budapest Főváros Levéltára – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Kárpáti Kiadó, 2022.
- Kuklík, Jan: Rok 1944 a přípravy prozatímního státního zřízení ČSR v Londýně na osvobození Československa. In: Zudová-Lešková, Zlatica (edit.): *Válečný rok 1944. Příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.-20. října 1999 v Praze*. Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001.

- Němeček, Jan – Nováčková, Helena – Sedláková, Monika: Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944. *Sborník archivních prací*, 2000. 1. č. 121–203.
- Němeček, Jan – Nováčková, Helena – Šťovíček, Ivan – Tejchman, Miroslav (edit.): Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 2 (červenec 1943–březen 1945). Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1999.
- Němeček, Jan – Kuklík, Jan – Němečková, Daniela (edit.): *Československá zahraniční politika v roce 1943. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/4/2*. Praha: Historický ústav Akademie, 2020.
- Pehr, Michal: Moskevské jednání a Košický vládní program. In: Němeček, Jan – Prokš, Petr – Varáček, Emil (edit.): *Vítězství a osvobození*. Praha: Historický ústav, 2019. 135–169.
- Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom–Budapest: MTA Etnikai Kisebbségi Intézet – Kecskés László Társaság, 2005.
- Táborský, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha: Mladá fronta, 1993.
- Tejchman, Miroslav: Rumunská zahraniční politika za druhé světové války 1942–1944. *Československý časopis historický*, 1968. 29–45.
- Vondrová, Jitka (edit.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994.

JABLONCZAY TÍMEA

Lau tiskoch (Ne felejts!) és Soha többé fasizmust!

Zsidó és antifasiszta holokausztemlékezet a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában

Lau tiskoch (Remember!) and Never again fascism!

Jewish and antifascist Holocaust remembrance in the cultural public sphere of the 1960s

ABSTRACT: This paper aims to interpret the period between 1958 and 1967 from the perspective of Holocaust remembrance in the Hungarian socialist public sphere. The thesis of the research is that during this period there was a quantitative and qualitative change in the memory of the Holocaust, that the Antifascist memory order and Jewish memory intersected, that Jewish memory was shaped by political implications in a negotiated situation, and that the impact of the events of 1967 must be reckoned with. The research explores the effects of the Claims Conference's cultural reconstruction program of 1958 (exhibitions, historical work, publication of memorials), reveals how Eichmann's arrest and trial, and the Frankfurt trials, provided legitimacy for the wave of reevaluation of the past in the 1960s also provides examples of the cultural agenda of institutional antifascist ideology. The research employs a discourse analysis approach to examine instances of political and ideological divergence and intersection between Jewish and antifascist memory discourses, and, in an attempt to re-canonize, to uncover significant memory texts that have been passively forgotten in archives, including *Dawid Rubinowicz's Diary*, the *Rebellion against the Ghetto* [Fellázad a gettó] with shocking translations, Gáborné Vidor's Auschwitz memoir, András Mezei's poems and novels, Boris Palotai's popular fiction or Erzsi Szenes's works.

KEYWORDS: Jewish memory, Eichmann-trial, Antifascist memory order, discourse analysis, preservative forgetting

* A szerző irodalomtörténész és kultúrakutató. 2024-ig a Milton Friedman Egyetem Kommunikáció és Művelődéstudományi Tanszékének egyetemi docense volt, jelenleg független kutatóként dolgozik. E-mail: jablonczay@gmail.com

1. Bevezetés

A II. világháborút követő néhány évben a holokauszt feldolgozhatatlan traumáját átélt túlélők közül jóllehet többen megosztották az üldöztetés és a táborok borzalmait naplók, visszaemlékezések formájában a magyar nyilvánossággal,¹ e korai írások szinte láthatatlanok maradtak, megjelenésükkor és a következő évtizedekben aligha válhattak a társadalmi emlékezet részévé. A periódus rövidsége sem kedvezett egy erőteljesebb recepció kialakulásának, ahogy az a politikai fordulat sem, amely a társadalom viselkedési normáit, identifikációs és reprezentációs kódrendszerét, emlékezeti gyakorlatait nagymértékben befolyásolta: a kommunista hatalomátvétel után, 1949 és 1989 között, szovjet irányítás alatt a második világháború és a náci népirtás hivatalos emlékezetét a hatalomra kerülő kommunista párt ellenőrizte. Ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy a tömeggyilkosságot övező áthatolhatatlan hallgatás vagy közöny jellemezte volna a háború utáni évtizedeket, mint ahogy azt sokan – így Aleida Assmann is – feltételezik.² Amikor Tony Judt a népirtás tekintetében a kollektív elhallgatás nemzetközi gyakorlataként határozta meg a hidegháborús Európa nemzeti emlékezetpolitikáját, amely a németeket tette meg minden bűncselekmény felelőssévé, nemcsak arra utal, hogy a Kelet és a Nyugat a holokauszttal való szembenézés tekintetében egyazon gyakorlatot, a felejtést követte.³ Judt ezzel azt is mondja, hogy ez a nemzeti felejtésstratégiára épülő múltnarratíva tette lehetővé, hogy a kollaboráns államok felelősségét állami (és társadalmi) szinten elhallgassák.⁴ Tágabban a holokauszt eseményeivel kapcsolatos kommunikatív elhallgatásnak, a látencia korszakának szokás az 1968 előtti periódust tekinteni, azonban a korai hatvanas évekkel kapcsolatban számos kutatás bizonyítja, hogy ekkoriban indulnak el a bűnökkel való szembenézésnek a bűnvádi perekben, a kárpótlási tárgyalásokban megmutatkozó formái⁵ és ezzel párhuzamosan a kulturális szférában is kezd valamiféle „küszöb alatti emlékezés” artikulálódni.

A rendszerváltás után még évtizedekig Magyarországon is tudományos és társadalmi konszenzus volt az a közkeletű felfogás, miszerint 1949 után a második világháború és a holokauszt emlékezetét a hivatalos amnézia sújtotta, és a tabusítás

¹ Lásd ehhez: Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

² Assmann, Aleida, *Transformations of Holocaust Memory. Frames of Transmission and Mediation*. In: Gerd Bayer – Oleksandr Kobrynsky (eds.): *Holocaust Cinema in the Twenty-First Century. Images, Memory, and the Ethics of Representation*. New York: Columbia UP, 2015, 23.

³ Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. NY: Penguin Press, 2005. 823.

⁴ Judt, Tony: *The Past is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe*. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 87, June 1996. 41–42.

⁵ Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Ford. Huszár Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2016. 71.

csak a hetvenes, de leginkább a nyolcvanas években kezdett oldódni.⁶ Az utóbbi években meginduló lokális, nemzeti és transznacionális jellegű emlékeztetőtörténeti kutatások eredményei ezt az elképzelést lényeges pontokon kezdték ki. Előtérbe kerültek a korábban elhanyagolt 1945 és 1948 közötti időszakra és a hatvanas évekre vonatkozó feltáró analízisek, továbbá az antifasiszta diszkurzus és a genocídium emlékeztetének összefüggéseit tárgyaló elemzések, a történeti, politikai aktusok és aktorok, háttéregyezmények beazonosítása, a holokaust emlékeztetéről és egyéb történeti eseményekről szóló beszédmodok egymásra hatását értelmező műveletek.⁷ Habár a kádári nyilvánosságban jelentkező holokausztemlékezeti tartalmak felszínre hozásakor az újabb kutatások egymástól eltérő tudományos kérdésekkel, perspektívával jelentik be az újraértelmezések igényét, egy szempontból kétségtelenül egy irányba tartanak, nevezetesen abban egyetértenek, hogy a hazai kutatásokban hosszú időre *hallgatásként* meggyökeresedett és a nemzetközi tudományos diszkurzusokban (erre a térségre és időszakra vonatkozóan) is ekképp szerveült elképzelést *miért* szükséges lebontanunk. A diszkurzív mező megnyitása mindazonáltal óhatatlanul előhozza azokat a vitákat, amelyek résztvevői egymástól

⁶ Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012; Gyáni Gábor: A holokaust magyarországi emlékezete. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokaust Magyarországon hetven évvel később*. Budapest: CEU Press, 2016, 215–230.; Gyáni Gábor: Hungarian Memory of the Holocaust in Hungary. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (eds): *The Holocaust in Hungary Seventy Years Later*. Budapest: CEU Press, 2016, 215–230.; Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. [Budapest:] Novella, 2007; Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek. II.* [Budapest:] Novella, 2013; Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2009; Szirák Péter: Magyar-zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. JAK–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 55–67.; Heller Ágnes: Zsidótlánítás a magyar irodalomban. *Szombat*, 1996/5. 33–38.; Vasvári O. Louise: Kertész Imre Sorstalanságának újszerűsége. *Múlt és Jövő*, 2009/3. 21–31.

⁷ Lásd többek között: Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokaust és emlékezés Fábri Zoltán *Utószézon* c. filmjében. *BUKSZ*, 2013/3. 245–256.; Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban, 1965-ben. *Korall*, (85) 2021. 138–168. és Uők: Antifascist memory revisited: Hungarian historical exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965. *Memory Studies*, 2022/5. 1087–1104; Szécsényi András: *Holokaust-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diszkurzusának emlékeztetőpolitikai vetületei*. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 291–329; Véri Dániel: Holokaust és művészet. Utak és csomópontok. In: Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig (szerk.): *A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Budapest: Vince Kiadó, 2018, 209–227; Kisantal, 2020; Bohus, Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest, Vienna, New York: CEU Press, 2022; valamint a *Múltunk*, 2019/2, és 2022/1, legújabbban a *Betekintő*, 2023/3; a *Szombat*, 2023/12. tanulmányait.

hangsúlyában eltérő javaslatokat tesznek a holokauszt és üldözöttség emlékezetét lehetővé tevő keretnek mint előfeltételnek, vagyis a *mondhatóság* előzetességét érintő szabályoknak az értelmezésére.

A Kádár-kor holokausztrepresentációi sajátos történetiséggel bírnak, és a múlt-hoz való viszony összetett, politikai keretrendszerbe ágyazott emlékezeti aktusairól árulkodnak. A szovjet blokk országaként Magyarországon a kulturális reprezentációk praxisainak a kommunista és antifasiszta politikai ideológia intézményi fel-tételrendszerei szabtak irányt a Rákosi-rendszer után is (az oktatástól a művészetekig), a népi emlékezetét pedig a politikai hatalom az elhallgatáshoz kötötte. Magyarországon a hivatalos emlékezetpolitika ugyan nem tette lehetővé a traumák nyílt társadalmi feldolgozását, azonban az ötvenes évek végétől, a hatvanas években már a hallgatás megtörésének nyilvánvaló jeleire, az áldozatokra való emlé-kezésre és a kísértő múlt jelenlétére bukkanunk, számos példával szolgálhatunk a téma megjelenítésére helyi emlékezéskezdményezések formájában, a felekezeti nyilvánosságban és a tágabb kulturális szférában is.

2. A kutatás tézisei

Kiindulópontunk, hogy a szocialista éra különböző periódusaiban a történeti múlt-hoz fűződő, eltérő módon jelentkező viszony alakulásmódjának, az *episztémé diszkurzív rendjének* alapos kikérdezése a diszkurzusok történeti analízisével, a kontextusok egykorú beazonosításával történhet. Adottnak vehetjük, hogy az antifasiszta politikai ideológia jelölte ki a mondhatóság keretrendszerét,⁸ és a kulturális emlékezeti munkák, megemlékezések létrejöttét lehetővé tevő diszkurzív feltételrendszer értelmezésénél több társadalmi és kulturális kontextuális tényezőt szükséges figyelembe venni: a hidegháborús polarizációt, a kelet-közép-európai országok szovjetizálásának körülményeit, 1956 eseményét és hivatalos értelmezését, a cionizmushoz, Izraelhez való viszony alakulását. Saját meg gondolásaim arra épülnek, hogy az Eichmann-per globális hatása Magyarországon is nyomot hagyott az emlékezeti diszkurzusokon, és az antifasiszta ideológia politikai változásokkal összefüggő megerősödése téjeinek most megújuló vizsgálatok a per szimbolikus hatását is figyelembe kell venni. Elismerve azt az alapállítást, hogy az antifasiszta rend tette lehetővé a zsidó identitásra és emlékezetre vonatkozó emlékezeti formák előfordulását,⁹ ugyanakkor ezen emlékezeti rend összetettebb jellege mellett érvelek, utalva arra, hogy a hatvanas években globális hatást kiváltó események – Eichmann-per, frankfurti per, 1967-es arab–izraeli háború – Magyarországon is befolyásolhatták a zsidó emlékezeti formák, eljárásrendek alakulását. A kommunista

⁸ Esbenschade, Richard S.: Holokausztmemória másképp. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 55–76.; Kékesi – Zombory, 2021.

⁹ Vö. Kékesi – Zombory, 2021.

ellenőrzés, antifasiszta diszkurzus által irányított tematizálása mellett láthatóvá válik, hogy maradtak rések, hasadások, amelyek lehetővé tették a keretek fellazulását.

Kutatásom korábban megkezdett vizsgálatokra¹⁰ építve szeretne hozzájárulni az 1958 és 1967 közötti időszak holokausztemlékezeti szempontú értelmezéséhez; a szocialista nyilvánosságban a genocídium emlékezetéhez kapcsolódó kulturális válaszokat vizsgálja és rendszerezi. Érvélesemet a következő tézisek köré építve induktív megfigyelési módszerrel dolgoztam ki: 1) *az 1950-es évek végétől, de főként az 1960-as években a holokausztra vonatkozó nyilvános emlékezeti munkákat tekintve mennyiségi és minőségi változás állt be*¹¹; 2) *a tanúságtevő munkák már nem töredékesen, elszórtan jelentek meg, hanem diszkurzust alkotva*; 3) ebben az időszakban a társadalmi emlékezet intézményesítésének folyamatában az antifasiszta ideológia keretezte ugyan az emlékezet zsidó aspektusait, és lehetővé tette azok megjelenítését, azok összetett karakterére következtethetünk, mégpedig *az antifasiszta politikai és a zsidó emlékezeti rend egymással kereszteződő viszonyairól beszélhetünk*; a zsidó emlékezet jelentkezése nem semleges, magától értetődő, az antifasiszta rendben elbeszélhető automatizmus, hanem küzdelem eredménye. 4) *A nyilvános reprezentációk alakulását tekintve az 1967-es események hatását - a blokkolás látens és nyílt formáit* – ugyancsak érzékeljük.

A tézisekhez kapcsolódva három nagyobb témakörből hozok példákat: 1) (*Antifasiszta és zsidó*) *történeti dokumentáció, kiállítás (intézményi háttér, szereplők)*; 2) (*Antifasiszta és zsidó*) *tanúvallomások, fordítások, regények, filmek az üldöztetésről, deportálásról, koncentrációs táborokról; az Eichmann-per szimbolikus hatása, az emlékezeti műfaj bevezetése*; 3) *„Soha többé fasizmust!” – az intézményesülés szándékai*.

¹⁰ Jelen dolgozat több éves kutatómunka eredményét ötvözi, korábban már megjelent eredményekre is támaszkodik. A hatvanas évek női holokausztemlékezetéhez elvégzett kisebb háttér-elemzés már sejtette, hogy a zsidó emlékezet hangsúlyosabb megjelenésének téteit érdemes lesz tovább kutatni. A kutatást ezért ebből az irányból folytattam tovább, a vonatkozó eredményeket konferenciákon adtam elő – *A holokauszt emlékezeti diszkurzusa(i) a magyar nyilvánosságban (1958/60–1967)* – „Szolgásgból Szabadságba” címmel a Kádárizmus Jelenkortörténeti Konferencián (Miskolci Egyetem, BTK, 2022. szeptember 1–3.), *Official amnesia and the imperative of remembering. Memory discourse(s) of the Holocaust in the Hungarian cultural sphere (1958/60–1967) a Memories of the Shoah. Narrative forms and Cultural Discourse in East-Central, South-Eastern, and Eastern Europe* konferencián (Padova, 2023, 05.11–13.); *Counter-Memories, Multidirectional Memory, and Anti-Memory of the Holocaust during the 1960s in Hungary*, EuMePo Budapest Konferencián (Budapest, ELTE-TÁTK, 2023. július 16.). A kutatás következő fázisában érkezett a zsidó és antifasiszta diszkurzus keveredésének vizsgálatához, első eredményéből a *Contested Memories: Antifascism, Jews and the Holocaust. Panel Discussion* (2023. október, 19. OSA Archivum) adtam elő, továbbá nyilvános műhelyvitára is sor került (Kisebbségkutató Intézet, 2024. június 11.). E tanulmány, a Regionak leadva: 2024. augusztus 23.

¹¹ A nyugati emlékeztörténeti folyamatokhoz hasonlóan.

A kutatás emlékeztörténeti szempontból tehát külön is vizsgálhatónak tartja az 1958 és 1967 közötti periódust, és kiemeli, a vizsgált időszakban már artikulálódik egy olyan emlékezet, amely az antifasiszta paradigmán belül a holokauszt szingularitását a második világháborús események külön fejezeteként, az áldozatból tanúvá váló szerepkör társadalmi identifikációjával jeleníti meg. Mindezt egyrészt az ötvenes évek végén meginduló zsidó közösségi emlékezet intézményi feltételeinek megváltozásához, másrészt a hatvanas évek elejétől azokhoz a globális történésekhez köthetjük, amelyeknek szimbolikus, meghatározó eseménye az Eichmann-per volt. Egy későbbi, részletesebb munka tovább tudja bővíteni az antifasiszta keretben előforduló zsidó emlékezeti irodalom dinamikusabb mozgásterének értelmezési körét, az azon belüli árnyalatokat, identitás- és ábrázolási stratégiák elemzését. Nem mindig könnyű ugyanis szétbogarzni, vajon a szereplők, a kulturális reprezentációk, emlékezeti praxisok milyen motivációval kapcsolódtak a hivatalos államszocialista ideológia elvárásrendszeréhez, és az antifasiszta emlékezeti renden belül előforduló zsidó emlékezet megvilágítása is gyakran eseti értelmezést igényel.

3. Diszkurzuselemzés és archiválás

Annak értelmezéséhez, hogy a lokális zsidó közösség felekezeti nyilvánosságában és a tágabb értelemben vett kulturális nyilvánosságban hogyan emlékeztek, milyen emlékezeti eljárások kaphattak szerepet a korabeli „emlékezetközösség” megteremtésében, támpontként Michel Foucault diszkurzuselméletét választottam. Foucault diszkurzusanálízisének, archeológiai perspektívájának alapvetése, hogy a történelem szétszórtságát nem lehet egy időben egymás után következő, az „ugyanaz” formájában létrejövő hagyományként elgondolni, sokkal inkább diszkontinuitások, törések, áthelyeződések, helyettesítések és felejtések iktatódnak egy-egy beszédmód artikulálásába. Egy kijelentés-együtttest, beszédmódot a szóródásban lehet megfigyelni, kezdőpontját pedig történeti meghatározottságával együtt lehet kutatni. Ha bizonyos számú kijelentések között fel tudunk állítani egy szóródási rendszert – mondja Foucault – a tárgyak, a kijelentések, a kijelentések mögötti kollektivitás, tematikus választások stb. vonatkozásában, akkor be tudjuk azonosítani a külső lehetőségfeltételeket is, amelyek megszabják a diszkurzus határait.¹² A diszkurzusok, melyek nem csupán bizonyos tárgyakat járnak körül, vagy küzdelmeket jelenítenek meg, hanem értük folyik a küzdelem,¹³ egyrészt új beszédaktusokat létrehozó elsődleges fontosságú elbeszéléseket, másrészt olyan kommentárokat tartalmaznak, melyek az új teremtmény diszkurzusokat létrehozó elbeszélő formák ismétlődéseire, azok átalakításaira épülnek. Bizonyos szövegek,

¹² Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István, Budapest: Atlantisz, 2001.

¹³ Foucault, Michel: *A diszkurzus rendje*. Ford. Török Gábor. *Holmi*, 1991/7. 869–870.

bármennyire is az új, alkotó diszkurzusokhoz tartoztak, háttérbe kerülhetnek, akár el is tűnhetnek, és/vagy a kommentárok vehetik át a helyüket, továbbá akár egész beszédmódok süllyedhetnek el, válhatnak láthatatlanná.

Egy diszkurzus beazonosításának műveleteivel kapcsolatban Foucault a következő lépéseket különböztette meg: 1) a diszkurzus felbukkanása elsődleges feltételeinek feltárása (hol jelenhet meg, a terület elhatárolása, a tárgy definiálása, megnevezhetővé tétel, a mondhatóság feltételei), 2) az elhatárolás fórumai (szabályozott intézményrendszer, tekintélyek), 3) megkülönböztetési rácsok kialakítása (a beszéd tárgyaira vonatkozó megkülönböztetések, csoportosítások, rokonságok, osztályozások).¹⁴ Tovább pontosíthatjuk a diszkurzus individualizációjának kérdését, ha megállapítjuk 1) a formáció kritériumait (a formációs szabályok definiálása), 2) a transzformációt, küszöböt (milyen feltételei vannak a diszkurzusnak), 3) a korrelációs viszonyokat, azaz, hogy hogyan helyezzük el az adott beszédmódot a többi diszkurzus között.¹⁵

Jelen dolgozat, jóllehet teljes körű archeológiai vizsgálatra nem tud vállalkozni, és csupán egy primér kutatás eredményeit összegzi, megpróbálja feltárni a diszkurzus felbukkanásának és individualizációjának kérdését (intézményi feltételrendszer, saját beszédmód létrejöttének körülményei), igyekszik kimutatni a korrelációs viszonyok sajátosságait is (antifasiszta és zsidó emlékezeti rend kereszteződő viszonyai). Annak alapos tanulmányozására, hogy milyen beszédmódok hatásában volt lehetséges egyáltalán a túlélő zsidóság, leszármazottaik vagy éppen nem zsidó magyarok genocídiumhoz kapcsolódó emlékeinek elbeszélése, nagyobb kutatásra lenne szükség.

Tanulmányomban, minthogy olyan emlékezeti elbeszéléseket, elbeszélő eljárások diszkurzív feltételeit, emlékezeti aktusokat mutatok be és próbálok összegezni, amelyek emlékezeti diszkurzusokban egykor szerepet játszottak, de a kulturális emlékezetből kitörölődtek, az értelmezés műveleteinél Aleida Assmann archívum- és kánonkoncepciójához is érdemes odafordulni. Assmann szerint az aktív emlékezés intézménye a múltat mint jelent őrzi meg, míg a passzív emlékezet intézményei a múltat mint múltat tárolják. A kétféle múltnak az értelmezésénél a kánon és archívum is kétfelé ágazik: az aktív/passzív emlékezés, megőrző felejtés/törlés emlékezeti rendje implikálódik, melyek a kulturális emlékezet dinamikájának megértésénél alapvető szerepet játszanak.¹⁶ Assmann nyitva hagyja az archívumnak a „megőrző felejtés” vagy „passzív emlékezés” értelméhez kapcsolt dimenzióit,

¹⁴ Foucault, 2001, 56–66.

¹⁵ Foucault, Michel: Válasz egy kérdésre. A diszkurzusról. In: Szabó Márton (szerk): *Szöveg-változatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diszkurzus. Felsőoktatási tankönyv.* Ford. Kiss Balázs. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 2000. 423–441.

¹⁶ Assmann, Aleida: Archive and Canon. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Sara B. Young (eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter. 2008, 98.

ahonnan a kutató-interpretátor aktív beavatkozásával a felejtés gyakorlata által homályba borított nyomok, maradványok napvilágra hozhatók, a hozzáférhetővé tétel pedig a múlt egy darabjának visszatérését eredményezheti. Így kiderülhet, hogy amit felejtésnek hittünk, sokkal inkább egyfajta látens vagy passzív emlékezettel hozható összefüggésbe, és nem a teljes passzivitással, törléssel.¹⁷

Amennyiben megpróbáljuk nyomon követni a diszkurzusnak mint formációnak a kritériumait (ami lehetővé teszi a diszkurzus individualizálását), annak lehetőségfeltételét (küszöbét, azaz kezdetét), korrelációját, továbbá elhelyezzük a kor beszédmódjainak rendszerében, és leírjuk a különböző beszédmódok egymáshoz képest megképződő eltéréseit, szembenállásait, kapcsolatait, rámutathatunk arra, hogy a háttérbe került elbeszélések, alkotó emlékezeti eljárások olyan elsüllyedt diszkurzust alkottak, amelyeknek tartalmi a közvetlen címzettjeiket elvesztő, keretből kikapcsolódott emlékezetekként, emlékezeti eljárásokként értelmezhetők. A korábban elfelejtett, de felszínre hozott emlékezeti munkák, tanúságtevő írások rendszerezésével, a nyilvános emlékezés és megemlékezés korszakokra bontott formáinak értelmezésénél, a kulturális emlékezeti gyakorlatok, intézményi praxisok az individuális és kollektív, társadalmi és kulturális emlékezetet érintő gazdag összefüggérendszerének vizsgálatánál azt is fontos szem előtt tartani, hogy az emlékezeti aktusok, praxisok a traumatikus múltbeli eseményekről szóló reprezentációkban a gyászt, az önértelmezést, a trauma kulturális átdolgozását, valamint a múlt társadalmi felhasználhatóságát helyezték előtérbe, amellyel közösségi, politikai szempontokat is szolgáltak. Vagyis az is kérdéssé válik, hogy a kollektív emlékezeti formákká alakult egyéni hozzájárulások hogyan kínáltak mintát a „használatos múlt” művészi és tudományos feldolgozásával egy politikai diszkurzus számára (az antifasizmus politikai dimenziója).

Mint hogy a múltra vonatkozó kérdésfeltevés értelmező műveleteit a jelen horizontja alapvetően befolyásolja, így a láthatatlanságból előhozott dokumentumok, kulturális praxisok értelmezésénél az értékelő szempontrendszer bevezetése is feladat, és számot kell vetni azzal, hogy a felszínre hozott művek, történetek, gyakorlatok a jelen számára biztosítanak-e mintákat, az identitásteremtő emlékezet részévé tehetők-e, a múlthoz való visszatérés tekintetében kapcsolódási pontokká válhatnak-e. A keretből kikapcsolódott emlékezeti diszkurzus produktumainak és eljárásainak beazonosításával a történeti kontextusanalízis révén nem arról van csupán szó, hogy újra tudományos tárggyá teszünk egy inaktívvá vált területet (a kutatás dokumentáló, leíró funkciója), mindenekelőtt az aktívvá tétel során az adott korszakra vonatkozóan ellentörténeteket tudunk elmesélni. A feltárt források pedig új kontextust kaphatnak, élővé válhatnak, akár a kánon részévé is tehetők,

¹⁷ Assmann, Aleida: *Archívumok a médiatörténetben*. Ford. Halász Hajnalka. *Helikon*, 2014/3. 403.

amennyiben azokat képesek vagyunk interpretációra alkalmassá tenni (interpretatív-etikai funkció).¹⁸

4. A hallgatástól az antifasiszta diszkurzusig. A kutatások irányai

A kortárs emlékezetkultúrában és a holokauszt emlékezetéről szóló diszkurzusban a nácik által elkövetett népirtás történetének és emlékezetének úgynevezett univerzális megközelítése helyett a történelmi, társadalmi és politikai kontextusba ágyazott, differenciáltabb emlékezeti narratívák vizsgálatának irányába, valamint más történelmi eseményekkel, atrocitástörténetekkel és emlékezetekkel összefüggő, azokkal egymásba fonódó aspektusainak kutatása felé történt elmozdulás. Az emlékezetkutatás egyik sajátos feladata, hogy reflexió tárgyává tegye, milyen szerepet játszanak más történelmi eseményekről szóló diszkurzusok és összetett társadalmi folyamatok egy emlékező közösségben belül a holokauszt tudatosság kialakulásában (Aleida Assmanntól Michael Rothbergig).

Magyarországon az 1949–1989 közötti időszakban a hatalomra került kommunista párt teremtette meg és határozta meg a genocídiummal kapcsolatos hivatalos emlékezetet, vagyis a zsidó emlékezet csakis a kommunista hivatalos emlékezetpolitika rendjén belül, az antifasiszta diszkurzus által ellenőrzött térben helyezkedhetett el. A hivatalos diszkurzusok és az ellendiszkurzusok értelmezése már csak azért is nagyobb erőfeszítést igényel, mert a Kádár-korszak nyilvánosságának kutatásából feltűnően hiányzott a holokausztemlékezet azonosítása, a történészek és más területek kutatói – egészen az utóbbi évekig – a szocialista nyilvánosság értelmezésekor megkerülték ennek a témának a vizsgálatát.¹⁹ Az akadémiai történetírás és irodalomtörténet-írás szerint ugyanis a zsidó identitás bármilyen megnyilvánulását elfojtották; mindkét diszciplína konszenzusa a rendszerváltás után évtizedekig arra épült, hogy az 1970-es évek közepe előtt a tabusítás, a teljes csend uralkodott a magyarországi zsidó népirtással kapcsolatban. A holokauszt emlékezetpolitikájának elmaradása – melyet a szovjet pártállami döntés nagymértékben irányított – a zsidó genocídiumban való helyi kollaborációval, a bűnrészességgel való szembenézés háraitását vonta maga után.²⁰ A történetírás és az irodalomtudomány képviselői azt emelték ki, hogy az 1970-es évek közepétől jelentek meg a témában (a hivatalos irányvonaltól eltérő) filmes/memoár/irodalmi reprezentációk. Szirák Péter megfogalmazása szerint a magyar zsidó identitás témája a 80-as évekig tabu, jóllehet

¹⁸ Assmann, 2008, 99.

¹⁹ Lásd többek között: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. Kalmár: *Melinda Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest: Osiris, 2014.

²⁰ Vö. Gyáni, 2016, Györi Szabó, 2009, Heller, 1996, Vasvári, 2009.

a 70-es évek derekától kezdenek napvilágot látni a vészkorszakot, a magyar zsidó identitás mibenlétét firtató írások.²¹ Gyáni Gábor pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy az 1970-es években a „zsidó áldozatiság legitim, felülről engedélyezett megszólalása, az életrajzi emlékezés publikus irodalma gyors ütemben bővült”, a biografikus emlékezet, fikciós vagy tisztán memoár jellegű vallomások áradása, az olvasók részéről pedig fokozottabb érdeklődés figyelhető meg az emlékezeti tanúságtételek iránt.²² Noha Gyáni Gábor is hivatkozik a 60-as évekbeli reprezentációk közül néhányra (Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjére és Semprun Nagy utazás című regényének fordítására), de ezeket a munkákat kivételeknek tartja, és az emlékezeti írások 70-es évekbeli számottevő publikálása körül lát fordulatot.

Irodalomtudományi szempontból valamelyest érthető a szövegek kirostálódási folyamata, a kánonhoz esztétikai, nyelvi okokból nem illeszkedő irodalom gyorsan válik másodlagossá, a tabusítás a szöveggondozás intézményével összhangban bekövetkezik. Jelen esetben azonban nem pusztán arról van szó, hogy irodalmi kritériumoknak nem megfelelő szövegek (populárisnak, nem irodalmi igénnyel megformálnak vélt dokumentumok) süllyedtek az archívum tároló emlékezetébe (megőrző felejtés alá), hanem kánonhoz tartozó szerzők, irodalmak diszkurzív kontextusa tűnt el a látókörből. Holokauszt-emlékezettörténeti gyűjtőpontból nézve a túlnyomórészt elfeledett irodalmi műveken kívül egy egész diszkurzus maradt észrevétlen, amely miatt a vizsgálatoknál akkor sem kapott körvonalat a történeti dimenzió, ha éppen a hagyományhoz tartozó szerzők műveit értelmezték, amelyeket nem kell a kánonba visszahozni. Nem lett például reflexió tárgya, hogy Gergely Ágnes holokausztmemorizációs és irodalmi szempontból is kanonikus műve, az *Ajtófélfámon jel vagy* 1963-ban jelent meg, vagy hogy az Olaszországba emigrált Bruck Edith *Ki téged így szeret* című, mára a globális kánon részét képező memoárját sem a nyolcvanas években adták ki először magyar nyelven, hanem 1964-ben, és magyarországi (dokumentált) látogatására először nem a nyolcvanas években, hanem éppen a memoár kiadásával párhuzamosan, a hatvanas évek elején került sor.

Az újabb történeti, reprezentációelemző kutatások a 60-as években felszínre törő műltfeldolgozás kérdését az antifasiszta diszkurzus a népi emlékezetével kapcsolatos aspektusai szerint tárgyalják. A kutatások közül feltétlenül ki kell emelni Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjének kontextuális analízisét²³ és Szécsényi András az 1960-as évek közéleti és tudományos diszkurzusát értelmező tanulmányát, melynek konklúziója szerint a hatvanas években megjelent már a holokauszt emlékezete, melyet búvárpatakszerű működésében lehet regisztrálni. Bohus Kata Peter Hallmával és Stephan Stachhal közösen írt tanulmányukban leszögezik, hogy az európai és Európán kívüli holokausztmemorizáció megújult vizsgálata megkérdőjelezi a holokauszt utáni „hallgatás mítoszát”, az újabb kutatások pedig már a keleti blokk országainak

²¹ Szirák, 2005.

²² Gyáni, 2016, 192–193.

²³ Ehhez lásd: Zombory et al., 2013. Szécsényi, 2017.

nyilvánossága holokausztreprezentációinak átpolitizált struktúráit analizálják. Az antifasizmus újabb megközelítéseivel a kutatások azt próbálják bizonyítani, hogy az nem csupán az államszocialista rezsimnek monolitikus propagandaeszközeként lehet értelmezni, hanem többféle jelentéssel és használati móddal bír. Így felerősödnek az antifasizmus és a holokausz emlékezete közötti többirányú kapcsolatok tanulmányozási kísérletei, és egyre inkább előtérbe kerülnek az antifasizmus alulról felfelé irányuló viszonyainak elemzései.²⁴

Richard S. Esbenshade tanulmányaiban az antifasiszta keretrendszerben megmutatkozó holokausznarratívákat vizsgálja, főként arra kíváncsi, vajon az '56-os események tabusítása és ellenforradalomként való értelmezése hogyan befolyásolta a holokauszról való beszéd előfordulását az 1956 és 1969 között kiadott regényekben.²⁵ Esbenshade úgy látja, hogy a populárisirodalmi regisztert mozgósító antifasiszta irodalmi keretben a fasizmus témáját feldolgozó regények nem a zsidó áldozatisággal és szenvedéssel foglalkoztak, szerzőik – kevés kivételtől eltekintve – nem élték át a holokauszt traumáját. Ellenben a magyarok felelősségének kérdése a téma bemutatásánál legalább annyira hangsúlyt kapott, mint amennyire az 1956-os eseményekkel kapcsolatos kommunista perspektíva kínált kontextust. Érvelésében Esbenshade hangsúlyozza, a politikai és az irodalmi antifasizmus ideológiája különböző perspektívákat ígért. Míg az ideológia kijelölte a nyilvános politikai diskurzus határait, addig az antifasiszta irodalom tematikus irányultságra utalt, a maga korlátaival mellett szélesebb hatókörrel bírt:

„Ha az antifasizmus mint ideológia nem is hagyott helyet a zsidó identitáskérdéseknek vagy a vézskorszakkal kapcsolatos magyar felelősségnek, mint irodalmi keretrendszer igenis lehetővé tette azt.”²⁶

Esbenshade szerint a regények később azért tűntek el a magyar irodalmi köztudatból, mert az antifasiszta ideológiai keret ellentétben állt a későbbi globális holokausztirodalmi kánon tételeivel.²⁷

Kékesi Zoltán és Zombory Máté közösen írt tanulmányukban egyrészt rámutattak arra, hogy a genocídium emlékezeti diszkurzusa az antifasiszta emlékezetben megszólalhatott, másrészt a zsidó népirtásra vonatkozó emlékezet egyszerre jelent meg egyéb áldozatok emlékezetével együtt (kommunista, egyéb), vagyis az

²⁴ Vö. Bohus et al., 2022.; García, Hugo et al. (eds): *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. New York, Oxford: Berghahn, 2016.

²⁵ Esbenshade, Richard S.: *Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970*. In: Bohus et al., 2022, 207–228.

²⁶ Esbenshade, 2019. 56.

²⁷ Esbenshade, 2019., Bohus Kata et al., 2022.

antifasiszta keretrendszer által megjelenített zsidó emlékezet nem jelentett elsőbbséget a többi áldozat emlékezetével szemben.²⁸

5. Kereszteződő emlékezetek. Az antifasizmus és a zsidó emlékezet perspektívái

Az antifasiszta és a zsidó emlékezeti rend eltérő perspektívájának és egyidejű jelenlétének, kereszteződésének kérdéskörét, a mondhatóság feltételeit és a szabályozott intézményrendszer működését saját kutatásomból előzetesen két, 1960-as példával szeretném illusztrálni. 1960-ban a második világháború kitörésének 20. évfordulójára és a felszabadulás 15. évfordulójára emlékeztek, amely lehetőséget adott arra, hogy a világégés eseményeiről való tudás témái egyaránt nyilvánosságot kapjanak a hivatalos politikai és a túlélő zsidó közösség részéről. A két példa azt szemlélteti, hogy a múlttal kapcsolatos tudást kétféle (*antifasiszta* és *zsidó*) emlékezeti eljárásrend képviselte, melyek egymás mellettsége egymástól eltérő, mégis kereszteződő viszonyulást tett lehetővé. Az egyik példa az állami, intézményi oldal szándékát láttatja: hivatalos eszközökkel hogyan próbálták a kollektív vagy kulturális emlékezetet alakítani; az oktatás intézményei hogyan kívánták az antifasiszta ideológia hivatalos narratíváin keresztül a fiatal felnőttek tudatát befolyásolni. A másik példa a helyi zsidó közösség egy történeti dokumentációs kiállításához kapcsolódó emlékezeti gyakorlatát mutatja be, amely a felejtés elleni küzdelmet tekinti fő célkitűzésének, és amely egyszerre igyekezett jelentésében antifasisztává és zsidó emlékezetté is formálni ezt a küzdelmet.

1960-ban a *Valóság* hasábjain egy tudásszociológiai, kvantitatív jellegű kutatás eredményeit összefoglaló tanulmányt bocsátottak közre.²⁹ A kérdőíves kutatás arra volt kíváncsi, vajon a középiskolás diákok mit tudnak a világháborúról és annak előzményeiről. Kilenc gimnáziumból és technikumból ötszáz, 3. és 4. évfolyamos – a reprezentativitást szem előtt tartva fiú és lány, gimnazista, technikumi tanuló, humán és reáلتagozatos, munkás, értelmiségi és kispolgári származású – diák szerepelt a mintában. A kikérdezésre kerülő tárgykör két összetevő köré összpontosult. Nemcsak az volt a kérdés, hogy a tanuló mit tud a fasizmusról – Hitlerről, az SS-ről, a Gestapóról, Auschwitzról, Buchenwaldról és Dachauról, a két háború közötti magyar politikai pártokról és politikusokról, stb. –, hanem az is, hogy ismereteit milyen perspektíva határozza meg, azaz hogy amit tud, azt hogyan tudja: „Érti-e az antifasiszta harc történetének ma is aktuális tanulságait?”³⁰ A feleletek kiértékelésénél megállapították, hogy a középiskolások az eseményeket illetően általában

²⁸ Kékesi – Zombory, 2021.

²⁹ Dersi Tamás: Mit tudnak a középiskolás diákok a második világháborúról és előzményeiről? *Valóság*, 1960/1. 49–56.

³⁰ Dersi, 1960, 49.

tájékozottak, de történelemszemléletükben és az elvi összefüggések megértésében némi bizonytalanság mutatkozik. Hiányolták ugyanis, hogy a diákok nagy része csak általánosságban, konkrétumok nélkül tud a „fasiszta bestialitással” szemben összefogó „antifasiszta és kommunista erők” szerepéről és történetéről beszélni, továbbá azt is problematizálták, hogy habár „a haláltáborok titkát”, a nácik által elkövetett szörnyűségeket – egy kivételével – mindenki ismeri, a táborokban meggyilkolt áldozatokat tekintve ismeretük túlságosan „egyoldalú”. Auschwitz, Buchenwald és Dachau kapcsán ugyanis a koncentrációs táborok, a gázkamrák, a népirtás *zsidóüldözés*hez társított tényei jutottak eszükbe, de azt „a szomorú történelmi tény, hogy a haláltáborokban sokmillió zsidóval együtt oroszok, lengyelek, görögök, jugoszlávok, belgák, franciák és más európai népek millióit is legyilkolták – alig ismerik”.³¹ A társadalomtudósok a következtetések levonásánál azt is leszögezték, hogy a fiatal generáció történelemszemléletének korrigálását, a pótlás eredményességét csakis céltudatos és sokoldalú ismeretterjesztéssel: család, iskola, ifjúsági mozgalom, irodalom, színház, film segítségével érhetik el.

1960 májusában a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársasága (MIÖK) vezetőisége a Zsidó Vallási és Történelmi Gyűjtemény, röviden a Dohány utcai Zsidó Múzeum átalakított helyiségeinek felavatására ünnepséget szervezett. A megújuló Zsidó Múzeum erre az alkalomra időzítette a *Szolgásgból Szabadságba* című a náci múltat tematizáló kiállítása megnyitóját is.³² A kiállítást Benoschofsky Ilona, történész (1962-től 1993-ig a Zsidó Múzeum igazgatója) rendezte, aki a kiállítás-hoz készített részletgazdag útmutatóját³³ a következő mondatokkal kezdi:

„A Budapesti Zsidó Leánygimnázium első osztályában az osztályfőnök 1959 januárjában a pesti gettó felszabadításának évfordulójáról emlékezett meg. Kiderült azonban, hogy az osztály egyetlen növendéke sem hallott a pesti gettóról semmit. Azt sem tudták, hogy volt, azt sem, hogy mi volt. Tizenöt-tizenhat éves olyan zsidó lányok előtt tehát, akiknek nagyrésze élt már 1944–45-ben, sőt lehet, hogy éppen a gettóban élt, a pesti gettó teljesen ismeretlen fogalom. És amennyire öröndetes, hogy fiataljaink már hírből sem ismerik mindazt, amit másfél évtizeddel ezelőtt megaláztatásban és fájdalomban a pesti gettó jelentett, éppen annyira szomorú, hogy semmit sem tudnak arról, amit elfelejtienük egyáltalán nem lett volna szabad.”³⁴

Benoschofsky Ilona az előbbi szociológiai felmérésből kikövetkeztetett eredményekkel ellentétes benyomásait osztotta meg, a zsidó közösségen belül a fenyegetett

³¹ Dersi, 1960, 53.

³² A Zsidó Múzeum átalakított helyiségének megnyitása. *Új Élet*, 1960. június 1. 4.

³³ Benoschofsky Ilona: „*Szolgásgból Szabadságba*”. *Az Országos Zsidó Vallási és Történelmi Gyűjtemény kiállítása. Kiállítási útmutató*. Budapest, 1960.

³⁴ Benoschofsky, 1960, 3. A kiállítás útmutatójának szövege megjelent az *Új Élet*, 1960. május 15-i számában is.

és traumatizált közösségi identitásnak a traumára felejtéssel válaszoló magatartásával, a nem tudással szembesült. Öröndetesnek tartja ugyan, hogy az új generáció számára az üldöztetés nem élő tapasztalat, de kiemeli, a múlt elfeledése – mely társadalmi, közösségi és családi felejtésként egyaránt értelmezhető – ellen küzdeni kell. Az emlékezés, emlékeztetés szükségességét a zsidó emlékezetközösség a *Ne felejts!* elvben jelöli meg. A felejtés tilalmának érvényre juttatásáért küzdő közösség ezt társadalmi-politikai szempontból a kommunista-antifasiszta rendben elképzelhetőnek tarthatta, ahogy azt a tárlat meg is magyarázza: a kiállítás bejárata fölé a héber *Lau tiskoch! Ne felejts!*, a főfalra pedig az antifasiszta *Soha többé fasizmust!* feliratot helyezték. Benoschofsky Ilona szerint ugyanis a két mondat jelentése lefedi azt az „eszmei tartalmat”, amelyre a kiállítás erős üzenete épül.

A példákból kitűnik, az ötvenes évek legvégén a náci múlttal, a zsidóüldözés tényével való foglalkozás társadalmi és lokális szempontból is napirendre került. A két példában megmutatkozó értelem ugyan nem áll egymástól távol, de a jelentések eltérő konnotációkat implicálnak: mind a társadalmi, mind a lokális közösség az antifasiszta ideológiát nevezi meg az emlékezés rendjének, azonban ha odafigyelünk a beszélők státuszára, a kijelentések összetett jelentéstartományára, a megközelítésmódok eltérései kitapinthatóvá teszik a közösségi identitásstratégiák és motivációk különbségeit. A tudományos konszenzus szerint a hatvanas évek nyilvánosságában a zsidó szenvedéstörténet és áldozatiság, egyáltalán a zsidó identifikáció szóba kerülése nem volt támogatott fenomén, ahogy az antiszemitizmus sem kapott nyilvános fórumot.³⁵ Az újabb kutatásokkal összhangban azonban tovább differenciálható ez a szemlélet. A példa szerint a zsidó közösség részéről a közösségi emlékezet a hivatalos emlékezeti rend keretrendszerének elveivel politikai érdekek alapján összeegyeztethetőnek látszott. A két megszólalás kétféle motivációt takar. Az itt megmutatkozó – felülről lefelé irányuló – hivatalos antifasiszta diskurzus a zsidó identifikáció és áldozatiság hangsúlyozásának tompítását célozta, az – alulról felfelé irányuló – zsidó közösségi emlékezet számára pedig ez a keret jelent(het)te a megszólalás lehetőségfeltételét.

a) (Antifasiszta és zsidó) történeti dokumentáció, kiállítás (intézményi háttér, szereplők). A Claims Conference szerepe a kulturális rekonstrukcióban

Az 1950-es évek végétől a felekezeti nyilvánosságban, – bizonyos jelek szerint – a hatvanas évek elejétől felerősödve a kulturális mezőben elindult a zsidóságot ért diszkrimináció, jogfosztás, gettósítás, atrocitások, munkaszolgálat, deportálások hivatalos és magániratainak, igényesebb formában megírt visszaemlékezéseknek az összegyűjtése és kiadása, melyek speciálisabban a zsidó áldozatiság, tanúsítás,

³⁵ Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 22.; Györi Szabó, 2009.

a háborús bűnök múltból ránk maradt terheit jól érzékelhető formában jelenítették meg. A diszkurzus felbukkanásának elsődleges feltételeit, a terület elhatárolását, a tárgy meghatározását és a mondhatóság feltételeit mindamellet bonyolult, a domináns antifasiszta ideológiával kereszteződő viszonyrendszerben látjuk érvényesülni.

Az intézményi szabályrendszer, feltételrendszer működésének megállapításánál a felekezeti oldalt tekintve szükséges kiemelni, hogy a magyarországi zsidóság számára életbevágó volt a külföldi zsidó szervezetekkel való kapcsolat (anyagi és szellemi támogatás) biztosítása.³⁶ Ezek a szervezetek – főként a *Zsidó Világkongresszus*, az *American Jewish Joint Distribution Committee* – a háború után a jogi igazságszolgáltatást, az elrabolt vagyonok visszaszerzését, a felekezeti közösségi élet újjáépítését segítették.³⁷ A *Zsidó Világkongresszus* háború utáni tevékenységi köre alaposabban dokumentált, de az 1957–58 és 1960 között eltelt néhány év, illetve a hatvanas években folytatódó egyeztetések, tárgyalások kevésbé feltárt területei a szervezet történetének.³⁸ A Benoschofsky Ilona archívumában talált dokumentum szerint a felekezeti közösség 1957 és 1960 között újra csatlakozott a *Zsidó Világkongresszushoz*, amely kapcsolódásnak a tétje mindenekelőtt abban állt, hogy a *Claims Conference*-szel (Németországgal szembeni zsidó anyagi követelésekkel foglalkozó konferencia [CJMCAG]) való együttműködést készítsék elő.³⁹ Ez a kapcsolat a következő években jelentős szerepet játszott a holokauszt dokumentálására és a megemlékezésre, valamint a zsidó közösség kulturális életének újjáélesztésére irányuló törekvések kialakításában, melyet Lucy Dawidowicz 1960-as, a *Claims Conference* tevékenységét összefoglaló tanulmánya is megerősít.⁴⁰ A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának (MIOK) a *Zsidó Világkongresszussal* és azon keresztül a *Claims Conference*-szel való kapcsolatfelvétele eredményes volt; a szervezet a nyugat-németországi jóvátételt egyrészt anyagi kárpótlásra, másrészt tudományos, kulturális, nevelési célra kívánta fordítani. Benoschofsky Ilona beszámol a „jóvátételi dolgokról való tárgyalás”-ok megkezdéséről, továbbá arról is,

³⁶ Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, II. rész*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 16–190.

³⁷ A zsidók jogainak 1945–1948 közötti helyreállításához, szabályozásához, a zsidó vagyonnal kapcsolatos kérdésekről, államosított javak visszaigénylésének nehézségeiről, a kárpótlás körülményeiről lásd bővebben: Klacsmann Borbála: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948*. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a Holokausztról, IX*. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

³⁸ Frojimovics Kinga: *A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953)*. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon Európai perspektívában*. Balassi: Budapest, 2005. 292–308.

³⁹ Benoschofsky Ilona: *World Jewish Congress*. In: Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML, HU HJMA XIX-278–14.

⁴⁰ Dawidowicz, Lucy S.: The Conference on Jewish Material Claims Against Germany: 1953–58. *The American Jewish Year Book*, 1960. 110–127.

hogy a magyar zsidóság a megállapított kárpótlási összeghez a magyar kormány által történt akadályoztatása miatt mégsem jutott hozzá. A kulturális rekonstrukcióra meghatározott összeg (36 ezer dollár) szerencsére eljutott a magyar zsidó szervezethez.⁴¹ Ennek a támogatásnak köszönhetően indulhatott meg az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején a zsidóság tragédiájának dokumentálását és a zsidó közösségen belüli megemlékezéseket övező nagyobb szabású munka.⁴²

A *Magyar Izraeliták Országos Képviselői* a *Claims Conference* által támogatott kiadványai közül kiemelkednek Benoschofsky Ilona és Karsai Elek dokumentációs munkái, a *Szolgásból Szabadságba* című kiállítás, több emlékirat és holokausztelbeszélés, többek között a *Fellázad a gettó* fordításkötete (Leon Weliczker, Noemi Szac-Wajnkranc, Dorka Goldkorn memoárjaival), Sós Endre *Tanúvallomása* (1962), Geyer Arthur *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* (1958). Ezek a kiadványok feltűntették, sőt kiemelték, hogy az emlékezés munkáját e szervezet segítségével tudták elvégezni. A kollektív felejtés helyett a genocídium története és emlékezete közösségi megformálásának keretfeltételei valósultak meg, és habár ekkor még leginkább a felekezeti nyilvánosság biztosított fórumot az emlékezeti formák kibontakozásának (állami engedéllyel!), a közösségi gyász és emlékezés nyilvános aktusaira nyílt lehetőség, és a keretek kijelölésével alapokat teremthettek a közösség nézőpontjának társadalmi érvényesítéséhez is.

Történeti dokumentációs munka, kiállítás

Az 1958–1967 között publikált, Benoschofsky Ilona és Karsai Elek dokumentációs kutatómunkája eredményeit tartalmazó könyvek – a *Vádirat a nácizmus ellen* három kötete (1958 – 1960 – 1967), valamint a kétkötetes „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” – *A munkaszolgálat történetének dokumentációs gyűjteménye* (1962) olyan forrásanyagokat összegyűjtő kiadványok, melyek a holokauszt eseményének történeti feldolgozásában alapvető előzménynek tekinthetők, és a későbbi, a magyarországi üldöztetést kutató historiográfiai munkák alapját képezhették. Paul Hanebrink a magyar holokauszt emlékezetet összefoglaló tanulmányában felhívja a figyelmet Karsaiék vállalkozására mint az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején közzétett dokumentumkötetekre, amelyek különösképp annak összefüggésében figyelemre méltóak, hogy „a szovjet blokk más országaiban a téma körül [...] abszolút csend” uralkodott.⁴³ Abból a szempontból is kiemelhetjük a könyvek fontosságát, hogy a magyar holokauszt emlékezettörténetében

⁴¹ Minderről részletesen: Jablonczay Tímea: Archívum az archívumban: adalékok a hatvanas évek holokauszt emlékezet-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából. *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Évkönyve, Holokauszt 80*, Megjelenés alatt.

⁴² Dawidowicz, 1960, 118–120.

⁴³ Hanebrink, Paul. *The Memory of the Holocaust in Postcommunist Hungary*. In: John-Paul Himka – Joanna Beata Michlic (eds): *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 267.

„hallgatásként” aposztrofált periódusban a magyar tudományos nyilvánosság helyet adott ezeknek a vállalkozásoknak, és nem kétséges, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elismerésében is részesült művek ráirányíthatták a figyelmet a témára, továbbá az intézményesülés megindulásának szándékára.

A *Vádirat* I. könyvének első néhány oldalas bevezetőjében Benoschofsky Ilona rámutat arra, hogy a kiadványsorozat célja olyan munka nyilvánossá tétele, amely „hitelesen dokumentálja, hogyan pusztították el a német nácik és magyar csatlósai ezt a magyar zsidóságot”.⁴⁴ Benoschofsky jelzi, számos irodalmi és történeti feldolgozás született a témában a visszaemlékezők többféle műfajban – regény, történeti munka, memoár – adták tudtul az atrocitások történeteit („egy-egy forrásra építenek, élményekkel, saját elgondolásokkal tarkítják, hígítják”⁴⁵), azonban az intézményi oldal vonatkozó iratanyagát: az állam- és közigazgatás utasításait, rendeleteit, zsidóellenes intézkedéseket, a hivatalos közvéleményt alakító sajtó és rádió reakcióit elengedhetetlen feladat egybegyűjteni.

Az 1962-ban kiadott *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön” – A munkaszolgálat történetének dokumentációs gyűjteménye* az intézményesített zsidóüldözés munkaszolgálati embertelenségének dokumentumait rendezte sajtó alá. A két kötet az állami, intézményi forrásokon – hivatalos levelek, miniszteri rendeletek, a Magyar Zsidók Lapjának közleményei, hirdetések, harci tudósítások, népbírói ítéletek – kívül Karsai Elek bevezető történeti tanulmányát és számos munkaszolgálatból visszatért férfi és nő visszaemlékezését (a DEGOB-jegyzőkönyvekből, pontosan rögzítve az adatfelvevő, a gépelt kézirat lelőhelyének pontosan rögzített adataival) is tartalmazza. A zsidó munkaszolgálatos iratanyaghoz fűzött történészi tanulmány narratív ívében az elbeszélte tények köre az ellenforradalomtól kezdődő diszkriminatív, jogfosztó intézkedésektől a zsidó munkaszolgálatig terjed. A történeti narratívum ideológiai síkja, politikai mezőben való elhelyezkedése a kommunista narratív elvárásokat csupán annyiban tükrözi, hogy a tanulmány zárata az események történetét az 1919-es előzményekkel indítja és az 1945. április 4-i szovjetek általi felszabadítással zárja.

A *Vádirat*, mely „a magyarországi fasizmus zsidóüldözéseire vonatkozó iratok feltárásában” jelölte meg feladatkörét, így történészi kommentárokat, összefoglaló jellegű tanulmányokat nem tartalmazott. Azonban a három kötet első, különálló oldalán szerepel egy rövid, mottószerű ismertető:

„Ez a sorozat a magyarországi fasizmus üldözöttei és áldozatai közül a zsidók sorsát idézi. Félelmetes volt a szenvedés, és a veszteség felelhetetlen. De nem szabad elfelejteni

⁴⁴ Karsai Elek – Benoschofsky Ilona: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15.–1944. június 30: a budapesti zsidóság összeköltöztetése*. Budapest: MIOK, 1958. 8.

⁴⁵ Karsai – Benoschofsky, 1958, 9.

azt sem, hogy a bűnt utoléri a büntetés, mert egyetlen nép vagy közösség sem élhet szabadság, emberség és béke nélkül.”

Azonkívül, hogy a történeti narratívum igazságigénye az emlékezés parancsában, a felejtés tilalmában és a következményekkel való szembenézés elvében ölt határozott formát, tetten érhetjük, hogy a szerkesztők a téma behatárolását jelentéstanilag az antifasiszta ideológia jelentéstartományához kötötték. Sós Endre, amikor a munkaszolgálat történetének 1962-es dokumentációs gyűjteményét ismerteti, kiemeli a kötet érdemeit – „azért nem lehetett átfogó képet adni a fasiszmus magyarországi történetéről, mert egyszerűen hiányzott az olyan átfogó mű, amelyből megtudhattuk volna a munkaszolgálat eredetét, kifejlődését, különböző fejezeteit, a horogkeresztes Németország munkaszolgálatának hatását a magyar munkaszolgálatra, továbbá azt az egész, szisztematikus zsidóírtási akciót, amely a munkaszolgálat bizonyos fejezetének megszervezőit vezette”⁴⁶ –, s azt az antifasiszta küzdelem részeként implikálja.

A már említett *Szolgásból szabadságba* című 1960-as kiállítás, amely 1949 után az első holokausztemlékezeti kiállítás lehetett,⁴⁷ az emlékezés, emlékeztetés szükségességét, a felejtés tilalmának érvényre juttatását egyrészt közösségi feladatként jelölte meg, másrészt társadalmi-politikai ideológiaként az antifasiszta *Soha többé!* elvet szintén alapvetőnek tekintette. A kiállítás a magyar zsidóságnak a német megszállás előtti, alatti helyzetével, üldöztetésével, illetve a háború utáni sorsával foglalkozott; úgy mutatta be a jogfosztás, a gettók, deportálások történetét, hogy az antifasiszta jelszóban kifejezett üzenet nemcsak vállalható volt, hanem a túlélő zsidó közösség részéről szintén társadalmi igényként fogalmazódott meg. Az antifasiszta jelleggel való azonosulás transznacionális program részeként jelentkezhetett, de voltaképpen jelezte a magyar zsidóság hatalomnak való kiszolgáltatottságát is, amelyet alátámaszt a kiállítás párizsi útjáról készített, az *Új Élet*ben közzétett beszámoló. A részleteiben változtatható, de alapjaiban állandóra tervezett kiállítás anyaga ugyanis az 1961. október 15-én Párizsban nyílt *Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének* nemzetközi bizottsága által „a fasiszta idők zsidó gettóiról” rendezett kiállításon szerepelt, amely kiállításon – a közlemény írója szerint – Lengyelország, Románia, Csehszlovákia és sok más a keleti blokkhoz tartozó ország zsidósága vett részt, amivel azt is demonstrálták, hogy a felszabadulás

⁴⁶ Sós Endrét idézik: n.n. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. *Új Élet*, 1962. november 1. 4.

⁴⁷ Lásd Véri Dániel tanulmányát az 1945–1949 között megrendezett holokauszttal kapcsolatos kiállításokról. Daniel Véri: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research* 2023/4, 393–417. Benoschofsky visszatekintő írásokban utal rá, hogy egyrészt ennek a kiállításnak a terve 1949 után is megfogalmazódott, de sem elég kiállítandó anyag, sem elég anyagi forrás nem állt rendelkezésre még a megvalósításhoz, másrészt a tárlat megmaradt darabjai részét képezték a múzeum állandó kiállításának a nyolcvanas évek végéig. (Erről: Jablonczay, 2024, megjelenés alatt.)

után a magyar zsidóságnak mennyire kedvező életfeltételei voltak a kommunista Magyarországon.⁴⁸

Az említett példákban egyrészt egy markánsan jelentkező zsidó emlékezeti eljárást láthatunk – „Ne felejts!” –, amelyhez a megvalósítást az antifasiszta politikai diszkurzus kínálhatta. A megnevezett realitás az antifasiszta ideológiai rendhez való igazodása a nyilvános reprezentációk szerint lehetőségként tűnik fel, a korszak nyilvános beszéddel, nyelvhasználattal, politikai véleménynyelvvel szemben támasztott elvárásának való megfelelésként olvasható. A zsidó közösségi emlékezés lehetőségfeltétele összekapcsolódott a kommunista rendben a fasiszta múlttal való szembenézés artikulálódni látszó alakítási szándékával: „Mert felejtenünk nem szabad és a harcos nem felejtésnek és emlékeztetésnek éppen ezt kell eredményeznie, hogy soha többé ne legyen fasizmus.”⁴⁹ A zsidó közösség a múlttal való szembenézéshez kapcsolódó tárgyalásos pozíció, beszédalakzatok, kijelentések tartalmát, formáját, eljárásrendjét kétségkívül befolyásolni szerette volna, a megnyílt lehetőségtér pedig mindehhez feltételt biztosított.

A Karsai–Benoschofsky által szerkesztett *Vádirat*, a munkaszolgálatos dokumentációs gyűjtemény, valamint a kiállítás is célkitűzésükben világosan kirajzolja értelmezési körüket, a zsidóknak minősített személyek ellen elkövetett náci bűntettek, a II. világháború eseményéről leválasztva azokat, önálló, saját atrocitástörténetként emlékeznek. Történelemszemléletüket az intencionalista megközelítés jellemzi, hangsúlyozzák, hogy a holokauszthoz vezető út elő volt készítve, „a hitlerizmus zsidóellenes fajelmélete” befogadó közegre talált, a „horthysta Magyarországon” ugyanis már 1920-tól, az első zsidóellenes rendelkezéssel, a „numerus clausus”-szal felerősödött a zsidóellenes attitűd, a nemzetiszocializmus politikája pedig egyre növekvő hatását érvényesíthette.⁵⁰ A kiállítás forgatókönyve ezzel a szemlélettel összhangban építkezett, három fő része – a magyar zsidóság helyzete a német megszállás előtt, alatt és a felszabadulás után – tartalmilag közvetlenül kapcsolódott a *Vádirat*ban foglaltakhoz. Az útmutató részletesen adja közre a tablók tartalmát: az I. a numerus clausustól halad a munkaszolgálati tablóig, a második a német megszállástól a pesti gettóig, a harmadik a felszabadulás utáni népbírószági pereket, a bűn nem marad megtorlatlanul témájával és a mártíremlék-művekkel foglalkozik.⁵¹ A tablók fényképeket és azok kommentárjait tartalmazták, valamint tárgyakat – Häftling-ruhákat, sárga csillagokat, lágerekből származó dokumentumokat, képzőművészeti és irodalmi alkotásokat – és Barabás Tibor *Erőltetett menet* című szobra is része volt a kiállításnak.⁵²

⁴⁸ n.n.: Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet*, 1961. október 1. 3.

⁴⁹ Benoschofsky, 1960. 4.

⁵⁰ Karsai – Benoschofsky, 1958, 7.

⁵¹ Benoschofsky, 1960, 10.

⁵² Benoschofsky, 1960, 12–13. A tárlatról lásd még: Jablonczay, 2024, megjelenés alatt.

Az ötvenes évek végén meginduló holokausztemlékezeti irodalom egyik jelentős kiadványa a *Fellázad a gettó* című fordításkötet, melyet már csak azért is érdemes kiemelni, mert a benne szereplő három mű napjaink holokausztirodalmi kánonjának része.⁵³ Ebben az esetben nehezen állítható, hogy elsüllyedt volna az antifasiszta emlékezeti irodalommal együtt, mert egyrészt a korabeli domináns diszkurzus részévé sem vált, a magyar emlékezeti diszkurzusban néhány reflexión kívül a könyvben megjelent holokausztemlékezeti írásoknak nincsen nyoma, másrészt ezek a művek nem az antifasiszta paradigmához tartoznak, hanem a későbbi, ún. globális kánon részei. A kötet a berlini Rütten & Loening Kiadó 1958-as *Im Feuer vergangen* [Tűzben elhamvadtak] című, öt írást tartalmazó könyvéből hármát adott közre: Leon Weliczker, *A halálbrigád*; Noemi Szac-Wajnkranc, *Tűzben elhamvadtak*; Dorka Goldkorn, *Emlékezések a varsói gettófelkelésre* című írásokat. A fordító és szerkesztő Sós Endre, aki Viktor Mika a lengyel eredetiből készült német nyelvű fordítását vette alapul. Sós hangsúlyozza, hogy nem hivatásos írók műveiről van szó, az emlékezéseket egyszerű emberek írták, azzal a céllal, hogy hitelesen tájékoztassák a világ közvéleményét minden idők leghatalmasabb méretű, legszervezettebb vérengzéséről, és vádat emeljenek elkövetői, a „fasiszta fenevadak” ellen.⁵⁴ Sós Endre 1959-ben szükségét érezte a kommunista narratív exkurzusnak – szerint minden szövegből látható, hogy a haláltáborokban és a gettóban – zsidók és nem zsidók, lengyelek és más nemzetiségűek – szükségszerűen eljutottak a felkelés gondolatához, de mint a harmadik írásból látszik, a tettekig csak a kommunisták jutottak el. A kötetben található *A halálbrigád* című írás – szerzője, Leon Weliczker (1925–2009) a nürnbergi perben, majd 1961-ben az Eichmann-perben is tanú volt – napló-memoár, a holokausztirodalom kanonikus darabja. Weliczker 1943. június 25-től veszi sorra múlt időben az eseményeket. Az írás 22, külön-külön címmel ellátott fejezetből áll, és feltűnő, hogy a realista regény műfaji kódjait szeretné használni az elbeszélhetetlen traumatikus élmények rögzítésére. A memoár a halálbrigád tevékenységét, a táborok, bunkerek eltávolításának körülményeit, a tömegsírok, a hullaégetés borzalmait részletezi, azt, hogy mit jelentett a kivégzések után eltakarítani a holttesteket, kiásni, eltüntetni a tömegsírok nyomát.

b) (Antifasiszta és zsidó) tanúvallomások, regények, filmek az üldöztetésről, deportálásról, koncentrációs táborokról; az Eichmann-per szimbolikus hatása, az emlékezeti műfaj megjelenése

Tudományos vita tárgyát képezi, a magyar kulturális emlékezetben vajon hagyott-e számottevő nyomot a náci bűnösök ellen a hatvanas években lezajlott perek sorozata. Mint ismeretes, Eichmann elfogása, pere és a per körül kialakult

⁵³ *Fellázad a gettó*. Ford. Sós Endre, Budapest: Kossuth Kiadó, 1959.

⁵⁴ [Sós] *Fellázad a gettó*, 1959, 8.

diszkurzus – ahogy Annette Wieviorka, Tom Segev, Enzo Traverso, David Cesarani, Shoshana Felman és mások állítják – a nyugati világban a holokauszt emlékeztörténetében paradigmaváltást eredményezett, ez az esemény indította el a holokausztról mint történelmi eseményről való tudás korszakát, amelyet innentől fogva a világháború eseményeiről leválasztva lehetett értelmezni.⁵⁵ A nyugat holokausztemlékezetének alakulástörténetében a jeruzsálemi és frankfurti pereket az első fázis zárókövének tekintik; amely ugyan felszínre hozta és nyilvánossá tette a témát, de a kortárs emlékezetkultúra kialakulásához, a náci büntettekkel való állami szintű szembenézéshez, felelősségvállaláshoz még további évtizedekre volt szükség.⁵⁶ Annette Wieviorka ([1998], 2006) *The Era of the Witness* című korszakalkotó munkájában kiemelte a per kulcsszerepét az áldozat pozíciójának átalakulásában, az egykori áldozat ekkor vált tanúvá, a történelem hordozójává, aki tanúságot tesz a múlt folyamatos jelenlétéről.⁵⁷ Shoshana Felman, aki az ezredforduló körüli években alapvetőnek számító dekonstruktív pszichoanalitikus megközelítés alapján dolgozta ki a per szimbolikus dimenziójára vonatkozó koncepcióit, kiemelte, hogy a közönség előtt játszódó dráma tette lehetővé az áldozat státuszával kapcsolatos fogalmakat érintő forradalmi változást. Az áldozat egy jogi aktus révén kapta meg a megszólalás lehetőségét a nyilvánosságban, a korábban néma áldozat hozzájutott a beszélés képességéhez, saját története felett átvehette az ellenőrzés jogát.⁵⁸ Azáltal, hogy teret biztosított a túlélők hangjának, a per egyrészt szemantikai autoritást adott a túlélőknek, másrészt vallomásaik révén kollektív történetet tudtak létrehozni. David Cesarani a „pernek a köztudatra gyakorolt földrengésszerű hatása”-t hangsúlyozta⁵⁹, és arra is rámutatott, hogy mint globális médiaesemény a náci múlt örökségére emlékeztetve felrázta azokat az országokat, amelyek magukon viselték „Eichmann működésének a jelét”.⁶⁰ A túlélők számára ekkor nyílt meg az a tér, amelyen keresztül vallomásaikat megmutathatták, amelyek ilyen módon nyilvános szövegekként a közösségi emlékezet részévé válhattak. A náci múlt

⁵⁵ Cesarani, David: *Eichmann – Élete és bűnei*. Ford. Novák Gábor, Budapest: Gold Book, 2004, 8.; a diszkurzus tételeinek összegzéséhez lásd Jablonczay Tímea: „Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben”. Szenes Erzsébet tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 2022/1. 58–99.

⁵⁶ Assmann, 2016, 80–81.

⁵⁷ Wieviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Transl. Jared Stark. Ithaca: Cornell University Press [1998], 2006.

⁵⁸ Felman, Shoshana: Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust. In: Shoshana Felman: *The Juridical Unconscious, Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard UP, 2022. 124–125.

⁵⁹ Cesarani, 2004, 346.

⁶⁰ Cesarani, 2004, 329.

témája irodalmi és kulturális (média)szövegekben, filmekben, történeti és politikai kijelentésekben ekkortól kap nagyobb hangsúlyt.⁶¹

A holokauszt emlékezetével kapcsolatos legtöbb emlékeztörténeti kutatás (főként a nyugati diszkurzusban) számításba veszi azokat a fejleményeket, amelyek az Eichmann-perre adott reakcióként jelentek meg. David Roskies és Naomi Diamant az amerikai holokausztmemória diszkurzusának korszakolásában az Eichmann-perre mint az 1960–1985 közötti, „ideiglenes emlékezet” névvel ellátott időszak kezdőpontjára hivatkoznak, és amellett érvelnek, hogy ebben az időszakban számos tanúvallomás és fikció jelent meg, közülük is kiemelkednek Hochhuth *A helytartó* (1963) és Jean-Francois Steiner *Treblinka* (1966) című művei.⁶² Az emlékeztörténetével foglalkozó olasz kutatások az 1960-as éveket mint az új tudás, új mező artikulációját értelmezik, és Samuel Moyn kifejezését kölcsönözve hangsúlyozzák, hogy erre a periódusra az *emlékeztörténet* fogalmának hatókörét lehet érvényesíteni. Az Eichmann-per az olasz emlékeztörténetben is fordulópontot jelentett, számos újabb háborús narratíva került forgalomba, a szülői bűnrészesség kérdését meghatározó módon jelenítették meg, továbbá kiemelkedik az 1967-es hatnapos arab–izraeli háború szimbolikus jelentősége is, amely nyugaton pozitívan befolyásolta az emlékeztörténet alakulását.⁶³ A posztoszocialista országok közül a lengyelországi emlékeztörténeti kutatások az 1960-as éveket a hallgatás időszakaként határozták meg. Michael C. Steinlauf az 1948 és 1968 közötti időszakot átfogóan, talán túlzottan általánosítva „elnyomott emlékeztörténet” jellemezte, amelyben a kutató szerint a zsidó emlékeztörténet a marxista, kommunista rezsim által felkínált értelmezési keret miatt maradt láthatatlan. Ez a perspektíva ugyanis az etnikai konfliktusok helyett az „osztályharc epifenoménje és a gazdasági erők összjátékaként” határozta meg a történelmet.⁶⁴

A per magyarországi hatását leginkább a sajtóbeszámolókra vonatkozó kutatások emelték ki, de kulturális értelemben nem láttak értelmezhető hangsúlyeltolódást. Bohus Kata úgy fogalmaz, hogy habár a „kádári politikai gépezet korántsem tudta teljes mértékben az ellenőrzése alatt tartani a per kapcsán kialakuló narratívát, s a sajtóban megjelent anyagok sokszor egészen nyíltan tárgyalták a magyar zsidóság tragédiájának történetét”, viszont „a szemtanúk vallomásai nem jutottak

⁶¹ Cesarani francia, amerikai, angol, német, olasz, holland és lengyel példákat (magyar példákat nem) sorol fel. In: Cesarani, 2004, 346–347.

⁶² Naomi Diamant – David G. Roskies: *Holocaust Literature: A History and Guide*. New England: Brandeis University Press, 2012, 98–124.

⁶³ Robert S. C. Gordon: *The Holocaust in Italian Culture 1944–2010*. Stanford, California: Stanford University Press, 2012. 4., 41–68.

⁶⁴ Slawomir Kapralski: Jews and the Holocaust in Poland's Memoryscapes: An Inquiry into Transcultural Amnesia. In: Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa (eds): *The Twentieth Century in European Memory*. Leiden, Boston: Brill 2017. 172–175.

a magyar nyilvánosság tudomására, és a per nem jelentett „paradigmaváltást a holokauszt értelmezésében Magyarországon, mint Izraelben vagy Nyugaton”.⁶⁵

Ha a magyar emlékeztörténetben közvetlenül paradigmaváltó fordulatról nem is beszélhetünk, a per erőteljesebb kulturális hatását nemcsak számos példával tudjuk szemléltetni, hanem az is érzékelhetővé válik, hogy az ötvenes évek végétől 1967-ig eltelt időszak kulturális nyilvánosságában nem kivételként foglalkoztak a holokauszt emlékezetével, hanem számos olyan fordításkötet, napló, visszaemlékezés, dokumentum és fikciós feldolgozás jelent meg, amelyek egymástól nem függetlenül, fragmentált módon jelentkeztek a nyilvánosságban, és amelyek a jogfosztás, zsidóüldözés, genocídium témáját egy későbbi, holokausztemlékezeti kánon felől nézve is értékelhető módon örökítették meg. A megidézett tartalom nem csupán az antifasiszta emlékezet, a szocialista humanizmus nevében került terítékre, hanem a domináns antifasiszta diszkurzuson belül sajátlagosan a holokausztra mint történelmi eseményre annak partikularitásában emlékeztek. Az egymással szoros kapcsolatba kerülő nyilvános megszólalások, emlékezeti munkák rokonsági helyzete, csoportja, tematikus választásai, a kijelentések mögött rejlő kollektivitás arra enged következtetni, hogy a kulturális nyilvánosságban a kollektív emlékezet-té válást elősegítő alternatív (ellen)diszkurzusra utaló tendenciák kezdték hatásukat kifejteni.⁶⁶

Érdekes felidézni, hogy a magyar kulturális nyilvánosságra vonatkozóan a Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjéről készített kontextuális, emlékeztörténeti olvasattal szolgáló tanulmány utalt először arra, hogy Rónay György *Esti gyors* c. regénye és a regényből forgatott film olyan témát dolgozott fel, mely a hatvanas évek egyik nagy kérdésköre volt: a „kispolgári Eichmann-ügy” a magyar átlagember holokausztban játszott felelősségét helyezte fókuszba, hogy szembesítse az olvasót/nézőt azzal a kérdéssel: „miképpen volt lehetséges, hogy az emberek tétlenül nézték végig a katasztrófát”.⁶⁷ Azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a kutatás számára az Eichmann-per hatástörténete helyett az antifasiszta diszkurzus működési elve volt érdekes, és leginkább azt a tanulságokat vont le, hogy a rendszerváltás után inautentikussá vált antifasiszta ideológiai keret miért eredményezte az ekkoriban készült emlékezeti reprezentációk elfeledését (ahogy ezt a már említett Esbenshade-tanulmányok szintén alapul veszik).

⁶⁵ Bohus Kata: 1961. *Az Eichmann-per. Magyarország és a holokauszt globális emlékezetének kezdete*. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina, 2022. 300.

⁶⁶ Kollektív emlékezeten Halbwachs elgondolását értem, olyan keret kialakításának szándékát, amely a múlt közös megegyezésen alapuló olvasatára törekszik, de amely magába illeszti a személyes tapasztalatok, egyéni tragédiák emlékezetét is. Vö. Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford. Sujtó László. Budapest: Atlantisz, 2018.

⁶⁷ Zombory et al., 2013, 249.

A holokauszt szingularitására utaló diszkurzus jelenlétére vonatkozóan a megnevezhetővé tétel kulcsfontosságú, a felejtés, az elhallgatás társadalmi gyakorlatát felülíró megszólalás és emlékezés alapfeltétele. Kevésbé köztudott, hogy Elie Wiesel a náci zsidók elleni népiértő hadjáratának megnevezésére használt *holokauszt* kifejezést – habár a nyugati világban csak a hetvenes évektől válik elterjedté – nem a hetvenes években, hanem éppen a hatvanas évek elején kezdte alkalmazni.⁶⁸ A magyar holokausztemlékezeti diszkurzus korai megképződésére szintén utal az a körülmény, hogy a hatvanas években a magyar kulturális nyilvánosság is nevet talál az egyedülálló események megjelölésére, az (izraeli-)magyar kontextus teremti meg a *vészorszak* kifejezést, amelyet innentől fogva (nem korábban és nem később) használunk (és amelyre tudományosan szintén nem reflektáltunk). A holokauszt után Izraelbe emigrált Szenes Erzsébet, aki 1966-ban *A lélek ellenáll* című naplóját Magyarországon jelentette meg, s 1966-ban és két évvel korábban is járt Budapesten (a frankfurti perben tett tanúvallomását követően), az *Új Keletben* (1968) publikált rövid írásában a *vészorszak* megnevezésével kapcsolatban a következőket jegyzi meg:

„Nehéz lenne kikutatni, ki teremtette a vészorszak szót, fogalmat. Ez a magyar kifejezés, talán az Izraelben született „soá” megfelelője. Magyarországon természetesen nem használatos, sohasem hallották. Mikor Kassákot 1964-ben meglátogattam óbudai lakásában, már nem emlékszem, milyen gondolatátvitel folytán, felemlítettem. Ő rögtön logikusan a mohácsi vész fogalmával kapcsolta, amire én nem is gondoltam, inkább véstörvényszékre, vésbíróságra. Hiszen igaz, a mohácsi vész is vészorszak volt, ha nem is olyan szörnyű méretű és kihatású, mint a miénk. A fogalom ugyan még nem került be sem az értelmező, sem az etimológiai szótárba, viszont belekerült a magyar irodalom áramába. Naplóm révén, amelynek előszavában kétszer szerepel. Azóta, az »Új írás« című folyóiratban Ágh István vette tollára könyvemről írt recenziójában, ezt a szót. »Sz. E. könyve hitet tevő könyv az ember érdekében, s a vészorszak napló és tudományos művei között új.« Szavak, fogalmak útja egy nyelvben sokkal szövevényesebb, rejtelmesebb, mintsem gondolnánk. Szavakról, amelyekről el sem tudjuk képzelni, hogy azelőtt nem léteztek, s öröktől valónak hatnak, kiderül, hogy aránylag egészen

⁶⁸ Philip Nord utal Wiesel két hatvanas évekbeli cikkére (Wiesel, Elie: Review of Joseph Bor, *The Terezin Requiem*. *New York Times Book Review*, 1963, October 27; Review of Oskar PinCUS, *The House of Ashes*. *New York Times Book Review*, 1964, September 6) amelyekben a soá helyett használja bibliai konnotációval rendelkező holokauszt kifejezést, de a későbbiekben egyáltalán nem biztos benne, hogy ez a legjobb terminus a zsidók elleni népiértés leírására. Az 1978-as *Holokauszt* című amerikai televíziós sorozatról egyenesen negatív véleménye volt: „Wiesel szerint a sorozat vulgaritása bemocskolta a kifejezés integritását”. In: Nord, Philip: *After Deportation. Memory Battles in Postwar France*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, 245, 442.

frissek, egyikük-másikuk csak néhány évtizede, vagy még később kelt életre. Írók, költők, nyelvteremtő zsenik alkották, írták, vagy mondták ki először.”⁶⁹

A felekezeti nyilvánosságot és az irodalmi mezőt vizsgálva egyértelműsíthető, az ötvenes évek végétől kezdenek napvilágot látni, 1960-tól, Eichmann elfogásától pedig megszorodnak azok az írások – publicisztikák, memoárok, regényes feldolgozások, dokumentumjellegű szövegek –, melyek egyrészt a személyhez, később a perhez közvetlenül vagy áthallással, közvetetten kapcsolódnak. Feltűnő, hogy a hatvanas évekbeli recepcióban a művek csoportosítására (megkülönböztetések, rácsok létrehozásaként) önálló műfajt hoznak létre „emlékeztető emlékezés” néven; már az évtized elejétől e műfajba sorolódnak a fasizmusról, a genocídium történetéről szóló, zsidó áldozataival foglalkozó könyvek (Komlós János *Elárult ország* [1961] című könyvét már egyértelműen ide sorolják).⁷⁰ Jegyezzük meg, ezeknek a könyveknek a többségét nem a MIOK, hanem az állami kiadók – főként az Európa, Magvető, Szépirodalmi – publikálták.

Eichmannhoz fűződő közvetlen hatás fedezhető fel Mezei András az *Élet és Irodalom* 1960. június 24-i számában – vagyis Eichmann elfogása után néhány héttel – közölt *Memento. Hangjáték 1944-ből. Szín egy koncentrációs tábor.* „Adolf Eichmann úr emlékezetébe című versében. Mezei felrázó erejű verse a haláltábori környezetet, Auschwitz borzalmait közvetlenül ábrázolja.

Hang:

„Drótkerítésben az áramütés dühös öklei futnak,
hol szökevényt kutató fényszórók körbe suhannak,
köztük a füst gomolyog már, kúszik a hóra hasalva,
Üszkös nagy mutatóujjként mered égre a kémény!
Izzik már körülötte a föld és mind a halottak
Nagy tüzes asztalukon zsugorodva újra felülnek, –
jégcsapok orgona sípja rideg krematóriumon sír.

I.Toronyőr:

Kínoz a füst, nincsen levegő, csak fujna a szél már!
Mint ha halottat szívna az ember, rossz cigarettát:
Benne zsidók, kommunisták teste marja tüdőmet,
hulla-dohány...”

⁶⁹ Szenes Erzs: Egy és más. *Új Kelet*, 1968. augusztus 2, 8.

⁷⁰ Lengyel István: „Elárult ország”. Komlós János könyve a német megszállás székelyteljes hónapjairól. *Új Élet*, 1961. június 1. 4.

Az Auschwitz-vers a *Torlódó idő* kötetben, annak központi ciklusában, a *Mementóban* is megjelent. A ciklus a trauma-, marginalizáltság-, szenvedéstörténet lírai számvetése, mely egyszerre állít az apa alakjának emléket, másrészt a budapesti gettóban gyermekként a terrort és az üldöztetést megtapasztaló költő saját élményét is tematizálja. A ciklus egyik versében a fiú felidézi apja halálának tragikus körülményeit (Auschwitzban felakasztja magát), a ciklust indító versében a Dunába lövés tapasztalatát a lírai alany E/1. személyben rögzíti (*Puskacsőbe néztem...*):

„Lassún a Duna-partra
vonultunk – mint a barmok.
Karjaink égre nyúltak,
kintől növekvő agancsok.

Örvénylő mélybe néztem,
miként a puskacsőbe.
Tarkólövés után majd
fejest ugrunk előre.”

Várnai Zseni az *Új Élet*ben 1961. július 1-én a címlapon közölt *Figyelj a vallomásra!* című verse a per eseményét inszcenírozza. A tárgyalás szituációjának szimbolikus jelentését konnotálja: az áldozatok szerepét, a tanúságtevés fontosságát, az elkövető, a bíró szerepét is megidézi:

„Azok a halottak élnek, és lázadoznak!
Itt élnek körülöttünk, nem tudnak elpihenni,
véres sebeikkel a Törvény elé állnak,
s rettentő vallomásukat nem állítja meg semmi.

És vallanak, vallanak, s föltámadnak a múltak,
élőn fellobognak az elhamvadt szenvedések,”

[...]

És vallanak, vallanak oly iszonyú vádolással,
hogy meginog a Törvény, mert ítélőszava gyöngö:
– Mit tehet, mit tegyen milliók hóhérjával,
hogy egy nagy Ítélettel mindnyáját elsöpörje?!

[...]

„Ítéelő bíró örködj, vigyázz a Szabadságra
mert ugrásra kész a Gyilkos, de kezedben a Törvény...
Figyelj... Figyelj... figyelj... a Vallomásra!”

Mezei András és Várnai Zseni a Kádár-korszak elismert írói voltak, mégis Eichmann elfogásának, perének társadalmi és kulturális jelentéséhez közvetlenül kapcsolódó szépirodalmi műveik nyomtalanul hullottak ki a kulturális emlékezetből.

Lépünk vissza kicsit az időben, nézzünk két példát, amelyek az említett hatástörténethez értelemszerűen nem közvetlenül kapcsolódnak, de a későbbi megjelenéseket, a kontextusba helyezést, keretezést bizonyára befolyásolta a per hatásával összefüggésben alakuló *mondhatósági* feltételrendszer. *Anne Frank naplójának* és Keszi Imre *Elysium* című könyvének 1958-as kiadása indítja el az e periódusban markánsabban artikulálódó holokausztemlékezet irodalmi, kulturális nyilvánosságában publikált reprezentációknak a sorát. *Anne Frank naplójából* a *Nagyvilág* már 1957-ben közölt részleteket, de az irodalmi mező a témának még néhány évig nem szentelt nagyobb figyelmet. 1958-ban könyv formátumban is (1959-ben másodszor), *Anne Frank naplója (A hátsó traktus)* címmel, az Európa kiadó gondozásában (F. Solti Erzsébet fordításában, Pap Klára illusztrációival) jelent meg. Feltűnő, hogy a kontextus megteremtését, az elhelyezést, az ismertetés szerepét a rövid fülszöveg vette át – vagyis a naplónak nincs hosszabb, kontextust tisztázó, tudományosabb (ideológiai) ismertetője –, amelyből az olvasó a következőket tudhatta meg:

„Anne 1929. június 12-én született Németországban. A Frank-család a hitleri faji üldözés elől Hollandiába menekült. A kis Anne már kora gyermekkorában megismerte az üldözöttek félelmét, a bujkálás szorongató érzését. 1944 augusztusában felfedezték búvóhelyüket és az egész családot, velük együtt bujkáló barátaikkal együtt koncentrációs táborba vitték. Egyedül Otto Frank, Anne apja maradt közülük életben. Anne 1945 márciusában halt meg Bergen-Belsenben. Naplóját a Frank-család keresztény barátai találták meg régi könyvek és újságok között. Azóta számos nyelvre lefordították az elmúlt embertelen korszak e megrendítő dokumentumát.”

A következő kiadásban a törzsszöveghez illesztett néhány mondatnyi utószó, amely az első magyar kiadáshoz járult, a már említett információkat tartalmazza: Anne Frank haláláról, annak körülményeiről és a napló sorsáról szól. 1958-ban a *Korunk* recenziója már arra utal, hogy a napló és a napló alapján írt színdarab bejárta a világot, sőt megkezdtek az Anne Frank életét bemutató film forgatását.⁷¹ Viszont a mű bemutatását nem a zsidó áldozatiság, hanem a fasizmus áldozata feletti gyász, közös felelősségérzet dominálja:

„nehéz elképzelni lázítóbb vádiratot, tanulságosabb és megrendítőbb, a múlta emlékeztető és a jövőre figyelmeztető dokumentumot, mint azt a tanulságot és vallomást,

⁷¹ Szilágyi Júlia: Anne Frank hagyatéka. *Korunk*, 1958/10–11. 1634–1636.

amelyet sokmillió ártatlanul elpusztított gyermek, férfi és asszony nevében Anne Frank vetett papírra”.⁷²

Anna Frank tragikus történetének magyarországi fogadtatástörténetében fontos állomás az 1962-es, az Európa által kiadott könyv (1973-ban is megjelent), mely *Anne Frank és Dawid Rubinowicz naplóját* közös kiadásban szerepeltette. Ehhez a kiadáshoz Hegedüs Géza írt „antifasiszta himnusz”-hoz hasonló utószót, amelyben a megnevezett zsidó szenvedéstörténet antifasiszta jelentéshez jutott.

A kulturális emlékezetből teljesen kihullott másik emlékezeti írás tartalmilag és emlékezeti munkaként is a hatvanas évekre jellemző beszédmód alapvető jellegzetességeit tükrözi. *Dawid Rubinowicz naplóját* önállóan 1961-ben adták ki először magyarul Maria Jarochowska utószavával, amelyet nem követett további önálló kiadás (a továbbiakban csak *Anne Frank naplójával* együtt jelent meg, egészen 1973-ig). Az 1962-es kiadást az Európa a Milliók könyve sorozatban szerepeltette (több százezres példányszámban kelt el). A két könyv egymás mellé kerülését nemcsak a téma jelöli ki, hanem a múlthoz való viszonynak a hatvanas években aktualizálódó kiemelt jelentősége is: az emlékezéshez és felejtéshez szervesen hozzátartozó reflexiós szint, a diszkurzus meglétét alátámasztó kommentár megképződése. A hatvanas évekbeli emlékezeti munkák egyik sajátossága, hogy a narratívák a jelen felől épülnek ki, vagyis a 15–20 évvel korábbi események nyomai utáni nyomozás története, a letagadott múlt visszatérése, a múlt jelenbeli hatása tematizálódik (amelyet az imént idézett Várnai Zseni-vers is érzékeltetett). Így az említett két könyv is tartalmaz zárófejezetet, nyomozástörténetet, mely azzal foglalkozik, hogy mi történhetett az áldozatokkal, hogyan ért véget az életük. Az utókor felelősségét is alapvetően jelölik ki: az ártatlanul szenvedők méltóságát vissza kell állítani, személyes történeteiket felszínre kell hozni, egyrészt, hogy az áldozatok társadalmi autoritást kapjanak, másrészt, hogy elbeszéléseik nyilvános emlékezeti aktusokként a közösségi emlékezetben tudjanak hatást kifejteni.

Anne Frank naplójával ellentétben *Dawid Rubinowicz naplója* a nemzetközi (és a magyar) holokausztemlékezetből szinte maradéktalanul eltűnt. A naplót első kiadásától kezdve annak kontextusával együtt jelentették meg. A „napló” tehát tartalmazza egyrészt a 12–14 éves fiú füzetnaplóját, amely 1940. március 21-én kezdődik, 1942. június 1-ig tart, a naplóhoz írt utószót, továbbá Jerzy Janicki és Bronisław Wiernik *Nem hallgatással folytatódik* címet viselő, a naplóval egyenrangú kommentárját, azt a mozaikos nyomozástörténetet, mely főként interjúrészletekből tevődik össze. „Dawid Rubinowiczot nálánál fiatalabb és idősebb gyermekek millióival együtt egyesegyedül azért gyilkolták meg, mert zsidónak született.” – olvassuk az utószóban.⁷³ A napló közreadója részletesen leírja, hogy hogyan és

⁷² Szilágyi, 1958.

⁷³ Jarochowska, Maria: Utószó. In: *Dawid Rubinowicz naplója*. Ford. Sebők Éva. Budapest: Európa, 1961. 89.

mikor került hozzá a füzet. 1956 márciusában Bodzentynbe utazott, riportanyagot gyűjtött egy bűntényről, melyet a megszállás alatt követtek el (antiszemita indítatásból) – a riport nyilvánosságra hozatala után kapott néhány fenyegető levelet, valamint a helyi rádióhálózat vezetője Artemiusz Wolczyk csomagot küldött neki: „miután riportom megjelenéséből arra következtetett, hogy élénken érdekel a zsidók kiirtásának története, csomagjához hozzátette Dawid Rubinowicz öt füzetből álló naplóját is”.⁷⁴ Helena Wolczykowa a naplót a helyi rádióban 1957-ben 16 falu lakói számára folytatásokban felolvasta:

„ami a napló tartalmát illeti, nem mondhatom, hogy különösebben tetszett volna. Csak ahogy a rádióban felolvastam, kezdtem fokozatosan értékelni. És minél messzebb haladtam a felolvasásban, annál jobban átéltem. Olvasás közben nem bírtam visszafojtani a sírást. Mondtam is az uramnak: »Hallod-e, hiszen ez gyönyörű!« De nem ez volt a lényeg. Nem az irodalmiság és nem a stílus. Anne Frank szebben írta meg a maga naplóját, ő pedig egy falusi fiú volt, a falu gyermeke. Sírtam azoknál a részleteknél, ahol az apja börtönből írt levelét idézte [...]”. „Tudom, hogy meghatotta őket. Tudom, mert mondták az emberek. Itt Bodzentynben minden hétfőn hetipiac van, és ahol csak megjelentem, menten körülfogtak, férfiak, nők, és kérdezték: mi történt aztán? Mesélje el nekünk.”⁷⁵

A kommentárból kiderül, hogy az utolsó kitépett lapok, a fiú sorsa után, a történet vége miatt (meg kell tudni, hogyan halt meg a fiú) kutatnak, valamint a történet elevenné tételéért, a közösségi emlékezetbe idézésért folyik a küzdelem.

„A napló utolsó, kitépett lapjait kerestük. S megtaláltuk az emberi emlékezetet, mely soha véget nem ér. Ezért úgy véljük, sikerült megtalálnunk a napló folytatását. Krajno – 1960 február, Varsó – 1960. március”.⁷⁶

A korszak magyar memoáirodalmának jelentős darabja Vidor Gáborné Auschwitz-emlékirata, a *Háborog a sír*.⁷⁷ A könyv Magyarországon 1960-ban egyetlen kiadást ért meg, 1963-ban Németországban megjelent fordításban is (Vidor Katalin szerzői néven, Bruno Heilig fordításában), és 2014-ben újra kiadták *Alltag in Der Hölle* címmel, történeti feltáró munkát tartalmazó utószó kíséretében. Vidor Gáborné életéről a hivatalos életrajzi lexikonból, a könyvéből és folyóiratkritikákból származik a rendelkezésre álló kevéske információ. E források szerint Sommer Katalin néven született Zalaegerszegen 1903. szeptember 22-én, és 1976. június 7-én halt meg Nyugat-Berlinben. Szülővárosából, Zalaegerszegről 1944-ben az

⁷⁴ Jarochowska, 1961, 96.

⁷⁵ Jarochowska, 1961, 155–158.

⁷⁶ Jarochowska, 1961, 161.

⁷⁷ Vö. Jablonczay Tímea: *Haunting Female Holocaust Narratives from the 1960s in Hungary. Hurban*, 2023/2. 10–13.

Auschwitz-Birkenau-i megsemmisítő táborba deportálták. A Birkenauban töltött négy hónap után Sackischba, majd Merzdorfba került. Ő ugyan túlélte, de fiát, Tibort, a családját és a férje családját meggyilkolták. Férjét, Vidor Gábort (1895–1958) előbb munkaszolgálatra kényszerítették egy cementgyárban, majd mentőorvosként Olaszországba került. 1945 után fogorvosként élt Feldafingban (Felső-Bajorország). Vidor Katalin a koncentrációs táborból való szabadulása után ismét Zalaegerszegen és Budapesten lakott, később Berlinbe költözött. Műfordítóként dolgozott (elsősorban pszichológiai témákban), cikkeket írt (*Zalai Újság, Új Élet, Élet és Irodalom*), majd végül csak tizennégy évvel szabadulása után (1960) kezdett publikálni a lágerben szerzett élményeiről.

Mivel Vidor Katalin a Kádár-rendszerben, a hatvanas évek elején adta ki memoárját, feltételezhető, hogy a feljegyzések módját és perspektíváját befolyásolta az őt körülvevő politikai és társadalmi környezet. Az emlékezeti írás írója a láger szovjet felszabadulásának pillanatával indítja az emlékek felidézését, és retrospektív elbeszélési módban próbálja a traumatikus események történetét elmesélhetővé tenni. Habár az élményeit felidéző és értelmező túlélő szovjet felszabadítókkal találkozott, a kommunista árnyalat az elbeszélés további részében nem kap nyomtérkövet. Mint ismeretes, egy narratívában az emlékezés eljárása magában foglalja a múlt jelenben való újraértelmezését, az elbeszélő aktívan látja el értelemmel a múlt elbeszélhetőnek ítélt darabjait. A 1960-as években közreadott emlékezeti munkák jellegzetessége, hogy van egy distancia, a jelen viszonylag távolabb van már a múltbeli eseményektől – így az elbeszélt történetek fölé kerül egy következő szint, az írás szintje, ahonnan az elbeszélő visszatekint az eseményekre. A megszerkesztés tényére utal a címadás gesztusa is: a „háborog a sír” a memoár egy mondata, melynek szimbolikus jelentését az emlékező megpróbálja összekötni a felejtés lehetetlenségével és a múltbeli emlékek kései felszínre törésének következményével: a letagadott múlt jelenben kísértő jelenségével.

A holokauszt 1960-as évekbeli reprezentációinak újragondolása szempontjából figyelemre méltó tény, hogy Vidor Gáborné Auschwitz-könyvéről még az 1960-as években is születtek kritikák az irodalmi orgánokban, a helyi sajtó szerint a könyv példányait hamar elkapták. Nem állítható, hogy a könyv észrevétlenül, marginalizálva vagy tabusítva maradt volna. (Tegyük hozzá, számos napló, memoár maradt kiadatlan – Benoschofsky Ilona hagyatékában többek között ott van Darvas Irén 1964-es, nagyon értékes, publikációra szánt és publikációra kész női emlékirata).⁷⁸ Vidorné kiadott Auschwitz-memoárja viszont olyannyira vált publikussá és elismertté, hogy az emlékezés intézményi oldaláról a Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatósága 1961-ben állami díjjal tüntette ki. Ezt követően fordították le a könyvet német nyelvre (NDK). A fordító, Bruno Heilig ezekben az években két másik emlékiratot is

⁷⁸ Darvas Irén: *Megjöttem a pokolból*. [Gépelte kézirat] In: Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278. Erről: Jablonczay, 2024. Megjelenés alatt.

lefordított (Betlen Oszkár: *Élet a halál földjén. Auschwitzi visszaemlékezések*, 1959 [*Leben auf dem Acker des Todes*, 1962], Sós György: *Végtisztesség*, 1962 [*Die letzte Ehre*, 1965]). Feltételezhető, hogy Vidor Katalin emlékiratának német fordítása nem készült volna el az állami díj nélkül. A hetvenes években a magyar kritika ugyan még elismerte, hogy a memoár megrázó dokumentum, de elkezdődött az esztétikai értelemben vett ártértékelés: irodalmi értelemben már nem tartották elégségesnek, így Vidorné tanúságtétele – mint sok más emlékezeti munka a 60-as évekből – közel 50 évre a feledés homályába merült.

Mezei András 1966-os *A csodatevő* című emlékezeti regényével a történetmesélés fikatív, szürrealisztikus módon, bibliai utalásokon keresztül nyúl valóságosan megtörtént események átdolgozásához. A regény 1944-be vezeti vissza az olvasót, főszereplője Joske, a zsidó kisfiú, aki mesékkel és álmokkal próbálja a rá nehezedő valóságot – a gettót, az üldöztetést, a Duna-parti vesztőhelyet, a deportálást – kivédeni. „Mezei – mondja az egyik korabeli kritikusa 1966-ban, a *Kritika*-ban megjelent írásában – Chagall-képeinek játékos-komoly, mesés-szürrealisztikus poétikáját követi. Talán nem véletlen az analógia, a költő, aki egyszer verset írt »Chagall képei között«, talán ugyanazzal az ősi zsidó legendaanyaggal oltja be a közelmúlt valóságát, mint a festészet modern klasszikusa.”⁷⁹ A főhős-narrátor „csodatevőként” konstruálja át a valóságot: a Duna-parton halálba hurcolt emberek felszállnak az égbe, a nyilasokat és a csendőröket kigúnyolják és megbüntetik. A regényben a passzív szemlélők is szerepet kapnak, akik szenvtelenül nézték végig a deportálást Budapest utcáin. Az egyik szereplő, Lebovits Sámuel hosszú példázatot mesél el a fiának 1944-ben arról, amit az ő dédapja is az ükapjától hallott, hogy egy paraszt hogyan mentette meg egy üldözött életét.

„– Ne árusítsd ki a szenvedésedet fiam, úgysem könnyíthetsz már a szavakkal. Az embereket ne emlékeztess, ne tarts elédük tükröt könnyelműen és kihívóan, mert még fölrojják neked. Ne tárd ki a lelked, mint az ablakszárnyakat tavasszal az első csalóka, hideg nap-sugaraknak, mert összezenetnek a hátad mögött, kicsúfolva benned a szenvedéseiket. Ha kérlelnék, hogy mesélj, mit is mondhatnál mindazokról, amiken keresztülmentél? Szánalmas próbálkozás, méltatlan kísérlet maradna, mert az emberek sohasem tudnának megérteni – suttogott Lebovits Sámuel a félhomályban derengő szobácska boltíves mennyezete felé.”

A példázat tanúságaként Lebovits Sámuel a fia lelkére köti, hogy ne emlékeztessen a múltra, de az elmesélt történetből az derül ki, hogy az üldözött úgy és akkor tudná elmondani saját tapasztalatát, hogy mit is jelent az üldöztetés, ha a másik átélné az ő helyzetét. A tanúságtévő szövegek egyik nagy témája – az atrocitás- és üldöztetéstapasztalat közölhetetlensége, közvetíthetlensége – jelenik meg Mezei

⁷⁹ Pomogáts Béla: Mezei András: *A csodatevő*. *Kritika*, 1966/5. 64.

írásában. *A csodatevő* Joske alakja az 1970-es *Kezdetben* című, ugyancsak lírai hangvételű regényében – melyben a gettóból való szabadulás történetét meséli el – tér újra vissza.

A zsidóüldözés témája a hatvanas években a népszerűsítő ifjúsági irodalom területén szintén felszínre jutott. A *Fiúk évkönyvében* először 1962-ben Johannes R. Becher (német proletárköltő, az NDK kulturális minisztere, 1891–1958): *Feliratok a buchenwaldi emlékmű oszlopain* című művére való utalást találunk: „Itt épül a halál tábora”. Az 1963-as *Fiúk évkönyvében* Mezei András *Az Eichmann-per margójára* címet viselő elbeszélésével találkozunk. A novellában az elbeszélő a munkaszolgálatra induló apjával való utolsó találkozására emlékezik, aki soha többet nem tér haza. Mezei a fiatal olvasóknak szánt írásában a feldolgozhatatlan veszteségről beszél, és szembetűnő, hogy az elbeszélő a saját traumatikus élményének közvetítését az Eichmann-perhez utalja.⁸⁰ Mezei írása nem az antifasiszta univerzalizmus szenvedéstörténeteként elbeszélte második világháborús történet, hanem a szerző erőteljesen a per kötelező érvényű következményeire céloz: a tanú megszólal, és beszédhelyzete társadalmi szintéren hat, története egyedi történet, a holokauszt egységiségeivel szembesít.

Dokumentumjellegű, az újságírás nyelvén megfogalmazott véleményes cikket tartalmaz Sós Endre (hitközségi elnök, az *Új Élet* főszerkesztője, a *Népszava*, a *Magyar Nemzet* munkatársa)⁸¹ 1962-ben kiadott, *Tanúvallomás* című kötete. Habár a megszerkesztett kötet Sós 1947 és 1961 között publikált cikkei gyűjti egybe, annak címe és kontextusa közvetlen kapcsolatba hozható az Eichmann-per szimbolikus hatásával. Az írások a genocídium emlékezetével foglalkoznak, mert „az 1942–1944 között elpusztított 600.000 magyar zsidó emléke elevenen él közöttünk”, a jelen felé közeledve megszaporodnak az Eichmannal és a perrel foglalkozó szövegek, az emlékezést a hidegháborús kontextusban helyezve el. A náci főbűnösök elfogásával – *Eichmann, Krumei, Wisliceny, Globke* – kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a háború után nem sikerült a számlát mindenkinek átnyújtani, de a tömeggyilkosságok nem maradnak megtorlatlanul. Sós Endre perrel kapcsolatos írásai először a napisajtóban jelentek meg, de kötetbe rendezve már nem a per-ről szóló tudósítások csupán, részeivé válnak annak a kijelentéseggyüttesnek, mely diszkurzív módon próbálja megteremteni beszéde tárgyát (emlékezni és emlékeztetni kell, a háborús bűnösöket felelősségre kell vonni), tanúságot akar tenni, az írások legfőbb feladatuként az igazság kimondását határozva meg.

A populáris irodalom regiszteréből csak utalásszerűen idézzük fel Palotai Boris *A madarak elhallgattak* (Szépirodalmi 1. kiadás 1962) és *A férfi* (Szépirodalmi

⁸⁰ Mezei András: *Az Eichmann-per margójára*. In: *Fiúk évkönyve 1963*. Budapest: Móra, 1962. 50–52.

⁸¹ Sós Endréről lásd legújabbban: Bódi Lóránt: „Én kifricskázni való klerikális lettem”. Sós Endre szerepdilemmái. *Szombat*, 2023/12, 18–22. online: <https://www.szombat.org/tortenelem/en-kifricskazni-valo-kerikalis-lettem>. (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

1. kiadás 1964) című kisregényeit, amelyekben a holokauszt magyarországi eseményét a hatvanas évek műtfeldolgozó kísérleteinek megfelelően dolgozza fel.⁸² *A madarak elhallgattak* keretelbeszélésében, mely az 1960-as évek elején játszódik, a múltbeli emlék kísértetével való szembesülés, az emlékek felszínre törése képezi a narratíva fő témáját, erkölcsi üzenetét; a kikényszerített szembenézés bevallhatatlan szégyenként jelenik meg, a trauma és a bűn feloldására nincs lehetőség. A regények recepciója a korabeli politikai kontroll működését is láthatóvá teszi: *A madarak elhallgattak* címűt Erki Edit egyenesen Palotai legjobb írásának nevezi, főként annak erkölcsi ítélete miatt. A regényben az antifasiszta-kommunista szempontrendszer is érvényesül, legalábbis annyiban, hogy a főszereplő – saját tehetetlensége miatt – „zsidó szerelmét”, és kommunista lányát egyszerre veszíti el.⁸³ A recenzens 1944 ábrázolását hitelesnek tartja, de *A férfi* című, 1945-ben játszódó regény narratíváját a kommunista-antifasiszta kerethez nem látja rendelhetőnek, mert egyedi történetet cselekményesít (ez a regény utal rejtetten Rudnóy Teréz történetére), ami nem tud általános érvényre emelkedni.⁸⁴ 1964-ben a Kiadói Főigazgatóság egyik jelentése szerint a 60-as évek elején írt regények nem eléggé felelnek meg a szocialista realista elvárásoknak:

„E témakörben születik – néha a jó szándék ellenére is – a helytelen ideológiai szemlélet miatt hamis, periférikus, érdektelen művek sokasága, mert egyeseket továbbra is az emberek magánélete, szűkebb világa érdekli, akik gyakran szem elől tévesztik a közösségi és egyéni sors összefüggéseit. [...] Az ideológiai tévedés miatt válik torzóvá olyan mű is, amely a magánélet problémáival helyettesíti a nagy történelmi változások konfliktusait (Karinthy Ferenc: Aranyidő, Palotai Boris: A férfi, A madarak elhallgattak, különösen mutatja ezt az utóbbiból készült film.)”⁸⁵

Ehelyütt csak röviden tudom kiemelni Szenes Erzsi (1902–1981) személyét, aki az 1960-as években kibontakozó és 1967-ben megszakadó (elhalványuló) zsidó emlékezeti diszkurzus egyik szimbolikus alakja. Mint az Eichmann-per tanúja a per hatástörténeti ívének egyik meghatározó szereplőjeként lép elénk, aki izraeli magyar íróként osztozott a hatvanas évek nagy törekvésében, azzal, hogy 1966-ban Magyarországon adta ki félig irodalmi naplóját, *A lélek ellenállt*, és 1966-ban

⁸² Vö. Jablonczay Tímea: Műtfeldolgozás Palotai Boris két női holokauszt-regényében. *Szombat*, 2016/3. 22–26. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/kiserletek-es-kiseretek> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

⁸³ Erki Edit: *A madarak elhallgattak. Élet és Irodalom*, 1963. február 9. 6.

⁸⁴ Erki Edit: Végtelen konfliktus. Palotai Boris: *A férfi* (Szépirodalmi). *Élet és Irodalom*, 1964. augusztus 29. 6.

⁸⁵ Lásd: A Kiadói Főigazgatóság feljegyzése az élő magyar irodalom kiadásában 1961 és 1964 között tapasztalt néhány ideológiai problémáról (1964. szeptember 10.) (géppel írt tisztazat aláírás nélkül). In: Cseh Gergő Bendegúz et al. (szerk.) *Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest: Osiris, 2004, 59.

Magyarországra látogatott, képviselte a holokauszt emlékezetének a kulturális nyilvánosságban formálódó ügyét. Története alapvetően mutatja a diskurzus szoros kapcsolatát az Eichmann-per hatásával, és rámutat a felejtés stratégiájának politikai kontextusára is, az Izraellel való kapcsolat 1967-es megszakításának emlékezetpolitikai következményeire. A szovjet direktívákat követő magyar külpolitika, amely 1967-es arab–izraeli hatnapos háború után az Izraellel való diplomácia megszakítása mellett döntött, Szenes Erzszi személyén keresztül is jól látható, hogyan akadályozta a holokausztemlékezet éppen alakuló diszkurzusát. Szenes Erzszi naplójának recepciója, műveinek kiadása megszakadt, elmaradt a kánonba való integrációja, és hosszú évtizedekre elsüllyedt azzal a diszkurzussal együtt, amely lehetővé tette hatvanas évekbeli megjelenését.⁸⁶

A hatvanas évek műtfeldolgozása az irodalmi nyilvánosságban

Az *Élet és Irodalom* – a Magyar Írószövetség irodalmi és közéleti hetilapja, mely közvetlenül az Agitációs és Propagandaügyi Osztályhoz tartozott – 1960-as évekbeli számait vizsgálva kiderült, hogy a korábbi összefoglaló megállapításokkal ellentétben a múlt feldolgozása és a tanúságtétel témája erőteljesebben volt jelen az irodalmi nyilvánosságban. 1960 és 1967 májusa között megszorodtak az emlékezetnek, a külföldnek és a magyar könyvnek szentelt cikkek és filmkritikák. Korábbi tanulmányomban összegeztem és csoportosítottam az *Élet és Irodalom* hasábjain közzétett, témánkhoz kapcsolódó cikkek tartalmait, ennek alapján a következőket lehet megállapítani:⁸⁷

A recenziókban, tárcákban szereplő holokausztemlékezeti művek sok esetben egyszerre kapcsolódnak az antifasizmus ideológiájához, és/vagy zsidó emlékezeti írások. Többek között *David Rubinowitz és Anna Frank naplója*, *Norbert Fryd*, *Bruno Apitz*, *Anna Seghers*, *Ludvik Ashkenazi*, *Schwartz-Bart*, *Burian*, *Poltorak*, *Curzio Malaparte*, *Stanislaw Wygodzki* vagy *Edith Bruck* könyvei, a magyar emlékezeti irodalom, *Keszi Imre*, *Mezei András*, *Vidor Gáborné*, *Tabák András*, *Szilvási Lajos*, *Rónay György*, *Major Ottó*, *Rácz Olivér*, *Gergely Ágnes*, *Szenes Erzszi*, *Palotai Boris* munkái egyszerre idézik Auschwitz emlékezetét, a múlt feldolgozási nehézségeivel foglalkoznak, de történeteik elbeszélhetőkké váltak a domináns diszkurzuson belül is.

A múltra való emlékezés a jelen felől indul ki, vagyis a múlttal való foglalkozás artikulációja legtöbbször évfordulóhoz vagy valamilyen nagy horderejű politikai eseményhez kapcsolódóan jelentkezik. 1960-ban a felszabadulás 15. évfordulójához kötve többször foglalkoznak nemcsak 1945-tel, de az azt megelőző eseményekkel is, ahogy 1965-ben is felerősödik a műtfeldolgozás folyamataira való reflexió; a felszabadítók hőstettein kívül a „történelmi miértekre keresik a választ”.

⁸⁶ Erről részletesen: Jablonczay, 2022.

⁸⁷ Lásd bővebben: Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.

Markánsan van jelen a háborús bűnösök pereihhez társított téma (az Eichmann-perhez képest pár évvel később, 1965–66-ban válik manifesztté a perek társadalmi kérdésével való foglalkozás): a náci múlt jelenbeli hatására reflektálva állapítják meg, a perek jogszerűen nem értek véget, mert egyrészt a bűnösök többsége elkerülte az igazságszolgáltatást, másrészt ez a per a valóságban soha nem érhet véget. A témát emblematikus módon képviseli Peter Weiss Auschwitz-drámája (*A vizsgálat*), mely a frankfurti per (1963–1965) tárgyalótermében elhangzott tanúvallomásokra épül. A dráma bemutatójáról (15 nyugatnémet és keletnémet színházban egyazon időben játszották), az írói kiállásról, szerepvállalásáról több írást publikáltak. Megszaporodtak az apák bűnével foglalkozó írások, könyvekre való utalások is, melyek ugyancsak össze vannak kötve a jelennel: az új nemzedék számára lehetővé kell tenni, hogy megismerje a múltat, szembenézésre van szükség, mert ez befolyásolja a jelent is. Sőt arra is reflektálnak, hogy „*lehet még újat mondani a koncentrációs táborokról?*”⁸⁸

1967 az ÉS-t vizsgálva is kitüntetett dátumnak tekinthető, szembetűnő, hogy a holokauszt emlékezetével foglalkozó írások 1967 első felében még szignifikánsan jelen vannak, január és május vége között legkevesebb 11 cikk foglalkozik a témával, azonban 1967 második felében a kérdés eltűnik az ÉS hasábjairól. A korábban előtérbe került emlékezeti szövegek, fikciós vagy dokumentarista feldolgozások ismertetése elmarad, a náci múltra való emlékezés témája feltűnő módon marginalizálódik, a tárgy újra a szűk értelemben vett irodalom lesz, visszatérnek a klasszikus és modern magyar irodalom alakjaihoz. 1968-ban jóval óvatosabban, kisebb léptékben kerül terítékre újra a téma, mint 1960 és 1967 között, és a diszkurzív tér, melyben a műtfeldolgozás felszólító módú artikulációja megképződött, elhalványul.

A bemutatott példák megvilágítják, hogy a hatvanas évekre már kétségkívül kibontakozott a nyilvános emlékezetnek egy olyan gyakorlata, amely egyrészt a politikai kontrollt érvényesíti, másrészt már nem csupán magánemlékezeti, személyes formák elszórt jelenlétének, hanem a kollektív emlékezet kialakítási szándékának is tanúi vagyunk. A hatvanas években a traumatikus múlt vitathatatlanul nem egy lezárt, távoli múlt, hanem nagyon is az élő jelen, a kommunikatív emlékezet része volt. Tehát amikor azt tapasztaljuk, hogy a túlélő mint tanú, társadalmi szereplő lép színre, aki vissza akarja venni a múltja feletti ellenőrzést, története elbeszélhetőségének a jogát, vagy ha érzékeljük az apák (szülők) felelősségre vonásának szándékát, e folyamat megindulásához kétségkívül társadalmi legitimációra volt szükség,

⁸⁸ Lásd többek között: Falus Róbert: Háborodj fel, emberiség! *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 16. 1. Hubay Miklós: Miért hal meg az ember? Somlyó György drámája az Egyetemi színpadon. *Élet és Irodalom*, 1962. április 28. 9.; Fáy Árpád: Jegyzetek Günter Grass balrafordulásáról és néhány más fordulatról, amely ezt a fordulatot megelőzte. *Élet és Irodalom*, 1967. január 14. 6.; K[risztó] N[agy] I[stván]: Bruno Apitz – múltrol és jelenről. *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12. 12.

értelmet nyer, hogy az irodalom, a művészet területén miért válnak állandó témákká *a ki mit tett a háború alatt, mi történt a deportáltakkal, mit éltek át a túlélők* kérdései. A múlt kísérteteivel együtt a felelősök ábrázolása szintén napirendre került, nemcsak a konkrét elkövetőké, hanem azoké az implicit alanyoké is, akik közvetve járultak hozzá az atrocitásokhoz. Találunk példát háború utáni memoár újrakiadására (például Sásdi Sándor *Fehér kenyér* című memoárját 1946 után 1967-ben újra megjelentetik), de az ekkor közreadott múltelbeszélések egyik jellegzetessége, hogy a lezárhatatlan múlt jelenbeli hatása irányítja az elbeszélések menetét, a másfél, két évtizeddel korábbi eseményekre való visszatekintő beszédhelyzet, a reflexiók szint beiktatása akkor is jelen van, ha valaki a háború alatti naplóját adja közre, vagy jelen időben próbálja a múlt nyomait felidézni. A szövegek paratextuális elemei, belső határátlépései jelzik a traumatikus múlt átdolgozásának bonyolult formáját, a jelen és a múlt rétegei sok esetben egymásra torlódnak, tudatosan az emlékezeti munka közvetített jellege.⁸⁹ A múlt nyomai utáni kutatás, elhallgatott titkok felszínre kerülése, a kísértő múlt jelenbeli hatása a magasabb esztétikai igénytel megírt fikcióknak és a népszerű irodalmi műveknek az egyik fő témaköre.

A múlt tapintható közelségbe kerülése nemcsak a náci atrocitások közvetlen tapasztalatának felidézését, az emlékezés kényszerét helyezte előtérbe, de fontossá vált a múlt vizsgálatához, értelmezéséhez és megjelenítéséhez való hozzáférés (ki beszélhet), a perspektíva (milyen nézőpontból) megválasztásának kérdése is. Mint-hogy a diszkurzusok megszakított, egymást keresztező, néha egymást erősítő, más-
kor egymásról nem tudó és egymást kölcsönösen kizáró gyakorlatként jelennek meg,⁹⁰ nem meglepő, hogy a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában jelentkező emlékezeti munkák diszkurzív formái az antifasiszta politika és a zsidó emlékezet rendjének egymással kapcsolatba kerülő folyamataiként mutatkoznak. A zsidó emlékezet felszínre jutása nem egy adott implikáció, hanem egy olyan tárgyalás eredménye, amelyben a túlélők emlékezetét képviselők azért küzdöttek, hogy saját narratíváik az antifasiszta rendben elbeszélhetők legyenek. Ebben a küzdelemben pedig nem csupán az áldozati hang jelentkezése volt a tét (tanúként, azaz ágensként való láthatóvá válása), hanem az, hogy a zsidó genocídium emlékezetére vonatkozó szingularitás elvét hogyan lehetne érvényesíteni, nem pedig feloldani az antifasiszta univerzalizmusban. Az antifasiszta diszkurzív rend és a zsidó emlékezeti hagyomány párhuzamosan alakuló, egymástól elkülönülő, olykor egymással kereszteződő gyakorlatait az intézményesülés megformálásában is tetten érhetjük.

3) „Soha többé fasizmust!” – Az intézményesülés szándékai

A nyugati demokratikus társadalmak plurális nyilvánosságához képest, ahol a beszéd tárgyak a diszkurzusok sokféleségében jelenhettek meg, a közt érintő kérdések,

⁸⁹ Erről Jablonczay, 2019.

⁹⁰ Foucault, 2001.

jelentések vitákban, dialógusokban alakultak,⁹¹ a szocialista nyilvánosságot, ahol az ellenőrzés, a tiltás és az engedélyezés konkrét témák körül fejtették ki hatásukat, kétségkívül eltérő diszkurzív gyakorlat jellemzi. A szocialista nyilvánosság mint diszkurzív tér egyik jellemzője a közös jelentések előállítására felelt nagyfokú kontroll volt, jóllehet a kádári konszolidáció évtizedeiben egyfajta enyhülésről, a túrt kategóriák mind markánsabb érvényesítéséről lehet beszélni.⁹² A hivatalos nyilvánosság küzdőterének bonyolultabb jellegére utal, hogy témánkat illetően sem állíthatjuk, hogy csupán a szovjet rezsim irányelveit maximálisan végrehajtó, felülről irányított eljárásrend határozta volna meg egyetlen beszédmod alakulását. Sokkal valószínűbb, hogy az állami, intézményi kontroll fórumainak és almezőinek ágensei – egyeztetések mellett – tárgyalásos pozícióból, egyfajta alakulásban levő, közös jelentések konstrukciójában érdekelt diszkurzív térben a jelentések feletti ellenőrzés jogához próbáltak hozzáférni. Ezt érzékelteti az a körülmény is, hogy a fokozott ellenőrzés alatt álló mezők, mint a felekezeti nyilvánosság (az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül), vagy az irodalmi mező (a Művelődésügyi, valamint az Agitációs és Propaganda Osztályon keresztül) történelmi feltételek érvényesülésével a holokausztmemória tartalmának megosztására nagyobb szabadságot biztosított. Ezzel összefüggésben egyetérthetünk Richard Esbenshade azon meglátásával, hogy az irodalmi antifasizmus keretei nem egészen ugyanazokkal a premisszákkal működtek, mint a politikaiak, és bizonyos mozgásteret biztosítottak az írók számára, hogy a zsidó emlékezetnek nagyobb szerepet adjanak a múlt antifasiszta keretezésében.⁹³

Az antifasiszta irodalom természetesen felülről irányított propagandaeszközként is felhasználható volt, a fasizmus elleni harc – hidegháborús kontextusban antiimperialista küzdelemként – témái bizonyos értelemben elvárásként is megjelentek, vagyis a beszéd külső (politikai) viszonyai legalább annyira meghatározták magát a beszédet, mint az emlékezés belső kényszerítő ereje. A szovjet blokk országainak antifasiszta irodalmát ugyanis nehezen lehetne leválasztani az antifasiszta harc jellegzetesen politikai érdekkörbe tartozó gyakorlatairól. Amikor az irodalmi és kulturális nyilvánosság domináns értelmezési keretében a vietnami háború, a gyarmati múlt, a gyarmati függetlenségi harc, Hiroshima, valamint a náci népiirtás emlékezetének legtöbbször összefonódott, egymással párbeszédbe kerülő reprezentációinak jelenlétét fedezzük fel, némely esetben az esztétikai és etikai értelemben vett egyenrangú beszédek egymásmellettiségét is értelmezni tudjuk, a politikailag terhelt diszkurzív tér azonban szükségessé teszi, hogy a külső körülményeket is meghatározzuk, amelyek a beszédek külső viszonyait határolják. Azaz, a holokausztmemorialezi reprezentációk az antifasiszta diszkurzuson belüli

⁹¹ Hauser, Gerard A.: *Civil Society and the Principle of the Public Sphere. Philosophy and Rhetoric*, 31, 1998, 1, 19–40.

⁹² Hauser, 1998.

⁹³ Esbenshade, 2019.

többirányú emlékezeti térbe való beágyazottsága – az esetek többségében – a szovjet antiimperialista harc hatalmi eljárása és az irodalmi beszéd gyakorlatainak összjátékában értelmezhető. Az „antifasiszta többirányú emlékezeti tér” alapos vizsgálata további kutatás tárgya lehet, itt csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a magyar irodalmi mező – szoros kapcsolatban és fordítói hálózatban érvényesítve a szocialista országok között, valamint a nyugati (antifasiszta) irodalmi tendenciákkal – legmarkánsabb kortárs diszkurzusa az antifasiszta többirányú emlékezeti tér köré épült, reprezentálva a gyarmati múlt és a dekolonizáció, Hiroshima, Vietnam és a népiirtás történetének és emlékezetének szorosan összetartozó jellegét (többek között *W. Du Bois*, *Chinua Achebe* nigériai költők művei, *Alain Resnais*, *Kavabata Jaszunari*, *Eugen Jebeleanu*, *Peter Weiss* művei szinte megírásuk pillanatában jelentek meg magyar nyelven is).⁹⁴ Az *Élet és Irodalom* diszkurzív tere felkínálta az említett beszéd tárgyat, 1966-ban hangsúlyosan az Egyesült Államoknak a vietnami háborúba való 1965-ös beavatkozása jelentette a jelenbeli vonatkozási mezőt, mely a múlthoz való viszonyt alakította, a zsidó genocídium, a náci múlt jelen felől való értelmezését több cikk hozta összefüggésbe Vietnammal, számos könyv és film ismertetésével együtt, azokból kiindulva beszéltek a fasiszmus feletti győzelemről, leginkább arról, hogy az NSZK-ban a gyilkosokat nem vonták felelősségre, de a fasiszmus elleni küzdelmet mozgósító diszkurzív gyakorlatok közvetlen kapcsolatban maradnak az Auschwitzban meggyilkolt áldozatokra való emlékezéssel is. Ugyancsak visszautalhatunk Mezei András korábban szóba hozott *Memento* című versciklusára (1961), ahol az Eichmannnak dedikált Auschwitz-oratóriumot, a nyilasterror áldozataira és édesapja emlékére írt gyászverseket, a saját atrocitás-tapasztalatát megszövegező lírai szövegeket, a Hiroshima iszonyatát és 1956 októberének erőszakos eseményeit felelevenítő (többféle dekódolást lehetővé tevő) versek követik.⁹⁵ Az egymástól eltérő nézőpontok, történetileg és partikularitásukban különböző szenvedéstörténetek emlékei egy kelet-közép-európai színezettel

⁹⁴ Vagyis nem azt szeretném sugallni, hogy az általam „antifasiszta többirányú emlékezeti tér”-ként említett bonyolult viszonyrendszer fedésben lenne Michael Rothberg többirányú emlékezet koncepciójával (Vö. Michael Rothberg: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.), hanem arra próbálok utalni, hogy egyrészt találunk olyan művészeti reprezentációkat, ahol fellelhetők az egyenrangú beszédek dialógusának esélyei (esztétikai és etikai sík hangsúlyozásával, például Gergely Ágnesnél), másrészt nagyon is jelen van a szovjet politikai diszkurzus hatása is, amely szintén az emlékezetek „többirányúságát” hozta mozgásba. Azonban ennek a bonyolult viszonyrendszernek a megvilágításához további alaposabb feltáró és interpretatív műveletek szükségesek.

⁹⁵ A *Memento* ciklus versei közül lásd: *Puskcsőbe néztem; Apám; Mint a falak; Memento. Hangjáték 1944-ből, szín egy koncentrációs tábor. Adolf Eichmann úr emlékezetébe; Hiroshima árnyai; Október 23-án, reggel; Október 25-én, egyedül; A Körúton, 56 után; Ötágú csillagunkért. 1956.* In: Mezei András: *Torlóidő. Versek*. Budapest: Szépirodalmi, 1961. 49–76.

(ideológiai síkkal) rendelkező antifasiszta jellegű többirányú emlékezeti térben érintkeznek, fonódnak össze.

Az antifasiszta irodalmi átkeretezés elősegítésére több szövegantológiát is összeállítottak, amelyek legtöbbször az oktatás, nevelés területén akartak hatást kifejteni. Állami szinten a közoktatást kulcsfontosságú kérdésnek tekintették, amelyben az antifasizmus társadalmi emlékezetet formáló erejét külön kiemelték, ideológiai tartalmainak az oktatásba való beillesztését sürgették. Ehelyütt a *Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból* című, középiskolai tankönyvek számára kiadatgyűjteményként készült világirodalmi antológiára szeretnék csupán utalni. A nemzetközi antifasiszta irodalmat szemlélő fordításgyűjtemény válogatásának szempontjából a zsidó áldozattörténetre való emlékezés nem hiányzik ugyan – egy-egy tartalmazza az általánosabb antifasiszta irodalmat és Salvatore Quasimodo *Auschwitz, Még egyszer a pokolról*, Paul Eluard *Vársó fantasztikus városában* (1948) című verseit, Marcello Venturi *Germán vakáció* című elbeszélését –, de antifasiszta ideológiai keretbe ágyazva válik láthatóvá.⁹⁶ Általánosságban is elmondható, hogy az antifasiszta irodalom diszkurzív kerete nemcsak a holokauszt-emlékezet számára teremtett lehetőségfeltételt, de a háború előtti nem szocialista irodalom nagy alakjainak emlékezetét és műveit, például a polgári humanista irodalmat (vagyis a kanonikus irodalmat) is életben tudta tartani. Amellett, hogy az irodalomtudomány bizonyítottan tekintette, hogy az esztétikai kvalitásokkal rendelkező irodalom baloldali, vagyis mindig is antifasiszta volt,⁹⁷ ha ennek érdekében érveket próbáltak felsorakoztatni, a politikai szándékoltóság példaszzerű attitűdjei is kimutathatókká válnak. Az antológia bevezetőjében Székely Béla például világossá teszi, hogy a humánus nevében megszólaló antifasiszta irodalmiságnak mi a gondolati funkciója, az irodalom hogyan játszik szerepet a fasizmus térhódítása alatti és utáni eseménytörténet eszmei küzdelemben, amint az antifasiszta irodalom fogalmába tartozó írói viszonyulás különbségeiről gondolkodik, az argumentáció némiképp megbicsaklik, egy-egy tekinti eltérőnek és hasonlóknak a „polgári antifasiszta” és a „szocialista írók fasizmusellenes magatartását”:

„Nem lehet egyenlőségjelet tenni a polgári antifasiszta írók és a szocialista írók fasizmusellenes magatartása és művei közé. A fasizmus embertelenségén felháborodó polgári írók közül sokan eljutottak a bátor, antifasiszta kiállásig anélkül, hogy szocialistákká váltak volna. A kommunista és polgári humanista írók közös antifasiszta frontjának jelentőségét fokozza, hogy az írók tiltakozása átfogó erőfeszítéssé vált az új barbárság

⁹⁶ Gábor Emil – Székely Béla – T. Tedeschi Mária: *Soha többé! Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból. Világirodalmi antológia a középiskolák számára VIII. kötet*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1962.

⁹⁷ Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. *Kortárs*, 1965/1. 73–85; A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről, A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei. *Társadalmi Szemle*, 1959/2. 46–72.

megfékezésére irányuló küzdelemben. Ezért értelmezzük kötetünk anyagának összeválogatásakor a szokásosnál bővebben az antifasiszmus fogalmát.”⁹⁸

Amikor az emlékeztetés a nevelés és oktatás területével érintkezik, az emlékezés társadalmi gyakorlata a társadalmi legitimáció és intézményesülés funkcióival kapcsolódik össze. Amint arra a tanulmány elején utaltunk, 1960-ban állami megbízással felmérést végeztek arról, hogy a fiatal generáció mit sajátított el az antifasiszta elvekből a második világháború és a népiirtás értelmezésében, és megállapítottuk, hogy a hivatalos „emlékezetpolitika” irányvonalához az antifasiszmus univerzalista megközelítése illeszkedett volna, és ehhez keresték a populáris narratívák és az irodalom mediális formáit. Amikor a társadalmi legitimitás, intézményesülés példaként már az ifjúság olvasmányélményévé próbálták tenni a genocídium történetét, a tartalmak egyrészt kereszteződnek a kommunista, antifasiszta harcok áldozatainak történetével, másrészt az is szembetűnő, hogy ekkor a holokausztmemorialis tartalmakat a maguk partikularitásában teszik láthatóvá. A korábban említett *Fiúk évkönyvéhez* hasonlóan, az 1963-as *Lányok évkönyvéből* is példákat hozhatunk arra, hogy a 14-15 esztendő olvasók (a társadalmi nem tekintetében is kódolva, lányolvasókra számítva) már nemcsak korszerű, ismereteiket bővítő témákkal, mindennapi élethelyzetekről szóló narratívákkal vagy esztétikailag formált irodalommal találkozhattak, hanem a két évtizeddel korábban történt népiirtásra vonatkozó felrázó erejű tartalmakkal is. Az évkönyvben helyet kapott Anne Frank története, Bakó Ágnes *Lehullott a csillag* című elbeszélése, amelyben egy 1944-ben elhurcolt kisvárosi zsidó kislány került a középpontba, egy szovjet partizánlány és egy lengyel zsidó lányról szóló történet, akinek az egész családját kiirtotta az SS. Olvashattak továbbá riportot egy Theresienstadtban született lánnyal, aki később Terezín díszpolgára lett, valamint Rónay György *Sírfelirat* című költeményét is:

„Ember voltam, mégis megölt a gáz.
Asszony voltam, mégis füst, s hamu lettem...
Gyermekek voltam, mégis szappant főztek belőlem.
Sírom az égbolt, sírkövem a szél,
arra írom,
suttogja füledbe, ha sétálsz, kiáltsa kéményedbe, mikor
alszol
kúszva szeretnek terjedni
tüzek-
vigyázatok.”

⁹⁸ Székely Béla: Bevezetés. In: Gábor Emil at al., 1962. 3.

6. Archívumtól a kánonig. A kutatás összegzése

Tanulmányomban az 1950-es évek végétől az 1960-es évek harmadik harmadáig felszínre jutó emlékezeti formák és reprezentációs praxisok működését vizsgáló nagyobb emlékeztörténeti kutatás összegzésére vállalkoztam. A kutatás tézise szerint az 1958 és 1967 közötti periódust külön érdemes tanulmányozni, mert a kulturális nyilvánosságban az 1950-es évek végétől, de főként az 1960-as években a holokausztra vonatkozó nyilvános emlékezet erőteljesebben artikulálódott, a tanúságtevő munkák már nem töredékesen, hanem diszkurzív feltételek között tudtak megjelenni. A kutatás abból indult ki, hogy az ötvenes évek végén jelentkező és a hatvanas években megerősödő, a zsidó üldözöttség traumatikus élményét megörökítő reprezentációk nagyobb szabású hulláma mögött nem önmagában az antifasiszta politikai és etikai küzdelmet, hanem a transznacionális dimenzióban jelentkező, szimbolikusnak tekintett eseményeknek a hatókörét is sejteni lehet. Egyrészt 1958-tól a *Claims Conference* kulturális rekonstrukciós programja segítette a népirtás dokumentációját és emlékezeti munkáinak nyilvánosságra hozatalát, másrészt az ötvenes évek végétől a tömeggyilkosságokat elkövető háborús bűnösök nyilvános felelősségre vonása, szimbolikus hatását tekintve Eichmann elfogása és pere, valamint a frankfurti perek biztosítottak legitimációt a hatvanas években meginduló műltfeldolgozás hullámának.

A nyugati és a keleti blokk országainak az 1967-es eseményekre adott eltérő politikai válaszai szintén alakították a második világháború, a holokauszt emlékezetével kapcsolatos hivatalos reprezentációkat. Az arab–izraeli hatnapos háború szovjet irányvonalat követő politikája nemcsak a cionista tartalmakat akadályozta, hanem a holokauszt emlékezetével kapcsolatos reprezentációs praxisokat is alaposan befolyásolta. Ezzel párhuzamosan a zsidó emlékezet és az antifasiszta emlékezeti rend egymással összekapcsolódó jellegére mutattunk rá. Egyfelől láthatóvá vált a felülről lefelé irányuló állami ideológia működési elve, de az antifasizmusban rejlő lehetőség is. A zsidó közösség részéről az antifasizmus egyrészt lehetőséget nyújtott az emlékezet képviselésére, másrészt a példákból kiderült, ahelyett, hogy következetesen követnék ezeket az elveket, inkább tárgyalásos pozíciót foglaltak el. Az államideológia szempontjából is egy tárgyalásos pozíció érvényesítésének lehetünk tanúi: az antifasiszta rendben elbeszélhető műltreprezentációkat támogatták, de a zsidó genocídiumra való hangsúlyos utalást szabályozták. Ebben a kialakult, óvatosan kimért viszonyrendben hathattak a globális események (Eichmann-per, frankfurti per), amelyek szimbolikus hatása Magyarországon is érvényesült, de amelyeknek burkolt formáit politikai kényszerekkel működtették és ellenőrizték. További kérdés annak tisztázása, hogy az így vizsgált zsidó emlékezetrend kialakulása értelmezhető-e a holokausztmemória egyediségét megjelenítő, a nyugati diszkurzusban csak az 1970-es évekhez kötött paradigmának az előzményeként (az Eichmann-per hatástörténeti ívében), amellyel néhol

párhuzamosan, kereszteződve, olykor inkább hegemon helyzetből jelentkezett az antifasiszta emlékezeti rend, amely emlékezetpolitikai aktusaiban az univerzalizmus elvét próbálta érvényesíteni. Az antifasiszta diszkurzus ugyanis felerősítette a többirányú emlékezeti formák – a holokauszt, Vietnam, Hirosima, dekolonizáció és gyarmati múlt egymást keresztező történeteire való utalással – párbeszédét, amely egyszerre hozott létre egy versengő emlékezeti teret és azok szolidaritást felmutató emlékezeti reflexióit is, de amelyet tágabban az antiimperialista logika szabályozott.

A kutatásnak nem csupán az emlékezeti diszkurzusok történeti beazonosítása a célja, legalább annyira fontosnak tartja, hogy a hosszú időre hallgatásra, az archívumban passzív felejtésre ítélt szövegeket életre keltse, újra forgalomba hozza. A vizsgált irodalmak, emlékezeti munkák közül ugyanis számos olyan művel és emlékezeti gyakorlattal találkoztunk, amellyel a jelenben is dialógusba kerülhetünk. Ilyenek *Dawid Rubinowicz naplója*, a *Fellázad a gettó* torokszorító írásai, Vidor Gáborné Auschwitz-memoárja, Mezei András versei és prózája, Palotai Boris népszerű regényei vagy Szenes Erzsébet életműve. Csakis az interpretátoron múlik, hogy a feltárt források új kontextust kapnak-e, és a jelen kérdéshorizontját alkalmassá teszi-e azok befogadására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann, Aleida: *Archívumok a médiatörténetben*. Ford. Halász Hajnalka, *Helikon*, 2014/3.
- Assmann, Aleida: *Archive and Canon*. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Sara B. Young (eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter. 2008, 98.
- Assmann, Aleida: *Transformations of Holocaust Memory. Frames of Transmission and Mediation*. In: Gerd Bayer, Oleksandr Kobrynsky (eds.): *Holocaust Cinema in the Twenty-First Century. Images, Memory, and the Ethics of Representation*. New York: Columbia UP, 2015. 23–40. <https://doi.org/10.7312/baye17422-003>
- Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Ford. Huszár Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2016.
- Benoschofsky Ilona: „Szolgaságból Szabadságba”. *Az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény kiállítása*. Kiállítási útmutató. Budapest, 1960.
- Bódi Lóránt: „En kifricskázni való klerikális lettem”. Sós Endre szerepdilemmái. *Szombat*, 2023/12, 18–22. <https://www.szombat.org/tortenelem/en-kifricskazni-valo-kerikalisis-lettem> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 22.)

- Bohus Kata – Hallama Peter – Stach, Stephan: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest, Vienna, New York: CEU Press, 2022.
- Bohus Kata: 1961. *Az Eichmann-per. Magyarország és a holokauszt globális emlékeztetének kezdete*. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina, 2022. 297–301.
- Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. II. kötet*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997.
- Cesarani, David: *Eichmann – Élete és bűnei*. Ford. Novák Gábor, Budapest: Gold Book, 2004.
- Cseh Gergő Bendegúz et al. (szerk.): *Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest: Osiris, 2004.
- Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, II. rész*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990, 61–190.
- Dawidowicz, Lucy S.: The Conference on Jewish Material Claims Against Germany: 1953–58. *The American Jewish Year Book* 1960, 110–127.
- Dersi Tamás: Mit tudnak a középiskolás diákok a második világháborúról és előzményeiről? *Valóság* 1960/1. 49–56.
- Diamont, Naomi – Roskies, David G: *Holocaust Literature: A History and Guide*. New England: Brandeis University Press, 2012.
- Esbenshade, Richard S.: Holokausztemlékezet másképp. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 55–76.
- Esbenshade, Richard S.: Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In: Bohus Kata – Peter Hallama – Stephan Stach: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest, Vienna, New York: Central European University Press, 2022. 207–228.
- Erki Edit: A madarak elhallgattak. *Élet és Irodalom*, 1963. február 9. 6.
- Erki Edit: Végletes konfliktus. Palotai Boris: A férfi (Szépirodalmi). *Élet és Irodalom*, 1964. augusztus 29. 6.
- Falus Róbert: Háborodj fel, emberiség! *Élet és irodalom*, 1960. szeptember 16. 1.
- Fáy Árpád: Jegyzetek Günter Grass balrafordulásáról és néhány más fordulatról, amely ezt a fordulatot megelőzte. *Élet és Irodalom*, 1967. január 14. 6.
- Fellázad a gettó*. Ford. Sós Endre, Budapest: Kossuth Kiadó, 1959.
- Felman, Shoshana: *Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust*. In: Uő: *The Juridical Unconscious, Trials and Traumas in the Twenties Century*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard UP, 2022, 106–130.

- Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István, Budapest: Atlantisz, 2001.
- Foucault, Michel: *A diszkurzus rendje*. Ford. Török Gábor. Holmi 1991/7. 868–889.
- Foucault, Michel: Válasz egy kérdésre. A diszkurzusról. In: Szabó Márton (szerk): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Felsőoktatási tankönyv*. Ford. Kiss Balázs. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 2000. 423–441.
- Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012.
- Frojimovics Kinga: *A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953)*. In: Molnár Judit (szerk): *A holokauszt Magyarországon Európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 292–308.
- Gábor Emil – Székely Béla – T. Tedeschi Mária: *Soha többé! Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból. Világirodalmi antológia a középiskolák számára VIII. kötet*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1962.
- García, Hugo et al. (eds): *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. New York, Oxford: Berghahn, 2016.
- Gordon, Robert S. C: *The Holocaust in Italian Culture 1944–2010*. Stanford, California, Stanford University Press, 2012.
- Gyáni Gábor: A holokauszt magyarországi emlékezete. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven évvel később*. Budapest: CEU Press, 2016. 215–230.
- Gyáni Gábor Hungarian Memory of the Holocaust in Hungary. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (eds): *The Holocaust in Hungary Seventy Years Later*. Budapest: CEU Press, 2016. 215–230.
- Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2009.
- Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford. Sujtó László. Budapest: Atlantisz, 2018.
- Hanebrink, Paul. The Memory of the Holocaust in Postcommunist Hungary. In: John-Paul Himka – Joanna Beata Michlic (eds): *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 261–299.
- Hauser, Gerard A.: Civil Society and the Principle of the Public Sphere. *Philosophy and Rhetoric* 31, 1998, 1, 19–40.
- Heller Ágnes: Zsidótlantítás a magyar irodalomban. *Szombat*, 1996/5. 33–38.
- Hubay Miklós: Miért hal meg az ember? Somlyó György drámája az Egyetemi színpadon. *Élet és Irodalom*, 1962. április 28. 9.
- Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. *Kortárs*, 1965/1. 73–85.

- Jablonczay Tímea: Mültfeldolgozás Palotai Boris két női holokauszt-regényében. *Szombat*, 2016/3. 22–26. Online elérés: <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/kiserletek-es-kisertetek> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.)
- Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.
- Jablonczay Tímea: „Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben” Szenes Erzsébet tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 2022/1. 58–99.
- Jablonczay Tímea: Haunting Female Holocaust Narratives from the 1960s in Hungary. *Hurban*, 2023/2. 6–20.
- Jablonczay Tímea: Archívum az archívumban: adalékok a hatvanas évek holokausztemlékezet-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából. *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Évkönyve, Holokauszt 80.*, Megjelenés alatt.
- Jarochovska, Maria: Utószó. In: *Dawid Rubinowicz naplója*. Ford. Sebők Éva. Budapest: Európa, 1961.
- Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. UK: Penguin Press, 2005.
- Judt, Tony: The Past is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 87, June 1996. 36–69.
- Kalmár Melinda *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest: Osiris, 2014.
- Kapralski, Sławomir: Jews and the Holocaust in Poland’s Memoryscapes: An Inquiry into Transcultural Amnesia. In: Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa (eds): *The Twentieth Century in European Memory*, Leiden, Boston: 2017. 170–197. https://doi.org/10.1163/9789004352353_009 (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.)
- Karsai Elek – Benoschofsky Ilona: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15–1944. június 30: a budapesti zsidóság összeköltöztetése*. Budapest: MIOK, 1958.
- Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történelmi kiállítások Oświęcimben és Párizsban, 1965-ben. *Korall*, 85. 2021. 138–168.
- Zoltán Kékesi – Máté Zombory: Antifascist memory revisited: Hungarian historical exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965. *Memory Studies*, 2022/5. 1087–1104.
- Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.
- Klacsman Borbála: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948*. In: Randolph L. Braham (szerk): *Tanulmányok a Holokausztról, IX.* Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 3–39.

- K[ristó].N[agy].I[stván]: Bruno Apitz – múltról és jelenről. *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12. 12.
- Lengyel István: „Elárult ország”. Komlós János könyve a német megszállás szégyenteljes hónapjairól. *Új Élet*, 1961. június 1. 4.
- Mezei András: *Az Eichmann-per margójára*. In: *Fiúk évkönyve 1963*. Budapest: Móra, 1962. 50–52.
- Nord, Philip: *After Deportation. Memory Battles in Postwar France*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781108781398> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.)
- n.n. A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei. *Társadalmi Szemle*, 1959/2. 46–72.
- n.n.: A Zsidó Múzeum átalakított helyiségének megnyitása. *Új Élet*, 1960. június 1. 4.
- n.n.: Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet*, 1961. október 1. 3.
- n.n. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. *Új Élet*, 1962. november 1. 4.
- Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. [Budapest:] Novella, 2007.
- Pécsi Katalin (gyűjt. és szerk.): *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek II*. [Budapest:] Novella, 2013.
- Pomogáts Béla: Mezei András: A csodatevő. *Kritika*, 1966/5. 64.
- Rainer M. János (szerk.): „*Hatvanas évek*” Magyarországon. *Tanulmányok*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. 400–409.
- Rothberg, Michael: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Szécsényi András: Holokausz-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokauszról VIII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017. 291–329.
- Székely Béla: Bevezetés. In: Gábor Emil – Székely Béla – T. Tedeschi Mária: *Soha többé! Soha többé... Válogatás az antifasiszta irodalomból. Világirodalmi antológia a középiskolák számára VIII. kötet*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1962. 3–4.
- Szenes Erzs: Egy és más. *Új Kelet*, 1968. augusztus 2, 8.
- Szilágyi Júlia: *Anne Frank hagyatéka. Korunk*, 1958/10–11. 1634–1636.
- Szirák Péter: Magyar-zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: Kisantal Tamás – Menyhért

- Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. JAK–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 55–67.
- Vasvári O. Louise: Kertész Imre *Sorstalanságának* újszerűsége. *Múlt és Jövő*, 2009/3. 21–31.
- Véri Dániel: Holokauszt és művészet. Utak és csomópontok. In: Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig (szerk): *A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Budapest: Vince Kiadó, 2018, 209–227.
- Véri, Dániel: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research* (37) 2023/4. 393–417.
- Wieviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Transl. Jared Stark. Ithaca: Cornell University Press, [1998] 2006.
- Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ* 2013/3. 245–256.

Levéltári források

- Darvas Irén: *Megjöttem a pokolból*. [Gévelt kézirat] In: Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML, HU HJMA XIX-278.
- Benoschofsky Ilona: *World Jewish Congress*. In: Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML, HU HJMA XIX-278–14.

TÓTH ÁGNES*

A Berlini Magyar Kultúra Háza tevékenysége (1970–1973)**

Activities of the House of Hungarian Culture in Berlin (1970–1973)

ABSTRACT: While the Collegium Hungaricum in Rome, in Paris and in Vienna continued to operate after the Second World War, the Collegium Hungaricum in Berlin was unable to resume its activities. After the creation of the two German states, Hungary, as part of the Soviet bloc, had to rethink its cultural activities in Germany. As part of the cultural relations between Hungary and the GDR, which had been developing since the early 1950s and were not without conflict, the GDR operated a cultural institute in Budapest from 1960 and Hungary operated a cultural institute in East Berlin from the beginning of 1973. This paper examines the initial activities of the House of Hungarian Culture in the context of political aspirations and circumstances.

KEYWORDS: cultural diplomacy, Cold War, East German-Hungarian cultural relations

A tudományos kutatás mindeddig kevés figyelmet fordított Magyarországnak a szocializmus évtizedeiben kifejtett kulturális diplomáciai tevékenységére, az egyes országokkal a kulturális és tudományos élet különböző területein fenntartott kapcsolatainak a történetére. Ami – megítélésem szerint – összefügghet azzal a körülménnyel is, hogy a II. világháború után maga a kulturális diplomáciai tevékenység is háttérbe szorult. Az egyes országok két- és többoldalú együttműködéseinek

* A szerző történész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének kutatóprofesszora. E-mail: Toth.Agnes@tk.hun-ren.hu

** Jelen írás egy folyamatban lévő, Klebelsberg Kuno ösztöndíjjal támogatott nagyobb kutatás első eredményeit mutatja be. Terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki részletesen a német-magyar kulturális kapcsolatokra és a Berlini Magyar Kultúra Háza megalapítását megelőző hazai politikai vitákra, illetve a kulturális külkapcsolatok irányítását végző állami és pártszervezetek tevékenységére sem. Ezeket a kérdéseket külön tanulmányban tárgyaljuk.

prioritásait a két nagy politikai tömbhöz tartozásukból fakadó elvárások és a gazdasági érdekek alapján határozták meg.

Bár a II. világháború után a korábban alapított külföldi magyar intézetek (Collegium Hungaricum) közül a római, a párizsi és a bécsi tovább folytatta tevékenységét, és 1948-ban Bulgáriában és Lengyelországban is megnyitotta kapuit a magyar kulturális intézet, csak az 1960-as évek második felétől beszélhetünk arról, hogy Magyarország kapcsolataiban a kulturális-tudományos együttműködés nagyobb hangsúlyt kapott.

1945 után a korábban Berlinben működő Collegium Hungaricum nem kezdhetett meg működését. A két német állam létrejöttét követően Magyarországnak a szovjet tömb részeként újra kellett gondolnia németországi kulturális tevékenységét. A Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság között az 1950-es évek elejétől kibontakozó, konfliktusoktól sem mentes kulturális kapcsolatok részeként a német fél Budapesten 1960-tól, a magyar fél pedig 1973 elejétől Kelet-Berlinben kulturális intézetet működtetett.

A Berlini Magyar Kultúra Háza megnyitását hosszadalmas, a pénzügy- és a külügyminisztérium között kibontakozó belső viták és a német féllel a megfelelő épület biztosításáért folytatott, évekig tartó meddő tárgyalások is késleltették.

A belső egyeztető tárgyalások 1967 tavaszán kezdődtek meg a külügy-, a művelődési, a külkereskedelmi és a pénzügyminisztérium, valamint a Külföldi Kapcsolatok Intézete (KKI) között.¹ Bár politikai szempontból valamennyi szereplő fontosnak tartotta a Berlini Magyar Kultúra Háza (BMKH) mielőbbi megnyitását, nézeteltérések és érdekellentétek lassították az előkészítő munkát.

A pénzügyminisztérium a korábbi egyeztető tárgyalásokon született megállapodás ellenére 1967 májusában azzal utasította el a külügyminisztérium javaslatát, hogy az nem tartalmazza az intézet bevételi forrásait. Ezért arra kérte, hogy a külkereskedelmi minisztériummal és az illetékes külkereskedelmi vállalatokkal egyeztetve pótlólag küldje meg a központ jövedelmezőségének adatait is. Az intézet felállítása – hangsúlyozták – „csak olyan ütemben történjék, hogy az elérhető jövedelem a kiadásokra megfelelő fedezetet nyújtson, sőt továbbiak során megfelelő bevételi többlet keletkezzék, mint pl. a prágai Magyar Kultúra esetében”.² Vélhetően a pénzügyminisztérium is tisztában volt azzal, hogy az általa javasolt finanszírozási konstrukcióval az intézet működése nem biztosítható. Egyrészt a két tevékenység – a kultúrdiplomáciai, illetve a kereskedelmi – egymástól eltérő működési módot kívánt meg. Másrészt a kereskedelmi tevékenység bevételei teljességgel kiszámíthatatlanok voltak. Harmadrészt az ebben érdekelt nagyvállalatoknak nem állt érdekében esetleges profitjuknak az intézet működésére történő visszaforgatása. Továbbá nem lehetett mintának tekinteni a kizárólag kereskedelmi

¹ Megjegyzendő, hogy az egyeztetés során keletkezett dokumentumok „Szigorúan titkos” minősítésűek.

² MNL OL XIX-J-1-j-NDK 001273-1967. (59.d.) Erős Gyula levele, 1967. június 9.

tevékenységet végző Prágai Magyar Kultúra Háza sem, hiszen az nem kulturális intézetként működött.³

Némi elmozdulás csak majd egy évvel később, Rosta Endrének, a KKI ügyvezető igazgatójának és Réti Károlynak, a pénzügyminisztérium munkatársának 1968. június 19-i megbeszélése után következett be. Ezután a magyar fél hivatalosan is jelezte német partnerének az intézet elhelyezéséhez szükséges épületigényét.⁴ A finanszírozás bizonytalansága és számos tisztázatlan kérdés ellenére a külügyminisztérium az előremenekülés stratégiáját választotta. Az ősz folyamán több delegáció is konkrét tárgyalásokat folytatott Kelet-Berlinben az intézet elhelyezéséről. A Gazdasági Bizottság 1969. június 18-i ülésén járult hozzá a Berlieni Magyar Kultúra Háza létesítéséhez, továbbá fölhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy a szükséges összegek folyósításáról gondoskodják.⁵

A KKI és a Berlieni Magisztrátus 1969 augusztusában írta alá a beruházásra vonatkozó megállapodást, ami azonban sok tekintetben írott malaszt maradt.

Az újabb és újabb határidő-módosítások hatására a Külföldi Kapcsolatok Intézete abban a reményben, hogy az épület átadása hamarosan megtörténik, Hegedűs Gyulát, az intézet leendő igazgatóját 1970. január elején kihelyezte Berlinbe. Alapvető feladata a kapcsolatépítés, az intézet működése legalapvetőbb feltételeinek – például német állampolgárok alkalmazása, gépkocsi vásárlása – előkészítése volt. Az igazgató első munkatársa Hoffmann Aranka Berlinben élő magyar állampolgár lett, aki a Berlieni Magyar Kultúra Háza (BMKH) titkárnői feladatait egészen 1992-ig ellátta. Első munkaszerződése szerint valamennyi adminisztratív teendő – nyilvántartások vezetése, magyar és német nyelvű levelezés, az intézeti sajtóügyek és reprezentációs teendők intézése, valamint az igazgató által megjelölt egyéb feladatok ellátása – ráhárult.⁶

A tényleges kulturális munka 1971 elejétől, Kalász Márton kihelyezését követően vette kezdetét. Az intézet létezését, illetve a munkatársak tevékenységét

³ A külügyminisztérium, konzultálva az érintett külkereskedelmi vállalatokkal, a bolt várható árbevételéről tájékoztatta a pénzügyminisztériumot. Eszerint a népművészeti termékek (kerámia, fonott áru) éves forgalmát 2 millió Ft-ra, a hímezett népművészeti cikkeket 400-800 ezerre, a könyveket, hanglemezeket pedig 200-400 ezer Ft-ra becsülték, de hangsúlyozták a bevételek kiszámíthatatlanságát. MNL OL XIX-J-1-j-NDK-TÜK 001273-1976. (59.d.) Levélváltás a külügy- és pénzügyminisztérium között, 1967. június 29., július 11. és augusztus 1.

⁴ MNL OL XIX-J-1-k-NDK 108-574-6296-2. (76.d.) Demeter Sándornak, a KKI alelnökének előterjesztése, 1968. október 22.

⁵ MNL OL XIX-A-33-a-BMKH-építése-1003/1969. (179.d.) A GB. 10.141. sz. határozata, 1969. június 18.

⁶ Alkalmazására vonatkozóan lásd MNL XIX-A-33-a-Gazdaság-B20004/36/1970, B20005/122/1972. (1307.d.), Collegium Hungaricum Iktatatlan iratok, Személyi ügyek, 1972. december 4., Iktatott iratok 28/1977. Hoffmann Aranka munkaszerződését angol nyelvtudása és számítógépes ismeretei hiánya miatt Kurucz Gyula igazgató 1993-ra már nem hosszabbította meg. MNL OL XIX-A-83-a-I-1144-Utjelentés-1972. (106.d.)

tudatosítandó a nagykövetség épületében bemutatkozó rendezvényt szerveztek. A magyar kultúra jelenlétét a magyar irodalom németre fordított műveiből a nagykövetség nagytermében rendezett kiállítással reprezentálták. A művek egy része – amelyeket több közgyűjteményből, magángyűjteményből, családi könyvtárból kértek kölcsön – használt, kopottas volt, ezeket Kovács Imre nagykövet az ünnepség előtti órákban eltávolíttatta a tárlókból. Kalász végül eredményesen tiltakozott.

„A könyveket visszakaptuk, hogyne volnának kopottak – hiszen százszor elolvasták. A rendezvényt, bemutatkozásunkat a nagykövet beszéde is jó hangulatúvá tette – másnap reggel az ő szobájában a summázás már kivált a kiállítást vette dicséret alá.”⁷

A tényleges munka megkezdésével az intézetnek a nagykövetség épületében való működése több okból – a szűkös elhelyezés, az érdeklődők, ügyfelek épületen belüli szabad mozgása biztosításának nehézségei – is ellehetetlenült. Ezért a KKI az intézet ideiglenes elhelyezésére a külügyminisztérium segítségét kérte, de a ponthelyzet megoldására nem kínálkozott igazán jó megoldás. „Ha magunk javítunk az elhelyezés körülményein, az ugyanúgy hátráltatja az átadást, mintha a németektől kérünk irodahelyiséget. Megtagadni persze nem volna helyes, ha a KKI emberei már ilyen szorult helyzetbe jutottak. [...] Különben most bosszulja meg magát a KKI sietsége, amellyel embereit sorba kihelyezte, sőt idegen állampolgárságú alkalmazottakat is tart. Egyre komikusabb számunkra ez a dolog: a még nem létező intézet apparátusa már egy éve »működik« és még legalább egy évig folytatja azt az üresjáratot. A kidobott és kidobandó anyagi kihatásokról nem is beszélve. Véleményem szerint itt volna az ideje annak, hogy a személyzet visszahívását helyez- zük kilátásba arra az esetre, ha nem kapunk elfogadható átadási határidőt”⁸ – érvelt a külügyminisztérium egyik munkatársa Gyenes András miniszterhelyettesnek.

Ekkor a német fél az intézet átadásának sokadik időpontjaként 1972 decemberét jelölte meg. S miután az épületegyüttesben a lakások átadása már megkezdődött, a Berlini Magisztrátus két háromszobás lakást ajánlott föl ideiglenesen az intézet számára. Hegedűs Gyula utasítást kért Nagy Miklóstól, a KKI elnökhelyettesétől, hogy mitévő legyen. Ő maga nem támogatta ezt a megoldást. Azzal érvelt, hogy ha a lakásokat át is adják, az épület környéke még felvonulási terület lesz, illetve

⁷ Kalász Márton: *Berlin – zárt övezet*. Emlékezések. Budapest: Holnap Kiadó, 2010. 110.

⁸ MNL OL XIX-J-1-k-NDK-3744-1-1971. (35.d.) Demeter Sándor levele, 1971. április 16. A külügyi apparátus egy másik tagja megértőbbnek bizonyult. Eszerint: „A dolgok jelenlegi állása mellett 1972 előtt nem számolhatunk a BMKH megnyitásával. Ha már a KKI az apparátus egy részét sietve kihelyezte, akkor véleményem szerint segítsük elő azt, hogy ott valami érdemi munkát is tudjanak végezni.” MNL OL XIX-J-1-k-NDK-3744-1-1971. (35.d.) Demeter Sándor levele, 1971. április 16.

a most beszerzett irodabútorokat majd ki kell dobni, vagy el kell adni.⁹ Más alternatíva azonban nem lévén, az ajánlat elfogadására utasították.

A külügyminisztérium az intézet átadásának fiaskjáért – legalábbis részben – a KKI vezetését hibáztatta. Kovács Imre nagykövet Rosta Endrének írt levelében ugyan leszögezte, hogy:

„az intézet eddigi, igen szerény körülmények között végzett tevékenysége is azt igazolta, hogy kulturális-társadalmi eredményeink intézeti keretben való propagálására az NDK-ban komoly szükség és tág lehetőség van. Ugyanakkor sajnálattal kellett tapasztalnunk, hogy a szaktárgyi feltételek hiányában jelenlegi lehetőségeinket sem tudjuk eléggé kihasználni. Ezen túlmenően – az építési határidő többszöri halasztása ellenére – nem látszik megnyugtatónak az épület berendezésével, valamint az országos méretű kereskedelmi és propaganda tevékenység megszervezésével járó feladatok előkészítése”¹⁰

– fogalmazott. Kifogásolta azt is, hogy az intézet tervezett tevékenysége nem terjed ki az NDK-ban élő mintegy 13 ezer fős magyar kolónia¹¹ kulturális ellátására.

Rosta Endre válaszában azt hangsúlyozta, hogy a kiküldött két munkatárs jelenlegi feladata elsősorban az intézet működésének előkészítése és annak felmérése, hogy a német társadalomban milyen jellegű igény mutatkozik a magyar kultúra iránt. Ugyanakkor a rendezvények megvalósításához már 96 rövid- és játékfilmet, mintegy 15 kiállítási anyagot, diafilmeket, hanglemezeket, könyveket és propagandaanyagot is küldtek. Úgy véli, meghaladja a KKI kompetenciáit, s így nem tartja a leendő BMKH feladatának sem a mintegy 13-15 ezer NDK-ban dolgozó magyar állampolgár kulturális igényeinek az ellátását. Véleménye szerint ez utóbbi a Munkaügyi Minisztérium, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) és a nagykövetség közös feladata.¹²

Az első két évben a magyar kulturális intézet jelenléte vidéken jobban érzékelhető volt, mint Berlinben. A fővárosban megfelelő hely hiányában havonta csak

⁹ MNL OL XIX-A-33-a-NDK-1023-1971. (176.d.) Hegedűs Gyula levele, 1971. május 6.

¹⁰ MNL OL XIX-A-33-a-NDK-1406. (176.d.) Kovács Imre nagykövet levele, 1971. október 20.

¹¹ Magyarország és az NDK 1967-ben kötött munkaerő-együttműködési egyezményt, amelynek keretében magyar fiatalok NDK-beli vállalatoknál dolgoztak, nyelvet és szakmát tanultak. A foglalkoztatással az úgynevezett Ratkó-korszak népes korosztályát, valamint az új gazdasági mechanizmus életbe lépésével prognosztizált munkaerő-fölösleget kívánták elhelyezni, míg az NDK a munkaerő-szükségletét pótolta ezen az úton. Az utolsó csoport 1980-ban utazott ki. Az egyezmény 12 éve alatt több mint 30 ezer fiatal dolgozott az NDK-ban, s egyes források szerint közülük mintegy tízezer maradtak Németországban. A téma tudományos feldolgozása még nem történt meg. https://www.nyugat.hu/cikk/magyar_vendegmunkasok_ndk (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 9.)

¹² MNL OL XIX-A-33-a-NDK-1406. (176.d.) Rosta Endre levele, 1971. december 18.

néhány rendezvényt szerveztek, amelyeknek a belvárosi MÖWE klub¹³ adott otthont. Számos rendezvényt pedig német partnerekkel – írószövetség, kiadók, üzemi, értelmiségi klubok – együtt valósítottak meg, ezeknek a társrendezők adtak helyet. Hegedűs Gyula az intézet 1970–1971. évi tevékenységéről szóló beszámolójában mindenekelőtt azt emelte ki, hogy az államközi megállapodás hiánya ellenére az NDK illetékes állami és pártszervei az intézet létezését és tevékenységét tudomásul vették. Sőt, a politikai jellegű rendezvényeiken – mint a felszabadulás 25. évfordulójához kapcsolódó kiállítás, Köpeczi Béla előadása a tudománypolitikai irányelvekről, konzultáció a tömegkultúra helyzetéről – a Liga für Völkerfreundschaft és a szakmai szervezetek mellett a Német Szocialista Egység Pártja Központi Bizottsága (NSZEP KB) és a külügyminisztérium munkatársai is részt vettek. Nem lehetett azonban nem észrevenni, hogy e kitüntetett figyelem mögött a BMKH tevékenységének politikai, ideológiai ellenőrzése húzódott meg. Hegedűs Gyula ezért is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy:

„rendezvényeink eszmei, politikai irányultsága megfelelt tágabb politikai törekvéseinknek. [...] programunk politikailag igényes volt: társadalmi valóságunk reális bemutatására törekedtünk, kerülve a félreértésre és ellenszenvre okot adó művek vagy tendenciák propagálását. Ilyen megfontolásból esetenként zárt szakmai körben mutattunk be 1-1 alkotást vagy anyagot (pl. Fényes szelek, Extázis vetítése Filmművész Szövetségben; a mai magyar grafikai kiállítás megrendezése a Művészeti Dolgozók Szakszervezetének Klubjában). Mindezzel elértük, hogy az illetékes szervek részéről egyetlen rendezvényünket sem érte politikailag elmarasztaló megjegyzés.”¹⁴

Az évad legjelentősebb eseménye a 25 éves a szabad Magyarország című kiállítás volt, melynek anyagát Berlinen kívül Magdeburgban és Karl-Marx-Stadtban is bemutatták, s összesen mintegy 9 ezer látogatót vonzott. Jelentős volt még a Bartók-évfordulóhoz kapcsolódó koncert és kamarakiállítás. Sok látogatót vonzott a Csák Gyulával, illetve Szepesi Györggyel megtartott író-olvasó találkozó.¹⁵

Nagy érdeklődésre tartottak számot a vidéki városokban – Drezda, Lipcse, Magdeburg, Greiswald, Potsdam, Weimar, Hoyeswerda, Jéna – rendezett filmvetítések,

¹³ Kalász, 2010. 109. A művészklub helyileg az akkor Hermann-Matern Straße, ma Luisenstraße nevet viselő utcában működött.

¹⁴ MNL OL XIX-A-33-a-BMKH-1969-1976-Jelentés, 1971. dátum nélkül. (179.d.) Ez azonban nem jelentette azt, hogy a keletnémet hivatalos személyek minden bemutatott alkotással egyetértettek volna. Túl pesszimistának találták például Dobozy Imre *Eljött a tavasz* című darabját, Simó Sándor *Szemüvegesek* című filmjének egyes jeleneteit pedig destruktívnak tartották, Köpeczi előadásából pedig a tudományos szabadság értelmezéséről mondtak kapcsán fejezték ki kételyeiket.

¹⁵ A részletes programot lásd MNL OL XIX-A-33-a-BMKH-1969-1976-Jelentés, 1971. dátum nélkül. (179.d.)

magyar hetek, ahol a látogatókhoz Magyarországról szóló propagandaanyagokat is el tudtak juttatni.

Hegedűs Gyula az eredményes munkavégzés akadályaként nemcsak a saját épület, hanem a munkatársak csaknem teljes hiányát, illetve a szakmai anyagaik (filmek, kiállítások) igen szűkös voltát és gyenge minőségét emelte ki. Nehezményezte, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézetétől csupán 21 régi, elavult játékfilmet kaptak, a Magyarország bemutatására kiküldött 40 rövidfilm közül pedig tíz a néptánc, a népművészet tárgykörébe tartozik. Így a filmprogramjaik jelentős részét nem a saját anyagaikkal, hanem a német vagy más hazai partnerek segítségével tudták csak megvalósítani.

„Sajnos jelenleg nemigen állunk jobban kiállítási anyaggal sem. Az évfordulós kiállításokon kívül 2 db nagyjából azonos témájú fotósorozatunk és egy szép, de igen kisméretű bélyegkiállításunk van. Aligha kell magyarázni, hogy ebből az anyagból szélesebb körű és társadalmi rétegekre adaptált színvonalas propagandát folytatni nem lehet. Külön gond, hogy az ifjúság számára sem filmjeink, sem kiállítási anyagaink nincsenek”¹⁶

– fogalmazott. Kitért arra is, hogy Nyugat-Berlinben – Demeter Sándornak, a KKI alelnökének a szóbeli utasítására – rendezvényt nem kezdeményeztek. Ugyanakkor kérte, hogy felettesei a másik fél részéről érkező kérések kapcsán gyorsabban döntsenek, operatív módon járjanak el, mert a hosszú bizonytalanság nem kedvez a már kialakított kapcsolatoknak.¹⁷

Az érdeklődés fenntartását, illetve a magyar kulturális jelenlét hangsúlyozását szolgálta Hegedűs Gyula 1971 utolsó napjaiban tartott sajtóbeszélgetése is. Az intézet 1972 közepén való átadását kész tényként jelentette be. A második félévre már kiállításokat, zenei és irodalmi rendezvénysorozatot, nyelvtanfolyamokat, könyvtári szolgáltatást ígért. Kiemelte a Petőfi születésének 150. évfordulójára, illetve Kodály Zoltán születésének 90. évfordulójára tervezett rendezvényeiket.¹⁸

Az intézetigazgatónak a következő évben – miután az épület átadását tovább halasztották – nem csak a beharangozott rendezvényekre, de az épületátadással kapcsolatos teendőkre, illetve az intézeti lét minimális feltételeinek megteremtésére kellett koncentrálnia. A szervezettebb és professzionálisabb munka érdekében

¹⁶ MNL OL XIX-A-33-a-BMKH-1969-1976-Jelentés, 1971. dátum nélkül. (179.d.) Megjegyezze azt is, a Csehszlovák és a Lengyel Intézet több mint 30 játékfilmmel, legalább tíz képzőművészeti kiállítással és mintegy 30 fotókiállítással rendelkezik.

¹⁷ MNL OL XIX-A-33-a-BMKH-1969-1976-Jelentés, 1971. dátum nélkül. (179.d.) Az intézet 1970. évi költségvetése 2 353 510 Ft volt. MNL OL XIX-A-33-a-Gazdaság-20068-1969. (1307.d.) Javaslat a BMKH 1970. évi költségvetésére, 1969. július 4.

¹⁸ Bald im eigenen Haus. *Berliner Zeitung*, 1971. december 31. és Vorträge, Sprachzirkel und Ausstellungen. Eine Vorschau des ungarischen Kulturzentrum. *Neues Deutschland*, 1971. december 30. Az 1972. évi részletes rendezvénytervet lásd MNL OL XIX-A-33-a-BMKH-1969-1976-Jelentés, 1971. dátum nélkül. (179.d.)

címírógép, fénymásoló, diavetítő, valamint a személygépkocsi mellé egy kisbusz vásárlását kérte.¹⁹ 1972 tavaszán a KKI további két új munkatársat helyezett ki, Széplaki Lászlóné félállásban a gazdasági ügyek intézését, férje pedig a gépkocsi-vezetői teendőket látta el.²⁰

Néhány hónappal később helyezték ki Szőke Györgynét, aki (politikai) munkatársként a kiállítások rendezéséért és a legújabb magyar filmművészeti alkotások megismertetéséért felelt. Munkáját eredményesen végezte, amit a Berlinben 1976-ban megtartott első magyar filmszemle sikere is jelzett. Férje a nagykövetség munkatársa volt, már csak ebből adódóan is – fogalmaztak a jellemzésében – sok társadalmi munkát végzett. Több mint két évig a Berlin 4. pártalapszervezet párttitkára és az MSZMP NDK-beli pártbizottságának is a tagja volt. Bár nem tartozott szorosan a munkaköréhez, sokat dolgozott az NDK-ban foglalkoztatott magyar szakmunkások kulturális ellátásáért.²¹ A munkatársi kör bővülését és a technikai adottságok javulását kihasználva 1972-ben a korábbinál több és rendszeresebb filmvetítést, néhány kiállítást és előadást is szerveztek a vidéki városokban.²²

A KKI elnöke, Rosta Endre 1972 őszén látogatást tett Berlinben, amelynek természetesen az volt az elsődleges célja, hogy az építkezést megtekintse, és az intézet mielőbbi átadását előmozdítsa. Kovács Imre nagykövettel, illetve Hegedűs Gyula igazgatóval folytatott tárgyalásain azonban több olyan probléma is fölmerült, amelyeket valamennyi külföldi magyar intézet kapcsán rendezni kellett. Hiányoztak például a szervezeti és működési szabályzatok, amelyek a napi munka tervezhetőségét, a minimális intézeti autonómiát biztosíthatták volna a nagykövetségekkel való együttműködésben. Nem volt egységesen szabályozva a magyar kiküldöttek,

¹⁹ MNL OL XIX-A-33-a-I.-1144-Utjelentes (106.d.) Papp György útijelentése, 1972. május 15.

²⁰ Mindketten 1972 márciusa és 1975 márciusa között dolgoztak az intézetben. MNL OL XIX-A-33-a-Gazdaság-B20005/121.-1972. (1307.d.) A tavasz folyamán Hegedűs Gyula több személy – Irene Trappe vagy Zimmermann Sigfriedné könyvtáros, Liljeberg Jörgné szervező, Erdélyi László vagy Günther Thien gondnok – alkalmazására is javaslatot tett. Különösen a gondnoki állás betöltését tartotta fontosnak, hogy az adott személy a ház műszaki átadásán már ott tudjon lenni. CHB Archivum BMKH iktatatlan iratai, Hegedűs Gyula javaslata, 1972. május 10.

²¹ Szőke Györgyné 1972. október 1. és 1976. augusztus 31. között volt a BMKH munkatársa. MNL OL XIX-A-33-a-Gazdaság-B20005/121.-1972. (1307.d.), MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-feljegyzések-diplomatafogadásáról-sz.n.-1976. (29.d.) és CHB Archivum BMKH iktatatlan iratai, Személyi ügyek, 1972. december 4. Szőke Györgyné 1976-ban megkapta a Szocialista Kultúráért Jelvényt. CHB Archivum BMKH iktatatlan iratai, Jellemzés, 1976. augusztus 25.

²² A külügyminisztérium a nagykövetség 1972. évi munkáját értékelve kevésnek tartotta a munkatársak vidéki jelenlétét, követendő példaként a BMKH-t említették. „Több figyelmet kellene a vidéki tapasztalatokra fordítani. [...] Javasoljuk, a vidéki párt és állami szervekkel való kontaktus kiszélesítését. Ebben a vonatkozásban – a nagykövet elvtárs látogatásain túl – célszerű lenne a munkaügyi csoport kontaktusait, valamint a Magyar Kultúra Háza rendezvényei nyújtotta lehetőségeket kihasználni és a diplomata elvtársak vidéki utazásait rendszeressé és tervszerűbbé tenni.” MNL XIX-J-1-j-NDK-001585 (108-142)-1973. (80.d.) Értékelés, 1973. február 20.

hozzátartozóik, a konzuli magyar útlevéllal rendelkezők és az idegen állampolgárok alkalmazásának kérdése. Mint ahogyan az igazgatók sem kapták meg a KKI és a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat között kötött megállapodást, így nem tudták, mihez ragaszkodhatnak a közös munka során. A KKI elnöke Hegedűs Gyulától 1972. szeptember végéig kérte az intézet következő évi szakmai munkatervét. Évi 12 kiállítás megrendezését várta el. Ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy az engedélyezett munkatársi létszámot az igazgató novembertől betöltheti. A tárgyalásokon szóba került az intézet Nyugat-Berlinben folytatandó tevékenysége is. A kérdés politikai súlya miatt Rosta maga sem tudta, mitévő legyen, s nyilvánvalóan nem dönthetett egyedül. Ezért időhúzásra játszott. Irányelvek kidolgozását ígérte, s azt kérte, hogy a BMKH ottani tevékenysége egyelőre a szervező, előkészítő munkára korlátozódjék. Ami, miután épp a tartalmi – a mit és hogyan szervezni – kérdésekről nem született döntés, az intézet nyugat-berlini tevékenységének elutasítását jelentette.²³

Mind a munkatársak létszámának, mind az intézet költségvetésének meghatározása már a kezdet kezdetén sem az ellátandó feladatokhoz igazodott. A BMKH az 1973. évre jóváhagyott költségvetése 829.200 DMO,²⁴ engedélyezett létszáma 15 fő volt. A magyar kiküldöttek 6,5 státuszt tölthettek be. A már kint dolgozókhoz – Hegedűs Gyula, Kalász Márton, Szőke Györgyné – 1973 februárjától igazgatóhelyettesi beosztással kihelyezték Forrai Györgyöt, aki korábban a KKI egyik osztályvezetője volt. Az igazgatóhelyettes feladatához a belső munkaszervezési, adminisztratív teendők, a gazdálkodás ellenőrzése mellett a zenei rendezvények tervezése, lebonyolítása, zeneelméleti előadások tartása, valamint a magyar személyek nevét viselő szocialista brigádokkal való kapcsolattartás tartozott.²⁵

A magyar nyelvtanítást Hegedűs Gyuláné és Kalász Mártonné felállású alkalmazásával tervezték megoldani. A külföldi alkalmazottak létszámát 8 főben limitálták. A KKI az ő alkalmazásukra fordítható beralapot a német szabályoknál alacsonyabban tervezte, ezért Hegedűs Gyula ezeket a státuszokat csak részben tudta

²³ MNL OL XIX-A-33-a-Nyugat-Berlin-5254/1972. (878.d.) Rosta Endre feljegyzése, 1972. szeptember 27.

²⁴ Deutsche Mark Ost. Átváltási arányok: 1 DMO = 4,1 Ft. CHB Archivum iktatatlan iratai, Papp György levele, 1973. március 7.

²⁵ Forrai György 1973. február 1. és 1978. augusztus 31. között dolgozott a BMKH-ban. CHB Archivum BMKH iktatott iratai 181/1975 és MNL XIX-A-33-a-BMKH-építése-sz.n.-Tájékoztató-1968. (179.d.) Kiküldetésének lejárta Kerekes Lajos igazgató, aki három évet dolgozott vele együtt, az alábbi jellemzést írta róla: „Munkája, személyes fellépése, jó nyelvi felkészültsége alapján a fogadó országban széleskörű elismerést érdemelt ki. Munkájának kifelé irányuló része sikeresebb volt, mint a kihelyezett magyar kollégákkal, vagy a konzuli útleveles magyar állampolgárokkal való együttműködése, amelyben időnként mutatkoztak bizonyos feszültségek és zavarok. [...] Forrai György a BMKH-ban eredményes, szorgalmas munkát végzett, tevékenységével – a Ház megalakulásától kezdve – jelentősen hozzájárult a magyar kultúra és művészetek eredményes terjesztéséhez, az Intézet tekintélyének és széleskörű népszerűsítésének megalapozásához.” CHB Archivum BMKH iktatatlan iratanyag, Forrai György jellemzése, 1978. július 1.

betölteni. Több hónapi késedelmet okozott az is, hogy felvételükre csak egy német hivatalon (Dienstleistungamt) keresztül kerülhetett sor. A számtalan bizonytalanságot és a finanszírozás alultervezettségét tapasztalva Hegedűs Gyula kérte, hogy az intézet féléves működése után mind a létszámot, mind a beralapot vizsgálják felül. Erre azonban nem került sor.²⁶

Az intézet megnyitását nagy várakozás övezte. Közrejátszhatott ebben az a tevékenység is, amelyet a „nem létező intézet” munkatársai az elmúlt két évben elvégeztek. A kisszámú rendezvénnyel sikerült felkelteni Berlin és a vidéki nagyobb városok lakosságának érdeklődését a magyar kultúra iránt. A megnyitó előtti napokban Hegedűs Gyula sajtótájékoztatót tartott, ahol ismertette az intézet tervezett programjait.

„Hidat akarunk építeni népeink között. Minden eszközzel ki akarjuk szélesíteni és erősíteni akarjuk a népeink között[i] politikai, társadalmi, kulturális és tudományos együttműködést. A magyarság életét széles körben kell bemutatnunk” – hangsúlyozta.²⁷

Hasonló gondolatokkal harangozta be az intézet működését az első, 1973. februári programfüzetben is: „Házunknak az a megtisztelő feladat jutott, hogy változatos és sokrétű programokon keresztül betekintést nyújtson NDK-beli barátainknak a magyar nép életébe, szenvedésekkel és forradalmi küzdelmekkel teli múltjába, valamint az új, szocialista Magyarország építésében elért eredményeibe. Házunk feladata, hogy fáradhatatlanul dolgozzon a népeink közötti barátság erősítésén. Ezt a feladatot szívesen teljesíti, s mindenben bármikor barátaink rendelkezésére áll.”²⁸

²⁶ CHB Archivum BMKH iktatlan iratai, Emlékeztető, 1972. december 19., Hegedűs Gyula levele, 1973. január 25., 1973. május 9.

²⁷ „Wir wollen eine Brücke schlagen, zwischen unseren Völkern, wollen die politischen, gesellschaftlichen, kulturellen und wissenschaftlichen Freundschaftsbeziehungen mit allen Mitteln verbreiten und verstärken. Das Leben des ungarischen Volkes soll in großer Palette dargestellt werden.” Ilka Grabusch: Kettenbrücke als Symbol. Morgen wird das Haus der Ungarischen festlich eröffnen. *Berliner Zeitung*, 1974. január 24. Más sajtóorgánumok is figyelemfelkeltő módon számoltak be az intézet átadásáról. Ehhez kapcsolódóan lásd Haus der Ungarischen Kultur im Stadtzentrum. *Berliner Zeitung*, 1973. január 26., Kulturzentrum in der DDR-Hauptstadt eröffnet. *National Zeitung*, 1973. január 26., Stätte der Freundschaft und das Kennenlernens. Ein Besuch im neuen Haus der Ungarischen Kultur an der Karl-Liebknecht Straße. *Neues Deutschland*, 1973. január 26., Wie einladend ist dieses haus? *Wochenpost*, 1973. február 2. A havi programokat egészen a 2000-es évek elejéig nyomtatott formában is elkészítették. Címlapján a '90-es évek elejéig a Lánchíd stilizált változata állt, amelyet vélhetően Konecsni György munkája ihletett, akinek 1970 decemberében retrospektív kiállítása volt a Külkapcsolatok Intézetének Dorottya utcai kiállítótermében.

²⁸ „Unser Haus hat die ehrenvolle Aufgabe, mit einer abwechslungsreichen und vielschichtigen Tätigkeit unseren Freunden in der DDR einen Einblick in das Leben des ungarischen Volkes zu vermitteln, in seine mit Leid und revolutionären Kämpfen angefüllte Vergangenheit ebenso wie in seine Errungenschaften beim Aufbau eines neuen, sozialistischen Ungarns. Unser Haus hat die Aufgabe, unermüdlich für die Festigung der Freundschaft zwischen unseren Völkern zu wirken. Dieser Aufgabe wird es mit Freuden nachkommen, indem es unseren Freunden

A BMKH az első perctől kezdve – amiről a programokban való tallózás során magunk is meggyőződhetünk – intenzív és sokoldalú tevékenységet fejtett ki.²⁹ Működésének körülményei azonban folyamatos alkalmazkodást és egyensúlyozást igényeltek. Egyszerre kellett a fenntartó KKI, a magyar külügyi apparátus és a fogadó fél elvárásainak megfelelni. Egyik sem volt egyszerű.

Mindkét országban egy végletekig centralizált politikai struktúra működött, amely már évtizedek óta nem tolerált semmiféle pluralitást és autonómiát. Magyarországon a '70-es években a kultúrpolitikai elveket az Aczél György által meghatározott három T határozta meg, azaz a politikai hatalom a művészeket a támogatott, túrt vagy tiltott kategóriába sorolta be, ami alapvetően határozta meg lehetőségeiket. E kategóriák határai állandóan változtak, valójában a struktúrát működtető kénye-kedve szerint. Ugyanakkor a politikai vezetés a kádári paradigma értelmében – miszerint 'aki nincs ellenünk, az velünk van' – a társadalom különböző csoportjainak a pacifikálására is törekedett.

Eric Honecker 1971. tavaszi hatalomátvételét követően az NDK-ban is hangsúlyeltolódás volt megfigyelhető. A szakmai, művészeti törekvések megítélését azonban továbbra is az ideológiai elvárások határozták meg. A keletnémet társadalom szabadságfoka rosszabb volt, mint a magyaré. Az államhatalom büntetéssel reagált minden, a határokat feszegető kísérletre. Ebben a politikai közegben a BMKH tevékenysége, a liberálisabbnak ítélt, sokszínűbb magyar kultúra bemutatása már önmagában gyanút keltett. S számolni kellett a keletnémet állami és pártapparátus állandó kitüntetett figyelmével, az ellenőrzéssel.

Ugyanakkor a hazai fenntartói magatartást is a mindenre kiterjedő kontroll, és nem a professzionális munka feltételeinek biztosítása határozta meg. Jó példa erre, hogy alig indult el az érdemi tevékenység, a KKI elnöksége máris az újjáépült külföldi magyar intézetek vizsgálatát határozta el. Ezért az igazgatóktól 1973. május 31-ig összefoglaló jelentést kért.³⁰

jederzeit und hilfsbereit zur Verfügung steht.” CHB Archivum BMKH iktatatlan iratai, Programfüzetek, 1973. február.

²⁹ A Berlini Magyar Kultúra Háza 1973–1975 közötti programjainak adatbázisát lásd <https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/magyar-kultura-haza-berlin-rendezyenyei>. (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 9.)

³⁰ A jelentésnek mindenekelőtt a rendezvények hatékonyságára kellett kitérnie. Azaz milyen társadalmi rétegek látogatták azokat, sikerült-e az eddiginél jobban megértetni Magyarországon a kultúrpolitikáját, elősegítették-e kapcsolataink elmélyítését, s milyen volt azok színvonala. Foglalkozni kellett a jelentésben az intézeteknek a fogadó országok különböző szervezeteivel és a nagykövetségekkel való kapcsolatával, valamint a munkafeltételeikkel is. MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-F-231 (0014862)-1973. (83.d.) Geréb Sándorné levele, 1973. április 13.

Hegedűs Gyula beszámolójában nemcsak az elvégzett munkát, de nehézségeiket is részletesen ismertette.³¹ A BMKH négy hónap alatt több mint 70 rendezvényt szervezett. Az összesen mintegy 12–13 ezer látogató nagy részét a kiállítások nézői alkották. A kiállításokat a KKI készítette el, azokat az intézetek készen kapták, a tematikába és a megjelenítés módjába is kevés beleszólásuk volt. Az összeállításnál általában nem vették figyelembe a kiállítótér adottságait sem. Az intézet nyitására elkészített, Maróti Ibolya által rendezett Gádor István-kiállítás modern és színvonalas anyaga a szakma és a közönség részéről is egyöntetű elismerést váltott ki. Merőben más jellegű volt, de sokaknak örömet okozott az NDK Bélyeggyűjtők Szövetségének közreműködésével megvalósított bélyegkiállítás is. Ezzel szemben a Czeizing Lajos képeiből összeállított, Budapestet bemutató fotókiállítás technikai kivitelezése miatt szinte élvezhetetlennek bizonyult. Igen értékes és sikeres, nagy érdeklődéssel várt vállalkozásnak ígérkezett a Magyar képzőművészet a két világháború között (Ungarische Kunst zwischen den beiden Weltkriegen) című kiállítás, amelynek installációját azonban gyártási hiba miatt nem tudták használni. Gerevich Éva rendező alkalmi megoldásokkal próbálta menteni a helyzetet, de az anyag egyharmadrészét így sem tudták bemutatni.³² Hegedűs Gyula úgy ítélte meg, hogy a kapott kiállításmatika egyrészt túl szűk, nem alkalmas az érdeklődés fenntartására, másrészt technikai megvalósítása nem megfelelő, „összhatása nem segítheti elő alapvető célkitűzéseink megvalósítását”.³³ Kifogásolta azt is, hogy a kiállításokhoz nem, vagy nagyon rossz minőségű, stencilezett ismertető készül, ami alkalmatlan a látogatók figyelmének felkeltésére, illetve a rendezvények reklámozására.

Nehézségbe ütköztek a magyar filmművészet legújabb alkotásainak bemutatásakor is. Az intézet rendelkezésére álló filmek nagy része évekkel, sőt évtizedekkel korábban készült, ezek zömét a német közönség már ismerte. A Negyedszázadunk társadalmi fejlődése a filmművészetben című rendezvénysorozatot bevezető előadást az igazgató szakmailag gyengének, elnagyoltnak, a fordítást pedig rossz minőségűnek ítélte. Sok idegeskedéssel járt, hogy a filmek nem, vagy csak az utolsó pillanatban érkeztek meg, ami miatt a programok megváltoztatására kényszerültek. Huszárik Zoltán filmjének, a *Szindbádnak* a bemutatását például már hetek óta várta a berlini közönség, amikor Budapestről az utolsó pillanatban közölték: a kópiát mégsem tudják küldeni. A meghirdetett filmvetítést az mentette meg, hogy Erfurtban előző este mutatták be, ahonnan Hegedűs Gyula és Kalász Márton maga hozta el a filmet az éjszaka folyamán.³⁴ A vetítés természetesen teltházas volt, s „véget

³¹ Az alábbiakban a beszámoló legfontosabb megállapításait foglalom össze. MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

³² Megértőbbnek bizonyultak a látogatók, akik valamennyi kiállítást dicsérték. A bejegyzések tanúsága szerint a látogatók között szép számmal voltak Berlinben élő fiatal magyar értelmiségiek. CHB Archivum BMKH iktatlan iratai, Vendégeknyv 1. kötet. (1973–1980).

³³ MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

³⁴ Kalász, 2010. 112.

nem érő vastapsot kapott – nekem külön élményem a sötétben mellettem ülő Franz Fühmann nyögéssorozata volt a velős csont láttán. Latinovitsot, ha ott van, a közönség vállon vitte volna éjszaka kocsmáról kocsmára”³⁵ – emlékezett Kalász. A négy hónap alatt 15 filmet mutattak be, a nézőszám mintegy 930 fő volt. Egy-egy filmet – kivételt a Szindbád, a Budapesti tavasz és a Jelenidő című alkotások jelentettek – 30-50-70 ember nézett meg.³⁶

Az irodalmi rendezvényeken egyrészt a magyar irodalom alkotóinak – Illyés Gyula-, Petőfi-est – műveit, illetve kortárs német írókat, költőket mutattak be. Másrészt tematikus előadásokat – A magyar emigráns irodalom Németországban, A magyar novella – tartottak. Ezeket a rendezvényeket szűk körű, ám annál lelkesebb szakmai közönség látogatta, akik előtt a magyar irodalom alkotásai nem voltak ismeretlenek. Többen közülük fordítóként maguk is sokat tettek azok német nyelvterületen való megismertetéséért. A BMKH a műfordítók és lektorok rendszeres találkozóhelyévé vált. Ebben az időszakban viszonylag nagy visszhangot kapott Ortutay Gyula berlini látogatása, aki a Budapesti Finnugrisztikai Nemzetközi Kongresszust készítette elő, s több ízben találkozott az ottani szakemberekkel.

A beszámolóban sikeresnek értékelték a zenei területen végzett tevékenységüket is. Várakozáson felül jó volt a Budapesti Kamarazenekar modern magyar művekből összeállított műsorának a fogadtatása. S értékesnek tartották a Magyar Dráma Hete rendezvénysorozat előkészítése kapcsán a Zeneművészeti Szövetséggel kiépített együttműködésüket csakúgy, mint a Komische Oper Hány János-bemutatójához nyújtott segítségüket.³⁷

Az első magyar nyelvtanfolyamok 4 csoportban 64 fővel március közepén indultak el. Az érdeklődés messze meghaladta az előzetes várakozásokat. A 450 jelentkező túlnyomó többsége fiatal értelmiségi volt. Az igazgató ezt egyszerre örömteli, ám a megfelelő tananyag, oktató és tanterem hiánya miatt nem kis gondot okozó kihívásként értékelte. S mint írta, a „szervezett nyelvvoktatás mellett a jelek szerint kívánatos lenne olyan oldottabb formák szervezése is, ahol a már magyarul tudók [...] társalgási lehetőséget kapnának”.³⁸

Az intézet könyvtára a kezdeti időszakban 3600 kötettel rendelkezett, amiből 450 kötet német nyelvű volt. A 140 állandó olvasó, illetve kölcsönző 60%-át a Berlinben élő magyarok képezték. Az olvasótermet az ifjúsági csoportok számára

³⁵ Kalász, 2010. 112–113.

³⁶ A vetített filmek: *Talpalatnyi föld, Szindbád, Így jöttem, Valahol Európában, Körhinta, Budapesti tavasz, Hűsz 20 óra, Apa, Sodrásban, Hannibál tanár úr, Csillagosok katonák, A tizedes meg a többiek*. A Magyarországról vagy egy-egy alkotóról szóló – Budapest, Balaton, Kálcsai rapszódia, Népművészet, Kovács Margit tematikájú – ismeretterjesztő rövidfilmeket 500 személy látta. MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

³⁷ Ebben az időszakban a Budapesti Kamarazenekar mellett fellépett még a Musica Sacra együttes, szerveztek egy Kodály-emlékkoncertet, és bemutatkozási lehetőséget biztosítottak NDK-beli előadónak is. MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

³⁸ MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

hirdetett vetélkedő, illetve a Világifjúsági Találkozóra való készülés miatt sokan látogatták. A kézikönyvtárban azonban csak kevés és elavult kötet állt rendelkezésre, s hiányoztak a Magyarországról szóló modern információs anyagok is, így a megnövekedett érdeklődést csak részben tudták kielégíteni.³⁹

A látogatottság értékét növelte, hogy azt valamennyi művészeti területen összességében igényes, színvonalas rendezvényekkel érték el, amelyek között a komoly műfajokhoz tartozók domináltak. A könnyed, szórakoztató események az „indokolt mértékben sem voltak jelen, ami hosszabb távon se nem helyes, se nem tartható”⁴⁰ – fogalmaztak. Az igazgató önkritikusan jegyezte meg azt is, hogy az első hónapokban kevés figyelmet tudtak szentelni a fiatalabb korosztály elérésének, rendezvényeik a kultúra területére korlátozódtak, így a nagyközönség részére „nem adtak betekintést mai társadalmi-politikai-gazdasági életünk sokszínűségébe és küzdelmeibe”.⁴¹ Az intézet nem tudott eleget tenni az NDK-ban tanuló, dolgozó magyar fiatalok elvárásainak sem. A KKI a korábbi egyeztetéseken – mint ahogyan arra korábban már kitértem – következetesen amellet érvelt, hogy az NDK-ban dolgozó magyarok kulturális ellátását az intézet nem tudja felvállalni. Ezt a külügyminisztérium elfogadta, de a problémát nem oldotta meg. Így az érintettek, érthető módon, igényeikkel, kéréseikkel az intézet munkatársaihoz fordultak.

Az igazgató a BMKH kapcsolatait mind az NDK állami és pártszerveivel, mind a nagykövetséggel jónak értékelte. „Nyugodtan elmondható, hogy rendezvényeink eszmei-politikai jellege összességében, de részleteiben is megfelelt nemcsak a közönség, hanem a szakmai és hivatali szervek elvárásainak is. Rendezvényeinket azok politikai tartalma, előadásmódja, előadóink és művészeink magatartása miatt elmarasztalás nem érte, elismerés annál inkább”⁴² – hangsúlyozta.

Az intézeti munka személyi, tárgyi feltételeivel kapcsolatban azonban több megoldásra váró problémát jelzett. Az intézet munkatársait emberi, politikai és szakmai kvalitásaik alapján a feladatok ellátására alkalmasnak, a technikai létszámot, illetve az e célra fordítható beralapot azonban elégtelennek tartotta.⁴³ Felhívta a figyelmet

³⁹ A Junge Welt ifjúsági lappal közösen Ki mit tud Magyarországról címmel vetélkedőt hirdettek. „A nagyfokú érdeklődés mellett azonban az is felszínre került, hogy a résztvevők ismeretei Magyarországról igen hézagosak. Hasonló rendezvény szervezése esetén külön gondolnunk kell olyan anyagok összeállítására, amelyek révén a részt venni szándékozók a témában tájékozódhatnak.” MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

⁴⁰ MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

⁴¹ Ezt egyrészt azzal magyarázta, hogy két ilyen jellegű rendezvény is elmaradt, másrészt a megfelelő anyagok hiányában erőfeszítéseik féloldalasá váltak. MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

⁴² MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

⁴³ „Jelenleg nem megoldott a gépírói munka, férfi munkaerő hiányában nehézséget jelent a kiállítási tárgyak és egyéb anyagok csomagolása és rakodás, a rendezvénytermék gyakori átrendezése, nem megoldott az emeleti szint felügyelete, nem tudjuk biztosítani kiállításaink szombati nyitvatartását.” MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25.

arra is, hogy bár az egyes költségek végleges alakulásáról még nincs tapasztalatuk, az már most látszik, hogy a működési költségkeret megközelítően sem lesz elegendő, s a következő tanévre nincs biztosítva a nyelvoktatók bére sem. A mindennapi munkát hátráltatta, hogy továbbra is számos műszaki probléma várt megoldásra az épület, illetve a technikai berendezések kapcsán: a vetítő nem volt alkalmas tévéfilmek lejátszására, hiányzott a magyar nyelvű filmek szövegének beolvasásához szükséges berendezés, s kézzel címeztek a havi átlag 5-6 ezer borítékot is. Javaslatot tett az emeleti foyer átalakítására is, hogy a kisebb létszámú rendezvényeiket ne a tanács-teremben kelljen megtartaniuk. A hatékonyabb reklám- és információs tevékenység érdekében a kirakat műszaki és esztétikai átalakítását kérte.⁴⁴

Sok tekintetben tehát a Berlini Magyar Kultúra Háza nem optimális körülmények között kezdte meg működését. A fenntartó Kulturális Kapcsolatok Intézete nem tudta biztosítani azokat a személyi és tárgyi feltételeket, amelyek a sokoldalú, hatékony és professzionális munkához szükségesek lettek volna. Folyamatosan meg kellett felelni az NDK állami és pártszervezetei ideológiai elvárásainak is, amelyek némi gyanakvással figyelték az intézet tevékenységét. Ugyanakkor a látogatók – írók, költők, műfordítók, zeneművészek, fiatal értelmiségiek – az első perctől kezdve nagy érdeklődéssel és szimpátiával követték még az esendőbb programokat is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kalász Márton: Berlin – zárt övezet. Emlékezések. Budapest: Holnap Kiadó, 2010.

Internetes források

<https://kisebbsegkutato.tk.hu/adatbazis/magyar-kultura-haza-berlin-rendezvenyei>.
https://www.nyugat.hu/cikk/magyar_vendegmunkasok_ndk (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 9.)

Levéltári források

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

XIX-J-1-j-NDK – Külügyminisztérium TÜK iratok, NDK 1945–1964

XIX-J-1-k – Külügyminisztérium Általános iratok, NDK 1945–1995

XIX-A-33-a – Kulturális Kapcsolatok Intézete Általános iratok 1958–1980.

XIX-A-33-b – Kulturális Kapcsolatok Intézete TÜK iratok (1958–1980)

Collegium Hungaricum Berlin Archivuma BMKH iktatott iratai

⁴⁴ MNL OL XIX-A-33-b-008/15-1/1973. (129.d.) Jelentés, 1973. május 25. Az intézet létszáma és a beralap kapcsán lásd még 3/1973. CHB Archivum BMKH iktatott iratai, Hegedűs Gyula feljegyzése, 1973. május 4.

KOVÁCS BEÁTA*

„nem biztos, hogy lennél ő, de azért örülsz, hogy ismered”**

*Eltérő magyarságképek a parlamenti pártok aktivistáinak körében****

‘The Hungarian patient.’ Different images of the Hungarian identity among political activists.

ABSTRACT: The main goal of this research is to explore the emotional structures of the Hungarian identity. During the research, seventy semi-structured creative interviews were conducted with current political activists. The interview questions were combined with metaphors, and the activists belonged to political parties which were members of the Hungarian Parliament. The main findings of my research support that most of the metaphors are loaded with our pasts. Besides that, psychological approaches were quite common among the respondents: several interviewees ‘diagnosed’ Hungary with mental illnesses. Finally, ‘Hungarian exceptionalism’ has appeared many times in metaphors. This term refers to the notion that the Hungarian people are somehow unique, and some hard-to-grasp quality in them only and exclusively characterizes Hungarians.

KEYWORDS: Hungarian identity, political activists, metaphors, qualitative, political emotions

Bevezetés

Rogers Brubaker szerint, habár a nemzetek mindig elképzelt közösségek, azokat „különféle módon képzelik el [...] nemcsak különböző nemzeteket képzelnek el különféle módokon, de egyazon nemzetet is máshogy képzelnek el különböző

* A szerző az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.
E-mail: kovacs1991@gmail.com

** Ármin, párt nélküli, baloldali interjúalany

*** A kutatás az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

korokban – sőt különböző emberek egyazon korban is.”¹ Az előbbi felvetéshez szorosan kapcsolódva, jelen kutatási projekt legfőbb célja választ kapni arra a kérdésre, hogy milyen képek élnek az interjúalanyok fejében Magyarországról és a magyar identitásról.

Doktori kutatásomban a félelem és az ideológiai identitás kapcsolatát vizsgálom, tágabb értelemben pedig az érzelmek politikában betöltött szerepével foglalkozom.² A liberális demokrácia működési módjának egyik kritikus pontja a szakirodalomban éppen az, hogy a liberalizmus ideológiája kevésbé veszi figyelembe a politikai identitás érzelmi oldalát, sőt, próbálja kiszorítani az érzelmeket az identitásképzés folyamatából.³ Ezzel szemben a modern nemzetállam a politikai érzelmek katalizátoraként működik, és az állampolgárság neutrális koncepcióját az érzelmi szempontból is megélt politikai identitás irányába mozdítja el. Az előbbi feltevésen alapul az Anderson által megalkotott „elképzelt nemzetállam”, „elképzelt közösség” gondolata is, amelynek lényegi pontja, hogy a „mély, horizontális bajtársiasság” érzésének hatására a nemzet nemcsak elképzelt, de megélt és átélt közösség is.⁴

A kutatás novumát két tényező adja. Egyrészt a tanulmányban a magyar identitásképeket körülvevő érzelmi struktúrákra helyezem a hangsúlyt. Másrészt a projekt magában foglal egy metodológiai újszerűséget is, hiszen játékos formában, metaforákon keresztül kíván közelebb kerülni a vizsgált kérdéskörhöz. Nem mellékesen, mivel a kutatás egy igencsak átpolitizált közegben zajlik, így egyféle elemzői nézőpontot is felkínál, azaz elősegítheti a mai magyar politika folyamatainak feltárását, ezen belül pedig az ideológiai különbségekre (jobb- és baloldal) koncentrálni.

A tanulmány felépítése a következő: az első részben az elméleti alapvetéseket tisztázom, így elsősorban az érzelmek, a metaforák és a nacionalizmus kapcsolatairól írok. Ezt követően igyekszem rövid körképet adni a magyar kontextusról, azaz a magyar identitásra vonatkozó kutatásokat ismertetem. Az írás empirikus részében fölvezetem az általam használt módszert (metafora), és 4 kategória által elemzem az interjúalanyok által alkotott Magyarország-képeket, majd pedig az

¹ Brubaker, R.: In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism. *Citizen-ship Studies*, 2004/2. 115–127. 122.

² Erről lásd bővebben: Kovács B.: „mindenki külföldre fog menni vagy messzebb.” (E)migrációs félelmek Ózd városában. *Socio.hu*, 2020a/10. 27–52.; Kovács B.: Félek, tehát vagyok. Félelem mint politikai identitás. *Politikatudományi Szemle*, 2020b./2. 7–31.; Kovács B.: A migránsok és az elvadult vegánok. Migrációs félelmek és klímaszorongás a parlamenti pártok aktivistáinak körében. (Megjelenés előtt.) *Socio.hu*, 2024.

³ Berezin, M.: Secure States: Towards a Political Sociology of Emotion. *The Sociological Review*, 2002. 33–52. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2002.tb03590.x>; Mouffe, C.: Politika és politikai. *Kon-szenzus*, 2011/16. 25–48.

⁴ Anderson, B.: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.

azokhoz kapcsolódó reményeket és félelmeket mutatom be. A tanulmány a diszkusszióval zárul.

Sokarcú nacionalizmus

„Bárki, aki a modern világ formáját és eredetét kutatja, előbb-utóbb szembesül a nemzetek erejével és mindenütt jelenlévő voltával. Bizonyos értelemben semmi sem jelöli ki olyan világosan a modern korszak határait, és befolyásolja olyan nagymértékben attitűdjeinket, érzelmeinket, mint a nemzeti tudat és a nacionalista ideológia”

– írja Anthony D. Smith *A nemzetek eredete* című művében.⁵ A szerző szerint a modern világ lényegében elképzelhetetlen a nacionalizmus nélkül, mivel az olyan keretrendszer ad a mindennapi működésnek, amely alapján eldönthető, hogy mi az, ami jó, és mi az, ami rossz, így kiindulópontot jelent céljaink meghatározásához és a kollektív tevékenységek kialakításához is.⁶

A nemzet fogalma tehát viszonylag új az emberiség történelmében, azonban rövid idő leforgása alatt kulcsfontosságúvá vált a globális jelenségek megértésében. Mivel azonban a történelmi feljegyzések igen sokfélék, ezért a nacionalizmusról alkotott elképzelések is azok.⁷ A nacionalizmuselméletek tengerében abban viszonylagos egyetértés van a szerzők között, hogy bár az modern jelenség, olyan mítoszokra, emlékekre, értékrendekre és szimbólumokra támaszkodik, amelyek generációkon át öröklődnek.⁸

Vannak, akik megkülönböztetik a „politikai” és „kulturális” nacionalizmust. Az első a nemzet függetlenségének és szuverenitásának, a második pedig a nemzet identitásának és kultúrájának létrejöttére és fenntartására irányul.⁹ Másképpen fogalmazva, megközelíthetjük az előbbieket a racionalitás és az emocionalitás elválasztásaként is. A „politikai” nacionalizmusban a nemzet a polgárok szabad szövetsége, racionalis és önkéntes politikai konstrukció. Ennek alkotóelemei az ún. instrumentális tényezők: a politikai igazgatási rendszer, a közös norma- és jogrendszer, a gazdaság nemzeti keretei, a közös infrastruktúra, a szolgáltatások, a szociális gondoskodás. A második, kulturális megközelítés az előbbivel szemben egy történeti közösség megtestesülésként, az identitásérzés kifejeződésekként fogja

⁵ Smith, A. D.: *A nemzetek eredete*. In: Kántor Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 1995. 204–229, 204.

⁶ Smith, 1995.

⁷ Hall, J. A.: Nationalisms: Classified and Explained. *Daedalus*, 1993/3. 1–28.

⁸ Conversi, D.: Nationalism, Boundaries, and Violence. *Millennium-journal of International Studies*, 28., 1999. 553–584. <https://doi.org/10.1177/03058298990280030901>. (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 14.)

⁹ Hutchinson, J.: *The Dynamics of Cultural Nationalism The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. Taylor & Francis, Routledge, 1987.

fel a nemzetet. Ebben az esetben inkább az olyan szimbolikus elemek kapnak szerepet mint a közös nyelv, a kulturális, etnikai gyökerek, a közös múlt emlékezete, a szokások, hagyományok és a lelki összetartozás érzete.¹⁰

Az előbbi dichotómiát árnyalando Smith a nemzeti identitás öt különböző aspektusát különbözteti meg. Az első a kulturális dimenzió, amely az emberiség kulturális eszközkészletére utal. A második aspektus a természeti környezet, amely a nemzet természeti szépségeit és erőforrásait tükrözi. Ezt követi a funkcionalitás dimenziója, amely az ország gazdasági és politikai teljesítőképességét foglalja magában. A negyedik alkotóelem az ún. normatív faktor, amely az ország integritását reprezentálja az értékek és normák tekintetében. Végül pedig az érzelmi dimenzió, amely a nemzet iránt érzett szeretet és egyéb érzelmek összességéként írható le. A következő fejezetben az érzelmi dimenzióra vonatkozó szakirodalmi megállapítások kerülnek a középpontba.¹¹

Nemzet és érzelem

Nem igényel túl nagy belátást, hogy kijelentsük, a nacionalizmus ideológiája emocionálisan terhelte. A háborús áldozatok például egyértelműen nagymértékű érzelmi kötődést feltételeznek a nemzethez. Intenzív büszkeséget érzünk, amikor a nemzeti himnuszot énekeltük, vagy amikor aranyérmet szerzünk az olimpián. Félelmet kelt bennünk, ha valaki megtámadja az országunkat, és sokan igen dühössé és ellenségesé válnak azokkal szemben, akiket a nemzeti integritás felhígításával vádolnak.¹²

A nacionalizmust értelmezhetjük úgy is, mint nemzeti érzést vagy a nemzethez tartozás érzését, valamint az annak jólétére és biztonságára való törekvést, más-képpen azt is mondhatjuk, hogy egy csoport (nemzet) kollektív érzelmét jeleníti meg. Mivel az embereknek alapvető szükséglete, hogy stabil közösségekhez tartozzanak, így a nacionalizmus sikere éppen abban rejlik, hogy az eltűnőben lévő hagyományos hitek helyett — ha a vágyak és a képzelet világában is — tud ilyen közösséget nyújtani, így a nacionalizmus megjelenése egyféle pótvallás is.¹³ A nacionalizmusnak ugyanis megvan az az egzisztenciális és emocionális ereje, amely az embereknek egyféle kontinuitást ad az életükre nézve. Annak a reményét nyújtja, hogy az egyén valami nagyobbak a része, ezáltal magasabb értelmet is nyer, mivel a nemzet részeként mindenki megküzdhet a saját halálával is. Így a nemzet

¹⁰ Dieckhoff, A.: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio*, 2002/4. 7–22.

¹¹ Smith, 1995.

¹² Cox, L.: *Nationalism: Themes, Theories, and Controversies*. Singapore: Palgrave Macmillan, 2021. <https://doi.org/10.1007/978-981-15-9320-8> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 10.)

¹³ Smith, 1995.

jövőjének fenntartása értelmében akár „meghalni is szabad”, ezzel is magyarázható, hogy egyesek miért áldozták/áldozzák fel életüket a hazáért.¹⁴

Barbara Rosenwein szerint a nemzet nemcsak elképzelt közösség lehet, hanem egyben érzelmi közösség is. Az érzelmi közösségek olyan csoportok, amelyek közös értékeket vallanak, megvannak a közös érzésmódjaik, és hasonlóan fejezik ki az érzéseiket.¹⁵ A nacionalizmussal kapcsolatban kiemelten fontos az összetartozás érzése, amely magától értetődően magába vonja a kizárás aktusát is. A nacionalizmus ugyanis igencsak inkluzív, amikor a „nemzeti Mi-ről” beszél, ilyenkor a szeretet, a hűség és az összetartozás kerülnek előtérbe, amelyek összekovácsolják az embereket. Ezzel párhuzamosan azonban ez a nemzeti közösség csak a Mások általi visszatükrözőedésben születhet meg, ez pedig olyan érzelmek megszületését hozza magával, mint az utálat/undor vagy a félelem. Kívülről ez igaz lehet például a szomszédos országokra, belülről pedig a társadalom azon tagjaira, akik valami miatt nem a társadalmi többség részét képezik.¹⁶

A nacionalizmussal kapcsolatban fontos érzelem még a nosztalgia, vagyis a gyógyódás egy olyan kor után, amely igazából sohasem létezett. Emellett a természet és táj is egyféle érzelmi reflexiót tesz lehetővé. A magyarok esetében például a pusztá, az Alföld romanticizálása vált fontossá, vagy hogy geopolitikai pozíciónknak köszönhetően mi lettünk Európa védőbástyái a törökökkel szemben. Végül, de nem utolsósorban a nemzeti szimbólumok is kiemelkedő jelentőséggel bírnak, mivel ezek olyan objektumok, amelyek képesek az érzelmek felerősítésére, érzelmeket kötnek meg és közvetítenek.¹⁷

Nemzet és metafora

Amellett, hogy a nemzetnek számos objektív tényezőnek kell eleget tennie, (nyelv, terület, vallás), vannak olyan nehezen mérhető szubjektív elemek is (érzet, akarat, percepció), amelyek megragadására kitűnően alkalmasak a metaforák. A klasszikus nacionalizmuselméletekhez visszakapcsolva azt is mondhatnánk, hogy a metaforák leginkább a kulturális megközelítésekhez, a racionálisan, illetve instrumentálisan kevésbé leírható identitáselemekhez kapcsolhatók. A közös nemzeti emlékek és gondolatok ugyanis sokszor nem fejezhetők ki szavakkal, hanem

¹⁴ Eiranen, R.: Emotions and Nationalism. In: Barclay, K. – Stearns, P. N. (eds.): *The Routledge History of Emotions in the Modern World*. London: Routledge, 2022. 407–422.

¹⁵ Rosenwein, B.H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. New York: Cornell University Press, 2006.

¹⁶ Eiranen, 2022.

¹⁷ Eiranen, 2022.

inkább szagokban, hangokban, ízekben és képekben kaphatóak el.¹⁸ Az elmúlt évtizedekben egyre hangsúlyosabbá vált a kollektív identitások szubjektív dimenziójának a vizsgálata (diskurzus, emlékezet, szimbólumok, mítosz), illetve ezek szerepe az identitáskonstrukcióban. A metafora egyrészt integráns részét képezi ezeknek, másrészt pedig remekül összekapcsolja az előbbi aspektusokat, így a metaforák interpretációja a kollektív identitások megértését is elősegíti.¹⁹

A metaforák és a nacionalizmus kapcsolata komoly történelmi előzményekkel bír. A nacionalizmus ideológiája ugyanis erősen támaszkodik a figuratív nyelvhasználatra, legyen az a politikai terminológia (államfő, politikai test) vagy a sztereotipikus nemzeti karakterek szimbolikája, úgy mint például Uncle Sam (USA), John Bull (Anglia) vagy Marianne (Franciaország).²⁰ A nyugat-európai kulturális kontextuson belül tehát a metaforák erősen rögzültek a nacionalista diskurzusban, különösen a nemzet mint test és a nemzet mint személy metaforák váltak népszerűvé mintegy fél évezreden át, a római-görög kulturális örökségre támaszkodva.²¹ A testmetafora előzményei már az ókori görög filozófusok írásaiban is megtalálhatók, például Arisztotelész *Politikájában* és Platón *Államában*. A 16. század elejére a késő latin corpus politicum kifejezést minden nagyobb európai nyelvre lefordították (például body politics, corps politique, politischer Körper). Ezekkel egyenértékű kifejezéseket pedig széles kulturális kontextusban dokumentáltak mind a jelenkori, mind pedig a történelmi használat során.²²

Andreas Musolff kutatásában szintén amellet érvel, hogy a nemzeteket is elképzelhetjük úgy, mint egy tipikus anatómiával rendelkező emberi személyt. A nemzet mint testmetafora ugyanis országhatárokon, nyelveken és évszázadokon átívelő hagyománnyal rendelkezik: egy olyan gondolatkísérletként fogható fel, amely a nemzet kulcsfontosságú tulajdonságainak megalkotásával áll kapcsolatban, és kitűnően alkalmas a sokrétű történelmi tapasztalat és a kollektív öntudat elemeinek megragadására. Emellett a nemzet mint test és a nemzet mint személy

¹⁸ Löfgren, O.: The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea*, (47.) 2017. 35–53. 10.16995/ee.1382.

¹⁹ Šarić, L.: Metaphors in the discourse of the national. *Družboslovne razprave*, 2015/80. 47–65.

²⁰ Musolff, A.: Migrants' Nation-as-Body' metaphors as expressions of transnational identities. *Language and Intercultural Communication*, 2023/3. 229–240, DOI: 10.1080/14708477.2022.2157836

²¹ Harvey, A. D.: *Body politic. Political metaphor and political violence*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. 2007.; Musolff, A.: *National Conceptualisations of the Body Politic: Cultural Experience and Political Imagination*. New York: Springer, 2021. DOI:10.1007/978-981-15-8740-5.

²² Anderson, 2006; Huang, C.: The 'body politic' in ancient China. *Acta Orientalia Vilnienisa*, 8(2), 2007. 33–43. <https://doi.org/10.15388/AOV.2007.2.3736>; Kudayisa, G.: *Region, nation, "heartland". Uttar Pradesh in India's body politic*. London: Sage, 2006.; Shogimen, T.: Imagining the body politic: Metaphor and political language in late medieval Europe and Tokugawa Japan. In.: Shogimen, – Nederman, C. J. (Eds.): *Western political thought in dialogue with Asia*. Lexington Books, 2009. 279–300.

metaforák használatának sikere azon is alapszik, hogy kevés dolog lehet számunkra ismerősebb és közvetlenebbül hozzáférhető, mint saját testünk és személyiségünk. Ezek a metaforák egy reflektív, ironikus attitűdöt tükröznek a mindennapi nacionalizmussal²³ kapcsolatban különböző sztereotipikus vonásokkal játszva, amelyek azonban csak adott kulturális közegben és történeti kontextusban értelmezhetők.²⁴ A metaforák tehát gyakran a nemzeti sztereotípiákra²⁵ épülnek, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen Lippman definíciója alapján a sztereotípiák nem mások, mint a fejünkben található képek kategorizált változatai.²⁶

Musolff kutatása egy olyan globális felmérés interpretációján alapszik, amelyben a nemzet mint test metaforát vizsgálták 2011–2020 között, mintegy 51 egyetem részvételével 31 országban, köztük Magyarországon is, egyetemi hallgatók körében angolul. A metaforaalkotás lényegében teljes szabadságot adott a válaszadóknak abban, hogy bármilyen testhez kapcsolható kifejezéssel leírhatták a nemzet identitását, és egyben kifejezhették az ahhoz való viszonyukat. Több százféle metafora keletkezett, ahol az emberi test szinte összes részét felhasználták, emellett egészséggel és betegségekkel kapcsolatos metaforákat is alkottak, valamint személyiségvonásokat és társadalmi szerepeket is felvázoltak, annak ellenére, hogy a feladat alapvetően a test ábrázolására vonatkozott.²⁷

Többféle metaforaszcenárió alakult ki. A metaforák első köre a nemzet mint anatómiai test (ide tartoznak az egészséggel kapcsolatos megállapítások is), a második pedig a nemzet mint földrajzi test kategóriába tartozott. További lehetőség volt még, amikor a nemzetet meghatározott testrészként írták le a válaszadók. Szintén jellemzővé vált, hogy a nemzetet a saját testük részeként jellemezték a kitöltők (például a nemzet olyan, mint a vérem, nem tudok nélküle élni). Az ötödik scenárió szerint pedig a válaszadók személyként képzeltek el a nemzetet.²⁸

A magyar minta (53 válasz) leginkább a nyugat-európai mintához hasonlított (ott is az angolhoz áll a legközelebb), mert a legtöbben a teljes testet vagy a földrajzi testet használták Magyarország leírásához. Ezek a metaforák három fő fogalmi

²³ Billig, M.: *Banal nationalism*. London – Thousand Oaks, Calif.: Sage. 1995; Skey, M.: The national in everyday life: A critical engagement with Michael Billig's thesis of banal nationalism. *The Sociological Review*, 57(2), 2009. 331–346.; Fox, J. E. – Miller-Idriss, C.: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8(4), 2008. 536–563. <https://doi.org/10.1177/1468796808088925>

²⁴ Musolff, 2021.

²⁵ Az etnikai csoportokra és nemzetekre használatos sztereotípiák esetében meg lehet különböztetni az auto- és a heterosztereotípiákat. Az autosztereotípiák az ún. ingroupra, vagyis a saját csoportra irányulnak, és általában pozitívak, míg a heterosztereotípiák az ún. outgroupot, vagyis a másik csoportot célozzák, és tartalmuk jórészt negatív. Erről lásd LeVine, R. A. – Campbell, D. T.: *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. New Jersey: John Wiley & Sons, 1972.

²⁶ Lippmann, W.: *Public Opinion*. New York: Harcourt Brace, 1922.

²⁷ Musolff, 2021. 2023.

²⁸ Musolff, 2021., 2023.

komplexum köré épültek: szív-vér, fej-agy, test-testrészek. Viszonylag gyakoriak voltak az ironikus és keserű kommentek az amputált testrészekkel kapcsolatban, amelyek egyrészt a magyar területek csonkaságára, másrészt pedig a „hiányos” magyar népességre utaltak: például az emberek teste nagyobb, mint a földrajzi test. Eből a kutatásból is látszik, hogy a Trianon-trauma nagyon mélyen rögzült a magyar (politikai) diskurzusba. Egyéb negatív észrevételek is érkeztek a nemzet egészségügyi állapotára nézve, amelyek elsősorban az aktuális politikai helyzetre reflektáltak (rothadó hús). Végül az olyan típusú metaforák, amelyekben a válaszdó saját teste/személyisége részeként jelenítette meg az országot, nagyon ritkának bizonyultak.²⁹

Identitáselemek Magyarországon

A nemzeti identitásunkkal kapcsolatos viták és diskurzusok jelen vannak és meghatározzák a nyilvánosság legfontosabb konfliktusait. Általánosságban elmondható, hogy Magyarországon a politika nagy befolyással rendelkezik a nemzeti identitás erősítésében-gyengítésében, tartalmának változtatásában.³⁰

A nemzeti identitás kérdése már régóta izgatja a társadalomtudósokat, így számos empirikus vizsgálat született a rendszerváltást megelőzően és azt követően is ebben a témakörben.³¹ A 2000-es évektől kezdve valamelyest csökkent az érdeklődés a terület iránt, illetve eltolódást tapasztalhatunk a témaválasztásban a határon túli magyar közösségek identitáskutatásának irányába.³²

²⁹ Musolf, 2021, 2023.

³⁰ Policy Solutions: *Nemzeti identitás – egység vagy sokszínűség? – Politikai Megbékélés Beszélgetéssorozat II.* 2013. https://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/18/nemzeti_identitas_egyseg_vagy_sokszinusegpdf (Letöltés ideje: 2023. november 20.)

³¹ Csepeli Gy.: *A nagyvilág e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Budapest: József Műhely Kiadó, 2002; Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. – Poór J.: *Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón.* In: *Társadalmi riport 2004.* Budapest: TÁRKI, 2004. 471–483; Csepeli Gy. – Örkény A.: *Ideology & Politics in Hungary. The Twilight of State Socialism* London: Pinter Publishers, 1992; Csepeli Gy. – Örkény A.: *A magyar nacionalizmus változó arca.* In: *Társadalmi riport 1996.* Budapest: TÁRKI Századvég, 1996. 272–295; Csepeli Gy.: *Nemzeti érzés és tudatvilág Magyarországon.* Budapest: Műsák, 1985.; Simonovits B.: *Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között.* In: *Társadalmi Riport 2014.* Budapest: TÁRKI, 2014. 404–431.

³² Bali J. – Hajdu Á. – Marelyin Kiss J. – Nádas Zs.: *Hazatalálók és hazát találók. Tanulmányok a külhoni magyar ifjúság helyzetéről.* Budapest: Kárpát-Haza Könyvek, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017; Bali J. – Hajdu Á. – Marelyin Kiss J. – Nádas Zs. (szerk.): *Merre tovább? Felvidéki magyar fiatalok. Kutatási jelentés.* Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2015.; Bali J.: *A külhoni magyarság nemzettudatáról. Kárpát-haza Szemle,* Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2014. 104–113.; Bárdi N.: *Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. Metszetek,* 2013/2–3. 40–79; Gereben F.: *Az erdélyi magyarok identitástudata. Magyar Szemle,* 1999/9–10. 64–95; Gereben F.: *A szlovákiai magyarok identitástudata és*

Azt érdemes már a legelején tisztázni, hogy bár az alábbiakban idézett kutatások témája ténylegesen hasonlít e tanulmány kérdésfeltevéséhez, a tudományos megközelítések azonban eltérőek. Az itt bemutatott vizsgálatok ugyanis meghatározott identitáselemekkel dolgoznak, a nacionalizmus szintjét mérik, ún. büszkeségelemeket tanulmányoznak, így alapvetően statisztikai modellekre támaszkodó reprezentatív kutatások. Ebből kifolyólag az alábbiakban bemutatott elemzések sokszor csak lazább szállal kapcsolódnak e tanulmány eredményeihez.

A szocializmus összeomlását követően a politikai elit a magyar identitásra vonatkozó elképzeléseket a jelszavak szintjére tömörítették, és jelentősen megosztották vele a magyar társadalmat. A magyar értelmiségi elit körében végzett kutatások 1983-ban és 1989-ben a nemzeti identitás kétféle típusát rajzolták fel: a Gesellschaft típusú forma az állampolgárság köré épült, szemben a Gemeinschaft típusú elképzeléssel, amely inkább a származásra és az anyanyelvre összpontosított.³³ Vásárhelyi Mária 1994 őszén végzett empirikus szociológiai vizsgálatokat a magyar nemzeti érzés és tudatvilág kérdésében. E kutatás eredményei alapján a megkérdezettek többsége (59%) a liberális értelmiségi elit által képviselt Gesellschaft idióma szerint viszonyult a magyar identitáshoz, a kisebbség (17%) azonban ragaszkodott a Gemeinschaft idiómához, melyet a konzervatív értelmiségi elit népszerűsített.³⁴ Egy 1996-os kutatás ezzel szemben kimutatta, a politikai nacionalizmus retorikájának részét képező témák alacsonyra értékelését, valamint a kulturális nacionalizmus retorikájára jellemző témák magasra értékelését. A magyarázat elsősorban a folyamatos, a kultúrára épülő nemzetfelfogásban keresendő.³⁵

Az előbbieket erősíti fel egy 2010 őszén végzett országos kérdőíves (reprezentatív) kutatás is. Az eredmények alapján elmondható, hogy a megkérdezettek a magyarként való nemzeti kategorizáció során előnyben részesítették a hagyományosan

olvasáskultúrája. *Új Forrás*, 2001a/10.; Gereben F.: A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása. *Kisebbségkutatás*, 2001b./3. 388–401; Kiss D.: A határon túli magyarok képe saját magukról, a magyarországi magyarokról, valamint a velük együtt élő többségi nemzetekről. In: Dobos F. (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Balázs Ferenc Intézet – Books in Print – Osiris, 2001. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf2585.pdf>; Murányi I.: Tizenévesek nemzeti identitásának jellemzői az ezredvégi Magyarországon. *Erdélyi Társadalom*, 2005/3. 97–126; Papp Z. A. – Veres V. (szerk.): *Szociológiai mintázatok: Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, 2012; Papp Z. A.: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155; Papp Z. A.: *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2017.

³³ Csepeli, 1992.

³⁴ Vásárhelyi, M.: *Rendszerváltás alulnézetben. Domináns véleményáramlatok, közkeletű ideológiák a rendszerváltás néhány sarkalatos társadalmi-gazdasági kérdéséről*. 1994 novemberéig folytatott vizsgálatok. Budapest: Pesti Szalon, 1995.

³⁵ Csepeli–Örkény, 1996.

„kultúrnemzeti” megközelítést, amely nem választás útján, hanem sorsszerűen határozza meg azt, hogy valaki magyar-e vagy sem. Ezzel együtt az állampolgár fogalma a kelet-közép-európai nemzeti diskurzusokban nem vagy csak kevésbé jelenik meg önálló aspektusként.³⁶

A nemzeti identitás témájában született empirikus vizsgálatok alapján³⁷ elmondható, hogy a nemzeti érzések és a különböző identitáselemek (magyarországi születés, magyar állampolgárság, kereszténység, nyelv, önbesorolás) eltérő, de gyakorlatilag változatlan súllyal jelentek meg a magyarok identitásszerkezetében. A vizsgált időszakban egyébként a nyelvtudás és az öndefiníció a két legfontosabb szempont annak eldöntésében, hogy valaki „igazi magyarnak” számít-e. Másrészt nincs lényeges elmozdulás időben egyik identitáselem esetében sem. A legkevésbé fontosnak tartott érték a magyar válaszadók véleménye alapján a keresztény vallás.

A nemzeti büszkeséget különböző „büszkeségelemekkel” mérik a kutatók. Az ún. „kemény” elemek a politikai, szociális és gazdasági összetevőket foglalják magukban, az ún. „lágy” összetevők pedig a nemzeti identitás tágan értelmezett kulturális meghatározottságában, a nemzeti identitás kommunikációjában töltenek be fontos szerepet (mint például tudományos, kulturális eredmények).³⁸ A korábbi tanulmányok alapján konszenzus van arra nézve, hogy a „kemény” témák azért kapnak relatíve kisebb szerepet a nemzeti büszkeség konstrukciójában, mert ezeknek az intézményeknek empirikusan könnyen ellenőrizhető a meglétük vagy hiányuk, ezért kevésbé alkalmasak a nemzettudat táplálására. Ezzel szemben az olyan „lágyabb” büszkeségelemek, mint a tudomány, a sport, az irodalom vagy a művészetek sokkal kevésbé vizsgálhatók felül.³⁹ A „kemény” elemek mindegyike esetében nőtt valamelyest az ezekkel való „büszkeség” érzése 1995 és 2013 között, míg a „lágy” elemek megítélése nem változott jelentősen a vizsgált időszakban. Összességében elmondható, hogy minél büszkébb valaki a magyarságára, annál büszkébb a nemzeti büszkeség „lágy” és „kemény” elemeire egyaránt.⁴⁰

A fentebbi kutatások kiegészítéseként egy kvalitatív tanulmány is született 2014-ben. Néhány (kb.10-15) kommunikáció- és médiatudományos hallgató közreműködésével a kutatók egy gondolati térkép elkészítésére vállalkoztak a magyar nemzeti identitás tartalmára vonatkozólag. Három nagyobb és két kisebb, a nemzeti identáshoz közvetlenül kapcsolódó fogalom került középpontba. A nagyobb hangsúllyal rendelkező fogalmak a nyelv, a történelem és a mentalitás voltak, kevésbé gyakori kifejezések az otthon és a táj. A magyar identitás nyelvi alapja

³⁶ ELTE Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont: *Nemzeti tudat, nemzeti tragédiák*. 2010. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=276:nemzeti-tudat-nemzeti-tragediak&catid=32:konfliktusmonitoring. (Letöltés ideje: 2023. november 20.)

³⁷ Csepeli, 1985, 1992; Csepeli-Örkény, 1996; Simonovits, 2014.

³⁸ Simonovits, 2014.

³⁹ Csepeli-Örkény, 1996.

⁴⁰ Simonovits, 2014.

erőteljesen megjelent a válaszokban. A történelem alcsoport volt a legjelentőségesebb, mivel a válaszadók szerint a múltból erednek a hagyományok, a nemzeti kultúra, a népművészet (a népzene-től a népmeséig), a magyar gasztronómia (ezen belül kiemelve az alkoholkészítési és -fogyasztási kultúrát). Emellett a múlt nemzeti sikereinek és katasztrófáinak identitásteremtő erejét jelentik meg a nemzeti történelem nagy alakjai, illetve ide kapcsolódóan feltűnt még a balszerencse hangsúlyozása is. Végül, a magyar mentalitás sztereotípiái is igazolódtak, a peszsimizmus, a kicsinyesség, az irigység, a Pató Pál-féle halogatás, a sírva vigadás és a találékonyság.⁴¹

A magyar identitás kutatásának kiegészítéseként érdemes még kitérni a politikai polarizáció témakörére. A magyar politikára vonatkozó egyik leginkább konszenzusos megállapítás, hogy pártos értelemben igencsak megosztott Magyarország.⁴² Nem egyszerűen arról van szó, hogy a demokrácia minőségének megítélése változik a politikai hovatartozástól függően, hanem annak jelentéstartalma is más az egyes szavazótáborokban. Gyakorlatilag párhuzamos valóságok léteznek a magyar választók fejében, azaz az Orbán-rezsim demokratikus működésére vonatkozó vélemények szélsőségesen polarizáltak.⁴³ Az évtized végére a legtöbb fontos kérdésben, legyen az a bevándorlás, a korrupció, a politikai szereplők, a külföldi szervezetek és civil szereplők megítélése, a politikai intézményekbe vetett bizalom vagy a jövőről alkotott elképzelés, elsősorban a politikai szimpátia határozza meg az állampolgárok véleményét.⁴⁴ A polarizációs tendenciák tehát egyértelműen identitásformáló erővel bírnak, és bár nem áll rendelkezésre erre vonatkozó empirikus vizsgálat, azonban talán nem teljesen megalapozatlan az a feltételezés, hogy azok valamiképpen nyomot hagytak a magyar identitáson is.

⁴¹ Székely L.: A magyarországi 15–29 évesek nemzeti identitása. In: Székely, L.: *Magyar identitás határon innen és túl*. Budapest: Max Weber alapítvány, 2014. 135–145.

⁴² Patkós Veronika a 2019-ben megjelent *Szekértáborharc* című könyvében empirikusan is bizonyította a pártos polarizáció kimagasló mértékét. Az új módszer alapján azonban a magyar választók a leginkább pártosak közé tartoznak az európai országok között, amely eredmény jó visszajelzés volt a közgondolkodásra. Mindez azt is jelenti, hogy a pártkötődés rendkívül fontos szerepet játszik a választók (politikai) gondolkodásában.

⁴³ Bíró-Nagy A.: Párhuzamos valóságok: a demokrácia minőségének percepciója Magyarországon. In: Böcskei, B.-Szabó A. (szerk.): *Hibrid rezsim: A politikatudomány X-aktái*. Budapest: Napvilág Kiadó – MTA TK PTI, 2019.

⁴⁴ Janky B.: Elit diskurzus, politikai identitás és polarizáció Magyarországon. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. G. (szerk.): *Társadalmi Riport*, Budapest: Társi Zrt., 2020. 462–477; Kmetty Z.: Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study. *Szociológiai Szemle*, 2018/4. 152–165; Susánszky P. – Szabó A. – Oross D.: A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon. *Socio.hu*, 2021/2. 30–57. <https://doi.org/10.18030/socio.hu>. (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 14.)

Metodológia

A nemzet mint személy

Katherine Verdery már 20 évvel ezelőtt született esszéjében is amellet érvel, hogy ahelyett, hogy a nacionalisták zajos retorikáját vizsgálnánk, érdemes azt megnéznünk, hogyan csapódik le az ideológia az emberek fejében, azaz át kell hidalnunk a távolságot az egyén és a társadalom között.⁴⁵ Úgy vélem, hogy a metaforák az előbbi feladatra is alkalmasak, azaz egyféle hidat képeznek a mikro- és makroszint között.

Bár a fentebb idézett kutatás elsősorban a nemzet mint test metaforát igyekezett felhasználni, én ebben a tanulmányban a nemzet mint személy metaforát alkalmaztam, amely tágabb fogalomként fogható fel. Ez a típusú megszemélyesítés ugyanis föltételezi, hogy a nemzet ugyanabban a morális és politikai miliőben mozog, mint az egyén. Ebben az értelemben az egyéni létezés megannyi társadalmi aspektusa tetten érhető. A megszemélyesítés lehetővé teszi, hogy bizonyos érzelmeket párosítsunk a nemzethez (például sír, énekel, szenved, megbán), vagy különböző pszichológiai vonásokkal jellemezzük (akaraterő, magabiztosság), de ugyanígy fizikai karakterjegyek (süket, vak) használatát is. A nemzetet tehát egy olyan személyként jellemezzük, aki adott pillanatban képes megmutatni a vizsgált nemzet jellemvonásait. A megszemélyesítés az érzelmi dimenzióra helyezi a hangsúlyt, mivel az emberek sokkal erősebb érzelmi kötődést mutatnak egy személy irányába, mint egy tárgy vagy valamely absztrakt eszme irányába. Mindemellett sokkal közvetlenebb érzelmi hozzáférést biztosít az interjúalanyoknak ahhoz, amit valójában gondolnak.⁴⁶

A metaforák használata a kreatív gondolatok megszületését segítheti elő, mivel általuk képesek vagyunk meghaladni a konvencionális gondolkodás kereteit, miközben újfajta megközelítéseket, szempontokat és megoldási alternatívákat tárunk fel. A metaforák az absztrakt gondolkodással, valamint az absztrakt fogalmakkal állnak kapcsolatban. Az érzékszervi észlelés folyamata képekké transzformálódik, a képek pedig metaforákká változnak.⁴⁷ A metaforák alkalmazási lehetősége persze nem korlátlan, azonban segítségükkel jól láthatóvá válnak a vizsgált jelenséggel kapcsolatos problémák, mivel kitűnően képesek magukba sűríteni a kutatás legfontosabb törekvéseit. A legnagyobb korlát velük kapcsolatban éppen az, hogy míg

⁴⁵ Verdery, K.: Whither „Nation” and „Nationalism”? *Reconstructing Nations and States*, 122 (3), 1993. 37–46.

⁴⁶ Šarić, 2015.

⁴⁷ Ortony, A.: *Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press, 1993.

bizonyos szempontokat élesen megvilágítanak (mit lássunk meg), addig más aspektusokat a háttérbe szorítanak (mit ne lássunk meg).⁴⁸

Az interjúkészítés gyakorlati körülményei

Kutatásom során kvalitatív metodológiát alkalmaztam: ún. kreatív interjút⁴⁹ készítettem, ahol a narratív interjúkérdéseket projektív technikákkal ötvöztem. Az interjú két nagyobb részből tevődtek össze. Az első részben az életútra, identitásra, félelmekre és az ideológiára vonatkozó kérdéseket tettem fel a résztvevőknek. Az interjú második részében olyan képeket mutattam az adatközlőknek, amelyek a kutatás két fő témáját, a migrációhoz és a klímaváltozáshoz kapcsolódtak, illetve egyéb politikai félelmek felkeltésére is alkalmasak voltak. A két interjúblokk között, a kutatás mellékágaként újszerű felvetésnek tűnt metaforákat használni, így arra kértem az interjúalanyokat, hogy úgy képzeljék el és írják le nekem Magyarországot, mint egy személyt (a városukra és a pártjukra vonatkozólag is feltettem ugyanezt a kérdést), emellett arra is kíváncsi voltam, hogy milyen félelmeket és reményeket társítanak az általuk felrajzolt országképekhez. Minden alkalommal igyekeztem egyértelművé tenni az interjúalanyoknak, hogy mind külső, mind pedig belső tulajdonságokat is mondhatnak, illetve személyiségvonásokat is említhetnek.

A kutatás átpolitizált közegben zajlott: az interjúk célcsoportját politikai aktivisták és politikusok jelentették. A kutatás szempontjából nem elsősorban a párthoz való kötődés milyensége (azaz formális vagy informális volta) volt jelentőségteljes, hanem sokkal inkább az, hogy a kutatás alanya érzelmileg legyen elkötelezett a párt irányában, azaz erőteljes pártidentitással rendelkezzen. Az előbbi lélektani kötődés mellett az is fontos elem volt, hogy az interjúalany ténylegesen vegyen részt a párt életében. Mivel a politikai aktivizmus és a formális politikai pozíció nem válik el egymástól teljes egészében, ezért a mintába egyaránt bekerültek politikai tisztséggel rendelkező (olyan személyek, akik önkormányzati szinten voltak/vannak politikai pozíció birtokában), illetve azzal nem rendelkező interjúalanyok is. Bár törekedtem arra, hogy az adatközlők parlamenti pártokból származzanak, végül parlamenten kívüli pártok és szervezetek aktivistáit is sikerült elérnem az interjúkkal, mivel az elsődleges szempont a politikai involváltság volt. (A kutatásban szereplő pártokról és szervezetekről lásd a Függelékben található 2. táblázatot, az interjúalanyok összetételéről pedig a Függelék 1. táblázatából tájékozódhat az Olvasó.) Emellett a kutatásban megszólalnak olyan interjúalanyok is, akiknek nincsen hivatalos pártkötődése. Ebben az esetben elsősorban (de nem kizárólag) olyan jobboldali adatközlőkről van szó, akik lazább vagy szorosabb szállal valamiképpen

⁴⁸ Horváth, D. – Mitev, A.: *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó, 2015. 321–322.

⁴⁹ Gubrium, J.F. – Holstein, J. A.: Aktív interjúkészítés. In: Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013.

a Fidesz holdudvarához kötődtek.⁵⁰ Bár az interjúalanyok kiválasztásánál törekedtem arra, hogy arányos legyen a jobb- és baloldali megoszlás, (a jobb- és baloldali kategorizáció az interjúalanyok által, tehát önbesorolás alapján történt⁵¹) ezt nagyban megnehezítette az a tény, hogy a kormánypárti interjúalanyok válaszkészsége eléggé alacsonynak bizonyult.

Összesen 69 interjút készítettem az összes parlamenti pártot lefedve. Ezekből 1 darab páros interjú volt, így végül 70 interjúalanyom lett. Az interjúk egy része online (31), egy része pedig személyesen (38) készült. Az interjúk felvételére két hullámban került sor. Az első hullám a 2020 májusától 2020 szeptemberéig terjedő időszakot ölelte föl, a második hullámra pedig a 2022 májusától 2022 júliusáig terjedő időszakban került sor. Tapasztalataim szerint az interjúk mind online térben, mind pedig személyesen jól működtek, érdembeli minőségkülönbséget a két módszer nem eredményezett. Az online interjúkat egyébként első körben a koronavírus-járvány indokolta, az interjúk második köre alatt pedig nem tartózkodtam Magyarországon. Az interjúk felvétele minden esetben az adatközlők önkéntes beleegyezésével történt, emellett azok anonimitása mindvégig biztosított volt (a tanulmányban szereplő interjúalanyok álneveken szólalnak meg, és ugyanígy a Függelékben található táblázat is álneveket tartalmaz).

Az interjúalanyok szociodemográfiai jellemzői a következőképpen alakultak: nagy többségük (59) az interjúk felvételekor Budapesten vagy annak vonzáskörzetében élt, 11 interjúalany ózdi származású volt (mivel magam is Ózdon születtem, így a kutatás elején még szülővárosomban is készítettem interjúkat), egy adatközlő pedig Kaposváron élt. Az interjúalanyok nagyobb része fiatalnak mondható, a húszas éveiben vagy harmincas évei elején járt az interjú elkészítésekor. Volt néhány kiugró életkorú adatközlő is: legidősebb interjúalanyom 59 éves volt, a legfiatalabb pedig 18. A mintában felülreprezentáltak a férfiak (57 férfi és 13 nő), amely jól visszatükrözi a magyar politika maskulin jellegét.

⁵⁰ A kormánypárti interjúalanyok megtalálása során folyamatosan falakba ütköztem, a fideszek körében ugyanis a legtöbbször kimondottan gyanakvók és elzárkózók voltak a kutatással kapcsolatban. Jellemző volt, hogy ha valaki véletlenül vállalta is az interjút, akkor sem ajánlott egyéb potenciális interjúalanyt az ismeretségi köréből. A kutatás folyamán az ellenséges pozicionalitás problémáját tapasztalhattam meg, amely nagyobb intenzitással köszön vissza a megosztott társadalmakban (McEvoy, 2006.; Kristóf, 2019.). Az előbbieket miatt így sokszor közvetlenül bár a párthoz kötődő személyeket nem, annak a holdudvarához kapcsolódó adatközlőket viszont sikerült elérnem. Erről lásd bővebben: Kristóf L.: Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, 2019/2. 37–58. McEvoy, J.: Elite Interviewing in a Divided Society: Lessons from Northern Ireland. *Politics*, 2006/3. 184–191. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9256.2006.00267.x>.

⁵¹ Arra kértem az interjúalanyokat, hogy helyezték el magukat a kutatásokban általánosan bevett 2 darab, 9 fokozattal rendelkező skálán. Az első a jobb-bal (1: nagyon jobboldali, 9: nagyon baloldali), a második pedig a konzervatív-liberális (1: nagyon konzervatív, 9: nagyon liberális) skálát jelentette.

A hangfelvételek leiratozására az Alrite szoftvert használtam, amely mesterséges intelligencia alapú beszédfelismerő rendszer. Mindez nagyban megkönnyítette az etikai megfontolások figyelembe vételét is, hiszen így nem kellett harmadik felet bevonni a folyamatba, azaz ami az interjú során elhangzott, az ténylegesen köztem és az interjúalany között maradt. Az átiratok feldolgozására és kódolására a MAXQDA szövegelemző szoftvert alkalmaztam.

Fontosnak tartom, hogy szót ejtsünk magáról a beszédhelyzetről is. Az adatközlők ugyanis amellett, hogy „politikusak” voltak (azaz valamiképpen involváltak voltak a politikába), leginkább a magasan edukált fiatalok csoportjából kerültek ki. Sokan az interjú időpontjában még egyetemi hallgatói státusz birtokában voltak, vagy esetleg már diplomával rendelkeztek. Az előbbi pozíció pedig gyakran magával hoz egyfajta elemzői attitűdöt, vagyis az adatközlők döntő többsége, úgy vélem, hogy tudatosan törekedett arra, hogy ne fekete-fehér világképet közvetítsen. Így a metaforák megalkotásában gyakran fontosabb szerepet játszott az iskolázottsági szint és a generációs jelleg, mint a politikai aktivizmus.

Empirikus eredmények

A metaforák elemzése során négy különálló, ugyanakkor sok helyütt szorosan összefüggő kategóriát sikerült kialakítanom, ezek a következők: a Magyarországot konkrét személyként ábrázoló metaforák, a (mentális) betegségekkel kapcsolatos metaforák, a történelmi múlt és annak feldolgozatlanságát érintő metaforák, valamint a magyar excepcionalizmust hangsúlyozó metaforák. A felsorolt kategóriákon kívül kitérek még a metaforákkal kapcsolatos félelmekre és reményekre is.

Magyarország mint konkrét személy

„Magyarország az olyan, mint minden faluban van egy bácsi, aki mindig azt mondja, hogy én lehettem volna Puskás Ferenc, de jött az a sérülés.” (Ferenc, Fidesz)

Az interjúalanyok egy része tényleges személyként képzelte el Magyarországot, értem ezen azt, hogy meghatározták az interjúalany nemét, korát, időnként eléggé szemléletesen és részletekbe menően leírták annak kinézetét is. Más adatközlők nem fektettek nagy hangsúlyt a külső jellemzők tárgyalására, azonnal a belső tulajdonságok leírásával kezdték, pszichológiai mélyelemzést tartottak, és rögtön a magyar néplelket igyekeztek elkapni valamilyen módon. Ebben a szekcióban azokat a leírásokat tárgyalom, ahol az ország ténylegesen egy fizikai személy formájában manifesztálódott.

Ezekben az esetekben az adatközlők legtöbbször az idősebb generációhoz tartozó férfiként, leginkább „bácsiként” jellemezték Magyarországot. A maszkulin jelleg hangsúlyos, valamint az öregséghez pozitív (bölcs, büszke, tapasztalt) és negatív jelzőket (bűdös, szexista, megfáradt, fásult, beteg) is párosítottak az interjúalanyok:

„Igen, egy bácsi, szerintem biztos, hogy férfi Magyarország, abban biztos vagyok. Biztos, hogy idős és konzervatív és szexista, és mély tisztelője a női nemnek, meg ilyen elszólásai vannak.” (*Anita, LMP*)

„Büdös nagybácsi, akit nem lehet elkerülni.” (*Csongor, MSZP*)

„Hát, azért Magyarország már egy jóval idősebb bácsi, (...) de azért nyilván nem a csoszogós kis bottal járó bácsika, de azért, már egy tekintélyes korban lévő ember, aki a régi korokban azért szebb időket is látott már.” (*Alex, Jobbik*)

„Ilyen nagyon-nagyon büszke öregembernek képzelem el egyébként Magyarországot. Nyilván azért, mert az egyik legidősebb állam mind Európában, mind világszinten.” (Dénes, Második Reformkor Alapítvány)

Természetesen találkozhatunk más típusú leírásokkal is. Voltak olyan adatközlők is, akik nőként vagy kisgyerekként képelték el az országot:

„olyan lehet, mint egy 40-es anyuka, aki folyamatosan mondja, hogy holnap elkezdek diétázni.” (*Péter, ex-Fidesz*)

„Nagy, dagadt nő, és itt az állán van egy szemölcs, amiből három hosszú vastag szőrszál nő ki, jobbra-balra meg fölfele.” (*Botond, jobboldali*)

„Szerintem Magyarország egy nagyon hisztis kisgyerek.” (*Ábel, LMP*)

Végül olyan interjúalanyok is voltak, akik valóságos személyként képelték el Magyarországot. Ezek közül megemlítendő Kerényi Imre, Áder János, emellett Orbán Viktor is kapott két említést (egy ellenzéki és egy fideszes interjúalanytól is).

Azt talán már a fenti idézetek is jól tükrözik, hogy a legfőbb különbség a jobb- és a baloldali interjúalanyok között az, hogy a kormánypártiak, emellett az inkább jobboldali érzelmű adatközlők sokkal „tiszteletudóbbak” Magyarországgal kapcsolatban. Ez nem jelenti azt (és a későbbiekben egyértelműen kiderül), hogy ők ne lennének kritikusak, vagy ne tennének ironikus kommenteket, de nem jellemző, hogy durvább módon írják le a fizikai jellemzőket. Ugyanígy az öregséggel kapcsolatban inkább arra térnek ki, hogy tisztelet jár ki az idős bácsinak, hiszen már sok mindent megtapasztalt, ezzel szemben az ellenzékiek inkább azt emelik ki, hogy fásult, és ellenáll mindenféle változásnak.

Magyarnak lenni (mentális) betegség?

„Magyarország iszonyatosan depressziós ember, alkoholista és láncdohányos.” (*Iván, DiEM25*)

Már az előző részből is látszott, hogy Magyarországot a legtöbb interjúalany nem egészséges emberként képzelte el. Ez nyilván összekapcsolódik azzal a ténnyel is, hogy idős emberként ábrázolták, aki különböző egészségügyi problémákkal küzd. A metaforák első köre a leginkább tipikus, magyar betegségeket említi, amelyek statisztikailag is alátámaszthatók.⁵² A legtöbb említést az alkoholizmus, elhízás, dohányzás, valamint a depresszió kapta:

„Magyarország egy kövér, középkorú férfi. Picit ilyen szedett-vedett megjelenéssel.”
(*Imre, Momentum*)

„rendkívül depresszív és panaszkodó. El van hízva, dohányzik, meg iszik, és vérrendszeri betegséggel harcol. Ezek mellett pedig rákos.” (*Vince, Fidesz*)

„Dohányzik, és hajlamos az alkoholizmusra.” (*Bálint, Jobbik*)

A fizikai hanyatlással szorosan összekapcsolódnak a mentális betegségek. A két állapot nem választható el egymástól, de egyébként az interjúalanyok gyakrabban vázoltak fel pszichiátriai kórképeket, mint fizikai megbetegedéseket. Az adatközlők nagyon szívesen mentek bele a magyar néplélekre vonatkozó fejtegetésekbe, és azt lehet mondani, hogy a mentális betegségek, a mentális jóllét (vagy inkább nemjóllét) volt a legdominánsabb faktor a metaforák esetében. Valódi mentális krízis bontakozott ki az elmondottak alapján, ahol dominált a depresszió, de emellett más típusú betegségek is megjelentek, gyakran volt hivatkozási pont a bipolaritás, illetve a skizoid hajlam:

„Magyarország egy borderline-os beteg, akinek a különböző személyiségei belül tépik szét őt.” (*Kristóf, Jobbik*)

„bipoláris zavarral küzd, és két személyisége van, és van egy olyan személyisége, amelyik szabályozni akarja a többiekét, amelyik inkább konzervatívabb, és inkább mindent a saját maga leírtak alapján csinálna. Viszont van egy másik személyisége, ami nyitottabb lenne, ami szeretne egy kicsit kitörni ettől a másik személytől, csak nem sikerül neki megtalálni, mert az a másik személy elnyomja őt.” (*Karolina, DK*)

⁵² A túlsúlyosak és az elhízottak hazai aránya Horvátországot, Máltát és Csehországot követve az EU-ban a negyedik legmagasabb, az EU27 átlagát pedig 14%-kal haladja meg (60 és 53%) (KSH, 2022), és sajnos az alkoholizmusban is viláagsők vagyunk. Erről lásd bővebben: Bihari Zs.: Alkoholizmus. Magyarország világső. *Qubit.com*, 2023. április 4. <https://qubit.hu/2023/04/04/alkoholizmus-magyarorszag-vilagelso> (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

egy nagyon öreg ember, aki néha szenilitással küzd, identitászavarral, már-már-már skizoid megnyilvánulásokkal, nem mondanám egyértelműen elmebetegnek, de vannak ilyen dolgok.” (*Flórián, Jobbik*)

„Hát, egy pszichiátriai eset. Hetente három napot jár pszichiáterhez, bipoláris személyiség. [...] egyébként nem is tudom, talán úgy lenne a legjobb leírni, hogy vidéken született. Ott végezte el a gimnáziumot, belekeveredett egy ilyen nagyon szélsőjobbaldali csoportba, és ott nagyon jól érezte magát, aztán a szülei azt mondták, hogy Pesten tanuljon tovább. Ott történelmet tanult, és megismerkedett ugye egy csomó ilyen liberálisabb gondolkodású szaktársával, és elkezdett büntudata lenni az ő nézetei miatt. És magát hibáztatja, hogy úristen, most akkor velem van a baj, vagy a világgal van a baj.” (*Alíz, párt nélküli – jobbaldali*)

„Magyarország szerintem egy ilyen nő, akit így folyamatosan érzelmi terrorban tartanak. Mondjuk, lehet, hogy egy ilyen bántalmazó kapcsolatban van, és így manipulálják, és nem mer kilépni, mert ilyen Stockholm-szindrómája van, vagy nem tudom. És nagyon vívódik, és tökre szeretne változtatni meg így kilépni ebből az egészből, és új életet kezdeni, csak aztán mindig van valami, ami visszahúzza.” (*Ilka, Momentum*)

A mentális problémák második csoportját képezték azok a leírások, amelyek ugyan nem diagnosztizálták Magyarországot, de kiemelték, hogy különböző feldolgozatlan traumákkal, sérelmekkel küzd, ami miatt frusztrálnak, szomorúnak, megviseltnek érzi magát.

„Azokról a gondjairól, érzelmi, vagy akár egészségügyi gondjairól, ami miatt őt a környezete sajnálhatja, ami miatt őt a környezete megszólhatja, nem szívesen beszél [...]. Pillanatnyilag kicsinek tűnő, de később akár nagyobb problémákat szereti inkább a szőnyeg alá söpörni. Ellenben, amik vannak sérelmei, azokról igenis szeret beszélni.” (*Gerő, DK*)

„Rengeteg olyan régi sérelmet, problémát, kudarcot hordoz magában, amellyel úgy érzi, hogy az ő élete meg van terhelve, legyen szó személyes tragédiákról, vagy olyanokról, amelyekbe csak mások húzták bele, vagy legalábbis rossz társaságba került. És emiatt ő nagyon el van keseredve, mert ez neki nagyon sok negatív élménnyel párosult és negatív tapasztalatokkal járt.” (*Szabolcs, Jobbik*)

A fentebbiek már átvezetnek bennünket a következő nagy kategóriához, a múlt-központúsághoz, hiszen az interjúalanyok által oly gyakran emlegetett feldolgozatlan traumák és sérelmek, mind a múltból erednek.

Agyonnyom minket a múlt

„Magyarország folyamatosan viaskodik önmagával, és teljesen a saját régi életének a problémáival van elfoglalva. Kicsit olyan, mint egy öregember, aki mindig csak azt mondja, hogy a régi szép időkben ez volt, meg az volt. Közben meg panaszkodik is a régi szép időkre, és nem tud a jövő felé tekinteni.” (*Emília, Momentum*)

A metaforák szinte mindegyikében benne volt valamiképpen a múlt és annak feldolgozatlansága. Ez a kategória szinte elválaszthatatlan a pszichologizáló megközelítéstől, hiszen mind azt próbálja megérteni, hogy mi is a baj a jelenlegi Magyarországgal. A legtöbb adatközlő kritikusan szemléli ezt a jelenséget, hangsúlyozzák, hogy ideje lenne továbblépni. A válaszokból tehát egyértelműen a múlt felé tekintető Magyarország képe jelenik meg, aki nehezen éli meg a változást, nem túl progresszív, „szembe megy a forgalommal”.

„elutasítja a jelent, és pont ezért olyan sok fogalma sincs róla. És attól fél, hogy a jelenben eljelentéktelenedik, meg már nem fontos, mikor azt gondolja, hogy a dicső régi éveiben valami nagy és megható volt.” (*Gábor, párt nélküli – jobboldali*)

„biztos, hogy túl sok időt tölt a régi dicső húszas éveivel, hogy bezzeg akkor milyen jó volt, és hogy mindenkire emlékszik, aki valaha is beszólt neki, és nem egészséges az, amit csinál. Szenved a múlt sérelmeitől, mert nagyon sok sérelem érte, és éppen ezért viszont nem tud megváltozni, és nem is akar.” (*András, Jobbik*)

Természetesen a múlttal kapcsolatban sokan azt is kiemelték, hogy Magyarország büszke a hagyományaira, és van is mire büszkének lennie. Emellett említést kapott még, hogy nagyon sok tapasztalata van, szikár és nyugodt.

„ugyanakkor nagyon büszke is sok dologra, amit elért, és a múltjának mondjuk az elejét, a korábbi fázisait, azt mindenképpen nagyra becsülte. Tudja azt, hogy honnan jött, hogy van egy jobb származása, hogy az életútjának [...] vannak olyan részei, amire viszont nagyon büszke, és amit viszont nagyon szeret hangsúlyozni.” (*Szabolcs, Jobbik*)

A múlttal és a sérelmekkel kapcsolatos kategória egy külön alosztala és egyben legfontosabb metszéspontja a trianoni trauma. Ez eléggé hangsúlyosan előkerült a metaforákban, egy részükben fizikailag is manifesztálódott:

„Ha Budapest öreg volt, akkor mondjuk, Magyarországot talán még öregebb személynek képelném el, amputálták a lábait, ágyon fekszik.” (*Nándor, Párbeszéd*)

„Külsőleg Magyarország azt tudom mondani, hogy sebes. Azt látjuk most, hogy ezek a sebek egyre mélyebbek, és Magyarország egyre jobban kiált, és ezek a sebek véreznek, mélyülnek, és új sebek is keletkeznek. [...] azt is ide tudnám hozni, hogy Magyarország csonka. Talán nincsenek karjai, így tudom elképzelni.” (*Szilárd, Jobbik*)

„Igazából nekem egy ilyen hadirokkant jut az eszembe, hogy nincs meg a két lába, meg csak az egyik keze van meg, és ott ül a tolókosiban, Magyarország az tényleg ilyen. (...) És ki van szolgáltatva mindenki másnak.” (*Sámuel, Mi Hazánk Mozgalom*)

Voltak olyan esetek is, ahol csak a sorok közül lehetett kiolvasni, hogy Trianonról is beszél az interjúalany, bár úgy gondolom, hogy amikor valaki a múltbéli traumák feldolgozatlanságát említi Magyarországgal kapcsolatban, nem túl bátor vállalkozás azt a következtetést levonni, hogy valójában itt Trianonról (is) lehet szó. Az interjúalanyok többsége egyébként politikai állásponttól függetlenül nehezményezte a múlt feldolgozatlanságát, és a fejlődés egyik legfontosabb nehezékének tartotta azt:

„Magyarországnak nagyon kéne egy pszichológus, hogy feldolgozza a traumáit. Mert szerintem borzasztó sok trauma van a nemzettudatunkban, és egész egyszerűen ezeket nem tudjuk elengedni és nem tudunk túllépni rajta. Szóval még mindig itt tartunk, hogy vesszen Trianon.” (*Ilka, Momentum*)

A jobb- és baloldali interjúalanyok közötti különbség egyébként legfőképpen az volt, hogy a jobboldaliak nagyobb eséllyel nevezték meg Trianont, és a fizikai csonkítást is gyakrabban hozták szóba. A baloldaliak esetében úgy tűnt, hogy ők már nem is akarják annyira nevén nevezni a problémát, inkább a múltbéli traumák általános feldolgozatlanságáról beszéltek, amikben persze kimondatlanul is ott van Trianon. Emellett a jobboldaliak nagyobb eséllyel hozták összefüggésbe a múlttal a büszkeséget, de természetesen nem kell feltétlenül jobboldali érzelműnek lenni ahhoz, hogy büszkék legyünk a múltra.

A magyar excepcionalizmus

„szerintem tök büszkék vagyunk arra, hogy nem tudom, így nagyon sokat hallottuk ezt, hogy a magyar az mennyire egy vendégszerető nép, aztán igazából tök sokszor van olyan érzése az embernek, hogy 'ah, most már megint ki jött, érted, mit akar?' Szerintem nagyon ilyen kettősség jellemez minket, meg az országot, igen [...] De ugyanakkor óriási a lehetőség bennünk, szóval hogy így a potenciál az ott van a magyar emberekben, hogy valami olyat tudjunk mutatni, ami nagyon ránk jellemző, mi vagyunk, és akár újszerű lehet, sőt.” (*Mózes, Momentum*)

Az interjúalanyok gyakran voltak azon a véleményen, hogy a magyar nép valamiképpen különleges, van benne valami nehezen megfogható minőség, amely csak és kizárólag minket jellemez. Ennek különböző megnyilvánulási formáit gyűjtöm itt össze.

Ahogy az alábbi idézetből is látszik, többen is kitértek arra, hogy a magyar nép tehetséges és okos, azaz van benne igen sok (kihasználatlan) potenciál:

„Van benne potenciál, meg egy nagyon intelligens nép ez valóban. Nem feltétlenül hiszek én ezekben, hogy mi magyarok sokkal okosabbak lennénk, mint bárki más, de valóban sok a kreatív ember. Ilyen kis országból is lehet nagy eredményeket elérni. A sportban és a tudományos életben ez látszódik.” (*Ábel, LMP*)

„Nekem van egy ilyen elképzelésem, sokszor a tudósaink, a feltalálóink is eszembe jutnak, szóval ilyen nagyon okos, intelligens embernek képelném el az országot mint személy.” (*Dénes, Második Reformkor Alapítvány*)

A másik nagyon fontos karakterjegy a „kettőség” megjelenítése volt az interjúalanyok által. Fontos megjegyezni, hogy ez a kétarcúság nem elsősorban pszichológiai problémaként jelent meg, sokkal inkább mint személyiségünk szerves része.

„Van benne egy olyan kettősség, hogy vagy nagyon szereti a vendégeket, vagy nagyon utálja a vendégeket. Illetve, ebben sokat számít, hogy mennyit iszik. Ha elegendő mennyiséget iszik, akkor valószínűleg mind a kettő irányba el tud mozdulni, vagy ilyen agresszív lesz, vagy nagyon barátságos.” (*Károly, Fidesz*)

„Kettős személyiségű lenne. Se idős, se fiatal. Tehát egy ilyen kortalan arcú személy, aki nem tud, mondjuk, öltözködni. Próbál, de nem tud. Tehát elmegy az első fast fashion-be, és megveszi, ami éppen akciós. Nem néz ki jól, de nem is ronda. Kicsit balkáni, de azért nyugatos próbál lenni. [...] Vannak barátai nyugatról is, keletről is [...]” (*Iván, DiEM25*)

A kettőség kiemelten fontos dimenziója a se nem Kelet, se nem Nyugat érzése. Hangsúlyosan jelen volt, hogy Magyarország igazából nem tartozik sehová sem, vagy inkább mindenhová tartozik egy kicsit, de sehová sem igazán, több mint ezer éve keresi a helyét, de még mindig nem találja:

„nagyon harcolnia kell amiatt, hogy ő se nem kelet, se nem nyugati világba nem nagyon illik bele, hiszen túl nyugatos a kelethez és túl keleties a nyugathoz. Éppen emiatt van benne egy belső feszültség szintén, hogy most ő minek vallja magát. Ezért van az, hogy olykor nyugatinak, olykor keletinek, olykor semmilyennek. Azt lehet mondani, hogy keresi a helyét a világban.” (*Csaba, Jobbik*)

„az, az igazság, hogy így a helyét még mindig talán nehezen találja. Mindig volt egyébként egy ilyen problémája, hogy ez a keleti, nyugati határ, hogy keletről jöttünk, de nyugatiak lettünk, és ugye ez pont az a határon lévőség.” (*Nimród, Identitás Generáció*)

„Hát ez a dilemma Magyarországon is benne lehet, ez a kelet és nyugat közötti vacillálás.” (*Tibor, párt nélküli – jobboldal*)

Magyarország különlegessége másképpen is megmutatkozik, szépségében, találékonyságában, humorában:

„Magyarország is szép, de nem ilyen kommersz szép. Hát nem ilyen picsásan szép, hanem ilyen kis alter szép. Azért elég sötét a humora, cinikus, sokszor geci. De azért néha így tud meglepetést okozni. Meg jó feketék a viccek, de azért lehet rajtuk röhögni néha, meg vannak jó gesztusai. Egyszerűen olyan érdekes ember. Örölsz, hogy az életében van, nem biztos, hogy lennél ő, de azért örölsz, hogy ismered, meg így a baráti társaság része, színes karakter, de azért érzed, hogy sokszor szenvedés, hogy neki lehetne sokkal jobb.” (*Ármin, párt nélküli – baloldali*)

„bármilyen nehézség vagy probléma esetén, tény, hogy nem mindig a legbecsületesebb úton, de mindent meg tud oldani. Ebben nagyon-nagyon profi, hogy ezeket a kis kerülőutakat felfedezze. Ez egy erőssége.” (*Emília, Momentum*)

A fentiekből remekül látszik, hogy Magyarországot nagyon szerették úgy jellemezni az interjúalanyok, mint valamilyen speciális esetet, mint akiben van valamilyen nehezen megfogható, de különleges minőség, és akit egyébként sokan nem értenek.

Mitől fél és miben reménykedik Magyarország?

A félelmeket és reményeket gyakran nehéz különválasztani, mivel azok erősen összefolynak a jellemzésekkel, szerves részét képezik azoknak. Ebben a fejezetben mégis megpróbálkozom azzal, hogy kitérjek a leghangsúlyosabban jelenlévő érzésekre. Általánosságban elmondható, hogy a negatív érzések gyakrabban szerepeltek, mint a pozitív érzések, ezt a jelenséget egyébként a szakirodalom is alátámasztja.⁵³ Sokszor az interjúalany nem is tért ki arra, hogy miben reménykedhet az ország, vagy ha említette is, a remény általában a félelmek inverzeként jelent meg:

⁵³ Nem meglepő tény, hogy a negatív érzelmek univerzalitását könnyebb kimutatni, mivel általában azok erősebb élményt jelentenek, mint pozitív társaik. Erre magyarázatul szolgálhat az ún. negatív torzítás jelensége: a negatív események, illetve állapotok hatásosabbak, ezekre az eseményekre ugyanis nagyobb figyelmet fordítunk, mert jóllétünket, épségünket veszélyeztetik.

„Magyarország félelme az, hogy nem változik semmi. Hogy minden így marad, egyfajta ilyen keserű nemváltozás. Egy ilyen vissza-visszatérés ugyanabba. Az, hogy benne rekedt egy ilyen godot-i várakozásban. Minden nap ugyanarra kel föl az, és nem nagyon jön el a változás. A reménye meg az, hogy egyszer csak felébred, és változott valami.”
(Áron, DK)

A félelmek egy fontos csoportját jelentik a „fideszes félelmek”, értem ezen azt a kategóriát, amely sztereotipikusan a fideszes szavazókat jellemzi. Ide tartoznak a migrációval/bevándorlással, Soros Györggyel vagy akár a „genderfasizmus” kapcsolatos említések. Fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben lényeges kérdés, hogy ki a beszélő. Egyrészt a kormánypárti interjúalanyok esetében ténylegesen előkerültek – de nem váltak dominánssá – ezek a kategóriák, másrészt gyakran megjelent inkább ironikus, már-már elkeseredett kommentként is az ellenzéki interjúalanyok szájából is:

„A félelmei pedig az, hogy a több évszázados berendezkedését félti, hogy olyan emberek jönnek ide, akik mindezt semmibe veszik. Akik nem képesek az asszimilációra, nem képesek beilleszkedni, nem érdekli őket a hagyományrendszer, a társadalmi berendezkedés, semmi.” (Ágnes, Fidesz)

„A reménye az, hogy 22-ben a Fidesz nyer. Szerintem csak erre tud gondolni nap mint nap. Félelmei, meg szerintem a Pride-on vonuló libsik talán (...)” (Anita, LMP)

A félelmek egy fontos szeletét képezték a nemzethalálhoz kapcsolódó kategóriák. Erősen jelen volt, elsősorban a jobboldali interjúalanyok körében, hogy valamiképpen eltűnünk a föld színéről, és senki sem fog emlékezni ránk. Érdekes tény, hogy mindeközben nem, vagy csak elvétve fogalmazódott meg az a gondolat, hogy nem születik elég magyar gyermek, ezzel szemben az elvándorlás hangsúlyosabban jelen volt:

„Nem tudom... szerintem félünk, hogy elveszünk, szerintem így tökre benne van a magyarságtudatban egy rossz beidegződés, hogy amúgy sem vagyunk sokan, nagyon mások vagyunk, vagy így legalábbis szerintem tökre jellemzően valahogy így ez öröklődik, hogy így a Kárpát-medencében nagyon más a magyar, mint a többiek. És ez szerintem egy folyamatos félelem, ami... amihez nagyon sok minden kapcsolódhat is, de szerintem ez talán a legjellemzőbb.” (Mózes, Momentum)

Emellett a negatív/pozitív pólus biológiai jelentősége is aszimmetrikus: a legnegatívabb esemény a halál, a pozitív oldalon azonban nincs ehhez fogható történés. Erről lásd: Rozin, P. – Royzman, E. B.: Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality & Social Psychology Review*, 2001/5. 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2 (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 20.)

„A félelmei, hogy megölik. Ilyen klasszikus, de mégis szerintem létező dolog. Reményei, hogy 1000 évig túlélt és a következő 1000 év is meglesz valahogy.” (*Tamás, Fidesz*)

„Magyarország szervrendszerének egy része, az kezdi felmondani a szolgáltatást, és kezd kilöködni a testből, legalábbis nem érzik úgy, nem érzik úgy ezek a szervek, hogy érdemes itt lenni, ezért sokan el is mennek máshova.” (*Csongor, MSZP*)

Sokszor felmerült még a „kicsinek lenni” érzése, amely egyértelműen a Trianon-traumából eredeztethető:

„Szerintem nagy félelme, és ez egy állandó félelme Magyarországnak, hogy elvesztette a kisugárzását, hogy már nem az, mint ami egykor volt. Nem az a nagy, büszke ország, ami egykor volt [...].” (*Iván, DiEM25*)

„Különböző félelmei, talán komplexusai vannak. Gondolok itt kisebbségi érzésre.” (*Gergő, DK*)

„És a kicsiség is a fő félelme. A reményei pedig nyilván az, hogy ő is majd valami nagy dolgot tesz. [...] A kis ország a nagyvilágban majd megmutatja, hogy milyen erős.” (*Ráhel, Jobbik*)

„Fél Magyarország nem kicsinek lenni, és azért ez elég sokszor, ahogy én érzem, mind a magyarországi baloldalnak, mind pedig a környező nemzetek nyomásának köszönhető.” (*Ádám, Fidesz*)

A külpolitika fontos szerepet kapott a metaforáknál, érthető módon, hiszen alapvetően a nemzeti szintről beszéltek az interjúalanyok. Gyakran előkerült az a gondolat, hogy nincs ráhatásunk a dolgokra, mivel túl kicsik vagyunk, ki vagyunk szolgáltatva a külpolitikai folyamatoknak. Ezzel szoros összefüggésben megjelentek a rossz külpolitikai tapasztalatok is, vagyis az, hogy mindig a rossz oldalra állunk, kihasználnak, átvernek minket. Szintén hangsúlyosan előkerült az a kategória, hogy Magyarország egyedül maradt, elszigetelődött (egyedülálló, özvegy, nem szeret senkit), kívülálló, nincsenek szövetségesei, vagy akik vannak, azok nem megfelelők. Ennek inverze volt, amikor az interjúalanyok reményként említették, hogy az ország végre megfelelő szövetségeseket talál magának. Ide kapcsolódó valóságdarab még az attól való félelem is, hogy a világ nem fog minket elfogadni, vagyis a meg nem értettség érzése.

„Mások segítségét nem tartja talán annyira nagyra, mint amennyire ez helyenként indokolt lenne. Sok mindent szeret inkább saját magában megoldani. Emiatt szerintem néha

megjelenik benne az a félelem is, hogy kicsit ilyen elszigetelt marad, vagy legalábbis nem tud annyira beilleszkedni a társaságba, ami azért sok esetben zavarja szerintem, [...] és emiatt próbál azért barátokat szerezni, de nagyon megválogatja a barátait, és nem egy könnyen barátkozó típus.” (Szabolcs, *Jobbik*)

„Esetleg még az, hogy nem biztos, hogy a jó társasággal mozog együtt. Azt szerintem jól csinálja, hogy mindenkivel beszél, ez mindenképp jó. Sőt, ismerjen mindenkit, beszélgessen mindenkivel, de nem feltétlen kellene megígérni mindent annak, aki cserébe egy aranyórát ígér, és az aranyóraért cserébe pedig a fél házát át kéne adnia, vagy bármi. Tehát, hogy nem hiszékeny, de hogyha a megfelelő répát lógatják elé, akkor hamar, talán túl hamar belemegy dolgokba.” (András, *Jobbik*)

A külpolitikai félelmek köre mellett megjelentek a „belpolitikai” félelmek is, gondolok itt elsősorban azokra a fogalmakra, amelyek az aktuálpolitikai folyamatokra, a társadalmi és politikai megosztottságra és a polarizációra utaltak:

„Mondom, hogyha Magyarország a szülő és a nép a gyermekei, akkor ilyen családi belviszály.” (Tibor, *párt nélküli – jobboldal*)

„Hát félhet ettől a kettős személyiségtől, mert folyamatos harc van közöttük, és talán ez felemésztíti őt, viszont reménykedhet, hogy egy idő után ez a két személyiség eggyé válik.” (Karolina, *DK*)

„az igazi Magyarország valahol ott van mélyen, ahol ott is van valami polaritás, de mégis szeretne feltörni, előjönni. És szeretne egységesedni, holott közben meg a Magyarországon élő különböző agyi területek a testének a különböző részeit teljesen eltérően irányítják, és a bal kar a jobbot üti és vice versa.” (Szilárd, *Jobbik*)

A reményeknél nagyon gyakran előkerült az úgynevezett „Messiásra várás”, amely nem túl pozitív olvasata volt ennek a kérdéskörnek, ugyanis az interjúalanyok ilyenkor általában arra utaltak, hogy Magyarország esetében igen nagy a tehetetlenségi nyomaték, és nem igazán szeretne tenni a pozitív változás irányában, inkább várja a megmentőjét:

„Ő igazából reméli, hogy majd megáll mellette egy luxusautó, és beültetik őt egy kényelmes ülésbe, és elviszik oda, ahol majd minden jobb lesz [...]”. (Levente, *párt nélküli – baloldal*)

„És így kábé abban reménykedik, hogy majd lesz valaki, aki felemeli és gondoskodik róla, és megmondja neki, hogy mit kell tenni azért, hogy életben maradjon.” (Nándor, *Párbeszéd*)

A másik, hangsúlyosan jelenlévő reménytípus már sokkal pozitívabb szintet mutat, ugyanis több interjúalany is a fiatalabb generációkban látta a legfőbb reménységet:

„tudod, így játszik az, hogy minden egyes új generáció az, nem tudom, egy szinttel előrébb léphet egy képzeletbeli lépcsőn, ameddig a többiek jutottak. Én bízom benne, hogy abban reménykedhetünk, hogy a jelenlegi helyzetünk, hogy az sem egy olyan full reménytelen, hogy szerintem a fiatalok teljesen azt éreznék, hogy így nagyon el vannak veszve. Szóval szerintem még mindig van annyi lehetőségünk, hogy a jövőben az országnak az irányát meg tudjuk határozni. De ez ugye, ez, amit említettem is, a potenciál, az ott van, az országban. És ez szerintem javarészt, igazából egyelőre mi vagyunk fiatalok, bennünk van leginkább jelen.” (*Mózes, Momentum*)

„A reményei szerintem az újabb és újabb generációk megjelenése. Én szerintem egyre inkább el tudunk szakadni azoktól a káros gondolatoktól, amik, mondjuk, még a kommunizmus kapcsán, vagy régi, régi, történelmi helyzetek kapcsán az emberekbe beleivódtak.” (*Viktória, LMP*)

Szintén gyakran előkerülő reménytípus volt még a nyugati felzárkózás eszményképe, amely szorosan kapcsolódik a nyugat-kelet megosztottság kérdéséhez:

„Sikerül felzárkózni a nyugat-európai országokhoz. Én azt mondanám, abban lehet reménykedni.” (*Dénes, Második Reformkor Alapítvány*)

„El tudunk jutni egy olyan pályára, amivel deklaráltan ki tudjuk azt mondani, hogy tökéletesen tudjuk, hogy akkor mi nyugati ország vagyunk, Európán belül is.” (*Vince, Fidesz*)

„Itt tényleg egyszer úgymond 21. századi ország válna belőlünk, mármint talán kicsit nyugatosabb 21. századi ország, akkor a fejlődést tekintve talán ennél sokkal nagyobb és hosszú távú, nagyobb léptékű lehetőségeink is lennének.” (*Gergő, DK*)

A fentiekből egyértelműen kirajzolódik, hogy ott vannak a félelmeink, ahol a reményeink. Félelmeink egy része abból származik, hogy kiveszünk a világból (vesd össze idősebb ember). Félelmeink második halmaza abból származik, hogy kicsik vagyunk, és egyedül vagyunk, alapjaiban mások, mint a minket körülvevő országok. Szorongásaink harmadik csoportja elsősorban a bipolaritásból, vagyis a magyar társadalom megosztottságából származik. Reményeink pedig elsősorban a nyugati felzárkózáshoz és a fiatalabb generációhoz, vagyis egyféle mentalitás-változáshoz kötődtek.

Diszkusszió

Az általam fentebb kialakított kategóriák szervesen összekapcsolódnak: sokszor igen nehéz volt meghúzni a mentális határvonalakat, szétszálazni az egyes résztemákat. Az idős öregember képében ott van a múltunk, a múltunkból erednek traumáink, és sokszor ezekhez a traumákhoz, valamint az öregséghez kapcsolódnak az adatközlők által említett fizikai és mentális betegségek is. Ebből a gondolatkörből kissé kilóg a magyar excecionalizmusnak elnevezett kategória, de még itt is, a bipolaritás/ és a kettős személyiség témája részben átvezet minket a kulturális kódokhoz, vagyis ahhoz a kérdéshez, hogy miben is vagyunk különlegesek mi, magyarok.

Az interjúalanyok által megalkotott metaforák a várapozásoknak megfelelően leginkább a nacionalizmus kulturális irányzatához kapcsolódnak.⁵⁴ A magyar kultúra azonban nem elsősorban hagyományos, sztereotip képekben manifesztálódik: nem egy pödrött bajszú, csizmás magyar parasztember jelenik meg előttünk, hanem egy betegségekkel küzdő (öreg)ember, emellett a magyar tájra, nyelvre, ételekre való referenciák szinte teljes mértékben hiányoznak a metaforákból. Leginkább az érzelmi dimenzió és a moralizáló diskurzusok kapnak fontos szerepet,⁵⁵ amit a módszertani megközelítés, illetve a választott célcsoport is eredményezhet. Mivel az interjúalanyok többsége valamilyen módon involvált a politikába, ezért valószínűleg nyitottabb a morális kérdésfeltevésekre, minderre pedig valószínűleg ráerősít a magyar politika erősen polarizált jellege is. A metaforák érzelmgazdagsága pedig egyrészt magukból a metaforák jellegéből fakad, másrészt pedig a nemzeti identitás érzelmeltelítettségéből.

Mindemellett az általam kialakított kategóriák valamennyire hasonlóak a 2014-es kvalitatív vizsgálat⁵⁶ eredményeihez is, ahol a történelem, a mentalitás és a nyelv voltak a kulcsfogalmak. A legfontosabb különbség, hogy jelen kutatásban mindenképpen a mentalitás (inkább pszichologizáló megközelítések) váltak hangsúlyossá a történelem identitásformáló erejével szemben. Bár a múltnak itt is kiemelkedő jelentősége van, az inkább egyfajta „magyarázatként” jelenik meg arra nézve, hogy miért is vagyunk olyanok, amilyenek. Másrészt e mentalitás fogalmát „lecserélném” a pszichologizáló megközelítésekre, mivel az interjúalanyok döntő többsége valamilyen pszichológiai szak kifejezést (is) használt a magyar néplélek megragadására. Ezek a témák valószínűleg (részben legalábbis) a módszertani megközelítés miatt is váltak ilyen hangsúlyossá, hiszen egy személyhez közvetlenebbül kapcsolhatók mentális jellemzők, mint a magyar történelem eseményei.

A fentieket olvasva kibontakozik előttünk egy leginkább az idős korban lévő, testi és lelki betegségekkel egyaránt küzdő Magyarország képe. A múltban

⁵⁴ Hutchinson, 1987.

⁵⁵ Smith, 1995.

⁵⁶ Székely, 2014.

ragadtságnak meghatározó szerepe volt a metaforákban, és az is jellemző, hogy az interjúalanyok nem elsősorban a történelem nagyságáról beszéltek, hanem inkább a múltbéli tragédiák és traumák aspektusából alkották meg a metaforákat. Ezek közül nem meglepő módon kiemelkedett a Trianon-trauma, de az interjúalanyok ezenkívül is szívesen festették le Magyarországot úgy, mint egy traumatizált személyt. Összességében egyébként akár azt is mondhatnánk, hogy bár jelen volt egyfajta nosztalgia a dicső múlt iránt, de még erősebben tört felszínre ennek a nosztalgiának az elutasítása.

A Trianon-trauma ilyen gyakori felemlgetése első olvasatra akár ellent is mondhat némely empirikus adatnak. A 2017-es *Magyar Álom* kutatás⁵⁷ ugyanis azt találta, hogy a magyarok többségét hidegen hagyja a trianoni határok helyreállításának a kérdése. Ez valószínűleg tényleg így is van, azonban a percepció szintjén (legalábbis az általam megkérdezettek körében) mégis kiemelkedően fontos témának mutatkozott Trianon kérdése. Persze a trianoni kérdéskör egésze és a határok visszaállítása közel sem ugyanaz a kérdés, ezért a különbségek magyarázhatók az eltérő módszertani megközelítéssel is. Ennek ellenére, mégiscsak érdekes lehet feltenni azt a kérdést, hogy 2024-ben valóban annyira traumatikus-e számunkra Trianon, vagy inkább csak nagyon erősen hiszünk benne, hogy még mindig az?⁵⁸

A kutatás mellékágaként azt is izgalmas lehet megvizsgálni a múlttal való viszonyunkat illetően, hogy mit árul el rólunk az, ahogyan az öregség témájához kapcsolódunk. Az adatközlők többsége ugyanis egyáltalán nem „szép” képet festett az idősebb korosztályról. Ez részben valószínűleg abból is adódik, hogy az interjúalanyok jó része a fiatalabb generációhoz tartozott, 20-as éveiben vagy 30-as évei első felében volt, így még igen távolinak érezte magától az öregkort. Másrészt az ageizmus jelensége egyáltalán nem magyar sajátosság, ennek ellenére úgy vélem, sokat elárulnak ezek a metaforák arról, hogy milyen az általános társadalmi diskurzus az öregséggel kapcsolatban.

Rátérve a pszichologizálás jelenségére, tényként mondható el, hogy egyértelműen a belső tulajdonságok és a lelki jellemzők leírása dominált a külsődleges karakterjegyekkel szemben. Ez talán nem meglepő azok után, hogy az interjúalanyok akkor is hajlamosak voltak személyiségvonásokkal leírni az országukat, amikor kimondottan testi jellemzőkre kérdeztek rá a kutatók.⁵⁹ Valószínűleg a személy szóhoz első körben inkább belső, mint külső tulajdonságokat társítunk, másrészt

⁵⁷ Boros T. – Laki G.: *A Magyar Álom. Milyen jövőt álmodnak a magyarok saját maguk és Magyarország számára?* Budapest: Policy Solutions – Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017.

⁵⁸ A kérdés magyarázható a pluralizmus ignoranciájának jelenségével is: O’Gorman, H. J.: Pluralistic Ignorance and White Estimates of White Support for Racial Segregation. *Public Opinion Quarterly*, 1975/3.

⁵⁹ Musolff, 2021. és 2023.

pedig az országmetaforák esetében talán leginkább a „néplelket” akarjuk elkapni valahogyan.

Az előbbiekkal összhangban az adatközlők egy csoportja azonnal pszichológiai leírásokkal kezdte a metaforák megalkotását, és különböző mentális betegségekkel „diagnosztizálta” Magyarországot. Gyakran előfordult, hogy magával a betegséggel azonosították az országot, és kevésbé tértek ki egyéb jellemzőkre. Az önmagában egyébként nem lenne annyira érdekes, hogy az interjúalanyok valamiképpen a magyar néplelket akarták körberajzolni, a pszichológia szókészletének ilyen mértékű használata azonban, úgy vélem, kortünet, és egy fontos jelenségre hívja fel a figyelmet. A pszichológia ugyanis központi szerepet kapott a modern identitásban, emellett a történelem során morális kérdésként kezelt témákat mentális betegségekbe változtatott.⁶⁰ Ennek hatására egyfajta „túlpszichologizált” beszéd- és gondolkodásmód vált jellemzővé, amelyeket részben az interjúalanyok válaszai is tükröznek.

Fontos megjegyezni, hogy az adatközlők sokszor pszichológiai problémákon inkább morális és politikai kérdéseket értettek. Persze nem szabad eltagadni azt, hogy a pszichológiai nyelvhasználat egyáltalán nem utalt volna a magyar társadalom mentális állapotára (a depresszió mindenképpen), viszont a bipolaritás, a skizoid hajlam és a kettős személyiség kifejezések inkább egyfajta szociokulturális és politikai valóságdarabként értelmezhetők. Érdekes kérdés, hogy vajon a morális és politikai problémákat miért utalták inkább a pszichológia terepére az interjúalanyok. Lehetséges magyarázat lehet, hogy pszichológiai rendellenességként jobban „kezelhetővé válnak” ezek az erősen vitatott társadalmi kérdések, míg a morális és társadalmi problémákra nincs rendelkezésre álló terápia.

Ahogy már többször is előkerült, a pszichologizáló beszédmod során gyakran előfordult a skizoid hajlam, a bipolaritás, borderline szindróma és a kettős személyiség mint mentális betegségek. Ilyenkor az interjúalanyok bináris kódokban gondolkodtak, és a társadalmi-politikai megosztottság különféle vetületeit próbálták megjeleníteni, mint a vidék-város ellentétet, a Kelethez-Nyugathoz tartozást vagy a liberális-konzervatív és a bal-jobboldali beállítódást.

Számos interjú során került elő a város-vidék törésvonal. Az interjúalanyok sokszor teljesen eltérő világként jellemezték Budapestet és az azon kívül eső területeket, és hangot adtak azon véleményüknek, hogy ezek a világképek nem igazán találkoznak egymással. A vidék-város ellentétre rimelt a liberális-konzervatív megosztottság is, mert alapvetően a liberális Budapesttel állt szemben a konzervatív vidéki társadalom az adatközlők által elmondottakban. Érdekes, hogy többször előkerült az a specifikus jellemzés, amikor vidéki diákként írták le az interjúalanyok

⁶⁰ Illouz, E.: *Saving the modern soul: Therapy, emotions and the culture of self-help*. Berkeley, CA: University of California Press, 2008; Nolan, J. L.: *The therapeutic state: Justifying government at century's end*. New York, NY: New York University Press, 1998.

Magyarországot, aki Budapestre felkerülve nem találja a helyét, mivel egy egészen más, sokkalta liberálisabb miliővel szembesül.

Szintén meglepően gyakran fordult elő a Kelet–Nyugat közötti megragadtság témája, sokszor valamiféle válaszütként írták le az adatközlők a helyzetünket, és legtöbbször a „nyugatosodás” mellett érveltek. Ebben az esetben a bináris működésmód mellett megjelenik az ún. „harmadikutasság” témája is, azaz hogy egyszerre tartozunk a Kelethez és a Nyugathoz, valamiképpen a saját utunkat járjuk. Ez megint azt a gondolatot erősíti fel, hogy különlegesek vagyunk, hiszen nem vagyunk egyszerűen „besorolhatóak”, és van választási lehetőségünk. Ezek az eredmények részben belesimulnak a fentebb idézett közvéleménykutatási adatokba is, amelyek szerint a keleti orientációnak nincs érdemi támogatottsága, azonban annak, hogy Magyarországnak a saját útját kellene járnia, nagyon is van. Az utóbbi nem tükröződött vissza a metaforákban, bár a harmadikutasság jelen volt, azonban hangsúlyosan a Nyugat mellett tették le a voksukat az interjúalanyok. Ez magyarázható azzal is, hogy jórészt a politikához közel álló vagy a politikában részt vevő emberekkel beszélgettem az interjúk során.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül az aktuális politikai folyamatokat sem. Az adatközlők jó része kifejtette, hogy áthidalhatatlan a távolság bizonyos társadalmi, politikai csoportok között, ebből pedig számottevő társadalmi feszültség keletkezik. Több interjúalany nevén is nevezte a problémát, vagyis kitért arra, hogy igazából a polarizációs folyamatokat érti bipolaritáson. Emellett nagyon sokan említették a megosztottságot, illetve félelemként nevezték meg a belviszályt, a harcot és az elmérgesedő konfliktusokat. Érdekes kérdés, hogy az előbbieket mennyiben az aktuális politikai helyzet következményei, illetve mennyire adódik inkább a politikai helyzet abból, hogy ténylegesen „kettős személyiségek” vagyunk, azaz kulturálisan is magunkban hordozzuk a megosztottságot? Természetesen azt is érdemes számba venni, hogy ki a beszélő. Az interjúalanyaim döntő többsége valamiképpen kapcsolódott a politikához, ezért nem meglepő, hogy átpolitizáltabb válaszokat adtak (ez is volt a cél). Ezek után viszont az sem annyira váratlan fordulat, hogy a politikai értelemben kettészakadt magyar társadalom fontos kérdéskörre változott az elmondottakban.

Az interjúalanyokkal kapcsolatban az is lényeges szempont, hogy mennyire vette „komolyan” a játékot, azaz a metaforaalkotást a beszélő. A játék lényege természetesen maga a játék volt, ettől függetlenül eltérő minőségű válaszokat kaptam. Az adatközlők döntő többsége jól vette az akadályt, és könnyedén felvette a homo ludens szerepét, voltak azonban olyan interjúalanyok is, akik hajlamosak voltak „komolyabb” válaszokat adni.

A Magyarország-metaforák egy része ironikus és humorral átszőtt kommentálása kérdésnek, ez azonban nem von le a válaszok őszinteségéből, sőt úgy vélem, hogy ennek a módszernek az egyik legfontosabb hozadéka éppen az őszinteség. Az adatközlők kevésbé tudnak „szakértői” válaszokat adni, sokkal zsigeribb és

kreatívabb reakciók születnek a metaforák által. A módszer legfontosabb hátránya, hogy sokszor igen sztereotipikus válaszokat kapunk a kutatásban részt vevőktől. Érvelhetnénk persze amellett is, hogy nem sok újat tudunk meg a metaforák segítségével a vizsgált kérdéskörrel, mivel az interjúalanyok hajlamosak a Magyarországra leginkább jellemző karakterjegyeket előhívni, és ezekre kihegyezni a válaszaikat. Azonban még ha ténylegesen csak sztereotípiákról lenne is szó, érdemes szem előtt tartani azt is, hogy a sztereotípiák és azok megítélése is folyamatosan változik, így akár új szempontokat is felvethetnek.

Végül, de nem utolsósorban érdekes kérdés, hogy míg az adatközlők válaszaiból percepció szintjén egy igencsak megosztott és polarizált Magyarország képe bontakozik ki, a metaforák tartalma és azoknak megoszlása (jobboldali/baloldali, ellenzéki/kormánypárti) már sokkal kevésbé fest polarizált képet az országról. A válaszok nem rendeződnek jól elkülöníthető csoportokba, nyilván beszélhetünk bizonyos tendenciákról (például a Trianon – csonkított ember féle metafora gyakrabban jelentkezik az erősebben jobboldali beállítottságú interjúalanyoknál; a migrációs félelmek még mindig jelen vannak a kormánypárti adatközlőknél), ezek azonban nem dominánsak az interjúk egésze szempontjából. Tény, hogy az adatközlők sokféleképpen gondolkodnak Magyarországról és a magyar identitásról, de azt talán kijelenthetjük, hogy semmiképpen sem polarizáltak.

Mindemellett fontos belátni, hogy a kutatás semmiképpen sem reprezentatív a célcsoport gondolkodásmódját illetően. Feltételezhetjük, hogy a politikusok és politikai aktivisták egyébként kevésbé gondolkodnak árnyaltan az általam feltett kérdésekről. Ez egyrészt magából az interjúszituációból adódik, hiszen az lehetőséget biztosított az adatközlőknek, hogy komplexebb véleményeket közvetítsenek, mint ahogyan azt egy kiélezettebb politikai helyzet esetén tennék. Másrészt az is gyanítható, hogy sokszor nem a legkiugróbb politikai véleménnyel rendelkező egyének vettek részt a kutatásban, hanem eleve olyan személyek vállalták az interjúkat, akik amúgy is kevésbé gondolkodnak elfogultan. Harmadrészt az eredményeket torzíthatja az a tényező, hogy arányaiban kevesebb kormánypárti adatközlő volt (összesen 9), mint ellenzéki interjúalanyom, ez esetlegesen hozzájárulhatott egy kevésbé polarizált kép kialakításához. Végül pedig azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a kutatás eredményei nem teszik lehetővé, hogy következtetéseket vonjunk le a mindennapi identitáskonstrukcióval vagy a mindennapi nacionalizmussal kapcsolatban. A célcsoportot figyelembe véve itt leginkább egy elitdiskurzusról van szó, ahol az adatközlők nem elsősorban a saját (nemzeti) identitásukra reflektálnak, hanem sokkal inkább arra, ahogyan a magyar társadalmat látják és jellemzik az emberek és a nemzethez kapcsolódó érzelmek tekintetében.

Ebben az írásban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen képek élnek az interjúalanyok fejében Magyarországról és a (magyar) identitásról. Emellett a tanulmányban a magyar identitásképeket körülvevő érzelmi struktúrákra helyeztem a hangsúlyt, így arra is kíváncsi voltam, hogy milyen reményeket és félelmeket

társítanak az adatközlők a metaforákhoz. Az előzőeket egy olyan módszertani eszköz alkalmazásával tettem, amely újszerű volt az interjúalanyok és a kutató számára is, mindeközben pedig tanulságos eredményeket is tartogatott.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, B.: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.
- Bali J. – Hajdu Á. – Marelyin Kiss J. – Nádas Zs. (szerk.): *Merre tovább? Felvidéki magyar fiatalok. Kutatási jelentés*. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2015.
- Bali J. – Hajdu Á. – Marelyin Kiss J. – Nádas Zs.: *Hazatalálók és hazát találók. Tanulmányok a külhoni magyar ifjúság helyzetéről*. Budapest: Kárpát-Haza Könyvek, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017.
- Bali J.: A külhoni magyarság nemzettudatáról. *Kárpát-haza Szemle*, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2014. 104–113.
- Bárdi N.: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. *Metszetek*, 2013/ 2–3. 40–79.
- Berezin, M.: Secure States: Towards a Political Sociology of Emotion. *The Sociological Review*, 2002. 33–52. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2002.tb03590.x>
- Bihari Zs.: Alkoholizmus. Magyarország világelső. *Qubit.com*, 2023. április 4. <https://qubit.hu/2023/04/04/alkoholizmus-magyarorszag-vilagelső> (Utolsó letöltés 2024. augusztus 20.)
- Billig, M.: *Banal nationalism*. London – Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1995.
- Bíró-Nagy A.: Páhuamos valóságok: a demokrácia minőségének percepciója Magyarországon. In: Böcskei, B. Szabó A. (szerk.): *Hibrid rezsim: A politikatudomány X-aktái*. Budapest: Napvilág Kiadó – MTA TK PTI, 2019.
- Boros T. – Laki G.: *A Magyar Álom. Milyen jövőt álmodnak a magyarok saját maguk és Magyarország számára?* Budapest: Policy Solutions – Friedrich-Ebert-Stiftung. 2017.
- Brubaker, R.: In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism. *Citizenship Studies*, 2004/2. 115–127. 122.
- Conversi, D.: Nationalism, Boundaries, and Violence. *Millennium-journal of International Studies*, 28. 1999. 553–584. DOI:10.1177/03058298990280030901.
- Cox, L.: *Nationalism: Themes, Theories, and Controversies*. Singapore: Palgrave Macmillan, 2021. <https://doi.org/10.1007/978-981-15-9320-8>
- Csepeli Gy. – Örkény A.: *Ideology & Politics in Hungary. The Twilight of State Socialism* (Ideológia és politika Magyarországon. Az államszocializmus alkonya). London: Pinter Publishers, 1992.

- Csepeli Gy. – Örkény A.: A magyar nacionalizmus változó arca. In: *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, Századvég, 1996. 272–295.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi, M. – Poór J.: Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón. In: *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 2004. 471–483.
- Csepeli Gy.: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó, 2002.
- Csepeli Gy.: *Nemzeti érzés és tudatvilág Magyarországon*. Budapest: Múzsák, 1985.;
- Dieckhoff, A.: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio*, 2002/4. 7–22.
- Eiranan, R.: Emotions and Nationalism. In: Barclay, K. – Stearns, P. N. (eds.): *The Routledge History of Emotions in the Modern World*. London: Routledge, 2022. 407–422.
- ELTE Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont: *Nemzeti tudat, nemzeti tragédiák*. 2010. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=276:nemzeti-tudat-nemzeti-tragediak&catid=32:konfliktusmonitoring. (Letöltés ideje: 2023. november 20.)
- Fox, J. E. – Miller-Idriss, C.: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8(4), 2008. 536–563. <https://doi.org/10.1177/1468796808088925>
- Gereben F.: A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása. *Kisebbségkutatás*, 2001/3. 388–401.
- Gereben F.: Az erdélyi magyarok identitástudata. *Magyar Szemle*, 1999/9–10. 64–95.; Gereben F.: A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája. *Új Forrás*, 2001/10.
- Gubrium, J.F. – Holstein, J.A.: Aktív interjúkészítés. Bodor Péter (szerk.): Szavak, képek, jelentés. *Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013.
- Hall, J. A.: Nationalisms: Classified and Explained. *Daedalus*, 122 (3), 1993. 1–28.
- Harvey, A. D.: *Body politic. Political metaphor and political violence*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. 2007.
- Horváth, D. – Mitev, A.: *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó, 2015. 321–322.
- Huang, C.: The ‘body politic’ in ancient China. *Acta Orientalia Vilniena*, 8(2), 2007. 33–43. <https://doi.org/10.15388/AOV.2007.2.3736>
- Hutchinson, J.: *The Dynamics of Cultural Nationalism The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. Taylor & Francis, Routledge, 1987.
- Illouz, E.: *Saving the modern soul: Therapy, emotions and the culture of self-help*. Berkeley, CA: University of California Press, 2008.; Nolan, J.L.: *The therapeutic state: Justifying government at century's end*. New York, NY: New York University Press, 1998.

- Janky B.: Elit diskurzus, politikai identitás és polarizáció Magyarországon. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. G. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: Társaság, 2020. 462–477.
- Kiss D.: A határon túli magyarok képe saját magukról, a magyarországi magyarokról, valamint a velük együtt élő többségi nemzetekről. In: Dobos F. (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Balázs Ferenc Intézet – Books in Print – Osiris, 2001. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf2585.pdf>
- Kmetty Z.: Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study. *Szociológiai Szemle*, 2018/4. 152–165.
- Kristóf L.: Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, 2019/2. 37–58.
- Kudayisa, G.: *Region, nation, “heartland”. Uttar Pradesh in India’s body politic*. London: Sage, 2006.
- LeVine, R. A. – Campbell, D. T.: *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. New Jersey: John Wiley & Sons, 1972.
- Lippmann, W.: *Public Opinion*. New York: Harcourt Brace, 1922.
- Löfgren, O.: The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea*. 47. 2017. 35–53. DOI: 10.16995/ee.1382.
- McEvoy, J.: Elite Interviewing in a Divided Society: Lessons from Northern Ireland. *Politics*, 2006/3. 184–191. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9256.2006.00267.x>.
- Murányi I.: Tizenévesek nemzeti identitásának jellemzői az ezredvégi Magyarországon. *Erdélyi Társadalom*, 2005/3. 97–126.
- Mouffe, C.: Politika és politikai. *Kon-szenzus*, 2011/16. 25–48.
- Musolff, A.: Migrants’ Nation-as-Body’ metaphors as expressions of transnational identities. *Language and Intercultural Communication*, 023/3. 229–240, DOI: 10.1080/14708477.2022.2157836
- Musolff, A.: *National Conceptualisations of the Body Politic: Cultural Experience and Political Imagination*. New York: Springer, 2021. 10.1007/978-981-15-8740-5.
- O’Gorman, H. J.: Pluralistic ignorance and White Estimates of White Support for Racial Segregation. *Public Opinion Quarterly*, 1975/3.
- Ortony, A.: *Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press, 1993.
- Papp Z. A. – Veres V. (szerk.): *Szociológiai mintázatok: Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, 2012.
- Papp Z. A.: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.

- Papp Z. A.: *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2017.
- Policy Solutions: *Nemzeti identitás – egység vagy sokszínűség? – Politikai Megbékélés Beszélgetéssorozat II.* 2013. https://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/18/nemzeti_identitas_egyseg_vagy_sokszinusegpdf (Letöltés ideje: 2023. november 20.)
- Rosenwein, B. H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. New York: Cornell University Press, 2006.
- Rozin, P. – Royzman, E. B.: Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality & Social Psychology Review*, 5, 2001. 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2
- Šarić, L.: Metaphors in the discourse of the national. *Družboslovne razprave*, 2015/80. 47–65.
- Shogimen, T.: Imagining the body politic: Metaphor and political language in late medieval Europe and Tokugawa Japan. In: Shogimen, – Nederman, C. J. (Eds.): *Western political thought in dialogue with Asia*. Lexington Books, 2009. 279–300.
- Simonovits B.: Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjének alakulása 1992 és 2014 között. In: *Társadalmi Riport 2014*, Budapest: TÁRKI, 2014. 404–431.
- Skey, M.: The national in everyday life: A critical engagement with Michael Billig's thesis of banal nationalism. *The Sociological Review*, 2009/2. 331–346.
- Smith, A. D.: A nemzetek eredete. In: Kántor Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel. 1995. 204–229, 204.
- Susánszky P. – Szabó A. – Oross D.: A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon. *Socio.hu*, 2021/2. 30–57. <https://doi.org/10.18030/socio.hu>.
- Székely L.: A magyarországi 15–29 évesek nemzeti identitása. In: Székely, L.: *Magyar identitás határon innen és túl*. Budapest: Max Weber alapítvány, 135–145. 2014.
- Vásárhelyi, M.: *Rendszerváltás alulnézetben. Domináns véleményáramlatok, közkeletű ideológiák a rendszerváltás néhány sarkalatos társadalmi-gazdasági kérdéséről. 1994 novemberéig folytatott vizsgálatok*. Budapest: Pesti Szalon, 1995.
- Verdery, K.: Whither „Nation” and „Nationalism”? *Reconstructing Nations and States*, 1993/3. 37–46.

FÜGGELÉK

INTERJÚALANYOK

<i>Név</i>	<i>Kor</i>	<i>Lakhely</i>	<i>Párt</i>	<i>Típus</i>
Péter	19	Ózd	Fidesz	Személyes
Ádám	25	Ózd	Fidesz	Személyes
Ágnes	30	Ózd	Fidesz	Személyes
Éva	26	Ózd	Fidesz	Online
Barnabás	57	Budapest	Fidesz	Személyes
Botond	28	Budapest	(ex) Fidesz	Személyes
Ferenc	19	Budapest	Fidesz	Személyes
Tamás	22	Budapest	Fidesz	Online
Vince	20	Budapest	Fidesz	Online
Előd	29	Budapest	Fidesz	Online
Csongor	28	Budapest	MSZP	Online
Gábor	40	Budapest	MSZP	Személyes
Lajos	51	Ózd	MSZP	Személyes
Róbert	24	Budapest	MSZP	Személyes
Vilmos	24	Budapest	MSZP	Online
Kende	24	Budapest	MSZP	Online
Csaba	33	Budapest	Jobbik	Személyes
Eszter	30	Budapest	Jobbik	Személyes
Flórián	39	Ózd	Jobbik	Személyes
Adorján	33	Ózd	Jobbik	Személyes
Alex	23	Budapest	Jobbik	Személyes
Fanni	29	Budapest	Jobbik	Személyes
Bence	27	Budapest	Jobbik	Online
András	23	Budapest	Jobbik	Személyes
Kristóf	23	Budapest	Jobbik	Online
Bálint	19	Budapest	Jobbik	Személyes
Ráhel	25	Budapest	Jobbik	Személyes
Máté	24	Budapest	Jobbik	Személyes
Szilárd	19	Budapest	Jobbik	Online
Szabolcs	23	Budapest	Jobbik	Online
Mór	41	Budapest	LMP	Személyes
Edvin	31	Budapest	LMP	Személyes
Anita	23	Budapest	LMP	Személyes
Ábel	29	Budapest	LMP	Személyes

<i>Név</i>	<i>Kor</i>	<i>Lakhely</i>	<i>Párt</i>	<i>Típus</i>
József	21	Budapest	LMP	Személyes
Viktória	34	Budapest	LMP	Személyes
György	23	Budapest	Momentum	Személyes
Gyula	42	Ózd	Momentum	Személyes
Mózes	28	Budapest	Momentum	Online
Mihály	30	Ózd	Momentum	Személyes
Jakab	35	Bánréve	Momentum	Online
Ilka	23	Budapest	Momentum	Online
Emília	25	Budapest	Momentum	Online
Imre	28	Budapest	Momentum	Online
Karolina	21	Budapest	DK	Személyes
Áron	36	Budapest	DK	Online
Benjámin	27	Budapest	DK	Online
Gergő	23	Kaposvár	DK	Online
Miklós	23	Budapest	DK	Online
Ágoston	19	Budapest	Mi Hazánk M.	Online
Sámuel	20	Budapest	Mi Hazánk M.	Személyes
Emánuel	40	Budapest	Párbeszéd	Személyes
Natália	42	Budapest	Párbeszéd	Személyes
Nándor	27	Budapest	Párbeszéd	Online
Gabos	49	Budapest	Párbeszéd	Online
Viktor	28	Budapest	Identitás Generáció	Személyes
Nimród	27	Budapest	Identitás Generáció	Személyes
Iván	28	Budapest	DiEM25	Online
Erik	23	Budapest	Táncsics Mihály Baloldali Radikális Párt	Személyes
Dénes	19	Budapest	Második Reformkor Alapítvány	Személyes
Ambrus	22	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Tőhötöm	20	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Tibor	25	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Anna	25	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Gábor	26	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Alíz	22	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Sándor	22	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Károly	23	Budapest	Párt nélküli -Jobboldal	Online
Ármin	28	Budapest	Párt nélküli-Baloldal	Személyes
Levente	26	Budapest	Párt nélküli-Baloldal	Személyes

PÁRTOK, SZERVEZETEK JEGYZÉKE

Parlamenti pártok

Fidesz – Magyar Polgári Szövetség

Jobbik – Konzervatívok

MSZP – Magyar Szocialista Párt

DK – Demokratikus Koalíció

LMP – Lehet Más a Politika – Magyarország Zöld Pártja

Párbeszéd – A Zöldek Pártja

Momentum Mozgalom

Mi Hazánk Mozgalom

Parlamenten kívüliek

Identitás Generáció

Második Reformkor Alapítvány

Táncsics Mihály Baloldali Radikális Párt

DiEM25 – Demokrácia Európában Mozgalom

KRITIKA

VÖLGYESI ORSOLYA*

Egy kultusz nélküli klasszikus a 19. századból – Kemény Zsigmond recepciója

Kemény Zsigmond emlékezete. Szerkesztette Takáts József.
Osiris Kiadó, 2023 487 oldal (Osiris Irodalomtörténet)

Az Osiris Kiadó által életre hívott, *Osiris Irodalomtörténet* elnevezésű vállalkozásnak két alsorozata indult útjára a közelmúltban: a monográfiák és a tanulmányok, ez utóbbi egy-egy 19. századi író recepciótörténetéből ad válogatást. A vállalkozás első kötete 2022-ben jelent meg Margócsy István szerkesztésében, ez a munka Petőfi Sándor fogadtatástörténetébe nyújt betekintést. A továbbiakban Vörösmarty Mihályról Gere Zsolt, Arany Jánosról Szilágyi Márton, Mikszáth Kálmánról Császtvay Tünde, Madách Imréről S. Varga Pál, Jókai Mórról pedig megint csak Margócsy István készített ilyen jellegű antológiát. A sorozatot a Petőfi200 program finanszírozta – elmondható tehát, hogy az irodalomtörténeti vállalkozás a Petőfi-bicentenárium nyújtotta anyagi lehetőségeket koncepciózusán használta ki egy, a Petőfi életművön túlmutató szakmai cél megvalósítása érdekében.

2023-ban látott napvilágot a Kemény Zsigmond recepcióját bemutató kötet is; a szövegválogatás és az előszó egyaránt Takáts József munkája. Takáts az előszóban az életmű értelmezésének, fogadtatástörténetének bemutatásakor jóval szélesebb irodalmi-szakirodalmi bázisra támaszkodik annál, mint ami végül, részben terjedelmi korlátok miatt, bekerült a gyűjteménybe (csak néhány példa: Beöthy Zsolt, Tóth Kálmán, Falk Miksa, Krúdy Gyula és Schöppflin Aladár írásai nem szerepelnek a válogatásban, noha Takáts hivatkozik rájuk). Az itt olvasható írások zömükben teljes terjedelemben közölt szövegek (kifejezetten nagylélegzetű tanulmány Barta János: *Sorsok és válságok. Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai*, Tutsek Anna: *Néhány szó a Rajongókról*, Balázs Mihály *Forráskezelés és esztétikum*, Szegedy-Maszák Mihály: *Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban* vagy Hermann Róbert: *Emlékirat vagy védőirat. Kemény Zsigmond rejtélyes műve* – a felsoroltak közül Tutsek Anna árnyalt és finom elemzése azért is érdekes, mert a kötetben a Kemény-életmű legkorábbi női értelmezőjeként

* A szerző történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: volgyesi.orsolya@abtk.hu

szerepel). Vannak azonban hosszabb művekből kiemelt részletek is (ismét csak néhány példát említve, ilyen Horváth János *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, Halász Gábor *Magyar viktoriánusok*, Nyíri Kristóf *Forradalom után. Kemény, Eötvös. Madách* című írása).

A válogatás szempontrendszere – melyről egyébként a szerkesztő explicit módon nem beszél az előszóban – azért is érdekes lehet, mert a hat, egymástól jól elkülönülő szerkezeti egységben nem feltétlenül kronologikus rendben szerepelnek a szövegek; bizonyos esetekben pedig az egymást követő 19. és 20. századi írások mintha kifejezetten ellenpontosznák egymást, vagy legalábbis párbeszédbe lépnek egymással.

A kötet élén az előszó áll (*Előszó. Kemény Zsigmond fogadtatástörténete*), ezt követi a Keményről szóló szócikk az *Ujabb kori ismeretek tárából*, majd *Az egyéniség, A politikai író, Az elbeszélő, Átértékelések, Összevetések, Összegzések* című fejezetek.

A Kemény egyéniségével foglalkozó első egységbe (*Az egyéniség*) csak 19. századi szövegek kerültek, amelyek időrendben követik egymást (Pálffy János, Kecskeméthy Aurél és Jókai Mór írásai, de figyelemre méltó portrét vázol fel Keményről egy későbbi fejezetben Németh László vagy Péterfy Jenő dolgozata is – ezeknek a nagyobb lélegzetű portréknak fontos eleme például az erdélyiség kérdése, a Kemény egyéniségét, világlátását alakító erdélyi tapasztalatok bemutatása). Az *Átértékelések* és *Összegzések* című részekben is a kronologikus elrendezés érvényesül. Az *elbeszélő* című fejezetben azonban a kortárs és a 19. századi szerzők írásai felváltva követik egymást: Gyulai Pál, Kucserka Zsófia, Erdélyi János, Szilágyi Márton, Greguss Ágost, Pálffy Eszter, Salamon Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Tutsek Anna, Balázs Mihály a sorrend. A válogatásról szólva érdemes megjegyezni, hogy a 2014-ben, Kemény 200. születésnapjára Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében megjelent *A sors kísértései* című kötetből egyetlen tanulmány olvasható a jelenlegi kötetben: Szajbély Mihály *Jókai és Kemény* című dolgozata. A *Studia Litteraria* című folyóirat 2014-es, *Emlékezet és irodalom* című bicentenáriumi Kemény-számából pedig csak Szilágyi Mártonnak a *Gyulai Pál* című regényről szóló elemzését emelte be Takáts József a recepciótörténeti kötetbe.

Az előszóban a fogadtatástörténet egyik fontos és visszatérő elemeként szerepel az a megállapítás, hogy a sorozatban szereplő többi írótól, például Petőfitől vagy Jókaitól eltérően, Keménynek sem mint írónak, sem mint politikusnak vagy politikai gondolkodónak nem alakult ki kultusza: „Műveinek zaklatott értelmezéstörténete, életének utólagos pedagógiai felhasználásra alkalmatlan rendezetlensége, kulturális imázsának ellentmondásossága és hősietlen vonásai miatt nem alakult ki folyamatos sikeres kultusza.” (7.) Keményt tehát sem személyisége, sem írói-politikusi életműve s az abban felsejlő világkép és történelemszemlélet nem tette alkalmassá arra, hogy bármely kor vagy bármely politikai kurzus instrumentálja és saját emlékezetpolitikai céljaira használja fel. A mellőzöttség gondolata

természetesen több, a kötetbe beválogatott tanulmányban is megjelenik, Németh László 1940-ben azt írta, Kemény a 19. század legnagyobb magyar írója, nagyságban csak Petőfi, Arany és Berzsenyi mérhető hozzá, ennek ellenére „nemcsak a nemzet vérkeringéséből iktatódott ki, de méltó emléket sem kapott”. (350.) Kemény visszhangtalanságára, elfeledettségére mutatott rá már Németh Lászlónál másfél évtizeddel korábban Kárpáti Aurél egy, talán kevésbé ismert írása is (*Az élő Jókai és a halott Kemény*), amely a 100 éve született Jókainak és az 50 éve halott Keménynek az irodalmi köztudatban betöltött szerepét állította szembe. Évtizedekkel később, más aspektusból ugyan, de Pándi Pál arról írt, hogy Kemény életműve nem bírt politikai mozgósító erővel: Keményt csak kevesen olvasták és olvassák, nem volt igazi tömeghatása, s ezért soha egyetlen kurzusban sem tudták „ellenzéki éllel” ünnepelni. (Szemben Madách Imrével, hiszen *Az ember tragédiája* a párizsi színnel és a falanszterjelenettel tudott mozgósító erővel bírni a különböző politikai korszakokban: a Horthy-érában és aztán majd 1956-ban is.) Persze egy színpadi műnek vagy színpadi adaptációnak a hatása nyilván nem hasonlítható össze egy prózai műével – de ennek nyilván Pándi is tudatában volt. Pándi írása egyébként polemikus szöveg, amely Nagy Miklósnak a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent, *A rajongók* című Kemény-regényhez írt előszavára reflektált, s a Keményre vonatkozó legendák (mértékletesség, középutasság, egyensúly, szélsőségektől való távolságtartás) továbbélését bírálta marxista szempontból.

A Kemény-kultusz hiányára utaló kijelentések a rendszerváltást követő időkre is érvényesnek tekinthetők. Ennek igazolására csak két példát hoznék a közel-múltból: a reformkor liberális nemzedékéhez tartozó Kemény nem került be az 1990-es években a Magyar szabadelvűek című sorozatba, ahol egyébként az író-társak közül Petőfi és Jókai is helyet kapott. Nyilván vita tárgy lehet Kemény liberalizmusának s 1849 utáni, esetleges konzervatív fordulatának megítélése – erről még a későbbiekben szó lesz –, de a Magyar szabadelvűekben szereplő Petőfi nézetei is túlmutatnak a klasszikus liberális eszmerendszeren. A másik példa, hogy Kemény születésének bicentenáriuma, 2014-ben Magyarországon egyetlen reprezentatív konferencia volt a Debreceni Egyetemen, amelynek anyagát a már említett *Studia Litteraria* jelentette meg.

Kemény utóéletének másik visszatérő eleme, hogy műveit már egykorúan is csak kevesek olvasták, a 20. század elejére pedig szinte teljesen elvesztette az olvasóközönség érdeklődését. Péterfy Jenőnek a kötetben olvasható, a Kemény-értelmezésben máig meghatározó jelentőségű tanulmánya így fogalmaz ezzel összefüggésben: „S itt önkéntelen eszünkbe töl, mily kevesen ismerik nálunk Keményt. Sokan nehézségein úgy kifáradnak, hogy inkább lemondanak ismeretéről; a legtöbben nem is olvassák. Jellemző, hogy Keménynek még mindig nincs meg az az irodalmi emléke, mely őt elsősorban megilletné: műveinek együttes kiadása. Ha van az irodalomban becsületbeli kérdés, ez minden esetre oda vág. Kemény az egyetlen regényírónk, kinél az életfelfogás eredeti s mély; az egyetlen,

kit a regényírók közül minden művészi hiányai mellett is e tekintetben a külföld klasszikusai mellé állíthatnánk – s mégis? Csak az vigasztal, hogy amint Kemény nem lehetett divattá soha, a divat sem fogja megölni soha.” (430–431.) Az idézet arra is kitér tehát, hogy Kemény életműve egyenrangú a külföldi regényirodalom klasszikusaiéval. Ez a gondolat egyébként már Gyulai Pálnál is megjelenik, mikor azt írja: Kemény regényeinek kor- és jellemrajza kivételes, ebben minden hazai regényt felülmúl, és vetekszik a külföld legjobb regényeivel. Kárpáti Aurél már említett írása azt is kiemeli, hogy a *Gyulai Pál* című regény 1847-es megjelenésétől az 1862-es *Zord időkig* a magyar regény párhuzamosan haladt a nyugat-európaival, s Kemény törekvései rokonságot mutatnak a Balzac által képviselt realizmussal. Kemény korai recepciójának tehát újabb fontos eleme, hogy munkássága szinkronitást mutat a kortárs európai irodalommal. A Kemény-recepciótörténetben Szegedy-Maszák Mihály 1989-es monográfiája vizsgálta új nézőpontból a romantika/realizmus problematikát, túllépve a marxista megközelítés egyoldalúságán, amely megközelítésnek egyébként a kötetben olvasható Pándi Pál-írás is jó példája. Szegedy-Maszák fontos tételmondata az itt közölt egyik tanulmányban ebben a vonatkozásban így hangzik: „A regények elemzésekor majd látni fogjuk: Kemény műveinek esztétikai hatása azon áll vagy bukik, hogy létrejön-e egység a romantikus és realista sajátosságokból.” (100.)

Az imént idézett Péterfy Jenő-tanulmány másik fontos tanulsága, hogy egy írói életmű kanonizálásának mennyire elengedhetetlen feltétele a szövegek kiadása. A Kemény-életmű összkiadásának kétszer futott neki az irodalomtudomány. A szövegkorpusz a báró halála után nem bővült jelentősen, az újdonságok közé kell sorolni az *Emlékirat 1849-ből* című védíratot, amely 1883-ban látott napvilágot, a Papp Ferenc által kiadott Hátrahagyott műveket, Kemény Benkő Samu által közzétett 1846-os naplóját vagy Kemény levelezésének Pintér Borbála általi kiadását. Takáts József előszavában azt hangsúlyozza: Kemény életművének megítélését a szerző halála után közreadott művek és dokumentumok a későbbiekben alapvetően már nem befolyásolták. Kivételt talán csak az *Emlékirat 1849-ből* című munka jelentett, amely Beksics Gusztáv kiadásában jelent meg, igaz, nem teljes terjedelemben, s aztán bekerült a Gyulai Pál szerkesztette 12 kötetes első életműkiadásba is. Az 1967-ben újrainduló sorozatba azonban már nem. Ennek az egyébként félbemaradt vállalkozásnak – mint ahogy azt Takáts József kiemeli – a legjelentősebb újdonsága a Rigó László által sajtó alá rendezett 1837 és 1846 közötti publicisztikai írások összegyűjtése volt. Jelen kötet írásai közül különös figyelmet érdemel Hermann Róbert 2019-es tanulmánya, amely Kemény 1849-es emlékirata fogadtatás- és értelmezéstörténetének ismertetése mellett a kézirat hitelességét, műfaji sajátosságait s a Kemény-biográfiában és életműben betöltött szerepét és helyét is vizsgálja, s így a kötet kevés, kifejezetten filológiai tárgyú dolgozatai közé tartozik.

Takáts József az előszóban arra is felhívja a figyelmet, hogy a Kemény-művek fogadtatástörténetének még a szintézisre törekvő munkákban is két markánsan

elkülönülő iránya alakult ki, hiszen Kemény szépírói munkássága mellett más, 19. és 20. századi írói életművekhez (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Márai Sándor) hasonlóan hangsúlyosan van jelen a politikai publicista vagy – mondjuk így – a zsurnaliszta (Kemény fontosabb orgánumai a Nemzeti Társalkodó, az Erdélyi Híradó, a Pesti Hírlap és a Pesti Napló voltak). S még valami: Kemény egykorúan nagy vihart kiváltó politikai röpiratok szerzője volt (*Korteskedés és ellenszerei* – 1843-ben ezzel lett a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja, továbbá a *Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*), sőt, irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozó értekezőnek is tekinthető (*Élet és irodalom, Eszmék a regény és a dráma körül*). Kemény hírlapi cikkeinek összegyűjtése és közreadása jelentheti tehát az egyik irányt, ahol a Kemény-szövegek még bővíthetnek, illetve az életmű értelmezésének új lehetőségei nyílnak meg, részben talán a történettudomány művelői számára is. Ebbe az irányba mutató vállalkozás volt a Filep Tamás Gusztáv szerkesztésében 2014-ben Kolozsvárott megjelent kötet (Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajítások: Válogatott publicisztikai írások*). Vagy az értelmezői kísérletek közül Gábori Kovács Józsefnek a centralista *Pesti Hírlapról*¹ szóló munkája, mely az 1844 és 1847 közötti időszakra vonatkozóan e kontextusban Kemény hírlapírói munkájával is foglalkozik (*A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái*. Budapest: Argumentum, 2016. Irodalomtörténeti füzetek 176.)

Mind az előszóban, mind több, beválogatott tanulmányban Kemény pályájának, életművének egyik viszonyítási pontja a nagy hangsúllyal jelenlévő Jókai mellett báró Eötvös József munkássága. Reformkori hírlapírói pályájuk minden párhuzamossága, sőt, érintkezése mellett lényeges különbség ezen a ponton, hogy míg Eötvösnek a *Pesti Hírlap*ban napvilágot látott cikkei *Reform* címen 1846-ban Lipcsében megjelentek, s így összefűzve, új műfaji keretek között, röpiratként már egykorúan másként hatottak az olvasóközönségre, addig Kemény korai publicisztikája ilyen koncentrált hatást akkor nem fejtett ki. Mindezek ellenére Németh László a kötetben közölt tanulmányában így fogalmazott: „Ha Kemény Zsigmond és a foglalkozás szó összeférnek, akkor ő elsősorban mégiscsak publicista volt.” (333–334.) Érdekes és némileg Asbóth János *Három nemzedék* című művére emlékeztető koncepciót fogalmazott meg ezzel kapcsolatban Beksics Gusztáv írása. Véleménye szerint a 19. századnak három korszaka van, s ezek három nagy emberrel látja megvalósulni: az ébredés korszakának embere Széchenyi, a forradalomé Kossuth, a kiegyezésé pedig Deák. Az első kettő maga is otthonosan mozgott a publicisztika terén, Deáknak azonban szüksége volt valakire, aki eszméit a nyilvánosság felé írásban is közvetíti: „Ez a publicista b. Kemény Zsigmond volt. A kiegyezés korszakának *államférfija* Deák, *publicistája* Kemény. A kettőnek összehatása a 67-i kibontakozás, mely nem csak Deák, de Kemény műve is.” (117.)

¹ Az eredeti helyesírással – a szerk. megj.

Kemény 1849 utáni röpiratai (mindenekelőtt a *Forradalom után*) és a halála után csaknem két évtizeddel később közreadott *Emlékirat 1849-ből* című védírat a forradalom eseményeinek és főként Kossuthnak a bírálata; a Keménytől megalkotott nemzetkarakter és Széchenyi-kép komoly vitákat és ellenérzéseket keltett a kortársakban. A Takáts által beválogatott későbbi szövegek (Horváth János, Halász Gábor, Nyíri Kristóf írásai) a forradalom utáni Kemény útkeresését egy egész generáció alapélményeként írják le és értelmezik, ami magában foglalta a liberális nemzedék részéről a közelmúlttal való szembenézés és az önvizsgálat szükségességét, a nagy eszmék és a történelem viszonyának újragondolását. Ebben az összefüggésben pedig ezek a kötetben közölt szövegek Kemény eszmerendszérében konzervatív elemeket és tartalmakat fedeznek fel. Nyíri Kristóf hangsúlyozta Kemény ideológiaellenességét, s többek között egy Keménytől idézett gondolat (hogy a társadalom „organikus élet”) bizonyította állítását. Vagyis a történelem irányát, alakulását nem a nagy eszmék, hanem sok egyéb apró körülmény, esemény befolyásolja. Pándi Pálnak a kötetben közölt tanulmánya arra utal, hogy Kemény eszméi felhasználhatóak voltak a mérsékelt liberalizmus, az igényes konzervativizmus és a népiek középutas ideológiája számára. S egyaránt méltányolta eszméit az egymástól olyannyira különböző Németh László és Szekfű Gyula is. Érdekes epizódot örökített meg Barta János Horváth Jánoshoz intézett levele Pándival kapcsolatban az Irodalomtörténeti Társaság 1960. évi vándorgyűléséről: „Előre kikötöttem, hogy politikai-publicisztikai kérdéseket nem érintek, így aztán »Kemény Zsigmond a szépíró« lett a téma [...] a vita nem is volt rossz, de a végén Pándi barátunk nem a legtapintatosabb hozzászólással mégis belesodort egy kis majdnem politikai színű vitába, sőt egy kis heves összeszólalkozásba is, amely persze aztán kibéküléssel végződött még ott.” Pándi hozzászólásának a lényege a következő volt: „mindez szép, de minket marxistákat nem ez érdekel, csak a politikus és publicista Kemény, az pedig forradalomellenes volt, torz képet rajzolt a magyarság jelleméről, ezzel el van intézve, ami pedig a morálját illeti, az régen elavult.” Horváth vigasztaló válasza a következő volt: „Ilyenkor meg kell inni egy fél liter vörösbort és elénekelni azt, hogy »Befutta az utat a hó«, majd befűjja ezt is.” (Korompay H. János: *A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka*. Budapest: Universitas, 2020. 357.)

Mindenesetre a kötetben Kemény jellemrajzainak és röpiratainak újszerű megközelítése is fellelhető: Szegedy-Maszák *Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban* című tanulmányában egyenesen arról beszél, s azt próbálja bizonyítani, hogy a Csengery Antal által kiadott *Magyar szónokok és statusférfiak* c. kötetben Kemény megújította a politikai jellemrajz műfaját azáltal, hogy az eredetileg elbeszélő műfajt az elbeszélő szépprózához közelítette, s így keverékműfajt hozott létre. Gángó Gábor Keménynek a *Forradalom után* című műve kapcsán Kemény történetírói munkájának jellemző jegyeit feltárva (részben összehasonlítva Eötvös módszerével) arra a megállapításra jutott, hogy Keménynél

„a történelmet egyéni és kollektív érdekek, személyes jellemek és ambíciók mozgatják, nem pedig objektív »erők« vagy elvont »eszmék«”. (62.)

Keménynek az 1849 utáni röpirataiban, mindenekelőtt a *Forradalom után* című művében Magyarországnak a birodalmon belüli helyével s az európai politikai rendben betöltött szerepével is számot kellett vetnie. A magyar politikai elit a reformkorban nem fejtette ki elképzeléseit a Habsburg-birodalom egészéről, annak létező és lehetséges struktúrájáról, a birodalom két fele közötti kapcsolatot úgy tekintette, mint egy kényszerű vegyesházasságot, ahol az egyik felet a rendi alkotmányosság, a másikat az abszolutisztikus berendezkedés jellemezte. Mint ahogy erre korábban Deák Ágnes rámutatott, az 1840-es évek első felében kivételt képezett Wesselényi Miklós *Szózata* (Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tengerében. In: Takács Péter (szerk.): *Wesselényi emlékülés. Debrecen – Hadad – Zilah – Zsibó*. Szerk. Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1996. 17–38.), a Wesselényivel szoros kapcsolatban lévő Keménytől tehát eleve nem lehetett idegen ennek a szempontrendszernek és új perspektívának az érvényesítése az 1850-es évek elején, s ilyen értelemben e hagyomány folytatójának is tekinthető.

A bevezetőben felvetett Eötvös–Kemény párhuzam – tudniillik hogy nemcsak két jelentős íróról, de két kiemelkedő politikai gondolkodóról is beszélhetünk – annyival árnyalható, hogy Eötvös írói pályája elején (tehát az 1830-as években) mindhárom műnemben kipróbálta magát, Kemény fellépése s majd későbbi pályája sokkal inkább a prózai műfajok területére korlátozódott. Mindenképpen vizsgálandó lenne pályakezdésük, az irodalmi intézményrendszerbe való bekapcsolódásuk, kapcsolati hálójuk alakulása, publikációs stratégiájuk nyomon követése.

Kemény pályájának legkiemelkedőbb szakasza tehát az 1850-es évek első fele, hiszen az évtized elején keletkeznek legnagyobb hatású röpiratai, politikai jellemrajzai (a már említett *Forradalom után*, illetve *A két Wesselényi*, *Széchenyi István*), s a következő tíz évben látott napvilágot három, a recepciótörténet szempontjából is legjelentősebb regénye, az *Özveggy és leánya*, *A rajongók* és a *Zord idők*. Gyulai Pál a Takács által beválogatott 1854-es bírálatában így írt: „Kemény a magyar regényírók közt legkitűnőbb helyet foglal el, tehetsége, termékenysége s irányánál fogva egyaránt. Erős tárgyilagossága, mely emelkedett nézőpontból fogja fel az életet, a szenvedélyek hú festése, mely a lélektani kifejlésre helyez fő súlyt, jó-tékony ellentétet képez szemben azon szűk alanyiság ábrándképei s a halmozott események azon megriadt folyamával, mi iránt regényeinkben oly nagy hajlam mutatkozik.” (151–152.) Szász Zoltánnak 1900-ban a *Pesti Napló*-ban megjelent írása ugyanakkor már egyenesen úgy fogalmaz: Kemény sikertelen irodalmi szereplésének fő oka műfajtévesztésében rejlik. Őt a pszichológia iránti hajlandósága tette gyenge regényíróvá, de a legnagyobb értéke is éppen ebből a hibájából fakad. Vagyis az értékelésekben egyszerre volt jelen Kemény kivételes regényírói teljesítménye és befogadásának nehézsége, a lélektani ábrázolás mélysége, a 17.

századi Erdély történetére vonatkozó források nem mindennapi ismerete (erről ad egyébként igen részletes filológiai elemzést Balázs Mihály *Forráskezelés és esztétikum* című tanulmánya, összehasonlító elemzésében pedig Szegedy-Maszák Mihály vizsgálja a forráskezelés szempontjából a *Zord időket* és Jókai Fráter György című regényét) s a művészi megvalósítás kudarcossága.

A nagy történelmi regények kapcsán arról is érdemes szót ejteni, hogy mit jelentett az Erdély-tematika a 19. századi magyar irodalomban. A Mohács utáni Erdély úgy jelent meg a reformkor óta a hazai közgondolkodásban, mint a nemzeti függetlenség és a magyar alkotmányosság biztosítója és a nemzeti kultúra megőrzője. „Mert volt idő, midőn Magyarország legdrágább érdekeinek Erdély volt képviselője” – írta Kemény Zsigmond *Erdély közlétele 1791–1848* című munkájában. A fejedelemség története ugyanakkor alkalmas volt arra is, hogy felerősítve és parabolisztikusan mutassa be a magyar politikai elit dilemmáit és a magyar történelem tragikus pillanatait (erről is szól Szilágyi Mártonnak a *Gyulai Pál* c. regénnyel foglalkozó írása).

A *Nyugat* első nemzedékének erős fenntartásait követően a második nemzedék, mint ahogy erről az előszóban olvashatunk, újra felfedezte Kemény munkásságát: Németh László vagy Halász Gábor, illetve Móricz Zsigmond nevét érdemes megemlíteni. Németh és Halász egy-egy tanulmánnyal, illetve tanulmányrészlettel van jelen a kötetben. A legnagyobb feltűnést azonban az okozta, hogy Móricz átírta, modernizálta *A rajongók* című regényt. Ez ma már bevett gyakorlat, akkor azonban teljesen szokatlan gesztus volt. Ennek sikertelenségéről ír *Veszélyes út* című dolgozatában Illés Endre.

„A tragikus Kemény”, vagyis a történelmi nagyregények álltak tehát az életmű értékelésének a középpontjában, bár a kötetben szerepelnek olyan írások (Németh László, Pálffy Eszter), amelyek – mint ahogy erre az előszó is felhívja a figyelmet – a könnyedebb, játékosabb szerkezeti megoldásokról is értekeznek. A recepciótörténetben változást hozott e tekintetben is Szegedy-Maszák 1989-es monográfiája, amelyben a szerző Kemény társadalmi regényeit is elemzés tárgyává tette (*Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*), s az általa alkalmazott prózapoétikai elemzési szempontok is alapvetően új közelítési módot jelentettek. Ehhez a folyamathoz tartozik hozzá Bényei Péter szövegkiadása is, amely Kemény kisregényeit (például *A szív örvényei*), elbeszéléseit (*Alhikmet, a vén törpe*) tartalmazta (Kemény Zsigmond: *Kisregények és elbeszélések*. Sajtó alá rendezte Bényei Péter. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. Csokonai Könyvtár. Források 2.). Ide sorolható e kötetben Kucserka Zsófia *A történetmesélés funkcióváltása* című dolgozata. Az újabb közelítési szempontokat reprezentálja még Szajbély Mihály és S. Varga Pál egy-egy tanulmánya, melyek Luhmann rendszerelmélete, illetve a káoszelmélet alapján közelítenek Keményhez.

A recepciótörténetben mégis mindmáig meghatározó Gyulai Pál, aki korai kritikájában, majd a *Kemény Zsigmond emlékezete* című akadémiai emlékbeszédében

Kemény történelmi regényeire helyezte a hangsúlyt: a következőket éppen Jósika Miklós és Eötvös regényeivel való összevetése után fogalmazta meg: „Kemény nem vegyít regényeibe se tisztán erkölcsi, se tisztán politikai irányt; ő csak az embert rajzolja egyéni változataiban, a szenvedélyeket megolvadt vegyületökben, mindenütt élesen feltárva az eszmék és tettek nemeziséit. Nemcsak legalaposabban értekezett irodalmunkban a tragikumról, hanem regényei egyszersmind a legtragikusabb magyar regények, tragikaibbak, mint tragédiáink. Azonban Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit.” (413.) Ennek továbbgondolásaként szeretném idézni a kötetből Barta János tanulmányának azt a gondolatát, amely Kemény regényalakjainak legmélyebb tragikumát s az értelmezéstörténet különös feladványát jelenti: „Kemény világnézetének és emberszemléletének, sorsábrázolásának legkritikusabb, az átlagolvasó számára legnehezebben átélhető eleméhez jutottunk el. Honnan van az, hogy ezeknek a legnemesebb, legtisztább emberalakoknak osztja ki a legmegrázóbb mértékben a tragikus sorsot, honnan van az, hogy a legderekből érzület van leginkább kiszolgáltatva a sors támadásának?” (456.)

A Takáts József gondos szerkesztésében megjelent kötet valóban átfogó képet ad a Kemény Zsigmond recepciótörténetével megismerkedni kívánó olvasónak.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN*

A Muravidék sorsdöntő hónapjai

Göncz László: *A Muravidék útja a délszláv királyságba. A tájegység története az első világháború végétől a jugoszláv megszállásig (1918 ősze – 1919 augusztusa)*. Szombathely–Ljubjana–Lendva: Magyar Nyugat Könyvkiadó – Inštitut za narodnostna vprašanja – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2024. 563 oldal

Hogy vélhetően izgalmas s szakmailag is releváns kötetet vesz kézbe a történelem iránt érdeklődő olvasó, annak egyértelmű mutatója az adott monográfia forrás- és irodalomjegyzéke, valamint az impresszumban feltüntetett szakmai lektorok (jelen esetben: Ablonczy Balázs, Kovács Attila, Paksy Zoltán) névsora. Göncz László nagymonográfiája így már az első belelapozásnál egyértelművé teszi: sok szempontból páratlan és hiánypótló munkáról van szó. Kézzelfoghatóvá teszi a szerző ezt már a megíráshoz felhasznált forrásmennyiség rendkívüli bőségével (szlovéniai, horvátországi, magyarországi levéltárak anyagai), az azok, valamint a korabeli magyar és szlovén sajtó erre vonatkozó közleményei, illetve a magyar és a szlovén nyelvű szakirodalom rendezésével járó hatalmas – években mérhető – idő- és energiaszükségletével. Ez is mutatja: bár a most ismertetésre kerülő monográfia magyar nyelven íródott, annak összeállítása kivitelezhetetlen lett volna a szlovén, a horvát, illetve a szerb nyelv felsőfokú ismerete nélkül. Csak zárójelben tesszük hozzá: viszonyítás kérdése tehát a magyar történészeket – sokszor jogtalanul – érő azon kritika, amely éppenséggel a publikálás nyelvét kéri rajtuk számon.

Göncz az érdeklődő olvasók asztalára olyan munkát tett le, amely akár a 2000-ben általa megvédett, *A Muravidéki magyarság 1918–1941* című doktori disszertáció folytatásaként – a történeti előzmények feldolgozásaként – is értékelhető. A most megjelent kötet azonban nemcsak a hatalmas mennyiségű levéltári dokumentum és a korabeli sajtóforrások feldolgozása miatt érdemel különös figyelmet az olvasótól, hanem azért is, mert egy, a magyar történetírás és közgondolkodás fősodratában perifériának számító, sőt, sajnálatos módon jóformán mellőzött tájegységnek, a Muravidéknek a históriáját, sorsdöntő hónapjait dolgozza fel.

Fontos tisztázni: amikor a Muravidékről (szlovénul: Prekmurje, vagyis Murántúl) írunk, akkor nem a szomszédos Muraközre (horvátul: Međimurje) utalunk.

* A szerző történész, a Veritas Intézet munkatársa. E-mail: zoltan.devavari@veritas.gov.hu

A Muravidék mint elnevezés nagyjából bő száz évvel ezelőtt született földrajzi fogalom, amely a Mura folyótól északkeletre fekvő, az egykori Vendvidék (Rábavidék) jelzővel illetett terület egy részét öleli fel. Ez a nagyjából 940 négyzetkilométernyi térség évszázadokon keresztül Vas és Zala vármegyék szerves részét képezte, s csak a párizsi békekonferencia kései szakaszában – 1919 tavaszán-nyarán – meghozott döntések alapján került a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, annak szlovén érdekszférájához, a mai Szlovén Köztársasághoz. Az impériumváltás időszakában a terület nyugati és középső részét zömében szlovénok lakták, akik a tájegység lakosságának nagyjából a háromnegyedét tették ki, ugyanakkor északon, mintegy harminc településen jelentős többségben magyarok éltek, akik ezáltal a Muravidék összlakosságának a negyedét adták. A Muravidéktől délre fekvő, az I. világháború után szintén az akkor formálódó délszláv állam fennhatósága alá kerülő, a Dráva és a Mura folyók által határolt, etnikailag jóval homogénebb, 90 százalékban horvátok által lakott Muraköz (a csáktornyai és a perlaki járás) már az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idejében is a horvát területi igények fókuszában állt.

A kötetnek külön értéket ad, hogy eddig részletesen nem tárgyalt folyamatokat tár fel a Muravidékről, amely a történelmi magyar állam összeomlásának időszakában egészen 1919 augusztusáig közvetlenül a mindenkori magyar kormányok fennhatósága alatt állt, s ezért a Magyarországtól végül elcsatolt területen a későbbi utódállam, az SZHSZ Királyság – egy rövid intermezzót leszámítva – az általa birtokba vett Bácskával vagy a Bánsággal ellentétben 1918 végén és 1919 elején nem tudott berendezkedni, s így az átmeneti állapot (őszirózsás forradalom, tanácsköztársaság, a határok végérvényes eldöntésének időszaka) alatti történetét nem a megszálló haderő katonai közigazgatása határozta meg. A monográfia súlyát emeli az is, hogy a szerző művét nem magyar vagy szlovén, hanem muravidéki perspektívából írta meg, és így a szerepváltások, identitásválasztások is sokkal jobban megragadhatók. Mindezt közelítve, át-, sőt, megélhetővé teszi a munkában az utókor olvasója számára a szó szerinti idézetek bőséges volta, amelyek már-már tükörként adják vissza a korabeli gondolatokat és gondolkodásmódot, míg az eseményekben (fő)szerepet játszóak gazdag életrajzi adatai a személyes életutakban, az egyéni döntéshelyzetekben igazítanak el.

Göncz szakavatottan mutatja be a Muramente társadalmi, politikai, etnikai viszonyait, részletekbe menően tárja fel a tájegység iránti szlovén érdeklődést. Bemutatja a világháborús összeomlás utolsó napjainak eseményeiben, majd a későbbiekben kulcsszerepet játszó személyeket, feltárja a szlovén nemzeti ébredésre adott magyar válaszokat, reflexiókat. Fontos megállapítása, hogy a Mura folyó magyarországi szakaszán élő szlovénoknak 1918 őszéig érdemben nem volt határozott álláspontjuk szülőföldjük Magyarországtól való elszakadásáról, s a többi szlovénnal – egy délszláv államban – történő egyesülésről. Arra is rámutat, hogy noha az Ante Trumbić nevével fémjelzett emigráns Jugoszláv Bizottság már

a világháború során tett utalásokat arra, hogy a terület a formálódó délszláv állam része legyen, a brit és az amerikai, de 1919-ig a francia döntéshozók sem foglalkoztak ezzel érdemben. Ennek oka pedig alapvetően az volt, hogy a Szövetségesek oldalán harcoló Szerb Királyság elsősorban a szerbek által lakott területek ügyében volt érdekelt, így minimális érdeklődést tanúsított egy olyan régió iránt, ahol a szerbek számaránya elhanyagolható volt. Olyannyira, hogy a térséggel összefüggésben a befolyásos szerb körök is csupán felszínes információkkal rendelkeztek.

Mindettől függetlenül a világháború végén a Mura mentén is egyre erőteljesebb volt a társadalmi és az etnikai feszültség. Ilyen közhangulatban került sor 1918. október 20-án a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület fennállásának 25. évfordulója alkalmából szervezett muraszombati rendezvényre, amelynek résztvevői Magyarország mellett tettek hitet. Ugyanakkor a későbbiekben éppen ez az esemény lett a területnek a magyar államtól való elcsatolását célzó szlovén/jugoszláv propaganda egyik hivatkozásai alapja, s már november 3-án sor került a stájerországi Ljutomerben a nagygyűlésre, amelyre a Muravidékről is sokan elmentek, s ahol Jožef Cigan felolvasta a Magyarországon élő szlovénok csatlakozási nyilatkozatát a délszláv államhoz. Ez a nyilatkozat a közeljövőre nézve pedig vízváltászónak számított, mivel ettől kezdve a Mura menti szlovénok körében egyre népszerűbbé vált és kapott hangot az ún. jugoszláv orientáció.

A ljutomeri nagygyűlés mellett a feszültségek és az indulatok elemi erővel való feltörésében nagy szerepet játszottak a Muraközt és Lendva környékét (is) dúlól katonaszökevény-csoportok, az ún. zöld káderek (zeleni kadar) által indukált zavargások, fosztogatások. A sokszor erőteljes antiszemita felhangú, ugyanakkor elsősorban a magyar földbirtokosok, községi jegyzők és a magyar lakosság egészének a sérelmére elkövetett garázdálkodások megfékezésére Bosnyák Géza zalai főispán 1918. november 6-án statáriumot rendelt el, amely november 17-ig volt érvényben. Göncz részletekbe menően tárja fel az akkori muravidéki és muraközi eseményeket, ezért itt most csak arra utalunk, hogy a magyar reguláris alakulatok és a zöld káderek közötti összecsapásokkal, valamint a statáriummal összefüggő kivégzésekkel kapcsolatban a legújabb kutatások 103 halálos áldozatról tesznek említést.

Tovább bonyolította a helyzetet az is, hogy még az őszirózsás forradalom kitörése előtt, 1918. október 29-én Zágráb központtal az összeomló Monarchia és a történelmi Magyarország délszlávok által lakott területeiből konföderatív alapon megalakult a Szerb Királyságtól akkor még pro forma független – igaz, senki által el nem ismert – országnak számító, 1918. december 1-jéig fennálló Szlovén–Horvát–Szerb (kérész-) Állam. Ezzel párhuzamosan az elkövetkező napokban a szerb királyi hadsereg reguláris alakulatai is megkezdték az előnyomulásukat Bácska, a Bánság, Bosznia és Horvátország irányába.

Egy rövid kitérő erejéig itt jegyezzük meg, hogy Bácskában is komoly gondot jelentettek a katonaszökevények által véghezvitt fosztogatások. Emellett ezen

a területen már október második felében, november első hetében kifejezetten nemzeti jellegű, halálos áldozatokat követelő összecsapásokra került sor a szerb lakosság és a magyar karhatalmi erők között. A Szerémség már november első napjaiban a szerb hadsereg ellenőrzése alá került, míg Újvidékre november 9-én vonultak be a francia és brit erők kíséretében a szerb királyi csapatok. Kevésbé közismert közjátéka a magyar történelemnek, hogy az Újvidéken tartózkodó magyar nemzetőrök a fosztogatások megakadályozása céljából utcai harcokba bocsátkoztak a megszálló erőkkel szemben. Ezzel szemben Szabadkát és Zombort lényegi ellenállás nélkül november 13-án, a belgrádi egyezmény megkötésének a napján foglalták el a szerb hadsereg egységei. Történt mindez annak ellenére, hogy a bevonuláskor Szabadkán a reguláris magyar (és a visszavonuló német) csapatok számbelileg jóval nagyobb erőt képviseltek, mint az Ante Živulović alezredes vezette szerb erők. Bár a bő 9000 km²-nyi területű Bácskát az antant haderő és a szerb királyi hadsereg vette birtokba, s annak megszerzése a szerb hadicélokban is kiemelt figyelmet kapott, azonban a kulisszák mögött zajló szerb–horvát, illetve szerb–szerb hatalmi játszmákkal összefüggésben november 24-én először Zágrábban mondták ki Bácska–Bánát–Baranya egyesülését a Szlovén–Horvát–Szerb Állammal. Csak másnap került sor a régió etnikai struktúráját teljesen figyelmen kívül hagyó újvidéki, ún. Nagy Nemzetgyűlésre, amely ugyanennek a területnek a Szerb Királysághoz való tartozását deklarálta. Ennek következtében volt néhány olyan nap, amikor Bácska formailag egyszerre három államhoz: Magyarországhoz, a Szlovén–Horvát–Szerb Államhoz és a Szerb Királysághoz is tartozott. Bár a belgrádi fegyverszüneti egyezmény 17. pontja garantálta, hogy a magyar karhatalmi és katonai egységek által kiürített demarkációs vonaltól délre eső területeken továbbra is megmarad a magyar közigazgatás, a szerb hadsereg által megszállt zónákban ezt nem tartották be, s lényegében azonnal hozzákezdtek annak a felszámolásához.

Ezzel a kettősséggel is összefüggésben állt az, hogy a november 13-án Belgrádban Linder Béla, a Károlyi-kormány tárca nélküli minisztere és Franchet d’Esperey balkáni antant-főparancsnok két megbízottja, Henrys tábornok és Mišić vajda által megkötött, 18 pontból álló katonai konvenció a Muraközt és a Muravidéket a demarkációs vonalon túl, vagyis magyar kézen, így érdemben a Szlovén–Horvát–Szerb Állam keretein kívül hagyta.

Ugyanakkor a muraközi zavargások s az azokra adott erőteljes magyar reakciók ebben a helyzetben kétségekívül kapóra jöttek a területet megszerezni szándékozó horvát és szlovén politikai elitnek. Bár Jászi Oszkár kilátásba helyezte egy muraközi horvát autonómia biztosítását, sőt, Obál Béla személyében még a Mura mentén élő szlovén lakosság érdekeit képviselő kormánybiztos is kinevezésre került, a nehéz helyzetben végül a magyar kormány a Muraköz kiürítése mellett döntött, s azt 1918 karácsonyán – időben itt már a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918. december 1-jei proklamálása után járunk (!) – a zöld káderek elleni magyar fellépésre hivatkozva Slavko Kvaternik ezredes és Dragutin Perko alezredes vezetésével

a zömében horvát és részben szlovén önkéntesekből álló délszláv katonai erők megszállták. Ezzel párhuzamosan a Muraközt elfoglaló alakulatok egyes egységei Jure Jurišić százados vezetésével felsőbb utasítás nélkül átkeltek a Murán, s elfoglalták Alsólendvát, Muraszombatot, valamint több kisebb települést. A Muravidék délszláv megszállása azonban nem állandósult, mivel a Perneczky Jenő százados parancsnoksága alatt álló magyar egységek 1919. január 3-án kisebb harcok árán visszafoglalták Muraszombatot, s így ez a régió újra magyar fennhatóság alá került. Bár a magyar kormány a Muraköz megszállását az adott helyzetben kénytelen volt de facto tudomásul venni, azonban azt formálisan nem ismerte el. Mivel ekkor a Muravidék magyar ellenőrzés alatt állt, a Muraköz azonban nem, így a demarkációs vonal a belgrádi konvenció ellenére a Dráváról a Murára helyeződött át.

Terjedelmi korlátok miatt itt most csak utalni tudunk arra, hogy Göncz munkájában részletekbe menően tárgyalja az elkövetkező bő két hónap eseménytörténetét, a szlovénoknak adandó önkormányzati terveket és autonómiatörekvéseket, Obál Béla kormánybiztosi tevékenységét, a Muravidékre vonatkozó szlovén autonómiakoncepciókat, a Klekl József nevéhez fűződő, a magyar állam keretén belül megvalósítandó ún. „Slovenska Krajina” autonómiatervet (ennek egyik radikális eleme volt például, hogy a szlovén autonóm területhez sorolták azokat a zömében magyarok lakta településeket is, amelyek a szlovén–magyar nyelvhatár közelében vagy annak peremén helyezkedtek el) és annak visszahangját, a Mura folyó menti magyar határvédelem megszervezését vagy a vizsgált időszak gazdasági, infrastrukturális és művelődési jellegű törekvéseit.

Így jut el a könyv olvasója a tanácsköztársaság kikiáltásához, amivel egyben a szlovén autonómia kérdése is háttérbe szorult, mivel Tkálec Vilmos népbiztoshelyettes a muravidéki szlovénok nemzeti alapú szerveződésének az ügyét olyan – lentebb kifejtésre kerülő – irányba tolta el, amely nem volt tekinthető sem a Jászi- és Obál-féle terv folytatásának, sem pedig a délszláv állam keretén belül megvalósítandó szlovén nemzeti önállósodás folyamatának.

Bár a bolsevik hatalomátvétel 1919 márciusában a Muravidéken lényegében zökkenőmentesen zajlott le, a proletárdiktatúrával szembeni ellenszenv már az első napokban kifejezetten erős volt, s különösen feszültté vált a helyzet a túlnyomórészt magyarok lakta Alsólendván. A magyarországi fordulatot a délszláv sajtó is élesen támadta, a *Slovenec* napilap egyértelműen az érzelmek felkorbácsolásának a szándékával és propagandisztikus céllal 1919 májusában egyenesen a magyarországi szlovén falvak bolsevikok általi felégetéséről, szlovén nők és férfiak rabságba hurcolásáról, sőt, meggyilkolásáról cikkezett.

A tanácsköztársaság rendeletei, amelyek megszüntették a magántulajdont, az üzemeket és a nagybirtokokat elkobozták a tulajdonosaiktól, a vallást pedig a magánszférába száműzték, egyre nagyobb ellenállást váltottak ki a tehetősebb parasztok, a hivatalnokok, az értelmiség és a polgárság részéről. Az elégedetlenség akkor hágott a tetőfokára, amikor olyan hírek kaptak szárnyra, hogy az Alsólendván

állomásozó magyar katonákat a tanácskormány a román fronton tervezi bevetni. Ilyen előzmények után április 21-én ellenforradalom tört ki a városban. A hatalomátvétel azonban rövid életű volt; a tanácsköztársasághoz hű erőknek már az esti órákra sikerült a lázadáson úrrá lenniük. Az ellenforradalom szervezőit letartóztatták, majd Budapestre szállították. Perüket 1919. május 22-én és 28-án rendezték meg. Sebestyén Jenőt és Fangler Bélát halálra, több személyt súlyos börtönbüntetésre ítélték. A kivégzéseket végül az olasz katonai misszió közbenjárására nem hajtották végre, s a büntetést életfogytig tartó fegyházra változtatták. (Az elítélteket a tanácsköztársaság bukása után felmentették.)

Az ellenforradalmi kísérlet után budapesti karhatalmisták lepték el Alsólendvát, s durva visszaéléseket, túlkapásokat követtek el. A csempészésben fontos szerepet játszó Tkálec Vilmos népbiztoshelyettes körül a korrupciós ügyek felszínre úszásával azonban egyre jobban fogyni kezdett a levegő. Tkálec mindezt érzékelve már április második felében felvetette, május második felében pedig részletekbe menően megtervezte a Mura Köztársaság kikiáltását. Május 29-én összehívta a muraszombati járás munkás-, katona- és földművestanácsainak az ülését, majd a csonka tanács beszámolójának meghallgatása után elfogadta a Magyarországi Tanácsköztársaságtól való elszakadást kimondó határozatot, s kinyilvánította a Mura Köztársaság megalapítását Muraszombathely központtal. A Mura Köztársaság elveikben magában foglalta a Vendvidéki Népbiztosság teljes területét, a belatin-ci, a muraszombati és a szentgotthárdi járások szlovénok lakta részeit, valamint a Muravidék többségében magyarok lakta területéből Dobronakot az alsólendvai járásból, illetve Pártosfalva környékét a muraszombati járásból. Ugyanakkor Alsólendva és az őrségi falvak nem tartoztak a kérészéletű állam fennhatósága alá. A Mura Köztársaság elnökének Tkálec Vilmost választották meg, „hadseregének” vezetését pedig Pernetzky Jenő századosra bízta. Tkálec kérészállamának kb. 1200 katonája az elkövetkező napokban harcokba bocsátkozott a tanácsköztársaság erőivel. Június 3-án azonban Muraszombatot visszafoglalták a Budapesthez hű csapatok, a délutáni órákban a magyar Vörös Őrség Pártosfalvára is bevonult, s ezzel Tkálec kérészállama megbukott.

Göncz László monográfiájának utolsó előtti nagy fejezete a diplomáciai szinten zajló külisszajátszmákba ad – mondhatjuk – teljes körű betekintést. Ahogyan arra fentebb már utaltunk, most pedig újra jelezzük: 1919 tavasza előtt a nagyhatalmak érdemben nem foglalkoztak a Muravidék kérdésével. A magyar állam általános megítélése mellett az időközben bekövetkezett eseményeknek is kulcsszerepük volt abban, hogy e régió tekintetében Magyarország számára szintén kedvezőtlen fordulat következzen be. A Muravidék hovatarozásának a kérdése, amelyben döntő elmozdulást hozott a Magyarországi Tanácsköztársaság kiváltotta nagyhatalmi ellenszenv hatása, végül 1919 márciusa és júliusa között dőlt el. Göncz munkájában igyekszik pótolni a magyar történelemben aránylag kevésbé ismert eseménysorozat pontos rekonstruálását, így részletekbe menően mutatja be

a párizsi békekonferenciának a Muravidék hovatarozásával összefüggő döntéseit, az azokban játszott kulcsszereplőket. Rámutat arra, hogy milyen determináló hatással volt a Muravidékre nézve (is) az a tény, hogy miközben a békekonferencián egyre inkább érezhetőbbé vált a délszláv állam érdekében történő kedvező elmozdulás, addig a magyar ellenvélemények az ügyben még csak megfogalmazásra sem kerülhettek, mivel Magyarország mint vesztes állam egészen 1919 decemberéig meghívást sem kapott a sorsát eldöntő tanácskozásokra.

A szerző áttekinti a Nikola Pašić szerb miniszterelnök által vezetett délszláv küldöttségnek a területi követelésekkel összefüggő – fogalmazzunk így – irányváltásait, levezeti, hogy a Muravidék végül hogyan is került a szerb miniszterelnök aérdeklődési körébe. Külön kiemeli Jovan Cvijić szerb geográfusnak a jugoszláv küldöttség néprajzi-történelmi szekció vezetőjének a szerepét, aki 1919 márciusában–áprilisában határozottan kiállt a Muravidék megszerzése mellett, s elsősorban neki volt köszönhető, hogy a délszláv küldöttség munkatestületeiben ez a tájegység is egyre nagyobb figyelmet kapott. Szintén rámutat Petar Pešić szerb tábornoknak a jelentőségére, ahogyan ismerteti Matija Slavičnak, a jugoszláv delegáció Muravidékért felelős szakértőjének a meglátásait is, de ugyancsak felhívja a figyelmet annak fontosságára, hogy a délszláv államra kedvező döntést elősegítette az is, hogy az SZHSZ Királyság felajánlotta közreműködését a bolsevik Magyarország elleni fegyveres intervencióban. Így jutunk el végül oda, hogy 1919. május 20-án a francia André Tardieu vezette Területi Bizottság az olaszok tiltakozása ellenére a Muravidék hovatarozása tekintetében elfogadta Douglas Wilson Johnson amerikai geográfus területrendezési javaslatát. A végjátékra – ez Göncz monográfiájának már az utolsó fejezete – 1919. augusztus 12-én került sor, amikor Krsta Smiljanić tábornok irányításával az első délszláv állam csapatai lényegében érdemi fegyveres ellenállás nélkül birtokba vették a tájegységet. A hadművelet végére a mura-szombati járásból csak három község: Szombatfa, Gödörháza (ma: Magyarszombatfa része) és Velemér maradt magyar kézen. Bár a békeszerződés 1920. június 4-i aláírásáig több magyar tiltakozásra, visszafoglalási kísérletre is sor került, érdemi változás 1941-ig már nem történt. Ennek kifejtése azonban már egy másik történet tárgykörébe tartozik.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Göncz László munkája, bár egy mikrotér-ség múltjára fókuszál, a forrásfeldolgozás mértéke, a kötetben előforduló személyek életrajzi adatainak az összeállítás, a bonyolult és összetett események közérthető nyelven történő visszaadása révén messze túlmutat a helytörténet jellegű monográfiákon. Bizton állíthatjuk, hogy Göncz munkáját az elkövetkező évtizedekben a magyar régió- és kisebbségkutatás egyik meghatározó köteteként tartják majd számon.

VÉGSŐ ISTVÁN*

Jogos könyv a holokausztról

Bárd Károly: *Számonkérés a holokausztért. Tettesek, áldozatok, bírúk*. Budapest: Múlt és Jövő, 2022. 269 oldal

Sohasem egyszerű történészként egy jogi szakkönyvet megfelelő módon tanulmányozni, a sokszor szaknyelven megírt téziseket értelmezni, és eligazodni egy másik tudományterület hazai és nemzetközi narratívái, kifejezései között. Miközben Bárd Károly¹ büntetőjogász a szakmája egyik kiválósága, mégsem kell tartanunk attól, hogy elakadunk, és értetlenkedve tesszük félre az írását. Közérthetően és világosan, de mégis szakmai szemüvegen át láttat és tesz fel megfelelő kérdéseket. A 2022-ben megjelent *Számonkérés a holokausztért. Tettesek, áldozatok, bírúk* című könyve öt, egyébként az interneten is hozzáférhető írását tartalmazza, továbbá egy vele készült interjút.

A témához méltó borítóval, névmutatóval ellátott 269 oldalas könyv mindenki számára ajánlott, aki jobban meg akarja ismerni a magyar és a nemzetközi holokauszt jogtörténeti vonatkozásainak egyes szeleteit. A kötet tehát hat írást közöl (újra), amiből négy a *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóiratban jelent meg először. A Múlt és Jövő Kiadó pedig szépen szerkesztett kötetet ad az olvasó kezébe. Akit annyira érdekelnek a könyvborítók, mint jelen sorok szerzőjét, annak fontos lehet, hogy mit látunk a képen. Mi az utólag színezett fotó története? Így talán fontos információ, hogy a színes keményfedélen látható fotón a kiadvány által (többször) is tárgyalt, a német holokausztért történt felelősségre vonás kiemelkedő eseményének, a frankfurti Auschwitz-per (1963–1965) esküdtbíráóságának egy csoportja és újságírók láthatók, amint 1964 decemberében átsétálnak a közismert náci halálgyár vaskapujának felirata alatt. A könyvet áttekintve mindenképpen komoly

* A szerző független történész kutató. E-mail: istvan.vegso@gmail.com

¹ Bárd Károly emeritus professzor 1951-ben született. 1975-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán végzett, majd 1990-ig az ELTE ÁJTK Büntetés-eljárásjogi Tanszék tanára volt. 1978-ban belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba. 1981-ben elvégezte az ELTE BTK szociológia szakát. 1984-től a bécsi ENSZ Bűnmegelőzési Központ, 1985-től a helsinki ENSZ Európai Regionális Intézet szakértője, majd 1989-től a Német-kormány igazságügyminiszter-helyettese lett. 1990 júniusától az Antall-, majd a Boross-, Horn-kormányok idején a büntetőjogi kodifikáció felügyeletével megbízott helyettes államtitkár volt. Jelenleg a CEU tanára. Vö.: www.tortenelmitar.hu, https://people.ceu.edu/karoly_bard (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 20.)

hiányosság, hogy a másodközlésben megjelent írásoknál nem látható, hogy mikor, hol történt az elsődleges publikálás. Nem világos, miért maradt el a bevezetés, hiányzik egy előszó és egy utószó, ami nagyban segítené, hogy mit várhat az olvasó, és mi volt a kötetbe került írások válogatásának szempontja.

Igazságot Fritz Bauernek

Talán nem véletlen, hogy ezzel az írással indít a kötet.² Bárdnak láthatóan nagyon fontos a vézskorszakot túlélte dr. Fritz Bauer (1903–1968) német jogász esete, amely a német holokauszt és jogtörténet egyik kifejezetten érdekes, de Magyarországon kevésbé ismert fejezete.

Egy, a közvélemény számára nem ismert per és annak vezetőbírája kapcsán ad kimerítő képet a szerző. Az 1963 és 1965 között lezajlott frankfurti per 183 napos meghallgatásból állt, ahol 319 tanú (máshol 254 tanú, 51.) vallott a borzalmas eseményekről. Köztük 181 holokauszt túlélő és 80 fő a halál- és munkatábor személyzetéből. Hat vádlottat életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, többen pedig a tevékenységükért kiróható lehető legmagasabb börtönbüntetést kapták. A per és a körülötte lefolyt médianyilvánosság miatt a német közvéleményben egészen megváltozott a náci és a holokauszt megítélése. Ettől fogva a többség néhány örült, elmebeteg emberre hárította a holokauszt felelősségét, míg a német társadalom jó részét „felmentette”, további perek elindítását pedig nem támogatta. A történelminek minősített frankfurti per „kudarcat” Bauer nyakába varrták. Bauer viszont a médiát hibáztatta. Talán ennek is köszönhető a személyes életút miatti rokonszenv Bárd részéről? Erre nem kapunk választ.

Mindenképpen kijelenthető, hogy a szerző már az írása elején fel kívánja menteni Bauert. „[...] érdeme elsősorban abban állt, hogy az ő kezdeményezésére jelölte ki a szövetségi legfelső bíróság (Bundesgerichtshof) a frankfurti tartományi bíróságot a per lefolytatására. Bauer célja ezzel az volt, hogy az elszórt, Németország különböző városaiban egy-két gyilkossal szemben folytatott perek helyett egy átfogó, sokvádlottas eljárásban a maga teljességében mutassa be az auschwitz halálgyár működését, a népi társadalom mechanizmusát.” (7–8.) Így már a szöveg elején kiderül, hogy mi mellett fog érvelni a szerző. Kérdés, hogy mennyire szakjogi érvelés, hogy egy bírónak az az érdeme, hogy egy haláltábor működését szeretné megismertetni.

Bárd büntetőjogi és filozófiai fejtegetései révén erre a következtetésre jut: „[...] a megtorló büntetőjog ledöntéséhez azokat a teológiai és filozófiai tételeket kellett cáfolnia, amelyeket olyan autoritások fektettek le, mint Aquinói Szent Tamás és a német idealizmus nagyjai, Hegel és Kant. Csak az abszolút teória ideológiai pilléreinek

² Bárd Károly: Fritz Bauer az igazságszolgáltatás felelősségéről a múltban és a jövőben. *Múlt és Jövő*, 2019/2. 16–35.

ledöntésével igazolhatta, hogy a minden jog forrása, az *emberi méltóság dogmaként elfogadott értelmezése hamis, és a megtorlás-büntetőjog ezért sérti az alaptörvényt.*” (13.) A társadalomfelmentő megállapítás pedig ez: Hannah Arendtnek igaza van, „*Göringet³ természetesen fel kell akasztani*” (19.), de a Harmadik Birodalom átlag német polgárai: „patikusként vagy postásként élték a polgár életét – észrevétlenül, a törvényt betartva” (18.). Vagyis (egy) náci vezetők ugyan bűnösök, de az átlag német nem tehet semmiről. Bauer harca a német büntetőjoggal mára jogtörténeti jelentőségűvé vált, de akkoriban inkább egyszemélyes háborúnak tűnt a német jogszolgáltatással szemben. Bárd kitűnő érzékkel citálja a történészek, a jogászok és a filozófusok sorait. A magyar orvos-író, dr. Lénárd Sándor *Völgy a világ végén s más történetek* című könyve *Római történetek* című írásának megosztó pszichiátere, Bakó János megállapításában találja meg Bauer igazát: Mussolini nem elmebeteg: „Normális. Épelméjű csirkefogó, kalandor – állapítja meg a professzorjelölt. – Bármikor hajlandó vagyok igazolványt adni neki. Annak – s mellére üt – nem Lipótmező kell, hanem bakó. No, speriamo bene.”⁴ Hitler szimpla paranoiás, vagyis csak elmeógyógyintézetbe kerülne Bakó „orvosi ítélete” szerint. Sőt, ő is felmentette, egyszerűen egyfajta betegségnek tartotta a náciizmust: „Ami a német párttag-újságírókat illeti, biztos lehettem. Nem tartoztak a paranoiás évjáráthoz. A náciizmus – mint egyes gyermekparalízis-járványok – egyes évfolyamokat támadott meg. Ausztriában az 1913-as és az utánuk jövő fiatalok bolondultak meg. A háború első négy éve már tömegesen tizedelte ezeket az idealistákat.”⁵ Tehát Hitler szimpla elmebeteg, míg Mussolini bitót érdemel. Tegyük hozzá óvatosan, hogy a „római-magyar” polihisztor Lénárd az olaszországi holokauszt túlélője volt...

Persze számos kérdés nyitott marad, mint például az, hogy minden nép képes-e hasonló borzalmakat elkövetni, a német törvénykezés és a társadalmi elvárás viszonyának elemzése is rengeteg (magas) szakjogi és még több (mély) filozófiai elemzést indukált Bárd írásában.

Frankfurt az már Nyugat?

A szerző nem kíván szabadulni a második fejezetben sem a frankfurti pertől, így gyakorlatilag az első fejezet után is ez marad fókuszban.⁶ Küldetéstudatának érzi

³ Hermann Wilhelm Göring (1893–1946) német politikus, a Luftwaffe parancsnoka öngyilkos lett fogva tartása idején.

⁴ Lénárd Sándor: *Völgy a világ végén s más történetek*. Válogatta és sajtó alá rendezte: Szerb Antalné. Budapest: Magvető, 1973. 116. MEK példánya alapján: <https://mek.oszk.hu/02700/02765/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.)

⁵ Uo. 180.

⁶ Bárd Károly: Elítélve és feloldozva: Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről. *Múlt és Jövő*, 2021/2. 114–125.

a per minden általa fontosnak vélt aspektusát, narratíváját papírra vetni. „»Csak ha találunk szavakat, akkor lesz haszna a megemlékezésnek, csak így tehetjük Auschwitz átkát áldássá.« Ezt üzenté Walter Homolka rabbi az Auschwitzba látogató keresztény, muzulmán és zsidó diákok csoportjának.” (47.) Jól rámutat arra, hogy az elkövetők, a passzív szemlélők, a túlélők és a leszármazottaik is nehezen tudnak az Auschwitz-Birkenau által jelképezett szörnyűségthalmazról beszélni. Az európai történelem szégyene, a népirtás legsátánibb alkotása, milliók tömegsírja. A jelzők itt nem segítenek, a „nyelv is megbénul”, ha összegezni szeretné.

Bárd az előző fejezethez hasonlóan a frankfurti per tanulságait igyekszik ütköztetni a jog, a (jog)filozófia és a történettudomány szakmai összevetésével. Bárd elkötelezett híve az interdiszciplináris vizsgálatok módszerének. Minden írása ennek lenyomata, és kétségtelenül mestere is a saját szakterületének. *„Am van igazság abban is, hogy a történelmi tények vizsgálata és rögzítése veszélyeztetheti a büntető igazságszolgáltatást alapvető funkciójának teljesítésében: a személyes felelősség megállapításában és az ahhoz igazodó, arányos büntetés kimérésében. A kockázatot azonban vállalni kell. Mert a népirtás nem azonos a több emberen elkövetett emberöléssel. De tény, hogy az igazságszolgáltatás alapvető feladata és a kontextus vizsgálata közti feszültség jelen volt valamennyi nevezetes igazságtételi perben.”* (49–50.) Bárd nem tud szabadulni Bauer „védekezésétől”, de mégis tüpontosan látja és láttatja a helyzetet, történeti kutatás és jogi eljárások, valamint az ítéletek meghozatalának viszonyát. Az igazságtételi perekből ezért is válik külön a frankfurti per. Bauer a hatvanas évekből „monstre perből” szociopedagógiai mintapéldát kívánt „gyártani”. Egyfajta politika- és totalitarizmustörténeti háttérfeltárást, tandrámat is kívánt a nagy nyilvánosság előtt bemutatni. Ezzel csak az volt a baj, hogy a „kísérlet” csak ő támogatta, csak ő értette meg. A vád és a bíróság szembekerülése ezért vált nyilvánvalóvá. Illetve a különféle szaktudományok iránt érzékenyek számára viszont ezért nagyon érdekes és fontos a megosztó, holokauszt túlélő jogász által generált per lefolyása. Döbbenetes kontraszt, hogy a perben az 1871. évi büntetőtörvénykönyv alapján ítéleztek, amelyet nyilván még nem úgy állítottak össze, hogy tudni lehetett volna: a 20. században egyesek üzemszerűen fognak halálgyárakat működtetni.

A kor hangulatát szinte lehetetlen felfogni, pláne ilyen háttérinformációk birtokában, amikor egy halálgyár működtetői és az üldözöttek egy légtérbe kerülnek, de nem az történt, amit várnánk: „A tárgyalást övező hangulat, a külsőségek nem azt sugallták, hogy tömeggyilkosok ellen folyik a per. A szünetekben nem volt könnyű megállapítani, hogy ki a szereplő és ki a néző. A vádlottak, a védők és a közönség egymás mellett kortyolgatták kávéjukat a büfében, a ruhatárban is együtt várták ki a sorukat. Itt nem volt üvegkalitka, örök voltak, ők barátságosan köszöntötték a tárgyalásra érkező vádlottakat. (66.) [...] Merthogy többségük szabadlábon védekezett.” (61.) Voltak „szerencsések”, akik meghaltak a per előtt, mint például Richard Baer (1911–1963) lágerparancsnok, SS-Sturmabführer

(ami egy Wehrmacht őrnagy rendfokozatának felel meg). Míg közismert szadisták pedig azon akadtak fenn, hogy mit keresnek ők a vádlottak padján, úgy, mint Oswald Kaduk (1906–1997) SS-Rapportführer, aki rendszeresen verte a foglyokat, és személyesen is részt vett az elgázosítások műveleteiben. Felháborodására az is „indok” lehetett, hogy egyszer már elítélték 25 év kényszermunkára, amelyből ténylegesen 9 évet töltött le.

Gyilkos recenzió

Nincs is nehezebb feladat, mint egy recenziót⁷ recenzió alá vonni. Veszprémy László Bernát *Gyilkos irodák* című könyve került jogászai vizsgálat alá.⁸ Bárd Károly remek írása sok tekintetben az egyik legjobb erről a könyvről, de mégis ad arra lehetőséget, hogy néhány dologra felhívjuk a figyelmet egy ilyen jól sikerült (jogtudományi) szakszövegnél is.

Bárd elsősorban a 149. és a 213. oldalak közötti részt vizsgálja. A többi témakör nagyon keveset vagy egyáltalán nem kerül elő a recenziójában. Ez egyfelől dicsérhető, hiszen elsősorban a saját szakterületét igyekszik áttekinteni. Ám így a könyv szerzőjének többi megállapítása perifériakussá válik, vagy nem is jelenítődik meg.

Sajnálatos, hogy rögzítésre került a magyar ellenállás elmaradása, de annak okai, amit Veszprémy jól vázolt, már kimaradnak a szövegből. Illetve egy helyen teljesen tévesen Bárd azt állítja, hogy csak Veszprémy szerint volt 1944. március 19-én, a német megszállás első napján katonai ellenállás. Erről viszonylag többet tudhatunk már jó ideje, mintegy 45 éve, a hadtörténeti, helytörténeti és történeti munkák alapján. Bizony Újvidéken, 1944 tavaszán, a német megszállás első napján volt halálos áldozat, és nem csupán magyar, hanem német részről is.⁹ Volt magyar katonai ellenállás, ha nem is szervezett.¹⁰

⁷ Bárd Károly: Vizsgálat egy terven felüli (?) népiítés ügyében. Tanulmány Veszprémy László Bernát könyvéről. *Múlt és Jövő*, 2020/1. 57–66.

⁸ Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Budapest: Jaffa, 2019.

⁹ Vö.: Csonkaréti Károly: Adalék Magyarország német megszállásának történetéhez. Újvidék, 1944. március 19. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979/2. 275–280; Számvéber Norbert: Magyarország német megszállása és szovjet elfoglalása (1944–1945). In: Horváth Miklós: *Magyarország hadtörténete – 1919-től napjainkig IV*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2018. 147–220.; Végső István: *Az örökké elfeledett hősi halott. Marancsik Pál halálának kálváriája*. In: Virányi Péter (szerk.) *Európa 1944–1945*. Budapest: MTA II. világháború története albizottság, 2021. 155–169.

¹⁰ Vö.: Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa, 2021; Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

Bárd Károly elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy a népbírók, a népbíróságok közel sem voltak olyan vérengzők. Sőt, művelt emberek voltak, és ezt erősíti Veszprémy is, akik jól mérlegeltek, nem hurcolták meg a vádlottakat. Pláne nemzetközi összehasonlításban nem tűnik túlságosan indokoltnak az, hogy a magyarországi néphatalmi jogszolgáltatás brutális lett volna az 1945 előtti közigazgatás tisztségviselőivel szemben. Valóban sokszor citált példák, hogy Bulgáriában 2138 személyt végeztek ki, míg Franciaországban 791, illetve Belgiumban 242 emberen hajtották végre a halálos ítéletet. Nem beszélve az önbíráskodásokról, ami francia földön akár 4000 ember lemészárlását is jelenthette. Ezekhez a példákhoz képest Magyarországon a 189 golyó vagy kötél általi kivégzés nem tűnik kirívónak. Veszprémy mellett Bárd is védelmébe vette a zsidó származású bírakat, akik szerintük közel sem voltak olyan vérmesek, mint azt állítják róluk. Dicsérőleg szól a *Gyilkos irodák* szerzőjéről, aki igyekezett úgy felvázolni a pereket, hogy azokból még a vádlottak védekezési stratégiáit is ki lehessen olvasni.

Komoly hiányérzetünk van annak kapcsán, hogy Bárd összességében hogyan is értékeli Veszprémy könyvét. Vagy legalább az kiderülhetett volna, hogy a hozzá oly közel álló büntetőjog tekintetében mennyire érzi szakszerűnek a munkát. Ehelyett a Bárdot érdeklő részek kivonatát kapjuk, és néhány esetpéldát. Ám ebből csupán azt tudhatjuk meg, hogy Veszprémy miként értékeli a felelősségre vonásokat, az ítéleteket, továbbá megismerhetjük néhány per részleteit, néhány bíró jellemét. A recenziótörző eleje és vége mintha hiányozna. Leadásihatáridő-problémát, helyhiány miatti szövegmegvágást vagy kézirat-megrendelői, szerkesztői belenyúlást is feltételezhetnénk. Ám ezek túl egyszerű válaszok lennének. Bárd ennél sokkal igényesebb és szakszerűbb szövegek szerzője.

Mérleg

Az Eichmann-per évfordulója kapcsán milyen más írás is születhetne Bárd Károlytól, mint egy, a frankfurti per konklúzióit összegző.¹¹ Őszintén szólva talán ezt a fejezetet tettem volna a könyv elejére. Hannah Arendt bírálatának áttekintése, a Bauer-ügy fókuszba helyezése elején remek felütéssel kezd: „[...] a kis és nagy kollaboránsok tettét nehéz értékelni [...] a legjobb, amit tehetünk, hogy az ítélkezést azokra bízuk, akik hasonló helyzetben találták magukat, és maguk tapasztalták meg, milyen kényszer alatt cselekedni.” Primo Levi (1919–1987) olasz író gondolatai kitűnően megágaznak a kiadvány legrövidebb, legbefogadhatóbb fejezetének.

A frankfurti per értékelése után és mellett az Eichmann-per kerül fókuszba, mintegy egymáshoz képest is mérlegre téve a kettőt. Az ehhez hasonló kitűnő

¹¹ Bárd Károly: *Mérlegen a felfoghatatlan*. In: Kőbányai János (szerk.): *Heller Ágnes-ünnep 90*. Budapest: Múlt és Jövő, 2019. 171–201.

összefoglalók teszik ezt a fejezetet fontossá: „Nem vitás, az Eichmann-per »történelmi per« volt a szó minden értelmében. jelentős mértékben alakította a zsidóság viszonyulását történelmének legsúlyosabb katasztrófájához, »kollektív terápiás funkciót teljesített«; hatására a holokauszt rejtélyes, fájdalmas traumából intézményesített nemzeti emlékké alakult, és az izraeli identitás lényeges eleme lett. Kommentátorok szerint a per komoly változást hozott a pszichiátria és a pszichológia tudományában és gyakorlatában is.” (157.) Az ismertetett Heller–Arendt „vita”, különféle „történelmi perek” jogfilozófiai, jogtörténeti, büntetőjogi és történettudományi aspektusai olyan izgalmas kérdések, hogy a háborús bűnösöknek jár-e a jogszolgáltatás, vagy afféle sztálini módszerrel egyszerűen le kell őket gyilkolni, az emberiség elleni bűnök tagadása ellen hozott törvénykezések haszna és eredménye miként hat a mai közvéleményre, történeti kutatásokra. Bárdot jogfilozófiai eszmefuttatása a jogi pozitívizmus, illetve az újjáéledő természetjog Bernhard Schlink jogtudós nyomán erre a következtetésre ösztönözte: „A természetjog újrafelfedezése azzal, hogy azt sugallta: minden előről kezdődik, arra szolgált, hogy a múltat le lehessen tagadni, így a múltban történt bűnökért el lehessen hárítani a felelősséget is.” (181.)

Szürkevaktság?

A szerző a következő írásában¹² a kollaboránsok, zsidók, elkövetők, háborús bűnösök magyar és nemzetközi jogi megítélésének és – helyenként morális – felelősségre vonásának kérdéseit taglalja, főként a külföldi szépirodalom kapcsán. Ez az egyetlen fejezetcím a könyvben, ahol teljesen megváltoztatták az eredeti közlemény címét.¹³ A „zsidó kollaboráció” kifejezés láthatóan mégiscsak komoly zavart okozott egyeseknél. A zavarodottság nem is múlik, sőt fokozódik, már az első lábjegyzetben gondjaink akadhatnak annak megítélésével, hogy Bárd mennyire tájékozott a holokausztkutatás vagy inkább a jelenlegi feltárások eredményeit illetően. Az 1941-es, Kamenyec-Podolszkijnál történt tömegmészárlás kapcsán ugyanis Bibó Istvánt idézi. Azt állítja, hogy a közíró, politikus szerint „bécsi rendőrök”, „magyar honvédek” és a németek gyilkolták le az ottani gettó lakóit. (183.)¹⁴ Ennél azért sokkal pontosabb leírások és bizonyított tények állnak a rendelkezésünkre manapság.¹⁵

¹² Bárd Károly: Ki írhat a zsidó kollaborációról? Töprengések Takis Würger Stella című regénye ürügyén. *Múlt és Jövő*, 2021/4. 92–99.

¹³ A fejezet címe ez lett: Árulók – áldozatok – áldottak – Van-e bűn a „szürke övezetben”?

¹⁴ A téves utalás az eredeti Bibó-tanulmányban nem szerepel, az a kötet jegyzeteit készítő Vida István és Nagy Endre műve. Vö.: Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. 1945–1949. Budapest: Magvető, 1986. 627., 905.

¹⁵ Néhány szakirodalom szubjektíven kiemelve: Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. I. kötet. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997.; Frojmovics Kinga: Állampolgárság-revizíó. Deportálás 1941–1942-ben. In: Bányaí Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmustól*

Bernhard Schlink jogtudós, szépirodalmi kérdésfelvetése nagyon jó felütés, vagyis hogy a zsidók miért nem lázadtak, miért tűrtek? Ez persze jó muníció a holokauszt-tagadók, holokausztrevizionisták kezében is. Így jogos, hogy ezt tisztázni kell. Daniel Kehlmann kortárs német-osztrák író *Az elveszettek utazása* c. művében írja: „A gonoszság, a közöny, az önzés és a megalkuvás együtthatásaként kénytelen az ezer reménykedő német zsidót szállító St. Louis gőzös Hamburgba visszafordulni. [...] A kapitány azokat a tisztességesebb németeket képviseli, akik undorodtak ugyan a náciktól, együttéreztek az üldözöttekkel, ám mégsem tettek meg mindent értük. Utóbb azzal mentegették önmagukat, hogy nem hősnek születtek.” Nagyon jó felvetés, hogy miért várjuk el embertársainktól, hogy hőssé, önfeláldozó mártírrá váljanak. Miért gondolják a túlélők, a túlélők leszármazottai, az eseményektől, kortól helyenként távol helyezkedő (nem) zsidó utókor, hogy egyértelműen ellenállással, öngyilkossággal felérő áldozatvállalással kellett volna a nácik gonoszságára válaszolni?

Botránykönyvnek minősül Takis Würger újságíró *Stella* című regénye (2019), legalábbis ahogyan a szerző élénk tárja annak történetét, sorsát. Az elmondani az elmondhatatlan „tébolyult örökségét” egyes kortársak elismerően, míg mások, irodalomkritikusok igen rosszul fogadták. Fritz és Stella szerelmi története a náci Berlin fojtogató légkörében játszódik 1942-ben. Stella alakja a „szőke ragadozó” fiktív történetébe ágyazva sokaknál átlépte a jó ízlés határát. A kollaboráns, együttműködő zsidó képe némelyek szemében még „túl korán” van ábrázolva, még közeli a 75-80 éve történt holokauszt. Stella Ingrid Goldschlag egyébként valós személy volt. 1922-ben született német zsidó nő, aki együttműködött a nácikkal, a Gestapóval, miután megkínózták. Az ígéretek ellenére családját elpusztították, de Stella 1945 után keresztény és egyesek szerint nyílt antiszemita lett, és csupán 1994-ben hunyt el. Az ő kitalált szerelmi történetének megírása, a regénybeli szereplő kvázi felmentése nem hozott sikert a szerzőnek.

Robert Schindel *Dunkelstein* című drámája (2010) elemzését Bárd professzor a genocídium Raphael Lemkintől származó meghatározásával vezeti fel. Ami kissé távoli fókuszot jelent, hiszen a népiértés fogalmának megalkotója az idézett kulturális genocídium meghatározásánál nem emlegette a kollaborációt. A zsidók kiirtásának

napjainkig. Budapest: Aposztróf, 2013.; Gellért Ádám – Gellért János: Menekülés népiértés elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő*, 2013/3. http://www.betekinto.hu/2013_3_gellert_gellert (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 19.); Eisen, George – Stark Tamás: The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre. A Prologue to the Hungarian Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 2013/2., 207–241.; Karsai László: Holokauszt. [Budapest]: Pannonica, 2001.; Kovács Tamás: Az első deportálás(ok) Magyarországról. In: Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. Budapest: Russica Pannonica, 91–113.; Tóth Gábor: „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó”. *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségutalások Közalapítvány, 2008.

tervszerúségét persze igen. Mindenesetre a közismert, elítélt bécsi rabbi és a zsidó tanács elnökének szerepéről írt dráma valóban különösen fontos témát dolgoz fel. Benjamin Israel Murmelstein rabbit a II. világháború után felelősségre is vonták. Fiktív beszélgetései a nációkkal rávilágítanak a súlyos emberi kérdésekre. Kit és hogyan mentsünk? Hol vannak a lehetőségek határai üldözötként, de pozícióban lévőként? Elképzelhetetlenül nagy lelki teher, kényszer szülte döntések, önzés, jó-akarát keveréke jön létre annál, aki ilyen helyzetbe kerül, miközben zajlik a kérlelhetetlen népirtás.

Úgy tűnik, hogy a dráma lesz majd alaposan kivesézve, de Bárd gyorsan áttér arra, hogy a filozófia, történettudomány miként is ítélkezett a zsidó tanácsok felett. Hannah Arendt kapcsán ír hosszadalmasan. Hilberg és Arendt elítélő narratívája mellett nem igazán mutatja be a zsidó tanácsokat kevésbé elítélő magyar álláspontot. Ám cserébe már szinte követhetetlenül gazdag nemzetközi szakirodalmat von be a parttalan vitába. A továbbra is zavarba ejtő Elie Wiesel-gondolat – „*Élek, tehát bűnös vagyok*” (228.) – lehetett volna az írás lezárása is. Ám mindenképpen fontos volt a kitekintés az Izraelben a kollaboránsok felelősségre vonására létrehozott becsületbíráóságok működésére. A Közel-Keleten létrejött államban is volt társadalmi igény arra, és pártpolitikai is, hogy a jogszolgáltatás előtt adjanak számot a frissen a hajókról érkezett új állampolgárok. Így, ahogy mások és a könyv is megállapította, a küldetés lehetetlen volt: „A kísérlet kudarcra volt ítélve, mert a »szürke övezet«, ahol a láger urai és a rabszolgák tábora folytonos mozgásban volt, összeért, majd újból szétvált, a »jók és rosszak« dichotom sémájával megközelíthetetlennek bizonyult.” (235.)

Életútsumma más tollából

A jól szerkesztett kötet, először úgy tűnik, hogy egy könnyed beszélgetéssel ér véget, ám ezzel szemben nagyon mély és komoly életútinterjút kapunk. Kazai Viktor Zoltán beszélget az öt írás szerzőjével. Így gyakorlatilag nem is egy Bárd Károly, hanem egy Kazai Viktor Zoltán írással fejeződik be a kiadvány. Azt tegyük hozzá, hogy a könyv tartalomjegyzéke a fejezetcímekben utal erre. Ám érdemes lett volna kiemelni, hogy a hatodik fejezet már nem az ő műve, ellenben róla szól.

Bárd Károlytól érdekes egyetemi körképet kaphatunk. Milyen volt egyetemistának lenni a „brezsnyevi” időkben? Klubélet, unalmas jogi tanórák, sörözés és persze a „stréberek” társasága is szóba került. Kiderül, hogy nemcsak Kőbányai Jánossal, a könyv kiadójával focizott együtt, hanem még számos (később) magas pozícióba került szakemberrel. Az ún. Jogtatók focicsapat, baráti kör más tagjai: Kukorelli István (az Országos Választási Bizottság elnöke, az Alkotmánybíróság és az MTA tagja is), Földesi Tamás (az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar dékánja, tanszékvezető), Kéri László (a Bibó István Szakkollégium alapítója), Pokol Béla

(országgyűlési képviselő, az Alkotmánybíróság tagja, egyetemi tanár), Lenkovics Barnabás (az állampolgári jogok országgyűlési biztosa, az Alkotmánybíróság és az MTA tagja is), Szigeti Péter (az Országos Választási Bizottság elnöke), Stumpf István (a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter, alkotmánybíró, a felsőoktatási modellváltás koordinációjáért felelős kormánybiztos) stb. Jól mutatja a korszak kapcsolatépítési módszerét, hogy maga Bárd is azt állítja, nem az egyetem, hanem a katonaság és a foci kötötte össze akkori és későbbi (magasan jegyzett) barátaival, kollégáival.

Kissé naiv rácsodálkozás, ahogyan a szerző saját életútjára visszatekint. A címadás is erre utal, mintha nem értené, hogy lehetett mindig ő a jelölt. Sajnos, a családi és egyéb hátttere rejtve marad az olvasó elől, de az világos, hogy kitűnő büntetőjogi, szakjogászai és idegennyelv-tudása természetesen külföldi kiküldetések tömegét eredményezte már a Kádár-korszakban. Egy utalás jutott a családnak: „A tudományos érdeklődésem kielégítése szempontjából óriási előnyt jelentett, hogy a papámnak voltak olyan ismerősei, akik szponzoráltak, vagyis csaknem minden könyvet beszereztek, amit kértem.” (246.)

Bárd Károly szakpolitikus, igazságügyi helyettes államtitkár volt a kilencvenes évek második feléig a jobboldali és a baloldali kormányokban is. Remek betekintést kapunk így az Antall-, a Boross- és Horn-kormányok szakpolitikai hátterébe. Az örökké elhúzódó büntetőeljárás kódex előkészítésébe, a büntető jogszabályok kodifikációjába, az ügynökbírói rendszer eleve kudarcra ítélt rendszerébe, minisztériumi és ellenzéki buktatókba.

Ügyvédkedés után tudományos és részben „mozgalmár” pályáiv következett. Az ELTE Büntetőjog Tanszéke, Alkotmány és Jogpolitikai Intézet (COLPI), Közép-európai Egyetem (CEU), és még Soros Györggyel való tárgyalások, konferenciák szünetei, szállodai szobák magánya is a fókuszba kerülnek. Bárd Albániától Oroszorszáig kapott megbízásokat büntetőjogi ügyekben. Nehéz eldönteni, hogy szerénység vagy magyarázkodás, amit például a COLPI kapcsán mondott: „*Őszintén szólva, nem tudtam pontosan, hogy mire szerződöm.*” (257.)

Az interjú is rávilágít arra, hogy Bárd helyenként nem feltétlenül van napi szinten tisztában a hazai szakirodalommal. Sokkal inkább a nemzetközi kutatások publikációit követi, és az MTA doktori védése kapcsán is ez jelent meg a bírálatokban. Bárd szerint ő ismeri a hazai kutatásokat, de nem mindig építi be azokat az írásaiba. (261.) Mindenesetre a tudományos élet mindenképpen többet nyerhet Bárd nemzetközi szakirodalmat sokkal inkább hangsúlyozó írásaival, mint a magyar holokausztkutatás mindig ugyanarról szóló vagy moralizáló, a szakirodalmat szelektíven használó munkáival. Bárd is elismeri, hogy többségében nem hazai szerzők írásaira támaszkodik a hivatkozások, források tekintetében. Ez a 80. évfordulón elgondolkodtató kritika a magyar holokausztkutatás szempontjából.

Talán hiányolhatjuk, hogy nem tért ki a kérdező a Bárd és családja befektetésére törekvő legendák tisztázására. Bárd azonos nevű édesapja szintén jogász volt, de az ÁVH-nál szolgált.¹⁶ Egyes források szerint maga az interjúalany 1978-tól a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja volt. Ezeket a kérdéseket – amelyek támadási felületet is adhatnak – is jobb lett volna tisztázni.

Öt írás és egy interjú teszi teljessé ezt a holokausztkutatások és a jog kapcsán fogant könyvet. Bárd Károly írásai, recenziója nagyon fontos meglátásokat tartalmaznak a holokausztkutatás, az emlékezetkultúra szempontjából. Jogászszemmel nézve és láttatva az eseményeket sok esetben teljesen máshová helyezi a hangsúlyt, és máshol keresi a válaszokat, a megmagyarázhatatlanra a kérdéseket.

Bárd írásai hiánypótlóak, de nem minden hiányt pótolnak, ami a holokausztkutatás és annak jogi értelmezései között vizsgálat alá került. A szerző olvasottsága kiemelkedő. Aki kicsit is tart a bonyolult szakjogi szakszövegektől, annak Bárd üzen: „Egyszerűen csak komolyan gondolom azt, hogy bonyolult szakmai témákról is lehet közérthetően írni anélkül, hogy primitív lenne a szöveg. Számomra az a legnagyobb elismerés, amikor a laikus élvezettel olvassa a munkámat, pedig nem egészen érti, amikor az olvasó élvezettel nem érti a munkámat.” (261–262.)

¹⁶ Vö.: Számos cikk, írás szól erről a hírlapok hasábjain. Vö.: Az alkotmánybíró perel? *Népszava*, 1993. március 9., 5.; Bárdolatlan támadások? *Mai Nap*, 1993. március 10., 3.; Bauer és Bárd ügyvédek maradnak. *Népszabadság*, 2000. október 17., 5.; Bárd Károly és az ÁVH. *Magyar Nemzet*, 2000. augusztus 12., 1.; Verőlegények párnák közt. *Magyar Hírlap*, 2009. november 21., 4–5.

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM *

Elitek, mindennapi emberek és átmenetek – a sűrű otthonosság és olvasatai

Borbély Sándor: *Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023. 330 oldal

Elöljáróban¹

A szocializmus és a posztszocializmus kulturális antropológiai, szociológiai és történeti szakirodalmának egyik fontos kérdése, törekvése a töréspontok és a folytonosságok azonosítása, vagyis annak a kérdésnek a körüljárása, hogy a magát teljesen újnak hirdető szocializmus mit vett át a megelőző rendszerek politikai-ideológiai gyakorlataiból – és mit adott át azoknak a posztszocialista rendszereknek, amelyek magukat deklaráltak (és a szocializmust mintegy átugorva) a szocializmust megelőző időkkel kötik össze. Kelet-Közép- és Kelet-Európában ez a kérdés máig aktuális. Ebben a kontextusban az állam és a hétköznapi emberek viszonyának az alakulása jelenleg is a társadalomtudományok figyelmének a középpontjában áll, hisz a kutatók azzal a feltételezéssel élnek, hogy a centralizált politikai-gazdasági rendszerekben az élhető élet kialakítása érdekében az emberek olyan gyakorlatokat működtettek, amelyeket átfogóan az informális terminussal lehet leírni. Ugyanakkor az is gyakran része ezeknek az állításoknak, hogy ezek az informális (gazdasági és politikai gyakorlatok) legtöbbször nem teljesen újak, és mint ahogy a hatalom szerveződési formái is használnak megelőző struktúrákat, úgy az ezekre adott informális válaszok is.

Borbély Sándor nemrég megjelent kötete is – nagyon általánosan fogalmazva – ezt a kérdéskört vizsgálja meg egy sajátos földrajzi és ideológiai térben.

* A szerző néprajzkutató-antropológus, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének oktatója. E-mail: szabo_tohotom@yahoo.com

¹ Egy fontos megjegyzést lábjegyzetként is előre kell bocsátanom: a kötet alapját képező doktori dolgozatnak mindkét szinten, tehát a tanszéki és a nyilvános védésen is opponense voltam. Ott megfogalmazott gondolataim egy részét – a szerző utólagos engedélyével – ebben a könyvismertetésben is felhasználom. De az opponensi véleményekre jellemző didaktikus jellegtől igyekszem a lehető legnagyobb mértékben elvonatkoztatni.

Szándékosan használom a térnek ezt a kettős látásmódját, hisz a könyv nemcsak egy sajátos földrajzi térbe, a mai Kárpátalja határvidéki régiójába, hanem egy sajátos ideológiai keretbe is elkalauzolja az olvasókat. A sajátosságot az is fokozza, hogy a kötet a szovjetizálás II. világháborút követő időszakán túl a falusi életvilágok működésének főként az ezerkilencszázhatvanas éveire (de részlegesen a hetvenes és nyolcvanas évekre is), majd a térség posztszocialista átmenetének időszakára, tehát valamiképp az átmenetiségre is fókuszál. Ez a határmentiség és a politikai rendszereknek a változása a hatalmi dinamikáknak és az erre adott válaszoknak egy olyan sajátos szövetét hozta létre, amit csak ennek a kultúrának a belső megértésével lehet felfejteni. Ez kihívásnak nem kevés. A könyv írója viszont becsülettel eleget tett ennek a kihívásnak, és egy olyan munkát állított össze, amely változatos források (főként levéltári adatok és interjúk) használatával kerül a vizsgált kultúrán belülre, és tárja elének ennek a sajátos rendszernek a korokon is átívelő működését.

Engedjék meg az olvasók és a kedves szerző is, hogy egy egészen szubjektív, de az átmenetek szakirodalmával mégiscsak keretbe helyezett benyomásomnak is hangot adjak: mint ahogy a szocializmusok, úgy az átmenetek sem voltak egyformák. Ebben az értelemben a romániai átmenet végpontot képez abban, hogy – szinte példátlan és rendkívül sajnálatos módon – nagyszámú halálesettel járó erőszakos cselekménysorozaton keresztül vezetett az út a (vélt) szabadság és demokrácia kivívása felé. Ezenfelül aztán Romániában is elég drasztikus volt a munkahelyek megszűnése, az infláció, az állam hirtelen kivonulása bizonyos szektorokból. De még ezzel a romániai tapasztalattal a hátunk mögött is döbbenettel olvassuk az ukrainai (szovjet/posztszovjet) átmenet súlyosságát, az állami rendszerek drasztikus átalakulását/összeomlását. Ebből a perspektívából – noha magam szeretek arról árnyaltabban gondolkodni, hisz végső soron az állam nem omlott össze – mégiscsak jogosnak érezzük a szerző ilyen szempontú megközelítését és döntését, hogy az ukrán állam diszfunkcionalitását helyezi könyve középpontjába, és mutatja be azt, hogy ennek nyomán milyen helyi hatalmi viszonyok nőttek ki. A kelet-európai átmeneteket ebben a nagy változatosságban kell megértenünk, ami ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy nem szabad lemondanunk arról az ígényről, hogy olyan egységes keretbe helyezzük az egész folyamatot, amely az egyes átmeneteket egymás kontextusában és a globális háttér figyelembevételével is értelmezhetővé teszi. Ha ki kellene emelnem a kötet egyik erényét, ez lenne az.

Röviden a könyv szerkezetéről

A könyv logikus, világos szerkezetű és az olvasó számára könnyen követhető, a részletes tartalomjegyzék nagyban megkönnyíti az olvasó dolgát. A munka két nagy részt foglal magában: az elsőben a szerző a szocializmus korszakának (még

egyszer: a szovjetizálás időszakán túl a fő fókusz az 1960-as éveken van) informális megélhetési gyakorlatait elemzi, a második részben pedig a posztszocializmus időszakának ugyanilyen szempontú elemzése történik meg (a 2022 februárjában kirobbant háború viszont már kívül van a kötet időkeretein). Valójában azonban a könyv ennél több, hisz a ténylegesen feltüntetett hat nagy fejezet a kontextusokra és a körülményekre is rávilágít:

1. Bevezetés címet viselő fejezet a könyv kereteit jelöli ki: a könyv témáját nevezi meg (és a diszfunkcionális ukrán nemzetállamra irányítja a figyelmet), a kutatás helyszínét mutatja be a felmerülő etikai és ismeretelméleti dilemmákkal (lásd hátrébb), a kutatási forrásokat és módszereket, illetve a kutatás elméleti-fogalmi alapvetéseit veszi számba és vonatkoztatja a saját anyagára.

2. A második fejezet (Informális megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt) képezi a könyv részbeni törzsanyagát. Ebben a szerző a rendszerváltás előtti informális megélhetési stratégiákat mutatja be, különös hangsúllyal az 1960-as évekre (de képet kapunk a II. világháborút közvetlenül követő, a térséget szovjetizáló időszakról is). Külön kitér az elitek és a mindennapok, a hétköznapi emberek stratégiáira, illetve ezeket egymás fényében mutatja be, és nagyon érzékletesen elemzi a fegyelmzés és a jutalmazás mikrodinamikáit.

3. A harmadik fejezet (Identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatok a rendszerváltás előtt) egy kissé érintőlegesnek tűnő, a könyv logikájába mégis szervesen illeszkedő témát vizsgál. Nevezetesen azt, hogy a helyi elitek a gazdasági tevékenységek mellett milyen identitáspolitikai vállalkozásokba fogtak az államszocializmus idején, és hogy ezek a helyi világ működtetésében, a helyi világ és a külvilág kapcsolatában hogyan értelmezhetők. A fejezetet ráadásul a helyi recepciókat bemutató alfejezet zárja, amely a cselekvő szándékok mellett a viszonyulások sajátosságaira is felhívja a figyelmet.

4. A negyedik fejezetben (Informális megélhetési stratégiák a rendszerváltás után) újra visszatérünk a korábban említett törzsanyaghoz: ez a rész azt a kérdést járja körül, hogy a rendszerváltást követően a szervezetváltásnak milyen komponensei voltak, hogyan befolyásolta a vagyonfelhalmozást, az elszegényedést, az elitek cirkulációját és reprodukcióját. Ugyanakkor – ugyanúgy, mint a 2. fejezet – külön és mégis egymással összefüggésben elemzi az elitek és a hétköznapi cselekvők stratégiáit (némiképp új elemként felvillan a határ mint erőforrás kérdésköre is a csempészetben és a migráció keresztül), miközben egy teljesen új komponens, a magyar nemzetállam támogatáspolitikájának a hatásait is beemeli az elemzésbe, és rámutat, hogy a hosszú távon kialakult alapstruktúrák hogyan domesztikálták ezeket a támogatásokat.

5. Az ötödik fejezet (Identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatok a rendszerváltás után) szintén párja a harmadiknak, amennyiben a rendszerváltást követő (illetve azt közvetlenül megelőző) identitáspolitikai gyakorlatokat állítja az elemzés középpontjába. És ugyanúgy felteszi a hatásmechanizmusokra vonatkozó kérdést is.

6. A hatodik, terjedelmében nyilván rövidebb, de mondanivalójában lényeges fejezet, a befejezés nemcsak összefoglalja, hanem a könyvben már felvetett, de ott ki nem fejtett keretezés (Helmke és Levitsky institucionalista megközelítése) fényében foglalja össze a munka főbb állításait, és újra hangsúlyozza egyrészt az állam és a helyi struktúrák párhuzamosságát, másrészt a helyi társadalmi nyilvánosság kettősségét.

A kötet nagyon röviden ennyi, de valójában ez az összefoglaló a legkevésbé sem tudja visszaadni azt a komplexitást, amit a terep – a szó tényleges és átvitt értelmében – és az elvégzett munka magában hordoz (és nem is törekszem teljességre ebben a bemutatóban, inkább néhány olyan szempontot emelek ki, amelyeket én fontosnak vagy továbbgondolhatónak tartok). A választott téma az egyetemesnek és a partikulárisnak a sajátos összjátékát mutatja: egyrészt olvasható a modernizációs elméletek és az összeomló rendszerek, átmenetek antropológiai szakirodalmáról; olvasható az informalitás szocialista és posztoszocialista beágyazottsága felől; olvasható a határvidékek (európai, dél-amerikai, afrikai, ázsiai) sajátos dinamikái felől – és a könyv vállalja is ezeket a szempontokat. Ugyanakkor mégis sajátosan helyi, hisz Kelet-Európa vonatkozásában sűrítetten, már-már emblematikusan adja vissza ennek a térségnek a szocialista és posztoszocialista történetét. És nem mellékesen kárpátaljai, hisz az ukrán nemzetállamot – és az ezzel rivalizáló magyar nemzetállamot – láttatja a folyamatok hátterében, miközben egészen az egyéni életutakig is lemegy (például a migránssportrék megalkotásával). Igazi kulturális antropológiai munka tehát, amely megvalósítja a kis helyek és nagy témák kettőssége közötti folyamatos mozgást.

A szerzői és olvasói dilemmákról

Ha egy kifejezéssel kellene megragadnom a kötetet, akkor a sűrű szót használnám. Nem csak abban a vonatkozásban, ahogy a szerző az adatmennyiséget élénk tárja, hanem abban a vonatkozásban is, ahogy ezeket rendszerré szervezi. Ez mind az adatokra, mind az elméletekre vonatkozik. Tehát a szót akár a geertzi sűrű leírás értelmében, a többszemponútú értelmezés megteremtése felől is olvashatjuk. Az különösen szimpatikus, hogy – és külön felhívom a figyelmet a szerző már-már virtuóz megoldására – az adatok és az elméletek milyen szervesen összefonódva kerülnek bemutatásra. Borbély Sándor otthonosan mozog mind az elméletekben, mind a bemutatott anyagban. Külön érdeként az is teljesen nyilvánvaló, hogy otthonosan mozgott a terepen is: érdemes a könyvet úgy olvasni, hogy az elég sűrűn előforduló lábjegyzetekre, a beszélgetőtársaktól bevágott részletekre is figyeljünk. Ezekből a részletekből az otthonos mozgásnak olyan minőségei és mélységei derülnek ki, amit minden, hasonló terepeken a saját küzdelmeit végigvivő, a helyi adatokat és jelentéseket kereső antropológus megirigyelhet. Két példát emelek ki,

egy-egyét a kötet által bemutatott két korszakból: a szocialista időszak kettősségeit illusztrálják azok a részletek, ahol egyrészt a helyi ellenállási és színlelési formáknak az állam működését is jelentősen megakasztó változatait, másrészt az állami kontrollnak a helyi életre gyakorolt hatásait mutatja be (36–38. oldal, különösen a 63. lábjegyzet). A megszólalók nyíltsága és őszintesége nagyon jól feltárják ezt az otthonosságot. A második, poszt szocialista időszak elemzésére a má-tészalkai üzemanyagcsempészek szubkultúráját bemutató részt emelem ki (4.2.2.1 fejezet, 211–228.). A beszélgetőtárok őszintesége, a bevágott idézetek plasztikus jellege, az adatok értelmezésének többszempontúsága megint csak az otthonosságot mutatják. A szerző jó helyszíneken volt jelen, a megfelelő embereket kereste meg, a megfelelő kérdéseket tette fel, és jól érzékelhető módon a válaszadók nem ódzkodtak őszintén fogalmazni. Ezeket a válaszokat a szerző pedig a helyi terep és a kapcsolódó szakirodalom vonatkozásában megfelelően kontextualizálta és értelmezte. Ezért emelem ki és vonom itt egybe a két fogalmat, és mondom, hogy a kötetet – értelmezésemben – leginkább a sűrű otthonosság jellemzi.

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egy ilyen sűrű olvasatnak a megteremtése nem olyan, mint az egyenes vonalú, egyenletes mozgás. Vannak benne dilemmák, megtorpanások, döccenések.

A könyv egyik fontos megvalósításának azt tartom, hogy a szovjetizáció folyamatának rövid – de értelemszerűen szükséges – bemutatása mellett arra fókuszál, hogy a konszolidált szocializmusban, a kolhoz köré szerveződő életvitel keretei között milyen lehetőségei voltak a helyi embereknek: hogyan szervezték meg az életüket, hogyan működtek együtt a rendszerrel, illetve hogyan vonták ki magukat az ellenőrzés alól, vagy éppen hogyan álltak ellen a rendszernek. Ezt a fókuszot azért tartom nagyon fontosnak, mert a falusi életvilágok átalakításáról, a kollektivizálásról, a kiépülő hatalom mechanizmusairól – a krízis, a társadalmi konfliktusok és az átmenetek zavaros és mozgalmas, ekként az irattárakban is számottevő anyagot maga után hagyó időszakáról – viszonylag sok munka áll a rendelkezésünkre. Arra viszont már kevesebben vállalkoztak, hogy a kollektív gazdaságok „unalmas” hétköznapijait dokumentálják és elemezzék. Ebben a kontextusban külön öröm volt olvasóként azt látni, hogy a szerző túllépett az – elég sokszor túltárgyaltnak ható – etnikai kereteken, és a mindennapiság elemzését tűzte ki céljául. Teljesen megke-rülni ugyanakkor az etnikai mezőt egyrésztől azért sem tudta, mert a szovjet rendszerben is előtérbe kerülhetett az etnikai tényező például az oroszosításon, a régi kommunista elit lecserélésén és a magyar lakosság rendszerellenes viselkedésén keresztül (2.1., különösen a 65–68.). Másrésztől végső soron az emlékezetpolitikai törekvéseknek *per definitionem* lehet etnikai töltete is, amit különösen a második korszak tükrözhet, amit ugyanakkor át- meg áthatottak a magyar állam új etnopolitikai, a gazdaságpolitikával összefonódó törekvései és az új magyar nemzetépítés.

Ezzel kapcsolatosan jegyzem meg: a szerző dilemmáinak ad hangot azzal kapcsolatosan, hogy a két emlékezetpolitikai fejezetnek helye van-e a könyvben. Kételyeit

eloszlatni teljes mértékben nem tudom, de a saját gondolatmenetemet felvázolom. A szerző az informalitást széles és átfogó értelemben határozza meg (amivel olvasóként és a témában is kutatóként csak egyetérteni tudok, hisz az általunk kutatott valóságokban a látszólagos ellentétek és töréspontok sokszor valójában finom összefonódásokra és egymásba kapcsoltságra világítanak rá): az informalitás szakirodalmának egy részével ellentétben Borbély Sándor a kérdés értelmezési köréből a szervezett bűnözést sem zárja ki. Megközelítésében az általa kutatott jelenségek nem ennyire szegmentáltak, az egyes kategóriák közötti határok fluidabbak. Ez akár a vizsgált jelenségekből is fakadhat (de nyilván nem csak: a szerző számára az informalitás fogalma *per se* értelmeződik ezekben a széles keretekben), hisz a határmentiségből eredően a helyiek tevékenységei az üzemanyag- és cigarettacsempészetet, a személyfuvarozást és akár még az illegális határátlépést is magukban foglalhatják. És ezek már bőven a szervezett bűnözés felé mutató tevékenységek, miközben azért mélyen beágyazottak a helyi világokba, ahol viszont nem mindenki született bűnöző: „Amikor nem ment a határ, vótam én építész-segédmunkás is [...] Na, csak tudod, az nem olyan könnyű munka vót, mit tudom én. Az nem olyan pénz vót, nehezebben jött... Azért is az ember járt akkor a határra mindennap, mert rászabadult, tudod, ahogy megérezte azt a sok pénzt...” (217.). Az idézet érzékletesen példázza ezeknek a helyi világoknak a működését, ahol a mindennapi gyakorlatokban akár ilyen jellegű tevékenységeket is megfigyelhetünk, és ahol ezek az informális cselekvések normák szintjére emelkednek (193.). Ha pedig elfogadjuk ezt a széles értelmezést, akkor azt is látjuk, hogy a legitimáció megteremtésében alkalmazott szimbolikus-politikai gyakorlatok miért képezik legalább annyira a részét ennek a világnak, mint bármilyen gazdasági cselekvés. Hiszen a helyi világok újraosztásában minden erővonalat figyelembe kell vennünk, hogy elkerüljük a szűk látókörű ökonomizmus csapdáját (ha megengedi a szerző és az olvasók, hogy Bourdieu gondolatát itt és ilyen módon átírva parafrázáljam).

Egy hosszabb zárójeles megjegyzést teszek, zárójel nélkül. Azt mondtam a fenti bekezdésben, hogy az informalitás széles értelme olvasatomban kiterjedhet a politikára is. Ugyanakkor az mégis némiképp nyitva marad a könyvben, hogy ez az informalitás a tisztán politikai szintérre hogyan vihető át. Újabb dilemmára hívom fel a figyelmet. Mint ahogy az informalításban rejlő politikai cselekvés és az ezzel kapcsolatos potenciális ágencia kérdésének a taglalásáról még szívesen olvastam volna, akként arról a kérdésről is kevesebb információt kapunk, hogy a szerző mit ért hétköznapi politikai gyakorlatokon. A ‘hétköznapi’, a ‘politika’ és a ‘gyakorlat’ terminusok együtt nagyon izgalmasak, és nagyon izgalmasan is bomlanak ki a könyvben. De arról kevesebbet tudunk meg, hogy a szerző szemléletében a helyi elitek emlékezetpolitikai gyakorlatai vagy csak az azokra adott válaszok számítanak hétköznapiaknak; mint ahogy arra is csak áttételes utalásokat találunk, hogy a helyi emlékezetpolitikai gyakorlatokkal szembeni pozicionálódás (tételesem például: a visszaemlékezések a helyi múzeum létrehozására) mennyiben számítanak politikai

tettnek a szó cselekvőképességet is magába foglaló értelmében; és arról sem tudunk meg többet, hogy a gyakorlat itt a Bourdieu-féle habitust is magába foglaló (tehát akár a tudatos reflexiót nélkülöző) és Foucault fele is nyitó (tehát a mindennapok mikrodinamikáiban is jelen levő) jelenség, vagy esetleg az elitek tudatos működésére, a hatalomgyakorlás különböző formáira utaló fogalom (vagy esetleg ezek között ingázva, de mindegyiket magában foglalva jelöli ki a fogalomnak a mozgásterét).

Az összefonódások és átfedések nem állnak meg itt. A könyv egyik fontos és igen erős állítása a hatalmi elitek működésére és újratermelődésére vonatkozik. Az átmenetek kelet-európai szakirodalmából – és tereptapasztalatainkból – megszokhattuk azt, hogy a szocialista elitek valójában az átmenet folyamatát is a kezükben tartották, és hogy a posztszocialista elitek nagymértékben a régi elitekből rekrutálódtak. A könyv ezt a gondolatot a következő két állítással egészíti ki: a határmentiség erőforrásait kihasználó elitek és a régi elitek között is van egy erőteljes átfedés, illetve hogy a Kárpátaljára érkező magyar támogatások jelentős részét is ezek – az immár kettős eredetű – elitek csatornázzák be, és a magyar támogatások is a kialakult posztszocialista struktúrákba integrálódnak (201.). A szerző terepen történő otthonos mozgása ezekben a helyzetekben is kiderül: hisz nemcsak a helyi alapítványok elérhető adataiból, hanem interjúkból is jól követhetően rámutat ezekre az összefonódásokra. És nem kis összegekről beszélünk: 2017-ben Kárpátalja teljes éves állami költségvetésével párhuzamosan (231,5 millió euró) annak szinte 31%-át tette ki a magyarországi támogatás (66 millió euró, lásd 78.). A támogatások pedig nemegyszer a sajátos klientelista erővonalak mentén kerültek felhasználásra: „Malvinka [...] hogy megy be a beregszászi pályázati irodába? Telefonál a pályázati irodába a fogdmegjének, és megkérdezi... [...] Már el van készítve a pénz a borítékba, viszi a pénzt, a csokit és a konyakot is. És el van intézve a pályázat, két perc múlva már jön is kifele.” (201.) Illetve, mivel a pénzek pályázatból eredtek, az elszámolásuk sem volt túl szigorú: „Sándor, itt annyi pénzt adott Magyarország, hogy a pénz nem számít, értsd már meg! Nem kellett elszámolni az építkezéssel se. Amikor itt befejeztük a templomnál a felújítást, kérdeztük a pénztárnoktól, hogy mégis mi mennyibe került? Nem tudott mondani fix összeget, mindenből a legdrágábbat vettük meg... [...] Amikor megkérdeztük, minek, azt mondta, csak, mert, kell, ne kérdezzünk többet, a pénz itt most nem számít.” (203.)

A helyi történetek nagy (globális) kontextusaként a szerző a hatalmi mechanizmusok átalakulását és az ukrán állam kapacitáscsökkenését három szinten rajzolja meg (megjegyezve ugyanakkor azt is, hogy az kapacitáscsökkenése is kettős szempontból mérhető, hisz miközben az állam a civil lakosság ellátásában, a szociális és anyagi biztonság garantálásában kudarcot vallott, aközben hatékony biztonságpolitikai és honvédelmi infrastruktúrát épített ki – amit immár nemcsak a 2014 óta zajló kelet-ukrajnai és krími konfliktus, hanem az állóháborúvá átalakult, 2022 februárjában kirobbant háború is bizonyít):

1. nemzetközi szinten a nagyhatalmak – USA, Oroszország, EU, Kína – és kisebb mértékben a V4-ek geopolitikai és külpolitikai törekvései, illetve az utóbbiak, azaz a V4-ek nyugat-ukrajnai térfoglalása;

2. az országon belül a helyi hatalmi elitek, az oligarchák, a hozzájuk kapcsolható frakciók és klánok felemelkedése eredményezte a tér- és befolyásszerzést, az állami intézmények „foglyul ejtését” (180.), ami a nemzetgazdaság jelentős szektorainak elfoglalásán keresztül a teljes gazdaságra, a piaci mechanizmusokra, a politikai életre, de még a jogalkotás folyamataira is hatással van;

3. a fenti kettőt kiegészítve Ukrajna népessége már a rendszerváltás kezdeti időszakaitól arra készült fel és olyan gyakorlatokat (túlélési technika, alternatív gazdasági gyakorlat) éltetett, amelyeken keresztül az ukrán állam működési zavarait ki tudta védeni.

Az utóbbira a szerző érzékletes példát idéz egy nagymintás felmérésből: eszerint a vizsgált 700 háztartásból (Kijev, Harkov, Ungvár) csak 3,5% élt kizárólag törvényes és formális jövedelemből. A válaszadók 92%-a azt válaszolta, hogy a megélhetés érdekében valamilyen informális technikát vett igénybe (181–182.). A fenti hármas leosztás és az idézett adatok jól mutatják a jelenségek nemzetközi és nemzeti beágyazottságát (amit a szerző végig hangsúlyoz), illetve az informális gyakorlatok társadalmi penetrációját. Éppen ezért hiányoltam egy olyan perspektívát, amely a háztartás szerepét domborítja jobban ki (hisz nyilván a háztartás mint vizsgálati egység megkerülhetetlenül benne van a könyvben): szívesen olvastam volna arról, hogy a szerző mit gondol a háztartásról mint globálisan fontos intézményről; a mindennapiság és a helyi élet szintjét (vagyis egyféleképpen a társadalmi penetrációt) nézve pedig azért lett volna érdekes ennek a perspektívának a módszeresebb felvállalása, mert az események háttereként egyrészt levéltári forrásokat, másrészt visszaemlékezéseket tárt fel. Ez utóbbiak narratív keretekben kerülnek eléink. A narratívák pedig egyéni élettörténetekbe és háztartási/családi kontextusokba ágyazódnak: itt szerveződnek meg, itt adódnak át – vagy ha netán nem, az megint külön izgalmas: hol és hogyan termelődnek ezek a gyakorlatok. Vagyis meglátásomban érdemes lehetett volna a háztartást mint gazdasági – és esetleg: politikai – gyakorlatokat alkalmazó, az informalitásba is ágyazott intézményt tételesen jobban körüljárni.

A könyv az ellentétek (stratégia–gyakorlat, formális–informális, központ–periféria, város–vidék, nyugat–kelet) helyett vagy mellett inkább folyamatosságokkal és átfedésekkel operál. Ez külön szimpatikus. Ugyanakkor kevésbé éreztem problematizálnak a kérdést egyrészt a hiánygazdaság, másrészt pedig a diszfunkcionális állam nyugati mintákkal történő – és potenciálisan az önkolonizáció kérdését is felvető – összehasonlításának perspektívájából kiindulva. Mire gondolok? Kétségtelen, hogy a szovjet blokkban az ellátás nem működött. Romániában az 1980-as években éheztek is az emberek. Az is kétségtelen, hogy az állam funkciói az átmenetben átalakultak. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy azt az alapvetést, miszerint ezeket a helyzeteket a jól működő nyugati ellátó rendszerekkel

és hatékonyan bürokratizált állami mechanizmusokkal hasonlítjuk össze (és akarva-akaratlanul ezt tesszük, még akkor is, ha csak átvesszük ezeket az elméleteket), mégiscsak érdemes egy kicsit újragondolnunk. Nem akarom a szerzőn számon kérni egy egész irányzat kérdéses megközelítéseit (és kérdés akár e sorok szerzőjének is – aki Verdery nyomán szintén Kornai hiánygazdaság-elméletét tekinti az egyik kiindulópontnak –, hogy van-e más analitikus eszköztárunk). Szívesen olvastam volna erről többet egy ilyen értő és ennyire sok perspektívát felvállaló könyvben.

A dilemmák sorában végül az etikai dilemmákról kell néhány szót ejtenem. A könyvben, egész pontosan a bevezető részben – a könyv nagyon érzékeny tematikájára és a szerző által feltárt adatokra való tekintettel – nem álszent tetszelgés annak a kérdésnek a feszegetése, hogy a helyszínek, beszélgetőtársak, adatok azonosításában milyen megoldásokat kell keresnie a szerzőnek. A könyvben sok helyen tényleg érzékeny adatokat olvasunk. A szerző nagyon világosan látja ugyanakkor azt is, hogy itt nemcsak etikai, hanem ismeretelméleti kérdéssel is szembesülünk (17.): az anonimizálás nem egy esetben – akaratlanul is – a leírtaknak nagyobb általános érvényt kölcsönöz, mint amilyennel valójában rendelkeznek. Így a döntése, hogy a pontos helyszínek megnevezésére álneveket használ, egyes esetekben forrásokat sem nevez meg, beszélgetőtársak nevét elhallgatja – teljes mértékben érthető. Mint ahogy az is, hogy földrajzilag mégiscsak lokalizálja a jelenségeket. Azt is meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a járás pontos azonosításával és fotók közlésével talán túl sokat elárul erről a terepről. Túl azon a – sokszor naiv – társadalomtudományi eljárás, hogy nevet nem közlünk, de arcot jól kivehetően mutató fotót igen, a kötetben van olyan fotó, amelyik Google alkalmazással néhány másodperc alatt pontosan azonosítja a kutatási helyszínt (a dolog iróniája, hogy esetemben a szerző korábban közölt tanulmánya alapján tette ezt).

Zárszóként

Mindent összevetve: Borbély Sándor könyve az utóbbi idők egyik legjobb néprajzi-antropológiai munkája. A globális értelmezési keretek és a helyi szintek, a nemzetközi szakirodalom és a helyi adatok közötti, az elitek és a hétköznapi emberek világára egyszerre rákérdező virtuóz mozgást megvalósító szöveg. Adatgazdag, érzékeny, friss – és a frissességet mind megközelítésére, mind nyelvhasználatára értem. Olyan intenzív olvasmány (és erre használtam a sűrű és az otthonosság kifejezéseket) mind elméleti, mind pedig empirikus értelemben, amelyet minden, a határvidék, az informalitás és az átmenet (szocialista és posztoszocialista) iránt érdeklődő kutatónak kézbe kell vennie.

SÜTŐ ZSUZSANNA*

Amit már tudunk a közép-európai kisebbségi magyar fiatalokról

Vita Emese – Veres Valér (szerk.): *Változó ifjúság a Kárpát-medence országaiban: szociológiai tanulmányok a magyar fiatalok két évtizedéről*. Kolozsvár: Editura ISPMN, 2023. 320 oldal

A 2000-es évektől kezdődően több olyan kutatás is megvalósult, amely tudományos igényű és nagymintás empirikus adatokra támaszkodva foglalkozik a Kárpát-medence kisebbségi magyar fiataljainak vizsgálatával. A MOZAIK 2001, a Kárpát Pannel 2007, a GeneZYs 2015 és a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 projektek hiánypótló munkák voltak, ugyanis korábban kevésbé születtek olyan adatfelvételek, amelyek lehetőséget adtak volna arra, hogy átfogóan megismerjük a 21. századi közép-európai kisebbségi magyar fiatalokat. Az említett kutatási hagyományokra támaszkodva 2020-ban, longitudinális jelleggel, újabb survey típusú adatfelvételre került sor Közép-Európa négy legnagyobb Magyarországon kívüli magyar lakta régiója fiataljai körében. Jelen kötet hét terjedelmes tanulmánya ennek a kutatásnak az első eredményeit adja közre. A szerzőket leginkább az izgatta, hogy „*milyenek a mai fiatalok, hogyan gondolkodnak az élet alapvető kérdéseiről, milyen értékek vezérik őket [...], hogyan vélekednek a jövőről, milyen terveik vannak*”, végeredményben pedig „*mire számíthatunk ettől a generációtól?*” A válaszok nyilvánvalóan nem egyszerűek. A szerzők mégis arra törekedtek, hogy minél pontosabb és átfogóbb feleleteket kínáljanak. Ennek garanciája, hogy a tanulmányok a maguk témájában releváns nemzetközi elméleti és empirikus keretbe ágyazva vizsgálódnak, illetve hogy a legtöbb szerző a vizsgált jelenség mögött meghúzódó magyarázatok feltárására is törekszik, meghaladva az egyszerű leíró jellegű elemzést. A kötet tudományos értékét emeli, hogy nem kizárólag egy 2020-as keresztmetszeti pillanatfelvételt mutat a fiatal generációról, hanem az eredményeket a korábbi, leggyakrabban a 2001-es és 2016-os adatokkal, illetve nemzetközi adatokkal (Eurostat) és a pandémiás hatással összevetve értelmezi, hírt adva a jelenségek térbeli és időbeli alakulásáról is. A kötet fent említett hiánypótló jellege miatt jelen könyvismertető az

* A szerző szociológus a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa, a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékén tanársegéd. E-mail: suto.zsuzsanna@tk.hu

eredményekre fókuszál, célja elsősorban az, hogy kiemelve azokat a lényegi attribútumokat és változásokat, melyek Közép-Európa magyar fiataljait jellemzik az elmúlt 20 évben.

A kötet olyan aktuális témákban tesz közzé adatokat és fogalmaz meg magyarázatokat, mint a fiatalok társadalmi rétegződése, párkapcsolati magatartása, illetve gyermekvállalási hajlandósága, vallásossága, egészségmagatartása, önkéntes munkavégzése, médiafogyasztása, illetve szabadidőeltöltési szokásai. Kétségtelenül ezek meghatározó szegmensei a fiatalok élethelyzetének és életviszonyainak, ugyanakkor az olyan időszerű témák, mint a migráció vagy a fiatalok klímaváltsághoz és környezetvédelemhez való viszonya, nem jelennek meg az elemzések sorában. Jó eséllyel ezek egy újabb kötet tematikái lesznek.

A kötet első és minden bizonnyal legátfogóbb tanulmánya a fiatalok társadalmi helyzetét vizsgálja. A szerző, Veres Valér Manuel Castells globális hálózatomlélete alapján olyan lényegi kérdésekre ad választ, mint például hogyan változott az elmúlt 20 évben a régiók magyar fiataljainak társadalmi, gazdasági helyzete, illetve foglalkozási pozíciója, vagy hogy a tömeges oktatási rendszer kompenzálja-e a meglévő társadalmi hátrányokat. A tanulmány első és fontos eredménye, hogy az elmúlt 20 évben minden régióban emelkedett az oktatásban részt vevők aránya a 15–29 éves korcsoportban, illetve a továbbtanulási kedv is növekedett a fiatalok körében. Ez azért öröndetes hír, mert tudjuk, hogy a diplomával rendelkező kisebbségiek mind a négy régióban alulreprezentáltak a többségi társadalomhoz és saját népességbeli arányukhoz viszonyítva is. A másik lényegi eredmény, hogy a tanulás és a munka világa között nincs már éles határvonal, viszonylag sok olyan fiatal van a határon túl is, aki a tanulás mellett munkát vállal. Ezzel párhuzamosan objektív anyagi helyzetük is időről időre javul, és szubjektív percepciójuk is pozitív irányba változik. Érdemes ugyanakkor megemlíteni a kárpátaljai fiatalok anyagi helyzetét mérő mutatók eltérő eredményeit. 20 éve a tartós fogyasztási cikkek birtoklásával mért anyagi helyzetük alapján ők a sereghajtók, viszont ők érzik magukat a legelőnyösebb helyzetben. A különbség arra enged következtetni, hogy az objektív mutatókat csupán leíró jelleggel érdemes közölni, hasznos volna kiegészíteni a vizsgálatot a fiatalok fogyasztási szokásaival és értékrendszerével, ugyanis egy olyan közösségben, ahol alapvetően a materiális javak fontosak, kevésbé képzelhető el, hogy a fiatalok elégedettek legyenek gazdasági helyzetükkel. Illetve ahogyan a szerző is leszögezi, a percepció különbségek a referenciacsoporttól is függnek, lényegi kérdés ebben az esetben, hogy a fiatalok mely csoportok státuszához viszonyítanak? Az elemzés legizgalmasabb része a fiatalok társadalmi rétegződésének modellezése (akkor is, ha az számos limitációval együtt értelmezendő). A szerző összetett klaszteranalízissel a fiatalokat 8 státuszcsoportba sorolta 5 változóegyüttes alapján. Ezek szerint a fiatalok között vannak „digitális bennszülött optimisták”, „depriváltak”, „átlagos helyzetű társaságiak”, „magányos pesszimisták”, „művelt közéleti aktivisták”, „jó anyagi helyzetű optimisták”, „közösségi médiafogyasztó pesszimisták”, illetve „aktív

kultúrafogyasztók”. A klaszerelnevezések jól tükrözik a csoportokba sorolás alapváltozóit. Nem jó hír, hogy minden régióban a „depriváltak” vannak a legtöbben, amire a szerző felkínál ugyan lehetséges magyarázatokat, de érezhetően nem elégszik meg ezekkel, és minden bizonnyal további elemzéseket fog végezni a pontos megértés érdekében. Ezen túl Erdélyben, Kárpátalján és a Vajdaságban a második legnépesebb fiatal tábor a „művelt közéleti aktívaké”, Felvidéken pedig a „jó anyagi helyzetű optimistáké”. Legkevesebben pedig a „közösségi médiafogyasztó pesszimisták” típusba tartoznak minden régióban. A tanulmány további érdeme, hogy a szerző a főváltozók esetében a magyarországi adatokkal is összeveti a határon túli eredményeket, ezzel átfogó képet ad Közép-Európa magyar fiataljainak helyzetéről.

A könyv második elemzése a fiatalok párkapcsolatáról és a gyermekvállaláshoz való viszonyáról szól. A szerzők, Vita Emese és Geambaşu Réka hiánypótló munkát végeztek, a korábbi kutatásokban ugyanis kevésbé volt hangsúlyos a kisebbségi fiatalok családszociológiai vizsgálata. A tanulmány több meghatározó szociodemográfiai háttérváltozó mentén írja le a fiatalok családi állapotát és gyermekvállalását, régiós és korcsoportos összehasonlításban, iskolai végzettség és főtevékenység szerint, valamint nemi bontásban is értelmezhetjük az adatokat. Noha az elemzés nem bonyolódik részletes magyarázatokba, mégis fontos hírekkel szolgál a 15–29 éves generációról. Egyrészt detektálja, hogy annak ellenére, hogy 2016 és 2020 között a házasságok aránya Kárpátalján és a Felvidéken ugyan csökkent, Erdélyben és a Vajdaságban viszont nőtt, még mindig a házasság a legnépszerűbb együttélési forma a kisebbségi magyar fiatalok körében is, és a gyermekvállalás is leginkább a házasságkötés után történik. Ugyanakkor az élettársi kapcsolatok is igen népszerűek (leginkább a Felvidéken), a Vajdaságot kivéve pedig minden régióban és minden korcsoportban emelkedett az élettársi kapcsolat mellett elkötelezettség aránya. Izgalmasak a vajdasági magyar fiatalok eredményei, esetükben 2016 után csökkent ennek az együttélési formának a népszerűsége, a házasságé pedig nőtt. A fiatal generáció gyermekvállalási terveit kisebbségi viszonyok között különösen érdemes nyomon követni, ugyanis, ahogy azt a cikk szerzői is leszögezik, előre vetítik a közösségek demográfiai viszonyait. Rossz hír, hogy a határon túli magyar fiatalok körében is csökken a gyermekvállalási kedv, azonban bizakodásra ad okot, hogy a fiatal diplomások között egyre több szülőt találunk. Figyelemfelkeltő új eredménye a 2020-as felmérésnek a korai házasságkötések vagy az élettársi kapcsolatok és az iskolázottság összefüggéseinek trendváltozása, illetve a későbbi tanulmányok tervezése és a családi állapot közötti összefüggés. A téma a választott szociodemográfiai háttérváltozók mentén való vizsgálata valóban fontos, elemi kérdései a közösségeknek és megkerülhetetlen különbségekre világítanak rá, azonban többségi-kisebbségi viszonyok között lényegi kutatási kérdés lett volna még a családalapítás és a párkapcsolati mintázatok etnikai vetülete is. Főként akkor, ha valóban a várható demográfiai viszonyok előre vetítése az elemzés egyik célja.

Kiss Dénes és Rosta Gergely kötetben megjelent tanulmánya a magyar fiatalok vallásosságával foglalkozik. A szerzőket azt érdekelte, hogyan változott a közép-európai magyar fiatalok vallásossága, illetve hogy a jól ismert szociodemográfiai háttérváltozók milyen összefüggést mutatnak a fiatalok vallásosságának két dimenziójában, a felekezeti hovatartozásban és a vallási önbesorolásban vagy vallási identifikációban. A 2020-as kutatás eredményi azt mutatják, hogy a Kárpát-medence magyar fiataljainak többsége vallásos, továbbra is Kárpátalja és Erdély a két legvallásosabb magyar régió minden vizsgált dimenzióban. Ugyanakkor az individuális vallásosság jellemző inkább a fiatalokra a történelmi egyházakhoz való szoros kötődéssel szemben. Meglepő hír, hogy a magyarországi és szlovákiai magasan iskolázott magyar szülők gyermekei átlagon felül vallásosak, illetve hogy a jómódú fiatalok között is gyakrabban találunk hívőket minden régióban. A tanulmány eredményei kiváló alapot jelentenek a további izgalmas kutatási kérdések megfogalmazására, annál is inkább, mert olyan multikulturális és multietnikus közegben, mint amilyenek a vizsgált régiók, a vallásosság a nemzeti identifikáció fontos támpillér is lehet, illetve ahogyan a kötet következő tanulmányából kiderül, a vallásosság és a vallásgyakorlás alapvető védőfaktorként van jelen a fiatalok egészségmagatartásában is.

A fiatalok egészségmagatartásának vizsgálata rendre megjelenik az ifjúságkutatásokban. Időről időre élénk kutatói érdeklődés övezi a fiatal generáció saját egészségét védő, illetve romboló habitusának vizsgálatát. Susánszky Éva és Székely András arra vállalkoztak, hogy megvizsgálják, milyen a Kárpát-medencei magyar fiatalok egészségmagatartása, milyen az egészségükkel való elégedettségük, a sportolási szokásaik, illetve a kockázati magatartásuk. Az eredményeket a szociodemográfiai háttérváltozók mentén is összevetették. A kép vegyes: a fiatalok dohányzási és alkoholfogyasztási szokásaiban erős regionális különbségek vannak. Kárpátalján a legrosszabbak az adatok, itt jóval gyakoribb a dohányzás és az alkoholfogyasztás, mint a többi régióban, illetve 2016-hoz képest ezek aránya is növekszenek. Minden területen a fiatalok több mint 80 százaléka fogyaszt hetente vagy havonta többször alkoholt, de az erdélyi fiatal nők körében például egyre kevésbé népszerű a poharazás, a vajdasági lányok és az erdélyi fiúk között pedig az ittaság ritkul. A dohányzás szintén veszít népszerűségéből, de még így is összességében minden harmadik magyar fiatalok dohányzik. Az elemzés arra is rávilágít például, hogy a fiatalokat a vallásosságuk, a magasabb társadalmi réteghelyzetük és a párkapcsolatuk védi legfőképp a dohányzástól és a rendszeres alkoholfogyasztástól. Jó hír még, hogy a fiúk több mint 60 %-a, a lányok pedig több, mint fele rendszeresen sportol a határon túl, szemben a magyarországi 25% és 28% nemi arányokkal, ugyanakkor az életkori csoportok erős heterogenitást mutatnak. A cikk részletes és izgalmas adatokat közel a sportolás és az alkoholfogyasztás, a dohányzási szokások, illetve a fiatalok egészségükkel és külső megjelenésükkel való elégedettségük kapcsolatáról is. A szerzők bináris logisztikus regressziós

elemzésekkel vizsgálták, hogy melyek azok a tényezők, melyek a különböző rizikómagatartásokra hatással vannak. Közlik a részletes táblákat, így a modellek esélyhányadosainak megismerése további adekvát kutatási kérdések megfogalmazására is adnak lehetőséget.

A kötet a fiatalok önkéntességével és a különböző nekik szóló programokon való részvételükkel is foglalkozik. Dániel Botond, Göthér Zoltán, Hegyi Kamilla és Rusu Szidónia részletes elemzést ad a magyar fiatalok önkéntes munka-attitűdjeiről, és számba veszi a fiatalok percepcióját is az önkéntes lehetőségekről, illetve az ifjúsági programokon való részvételükről a megszokott háttérváltozók szerint. Az eredmények önmagukban is beszédesek. A fiatalok érzékelése szerint Kárpátalján és a Vajdaságban a legaktívabbak a civil és az egyházi szervezetek. Figyelemre méltó eredmény, hogy régiós összehasonlításban a vajdaságiakat jóval szorosabb kapcsolatok fűzik a szervezetekhez, mint más magyar kortársaikat. Élén járnak a szervezetek nyilvános programjain való részvételben vagy más kapcsolódási lehetőségekben, illetve ők végeznek a legnagyobb arányban önkéntes munkát is. Azt is megtudtuk, hogy önkéntes munkát leginkább a lányok és a magasan iskolázott szülők gyermekei végeznek, és hogy az életkori kohorszok között ebben az esetben is erős a heterogenitás régiós összehasonlításban. Az elmúlt egy évben Erdélyben és Kárpátalján a legtöbb önkéntes 15–19 éves, Felvidéken és a Vajdaságban 25–29 éves volt. A téma kutatói további részletes adatokat és összefüggéseket fognak találni a tanulmányban.

A fiatalabb korosztály média- és információfogyasztása is rendszeresen megjelenik az ifjúságkutatásokban. Székely Levente és Rusu Szidóna átfogó elemzést közöl a fiatalok médiafogyasztásának legtöbb aspektusáról. A részletes módszertannal elemzett adatokból kiderül, hogy a határon túli fiatalok szabadidejüket leggyakrabban családi körben és barátaikkal töltik, tévét néznek és zenét hallgatnak, illetve telefonoznak és facebookoznak. Olvasni és kirándulni, túrázni leginkább az erdélyi fiatalok szeretnek, és a számítógépes játékok is náluk a legnépszerűbbek, de a játékkonzol a kárpátaljaiak kezében is gyakran előfordul. Ugyanakkor meglepő eredmény, hogy az infokommunikációs eszközök ellátottsága a határon túl meghaladja a magyarországi fiatalokét. Aggasztó megállapítása a kutatásnak, hogy a vizsgált generáció jó részének, legalább minden harmadik fiatalnak olyan barátai (is) vannak, akikkel kizárólag az online térben kommunikálnak – ez Kárpátalján legszámottevőbb. Az elemzés lényegi különbségeket talált a témában a régiókon belül is a nemek között vagy a lakóhely településhierarchiában elfoglalt helye szerint. Ez a tanulmány is bőségesen adatolja a vizsgált változókat, így remek lehetőséget kínál a további többváltozós magyarázatokra törekvő elemzések írására.

A kötet utolsó tanulmánya szorosan köthető az előző munkához. A fiatalok szabadidőeltöltési szokásairól és kultúrafogyasztásáról, valamint ezek alakulásáról olvashatunk 2016 és 2020 között. Szabó Júlia és Híres-László Kornélia eredményei szerint a legtöbb szabadideje a kárpátaljai fiataloknak van hétköznap és hétvégén

egyaránt, legkevesebb pedig hétközben a vajdaságiaknak, hétvégén pedig a felvidékieknek. Ugyanakkor minden régióban a nők a leterheltebbek a hét bármely napján, de a munkavállaló és a házas fiatalok is hátrányban vannak. Érdekes kérdés, hogy mivel töltik és hol a több-kevesebb szabadidejüket a fiatalok. Az eredmények megegyeznek Székely Levente és Rusu Szidóna fenti adataival. Érdeemes azonban odafigyelni a szerzők szabadidős tevékenységek alapján klaszterezett fogyasztó csoportjaira. Eredményeik alapján „mindenevő”, a „passzív”, a „kultúraorientált” és a „könnyen szórakozó” fiatalok élnek a határon túl. Minden régióban a „passzívak” vannak a legtöbben, vagyis akik legtöbb szabadidős tevékenységet viszonylag ritkán végzik. A cikk izgalmas eredménye, hogy az egyes régiókban a fogyasztói csoportokba való bekerülés esélyét a háttérváltozók különbözőképp befolyásolják. A „mindenevők” csoportjába például Kárpátalján és a Vajdaságban nagyobb valószínűséggel vannak fiúk és fiatalabbak, míg a Felvidéken elsősorban az édesanya iskolai végzettsége a meghatározó. A „kultúraorientált” csoporthoz tartozást nem meglepő módon a magas iskolázott szülők determinálják, a „könnyen szórakozók” között pedig nagyobb eséllyel találunk nőket és városiakat.

A *Változó ifjúság a Kárpát-medence országaiiban: szociológiai tanulmányok a magyar fiatalok két évtizedéről* kötet elemzései a határon túli magyar fiatalokról igyekezett egy összehasonlító képet adni. A viszonyítási pont egyrészt a korábbi évek kutatási eredményei, másrészt a magyarországi minta voltak. A tanulmányok alapvető mondanivalója, hogy a vizsgált dimenziókban nem mutatnak egységes képet a határon túli magyar közösségek fiataljai, illetve hogy sok esetben lényeges változásoknak vagyunk tanúi. A kiadvány tudományos jelentősége és szükségessége megkérdőjelezhetetlen. Azon túl, hogy a maga nemében mindegyik tanulmány önálló tudományos értékkel bír, olyan sarkalatos problémákat vetnek fel, melyek megértéséhez alapos, többváltozós elemzések szükségesek. Minden bizonnyal a kötet szerkesztőinek is célja ez, bizonyítja ezt a kötet utolsó fejezete, mely a módszertani háttérrel mutatja be. A kötet eredményei és az elérhető adatbázis a széles kutatói közösség számára ad lehetőséget a magyar fiatalok jellegzetességeinek, közösségeinek, csoportviszonyainak és kultúrájának további megismerésére. A munka tudományos eredményein túl érdemes kiemelni, hogy a szerkesztés során több kutatói generáció működött együtt, és egy határokon átnyúló tudományos műhely formálódott, ami garanciát jelent a további eredményes Kárpát-medencei kutatások megvalósítására.

A kötet 2023-ban Kolozsváron a Sokszínűség alakzatai sorozatban, a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet gondozásában jelent meg.

CONTENTS

NATIONAL IMAGES

NICOLETTA HEGEDŰS	
The Image of Hungarians of Romanians in Transylvania during the Austro-Hungarian Monarchy (Themes, Stereotypes, Characteristics)	5
RÉKA MARCHUT	
Prime Minister Iuliu Maniu and the Hungarians	26
BÉNI L. BALOGH	
The „Rebellious Dacian”. Petru Groza’s Image of Hungarians and Transylvania until the End of the 1920s	48
CSABA ZAHORÁN	
Minority in Their Own Country? Self-Representations of Romanians Living in Szeklerland	75

INTERNATIONAL PROTECTION OF MINORITIES – PANEL DISCUSSION ON THE WORK OF BALÁZS VIZI

BALÁZS VIZI	
Changing Paradigms, Unchanging Standards	111
GÉZA JESZENSZKY	
Exemplary Minority Protection	120
CSABA TABAJDI	
The Role of the Treaties in Hungarian Politics	129
JUDIT TÓTH	
Chasing Lost Illusions	145
LEVENTE SALAT	
Research Manual – on Something that Does not Exist?	150

WORKSHOP

BÉLA ANGYAL	
The Plans of the Beneš Emigration to Eradicate the German and Hungarian Minorities in Czechoslovakia (1940–1945) II.	161
TIMEA JABLONCZAY	
<i>Lau tiskoch</i> (Remember!) and <i>Never again fascism!</i> Jewish and Antifascist Holocaust Memory in the 1960s Public Culture	181

ÁGNES TÓTH	
The Activities of the House of Hungarian Culture in Berlin (1970–1973)	228
BEÁTA KOVÁCS	
‘The Hungarian Patient.’ Different Images of Hungarian Identity Among Political Activists	243

REVIEW

ORSOLYA VÖLGYESI	
A Classic Without Cult from the 19 th Century – Zsigmond Kemény’s Reception	281
<i>Kemény Zsigmond emlékezete.</i> Szerkesztette Takáts József. Osiris Kiadó, 2023. (Osiris Irodalomtörténet)	
ZOLTÁN DÉVAVÁRI	
The Crucial Months of Muravidék (Prekmurje)	290
Göncz László: <i>A Muravidék útja a délszláv királyságba. A tájegység története az első világháború végétől a jugoszláv megszállásig (1918 ősze – 1919 augusztusa).</i> [The road from Muravidék to the South Slavic Kingdom. The History of the Region from the End of the First World War to the Yugoslav Occupation (autumn 1918 – August 1919)] Szombathely–Ljubjana–Lendva: Magyar Nyugat Könyvkiadó – Inštitut za narodnostna vprašanja – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2024.	
ISTVÁN VÉGSŐ	
A Legitimate Book about the Holocaust	297
Bárd Károly: <i>Számonkérés a holokausztért: tettesek, áldozatok, bírák.</i> Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2022.	
TÖHÖTÖM SZABÓ A.	
Elites, Everyday People, and Transitions. Dense Homeliness and its Interpretations	308
Borbély Sándor: <i>Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában.</i> Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2023.	
SÜTŐ ZSUZSA	
What We Already Know about Young Minority Hungarians in Central Europe	317
Vita Emese – Veres Valér (szerk.): <i>Változó ifjúság a Kárpát-medencei országokban: szociológiai tanulmányok a magyar fiatalok két évtizedéről.</i> Kolozsvár: Editura ISPMN, 2023.	